खंड २

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह

संपादक

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

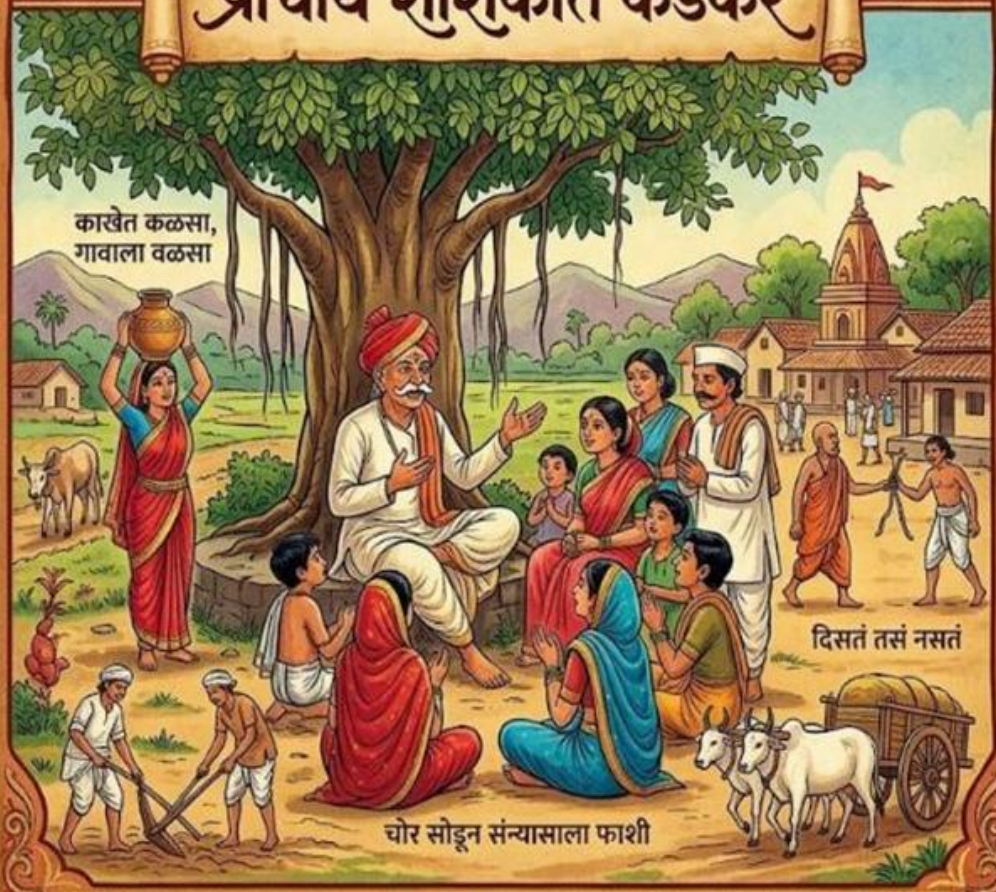

मराठी संस्कृती आणि भाषेचा अनमोल ठेवा

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह

२- क ख ग घ

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह - २

लेखक: प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

‘श्रेयस’, नांदिवली रोड, डोंबिवली पूर्व,
भ्रमण दरध्वनी ९८३३३९९७९४
इ मेल shashikardekar@gmail.com

मुखपृष्ठ- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author’s copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www. esahity.com
esahity@gmail.com
Whatsapp- 9987737237
(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)
प्रकाशन : ४ ऑक्टोबर २०२६

छापील प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. २०००/- फक्त (१०खंड एकत्रित)
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
(संपर्क- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर- ९८३३३९९७९४

©esahity Pratishthan®2026

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

लेखक परिचय

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

एम. ए. बी. एड.

• ३५ वर्षे अध्यापन. त्यातील २५ वर्षे गणेश विद्यालय व कनिष्ठ महाविद्यालय टिटवाळा येथे प्राचार्य म्हणून कार्यरत.

• अध्यापकांच्या वरिष्ठ श्रेणी व निवड श्रेणीच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणात तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून जिल्हा व राज्य पातळीवर कार्यरत.

• डोंबिवली येथील राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेचे माजी अध्यक्ष.

• विविध नियतकालिकांतून कथा व समीक्षापर लेखन, विविध दिवाळी अंकांसाठी मान्यवरांच्या मुलाखती.

• सामाजिक, शैक्षणिक व विज्ञानविषयक अनेक विषयांवर व्याख्याने.

• **'जागतिक वैज्ञानिक कोशा'चे** निर्माते. सध्या ई साहित्य प्रतिष्ठान कडून **'या दिवशी विज्ञानात'** ही ई बुक मालिका व **भौगोलिक संज्ञाकोश, जागतिक पर्वतरांगा इत्यादी ३६ पुस्तके** प्रकाशित आणि इतर पुस्तके प्रकाशनाच्या मार्गावर.

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ई साहित्यतर्फ़े आजवर ३६ पुस्तके प्रकाशित झाली असून **त्यांची एकत्रित पृष्ठसंख्या वीस हजार हून अधिक आहे.**

प्रस्तावना

"मराठी भाषा लाभली आम्हास भाग्य बोलतो मराठी...
मराठी सारखी लाभली माय बोली
विनम्रतेने वंदितो तिच्या पाऊली"

मराठी भाषेच्या समृद्ध आणि अथांग वाङ्मयीन वारशामध्ये ‘म्हणी आणि वाक्प्रचार’ हे केवळ भाषिक अलंकार नसून, ते या मातीचे संचित, संस्कृतीचे प्रतिबिंब आणि लोकजीवनाचे जिवंत दस्तऐवज आहेत. कोणत्याही जिवंत भाषेचे सौंदर्य तिच्या व्याकरणापेक्षा तिच्या लोकबोलीत आणि म्हणी-वाक्प्रचारांच्या चपखल वापरात अधिक खुलते. प्रस्तुत प्रस्तावनेत मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांच्या उगम, स्वरूप, सामाजिक महत्त्व आणि त्यांच्या भाषिक वैशिष्ट्यांचा वेध घेण्याचा एक आदरपूर्वक प्रयत्न आहे.

मराठी भाषेतील 'म्हण' आणि 'वाक्प्रचार' हे दोन्ही घटक भाषेला धार आणि अर्थाला विस्तार देणारे असले, तरी त्यांच्या स्वरूपात मूलभूत फरक आहे. म्हण हे मानवी अनुभवांचे आणि जगण्याच्या सत्याचे संकुचित रूप असते. ते एक परिपूर्ण वाक्य असते, ज्याला स्वतःचा स्वतंत्र अर्थ असतो. शतकानुशतकांच्या

अनुभवांतून जे शहाणपण कळून आले, ते एका ओळीत बांधणे म्हणजेच म्हण होय; जसे की— “आधी पोटोबा, मग विठोबा.” याउलट, वाक्प्रचार हे परिपूर्ण वाक्य नसते, तर तो एक शब्दबंध असतो. यात शब्दांच्या वाच्यार्थापेक्षा (Literal Meaning) लक्ष्यार्थ (Metaphorical Meaning) अधिक महत्त्वाचा असतो. वाक्प्रचार वाक्यात वापरताना त्याच्या क्रियापदात लिंग, वचन आणि काळानुसार बदल होतो; जसे की— “खांदा देणे” म्हणजेच मदत करणे किंवा अंत्ययात्रेत सहभागी होणे.

मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांची पाळेमुळे आपल्या ग्रामीण जीवनशैलीत, कृषी संस्कृतीत आणि भौगोलिक विविधतेत रुजलेली आहेत. यांची निर्मिती प्रामुख्याने निसर्ग, शेती, पाऊस, झाडे आणि पशु-पक्षी यांवर आधारित अनुभवांमधून झाली आहे. “वळवाचा पाऊस”, “कावळा बसूंक अन् फांदी तुटूंक” किंवा “झाकली मूठ सव्वा लाखाची” यांमागे ग्रामीण व व्यावहारिक जीवनाचे संदर्भ आहेत. याशिवाय भारतीय कुटुंबव्यवस्थेतील सासू-सून, नणंद-भावजय, आई-मूल, शेजारी-पाजारी यांच्यातील नातेबंधांवरूनही अनेक म्हणी जन्माला आल्या. “लेकी बोले, सुने लागे” किंवा “घराचे झाले थोंडे अन् व्याही काढी बोंडे” या म्हणी कौटुंबिक मानसशास्त्र अचूक टिपतात. महाराष्ट्राला लाभलेला शिवकाल, पेशवाई आणि संतांची परंपरा यातून “पानीपत होणे”

(सर्वनाश होणे) किंवा “भगीरथ प्रयत्न करणे” (अथक परिश्रम करणे) यांसारखे ऐतिहासिक व पौराणिक संदर्भ असलेले अनेक वाक्प्रचार तयार झाले.

मराठी भाषेचे सर्वात मोठे सौंदर्य तिच्या प्रादेशिक बोलीभाषेत आहे. मुख्य प्रवाहातील मराठी म्हणींइतकाच, किंबहुना त्याहूनही अधिक जिवंतपणा महाराष्ट्राच्या विविध प्रांतांतील बोलीभाषेतील म्हणींमध्ये आढळतो. उदाहरणार्थ, कोकणी आणि मालवणी बोलीमध्ये समुद्राशी, माशांशी आणि नारळी-पोफळीच्या बागांशी संबंधित नितांत सुंदर संदर्भ येतात; जसे की “मासळी खायची आणि समुद्राक भिय्यायचा?” म्हणजेच संकट सोसण्याची तयारी असल्याशिवाय काम हाती घेऊ नये. खानदेशी किंवा अहिराणी बोलीत शेतकरी जीवन, सडेतोडपणा आणि तिथल्या खाद्यसंस्कृतीचा मिश्कील गोडवा आढळतो; जसे की “विहीर माय पाणी शे, तव्हळ पोहरा माय ई-च ना!” म्हणजेच मूळ ठिकाणी गुण असतील तरच ते पुढच्या पिढीत दिसतात. तर दुसरीकडे, विदर्भातील वऱ्हाडी बोलीमध्ये कडक, धारदार पण मनाचा मोकळेपणा दाखवणारा थाट दिसतो; जसे की “आले अंगावर, तर घेतले शिंगावर!” म्हणजेच संकटाचा हिमतीने सामना करणे.

म्हणी आणि वाक्प्रचार हे केवळ भाषेची शोभा वाढवत नाहीत, तर ते समाजाचे 'वैचारिक मार्गदर्शक' म्हणून काम करतात. लांबलचक भाषण जे करू शकत नाही, ते काम एक छोटीशी म्हण करून जाते. उपदेश करताना समोरच्याला न दुखावता सुनावण्यासाठी म्हणी हे एक उत्तम माध्यम आहे. माणसाचा लोभीपणा, शहाणपणा, मूर्खपणा, अहंकार आणि परोपकार या सर्व छटा या संग्रहात अचूक मांडलेल्या दिसतात. "उथळ पाण्याला खळखळाट फार" असे म्हणून एकाच क्षणात उथळ स्वभावाच्या माणसावर अचूक बोट ठेवले जाते. पूर्वीच्या काळी जेव्हा ग्रंथांची निर्मिती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचली नव्हती, तेव्हा हे व्यावहारिक ज्ञान मौखिक परंपरेने (Oral Tradition) एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पोहोचवण्याचे काम या म्हणींनी केले, जे मानवी स्वभावाचे विच्छेदन करणारे आणि पिढ्यानपिढ्यांचे ज्ञान संक्रमण करणारे ठरले.

आजच्या गतीमान आणि डिजिटल युगात इंग्रजी शब्दांचा प्रभाव वाढल्यामुळे आपल्या रोजच्या संभाषणातून या म्हणी आणि वाक्प्रचार हळूहळू लोप पावत आहेत. आजच्या पिढीला "हात दाखवून अवलक्षण" किंवा "ज्ञात्याला सांगणे म्हणजेच सूर्याला दिवा दाखवणे" यांमागील सखोल अर्थ आणि त्यातील उपरोधिक विनोद समजणे कठीण होत चालले आहे. अशा

काळात, मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांचा हा 'विस्तृत संग्रह' केवळ एका पुस्तकाचे रूप नसून, तो मराठी भाषेच्या आत्म्याचे जतन करणारा एक महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज ठरणार आहे. भाषा जिवंत ठेवायची असेल, तर ती समृद्ध करणाऱ्या या शब्दरत्नांचा वापर आपल्या लेखनात आणि संभाषणात सातत्याने व्हायला हवा.

प्रस्तुत ग्रंथ हा केवळ शब्दांचा संग्रह नाही, तर तो महाराष्ट्राच्या मातीचा सुवास, पूर्वजांचे शहाणपण आणि मराठी मनाचा आरसा आहे. अभ्यासक, लेखक, विद्यार्थी आणि मराठी भाषेवर प्रेम करणाऱ्या प्रत्येक वाचकासाठी हा संग्रह एक अनमोल ठेवा ठरेल, यात शंका नाही. या संग्रहाच्या निमित्ताने मराठी भाषेची ही ज्ञानावारी अखंड प्रवाही राहो, याच सदिच्छा!

-शशिकांत कर्डेकर

क

कणगीत दाणा तर भिल उताणा

गरज भागली की लोक मदत करणे थांबवतात.
ही ग्रामीण जीवनाचा आणि मानवी स्वभावाचा अचूक वेध घेणारी एक अत्यंत प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे. याचा सविस्तर अर्थ आणि वाक्यात उपयोग खालीलप्रमाणे आहे:
जवळ थोडे जरी पैसे किंवा अन्न आले, तरी भविष्याची चिंता न करता आळसात आणि गर्वात वेळ घालवणे; अथवा गरजेपुरती सोय झाली की लगेच बेफिकीर होणे.
'कणगी' म्हणजे पूर्वीच्या काळी धान्य साठवून ठेवण्यासाठी माती किंवा बांबूपासून बनवलेली मोठी कोठी. 'भिल' (भिल्ल) ही जंगलात राहणारी आणि शिकारीवर जगणारी एक साधी जमात मानली जायची. जेव्हा त्यांच्या कणगीत थोडे जरी धान्य जमा व्हायचे, तेव्हा ते उद्याची किंवा भविष्याची चिंता सोडून निवांत ('उताणे' होऊन) झोपायचे किंवा कामधंदा थांबवायचे.
यावरून व्यवहारात असा अर्थ निघतो की, काही लोकांना भविष्यासाठी बचत करण्याची सवय नसते. हाताशी थोडे पैसे आले की ते काम करणे सोडून देतात आणि आरामात दिवस घालवू लागतात.

सखारामला मजुरीचे चार पैसे मिळाले की तो पुढचे दोन दिवस कामावर जात नाही आणि घरात पडून राहतो. त्याचे हे वागणे पाहून गावकरी म्हणतात, "याचे कसे आहे— कणगीत दाणा तर भिल उताणा!"
"अरे रमेश, पगार झाला की लगेच पहिल्याच आठवड्यात पार्टी करून सगळे पैसे उडवू नकोस; महिना खूप मोठा असतो. कणगीत दाणा तर भिल उताणा अशी वृत्ती ठेवलीस, तर शेवटच्या दिवसांत उपासमार होईल."

कधी तुपाशी तर कधी उपाशी

जीवनात सुख-दुःख येत राहते, परिस्थिती कायम सारखी नसते. ही मानवी जीवनातील चढ-उतार आणि परिस्थितीची अनिश्चितता दर्शवणारी एक अतिशय लोकप्रिय मराठी म्हण आहे. याचा सविस्तर अर्थ आणि वाक्यात उपयोग खालीलप्रमाणे आहे: परिस्थिती नेहमी सारखी राहत नाही; कधी अत्यंत वैभव व सुबत्ता लाभणे, तर कधी साध्या गरजांभावी प्रचंड हाल अपेष्टा सहन कराव्या लागणे.
'तुपाशी' असणे म्हणजे सुखाचे, समृद्धीचे आणि पंचपक्वान्नांचे जेवण मिळणे; तर 'उपाशी' असणे म्हणजे अन्नाचा एक कूटही न मिळणे. माणसाच्या आयुष्यात आर्थिक किंवा सामाजिक

परिस्थिती नेहमी एकाच पातळीवर राहत नाही. व्यवसायात किंवा जीवनात कधी भरभराट होते तर कधी गरिबीचा सामना करावा लागतो, हा निसर्गाचा नियम ही म्हण अधोरेखित करते. शेअर मार्केटमध्ये काम करणाऱ्या लोकांचे आयुष्य मोठे विचित्र असते; कधी प्रचंड नफा होऊन ते तुपाशी असतात, तर कधी मोठा तोटा होऊन त्यांना उपाशी राहावे लागते.
"भाऊ, या नाटक आणि सिनेमाच्या क्षेत्रात कामाची काही शाश्वती नसते. इथे कलाकारांचे दिवस कधी तुपाशी तर कधी उपाशी असेच असतात," ज्येष्ठ नटाने नवोदित कलाकाराला वास्तव समजावून सांगितले.

कर नाही त्याला डर कशाला?

ज्याने काही वाईट केले नाही त्याने घाबरायचे कारण नाही.

ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय, बाणेदार आणि सत्यनिष्ठेची ग्वाही देणारी म्हण आहे. याचा सविस्तर अर्थ आणि वाक्यात उपयोग खालीलप्रमाणे आहे:

ज्याने कोणताही गुन्हा, पाप किंवा चुकीचे काम केले नाही, त्याला कोणाचीही भीती बाळगण्याचे कारण नसते.

येथे 'कर' या शब्दाचे दोन अर्थ निघतात. पहिला अर्थ 'कर' म्हणजे 'टॅक्स' (Tax) - ज्याने प्रामाणिकपणे सर्व कर भरले आहेत, त्याला राजाच्या किंवा सरकारी अधिकाऱ्यांच्या कारवाईची भीती नसते. दुसरा अर्थ 'कर' म्हणजे 'कृती' किंवा 'दुष्कृत्य' - ज्याच्या हातून कोणतीही चुकीची गोष्ट घडलेली नाही, तो नेहमी निर्भय राहतो. निष्पाप माणसाला कोणत्याही चौकशीची किंवा आरोपांची भीती वाटत नाही, हा या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

शाळेत वर्गशिक्षकांनी वर्गातील मुलांची अचानक दप्तर तपासणी सुरू केली, तेव्हा वर्गातील काही खोडकर मुले घाबरली; पण प्रामाणिक असलेल्या संजूने शांतपणे आपले दप्तर पुढे केले, कारण 'कर नाही त्याला डर कशाला?'

"मी व्यवसायात पैशांची कोणतीही अफरातफर केलेली नाही, त्यामुळे सरकारी अधिकारी कितीही चौकशी करोत, मी आत्मविश्वासाने सामोरा जाईन. म्हणतात ना— कर नाही त्याला डर कशाला!"

करवतीची धार पुढे सरली तरी कापते, मागे सरली तरी कापते

काही गोष्टी केल्या तरी नुकसान आणि नाही केल्या तरी नुकसान.

लोकभाषेत 'करवत पुढे गेली तरी कापते आणि मागे आली तरी कापते' ही मानवी स्वभावातील कुटिलता आणि काही प्रसंगांतील दुहेरी संकटाचे स्वरूप स्पष्ट करणारी एक अत्यंत मार्मिक म्हण आहे. याचा सविस्तर अर्थ आणि वाक्यात उपयोग खालीलप्रमाणे आहे:

काही व्यक्ती किंवा काही प्रसंग असे असतात, ज्यात कोणत्याही बाजूने विचार केला तरी शेवटी नुकसान किंवा त्रास हा ठरलेलाच असतो.

ज्याप्रमाणे सुताराची करवत लाकूड कापताना पुढे ढकलली तरी लाकूड कापते आणि मागे ओढली तरी कापतेच—तिची दोन्हीकडची हालचाल कापण्याचेच काम करते; त्याचप्रमाणे काही दुष्ट बुद्धीचे लोक असे असतात जे आपल्याशी जुळवून घेतले तरी घात करतात आणि विरोध केला तरी त्रास देतात. दुसऱ्या अर्थाने, एखाद्या प्रसंगात दोन्ही बाजूने आपलेच नुकसान

होणार असते (कात्रीत सापडणे), तेव्हाही ही म्हण वापरली जाते.

सावकाराशी वैर पत्करले तर तो शेती जप्त करणार आणि त्याच्याशी मैत्री केली तर तो व्याजापोटी घर लिहून घेणार; त्याचा स्वभाव म्हणजे 'करवतीची धार, पुढे सरली तरी कापते, मागे सरली तरी कापते!'

"अरे बाबा, त्या कुभांडी माणसाच्या नादी लागू नकोस. तू त्याचे ऐकले तरी तो तुला अडचणीत आणणार आणि नाही ऐकले तरी बदनामी करणार. त्याची वृत्ती म्हणजे करवतीची धार पुढे सरली तरी कापते, मागे सरली तरी कापते अशी आहे."

करावे तसे भरावे

जशी कृती कराल तसेच फळ मिळते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत सर्वपरिचित, वैश्विक आणि कर्माचा सिद्धांत मांडणारी म्हण आहे. याचा सविस्तर अर्थ आणि वाक्यात उपयोग खालीलप्रमाणे आहे:

माणूस जसे कृत्य करतो, त्याला तसेच त्याचे फळ मिळते; चांगल्या कामाचे फळ चांगले तर वाईट कामाचे फळ वाईटच मिळते.

निसर्गाचा नियम आहे की आपण जे पेरतो, तेच उगवते. त्याचप्रमाणे मानवी जीवनातही माणसाला आपल्या कर्माची फळे भोगावीच लागतात. जर एखाद्याने दुसऱ्याचे वाईट चिंतले किंवा कोणाला फसवले, तर कालांतराने त्याच्यावरही तशीच वेळ येते आणि त्याला स्वतःच्या चुकीची शिक्षा मिळते.

शामराव आपल्या म्हाताऱ्या आई-वडिलांना नेहमी त्रास द्यायचे आणि उपाशी ठेवायचे. आज ते स्वतः म्हातारे झाल्यावर त्यांच्या मुलांनी त्यांना घरातून हाकलून दिले; यालाच म्हणतात, 'करावे तसे भरावे!'

"अरे रमेश, कोणाशीही कपट-कारस्थान करू नकोस. आज ना उद्या निसर्गाचा न्याय होतोच; शेवटी करावे तसे भरावे लागते हे लक्षात ठेव," असे आजीने रमेशला समजावून सांगितले.

करीन ते पूर्व

मी करीन तेच योग्य, अशी हट्टी वृत्ती असणे.

'मी करीन ती पूर्व दिशा' या मराठी म्हणीचा अर्थ "अतिशय गर्विष्ठपणाने किंवा अधिकाराच्या जोरावर स्वतःचेच म्हणणे खरे करणे" असा होतो.

अर्थ: एखादी कर्तबगार, अत्यंत मानी किंवा हुकूमशहा प्रवृत्तीची व्यक्ती जेव्हा स्वतःच्या सामर्थ्यामुळे किंवा अधिकाराच्या बळावर आपण घेऊ तोच निर्णय अंतिम मानतात, किंवा आपण जे सांगू तोच नियम ठरवतात, तेव्हा या वृत्तीला ‘करीन ते पूर्व’ असे म्हणतात.

पार्श्वभूमी: निसर्गतः पूर्व दिशा ही निश्चित आहे (ज्या बाजूला सूर्य उगवतो). परंतु, जेव्हा एखादी व्यक्ती "मी म्हणेन तीच पूर्व दिशा" असा हेका धरते, तेव्हा ती निसर्गाचे नियम किंवा समाजाचे संकेत बाजूला सारून स्वतःचीच मनमानी चालवण्याचा प्रयत्न करत असते.

अधिकारशाहीच्या संदर्भात: "संस्थेच्या नव्या अध्यक्षांनी जुने सगळे नियम बाजूला सारून स्वतःचेच नवे नियम लादले; त्यांची एकूणच वृत्ती 'करीन ते पूर्व' अशी आहे."

अति-आत्मविश्वासाच्या संदर्भात: काही कर्तबगार व्यक्ती आपल्या बुद्धीच्या जोरावर अशक्य गोष्टी शक्य करून दाखवतात, अशा वेळी त्यांच्या या कणखर आणि स्वाभिमानी वृत्तीचे वर्णन करण्यासाठीही हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

थोडक्यात सांगायचे तर, ही म्हण अधिकार, हुकूमशाही, अवाजवी आत्मविश्वास किंवा अहंकार दर्शवण्यासाठी वापरली जाते.

करून करून भागला, देवध्यानी लागला

भरपूर वाईट कामे करून शेवटी भक्तीमार्ग धरणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "आयुष्यभर भरपूर वाईट किंवा चुकीची कामे करायची आणि म्हातारपणी किंवा ताकद संपल्यावर अचानक ढोंगीपणाने देवाचे नाव घेऊ लागायचे" असा होतो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती आयुष्यभर स्वतःच्या स्वार्थासाठी इतरांना त्रास देते किंवा गैरकृत्ये करते, आणि शेवटी जेव्हा शरीराने किंवा परिस्थितीने असमर्थ होते, तेव्हा ती पापांचे क्षालन करण्यासाठी

किंवा समाजासमोर चांगले दिसण्यासाठी अचानक धार्मिकतेचा आव आणते. अशा वृत्तीवर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

करून करून भागला: याचा अर्थ माणसाने आयुष्यभर सर्व प्रकारची कृत्ये (प्रामुख्याने वाईट, स्वार्थी किंवा चुकीची कामे) करून पाहिली आहेत. आता ती कामे करून त्याचे शरीर थकले आहे किंवा आता त्याचे काही चालत नाहीसे झाले आहे.

देवध्यानी लागला: जेव्हा आता चुकीची कामे करायची ताकद उरलेली नाही, तेव्हा तो व्यक्ती देवाचे ध्यान करू लागला आहे किंवा अचानक अत्यंत धार्मिक असल्याचा आव आणत आहे.

१. सार्वजनिक जीवनात: "आयुष्यभर लाचखोरी आणि भ्रष्टाचार करून गडगंज संपत्ती कमावलेले नेते निवृत्त झाल्यावर आता समाजसेवा आणि मंदिरांसाठी देणग्या देत सुटले आहेत; यालाच म्हणतात, 'करून करून भागला आणि देवध्यानी लागला'."

२. स्वभावाच्या संदर्भात: "तारुण्यात ज्या माणसाने स्वतःच्या आई-वडिलांना आणि नातेवाईकांना घराबाहेर काढून छळले, तो आता म्हातारपणी हातात जपमाळ घेऊन मंदिरात बसलेला दिसतो. त्याची ही अवस्था पाहून गावकरी म्हणतात की, 'करून करून भागला, देवध्यानी लागला'."

ही म्हण अशा व्यक्तींवर उपरोधिकपणे किंवा टोमणा मारण्यासाठी वापरली जाते, ज्यांच्या धार्मिकतेमागे खरा पश्चात्ताप नसून केवळ हतबलता किंवा ढोंगीपणा असतो.

कशात काय, अन फाटक्यात पाय

वाईटावर वाईट ओढवणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "आधीच बिकट किंवा गरिबीची परिस्थिती असताना त्यात आणखी एका नव्या संकटाची किंवा नुकसानाची भर पडणे" असा होतो.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे आधीच खूप हाल होत असतात किंवा त्याचे काम आधीच बिघडलेले असते, आणि त्यातच अचानक आणखी एखादी दुर्दैवी घटना घडते, तेव्हा त्या अत्यंत हतबल करणाऱ्या परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कशात काय: आधीच काही नीट चाललेले नाही, परिस्थिती अत्यंत बेताची किंवा गरिबीची आहे.

फाटक्यात पाय: (पूर्वीच्या काळी गरिबीमुळे फाटलेले धोतर किंवा कपडे घातले जायचे) आधीच कपडा फाटलेला असताना, चालताना नेमका पाय त्याच फाटलेल्या भागात अडकतो आणि

कपडा आणखी जास्त फाटतो किंवा माणूस अडखळून पडतो. म्हणजेच, आधीच्या गरिबीत किंवा अडचणीत आणखी नुकसान होते.

१. आर्थिक संकटाच्या संदर्भात: "गेल्या दोन महिन्यांपासून रमेशचा पगार झाला नव्हता, त्यामुळे घरात आधीच खाण्याचे वांधे होते; त्यातच काल रात्री त्याची दुचाकी चोरीला गेली. त्याची अवस्था म्हणजे 'कशात काय, अन फाटक्यात पाय' अशी झाली आहे."

२. व्यापारातील नुकसानीच्या संदर्भात: "शेतकऱ्याचे पीक आधीच अवकाळी पावसामुळे वाया गेले होते, आणि आता जे थोडेफार धान्य घरात उरले होते त्यालाही गोदामात कीड लागली. यालाच म्हणतात, 'कशात काय, अन फाटक्यात पाय'."

ही म्हण 'आगीतून फुफाट्यात पडणे' किंवा 'दुष्काळात तेरावा महिना' या म्हणींशी अगदी मिळतीजुळती असून, गरिबीत किंवा संकटात सापडलेल्या माणसाच्या पाचवीला पुजलेल्या दुर्दैवावर प्रकाश टाकते.

का ग बाई रोड? म्हणे गावाची ओढ

निरर्थक गोष्टींची चिंता करणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "स्वतःचे काही अस्तित्व किंवा थेट संबंध नसताना, केवळ इतरांच्या किंवा नसलेल्या गोष्टींच्या काळजीपोटी स्वतःला सुकवून घेणे (किंवा नाहक चिंता करत राहणे)" असा होतो.

येथे 'रोड' म्हणजे बारीक किंवा रोडावलेली (कृश झालेली) व्यक्ती. स्वतःचे खाण्यापिण्याचे वांधे असताना किंवा स्वतःच्या घरात अनेक अडचणी असताना, जी व्यक्ती जगाची किंवा दुसऱ्यांच्या सुख-दुःखाची अवाजवी काळजी करत बसते, अशा लोकांच्या वृत्तीवर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

का ग बाई रोड?: एखाद्या स्त्रीला विचारले जाते की, तू एवढी बारीक किंवा अशक्त का झाली आहेस? तुला काही आजार किंवा अन्न मिळत नाही का?

म्हणे गावाची ओढ: त्यावर ती उत्तर देते की, मला स्वतःचे काही दुःख नाही, पण मला संपूर्ण गावाची काळजी लागून राहिली आहे; गावाच्या ओढीने आणि चिंतेने मी बारीक झाले आहे. (म्हणजेच, ज्या गोष्टीशी आपला थेट संबंध नाही, तिची नाहक चिंता करणे).

१. नाहक चिंतेच्या संदर्भात: "स्वतःच्या मुलाला अजून साधी नोकरी मिळालेली नाही, पण मंगेशराव मात्र दिवसभर गल्लीतल्या दुसऱ्यांच्या मुलांच्या करिअरची आणि त्यांच्या लग्नाची चिंता करत फिरतात. त्यांची ही अवस्था पाहून लोक म्हणतात, 'का ग बाई रोड? म्हणे गावाची ओढ'."

२. अवाजवी संबंध जोडण्याच्या संदर्भात: "घरात खायला अन्न नाही आणि भाऊसाहेब चाललेत देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर चिंता करत रात्रीची झोप उडवायला! यालाच म्हणतात— 'का ग बाई रोड? म्हणे गावाची ओढ'."

ही म्हण अशा लोकांवर उपरोधिक टोमणा मारण्यासाठी वापरली जाते, जे स्वतःचे प्रश्न सोडवण्याऐवजी जगाच्या उठाठेवी आणि नसलेली काळजी करत स्वतःचे नुकसान करून घेतात.

कांदा पडला पेवात, पिसा हिंडे गावात

चुकीच्या मार्गाने शोध घेण्याचा मूर्खपणा करणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "आपली मौल्यवान वस्तू अत्यंत सुरक्षित ठिकाणी ठेवून दिलेली असते, पण ती हरवली आहे अशा भ्रमात पडून माणसाने शोधण्यासाठी सर्वत्र नाहक गोंधळ घालणे" असा होतो.

येथे 'पेव' म्हणजे पूर्वीच्या काळी धान्य किंवा शेतमाल सुरक्षित साठवण्यासाठी जमिनीच्या खाली तयार केलेले भुयारी कोठार आणि 'पिसा' म्हणजे वेडा किंवा भ्रमिष्ट झालेला माणूस. जेव्हा एखादी गोष्ट आपल्याकडेच किंवा अगदी सुरक्षित ठिकाणी असते, परंतु विस्मरणाने माणूस ती शोधायला गावभर हिंडतो, तेव्हा या स्थितीवर उपरोधिक टोमणा मारण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कांदा पडला पेवात: मुख्य वस्तू (कांदा) ही सुरक्षितपणे भुयारी कोठारात (पेवात) साठवून ठेवलेली आहे. ती कुठेही गेलेली नाही.

पिसा हिंडे गावात: पण मालक मात्र ती वस्तू हरवली या भीतीने भ्रमिष्ट (पिसा) होऊन ती शोधण्यासाठी संपूर्ण गावात धुमाकूळ घालत आहे.

१. विस्मरणाच्या संदर्भात: "आजोबांनी आपल्या कपाटातील गुप्त कप्प्यात सोन्याची अंगठी सुरक्षित ठेवून दिली आणि नंतर विसरून गेले. दुपारी अंगठी सापडत नाही म्हणून त्यांनी संपूर्ण घर डोक्यावर घेतले आणि गल्लीतल्या पोरांनाही विचारत सुटले. शेवटी कपाटात अंगठी सापडल्यावर नातू म्हणाला, 'कांदा पडला पेवात, पिसा हिंडे गावात!'"

२. दैनंदिन घाईगडबडीत: "गाडीची चावी स्वतःच्याच खिशात किंवा घरात सुरक्षित असते, पण माणूस ती विसरून पूर्ण ऑफिस आणि रस्ता शोधत फिरतो, तेव्हा ही म्हण तंतोतंत लागू पडते."

ही म्हण 'काखेत कळसा आणि गावाला वळसा' या म्हणीशी मिळतीजुळती आहे. एखादी वस्तू स्वतःपाशीच सुरक्षित असताना ती शोधण्यासाठी नाहक गोंधळ घालणाऱ्या व्यक्तीच्या विसरभोळेपणावर ही म्हण अचूक बोट ठेवते.

कुंपणानेच शेत खाणे

रक्षणकर्त्यानेच नुकसान करणे.

या मराठी वाक्प्रचाराचा (किंवा म्हणीचा) अर्थ "ज्या व्यक्तीवर किंवा गोष्टीवर रक्षणाची जबाबदारी सोपवलेली असते, त्यानेच विश्वासघात करून नुकसान करणे" असा होतो.

जेव्हा एखादा रक्षक, अधिकारी किंवा हक्काचा माणूसच स्वतःच्या स्वार्थासाठी त्या गोष्टीचे नुकसान करू लागतो, ज्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी त्याची स्वतःची असते; तेव्हा या अत्यंत वेदनादायी विश्वासघाताचे वर्णन करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

कुंपण: शेतातील पिकांचे मोकाट जनावरांपासून किंवा चोरांपासून रक्षण करण्यासाठी शेताच्या कडेने काटेरी कुंपण घातले जाते. कुंपणाचे काम पिकाचे रक्षण करणे हे असते.

शेत खाणे: पण जर ते निर्जीव कुंपणच स्वतः सजीव होऊन शेतातील पिके खाऊ लागले, तर शेताचे रक्षण कोण करणार? म्हणजेच, रक्षकाकडूनच जेव्हा भक्षण होते, तेव्हा परिस्थिती निरुपाय होते.

१. प्रशासकीय किंवा कायदेशीर संदर्भात: "देशातील जनतेच्या आणि मालमत्तेच्या रक्षणाची जबाबदारी पोलिसांवर असते; पण जेव्हा काही पोलीसच चोरांशी हातमिळवणी करून गुन्हेगारीत सामील होतात, तेव्हा त्याला 'कुंपणानेच शेत खाणे' असे म्हणतात."

२. कौटुंबिक किंवा व्यावसायिक संदर्भात: "विश्वासू व्यवस्थापकाने (मॅनेजरने) मालकाच्या गैरहजेरीत दुकानाच्या गल्ल्यातून पैशांची अफरातफर केली. जेव्हा मालकाला हे समजले, तेव्हा तो म्हणाला— 'मी ज्याच्यावर जीवापाड विश्वास ठेवला, त्यानेच मला फसवले; हे तर कुंपणानेच शेत खाणे झाले!'"

हा वाक्प्रचार समाजातील भ्रष्टाचार, विश्वासघात आणि नैतिक अधःपतनावर तीव्र बोट ठेवतो. जिथे रक्षकच भक्षक बनतो, तिथे संरक्षणाची सर्व आशा संपुष्टात येते.

काकडीची चोरी, फाशीची शिक्षा

अपराध लहान पण शिक्षा फार मोठी असणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "अतिशय किरकोळ किंवा लहानशा गुन्ह्यासाठी अवाजवी आणि अत्यंत कठोर किंवा मोठी शिक्षा देणे" असा होतो.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीकडून नकळत किंवा गरजेपोटी एखादी अगदी छोटीशी चूक किंवा लहान नुकसान होते, परंतु त्यावर होणारी कायदेशीर कारवाई किंवा दिली जाणारी शिक्षा ही त्या चुकीच्या तुलनेत खूप मोठी आणि अन्यायकारक असते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

काकडीची चोरी: काकडी ही अत्यंत स्वस्त आणि सहज मिळणारी वस्तू आहे. तिची चोरी करणे हा अतिशय किरकोळ आणि लहान गुन्हासमजला जातो.

फाशीची शिक्षा: फाशी ही माणसाला दिली जाणारी सर्वोच्च आणि सर्वात कठोर शिक्षा आहे, जी केवळ अतिशय गंभीर किंवा देशद्रोहासारख्या गुन्ह्यांसाठी दिली जाते.

अन्वयार्थ: म्हणजेच, गुन्ह्याचे स्वरूप आणि त्यासाठी दिलेली शिक्षा या दोन्हीमध्ये कोणतीही समानता किंवा ताळमेळ नसणे.

१. शालेय किंवा कौटुंबिक संदर्भात: "समीरने वर्गात गृहपाठ (Homework) आणायला विसरल्यासारख्या छोट्या चुकीसाठी शिक्षकांनी त्याला थेट परीक्षेला बसू न देण्याची धमकी दिली. हे पाहून मुख्याध्यापक म्हणाले, 'तिला केवळ ताकीद द्या, काकडीच्या चोरीसाठी फाशीची शिक्षा देऊ नका.'"

२. प्रशासकीय किंवा कार्यालयीन संदर्भात: "कार्यालयात ५ मिनिटे उशिरा पोहोचल्यामुळे व्यवस्थापकाने (मॅनेजरने) प्रामाणिक कर्मचाऱ्याला थेट नोकरीवरून काढून टाकले. व्यवस्थापकाचा हा अन्यायकारक निर्णय म्हणजे 'काकडीची चोरी, फाशीची शिक्षा' असाच होता."

ही म्हण न्याय व्यवस्थेतील किंवा एखाद्या व्यक्तीच्या अधिकारातील अविवेक आणि अतिरेकी कडकपणावर उपरोधिकपणे बोट ठेवते. चूक आणि शिक्षा यामध्ये नेहमी सुसंगती असावी, हाच संदेश या म्हणीतून मिळतो.

काखेत कळसा, गावाला वळसा

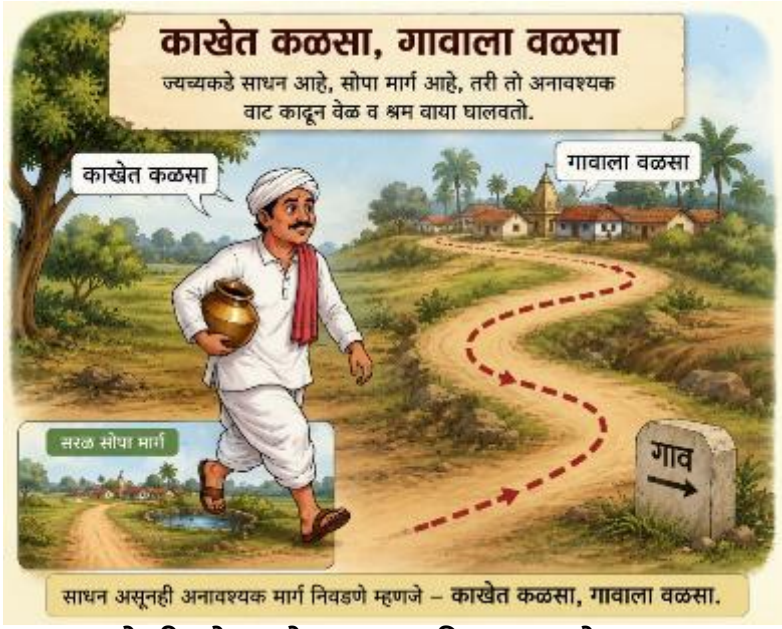

जवळ असलेली गोष्ट शोधण्यासाठी दूर जाणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "जी वस्तू आपल्याकडेच किंवा अगदी जवळ उपलब्ध असते, ती हरवली आहे अशा भ्रमात पडून माणूस ती शोधण्यासाठी सर्वत्र नाहक फिरतो आणि गोंधळ घालतो" असा होतो.

जेव्हा एखादी गोष्ट अगदी हाताशी किंवा स्वतःच्या घरात असते, परंतु विस्मरणाने किंवा घाईगडबडीत माणूस ती शोधायला बाहेर

पडतो आणि पूर्ण परिसर धुंडाळून येतो, तेव्हा त्या व्यक्तीच्या विसरभोळेपणावर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

काखेत कळसा: पाण्याचा तांब्या किंवा घागर (कळसा) स्वतःच्या शरीराला टेकवून किंवा काखेत धरलेली आहे. म्हणजेच ती वस्तू पूर्णपणे आपल्या ताब्यात आणि अत्यंत जवळ आहे.

गावाला वळसा: पण कळसा आपल्याच जवळ आहे हे लक्षात न आल्यामुळे, ती व्यक्ती पाणी भरण्यासाठी किंवा तो कळसा शोधण्यासाठी संपूर्ण गावाला प्रदक्षिणा (वळसा) घालून येते.

१. दैनंदिन विसरभोळेपणाच्या संदर्भात: "आजोबांनी वाचण्याचा चष्मा स्वतःच्या कपाळावर वर सारून ठेवला होता, आणि 'माझा चष्मा कुठे गेला?' म्हणून त्यांनी संपूर्ण घर डोक्यावर घेतले. शेवटी कपाळावर चष्मा असल्याचे नातवाने दाखवून दिल्यावर सगळे हसू लागले. यालाच म्हणतात, 'काखेत कळसा आणि गावाला वळसा'."

२. वस्तू शोधण्याच्या घाईत: "सुधीर बराच वेळ खिशात हात घालून दुचाकीची चावी शोधत होता, आणि घरातल्या सगळ्यांना विचारत होता की माझी चावी कोणी पाहिली का? शेवटी त्याच्या लक्षात आले की चावी त्याच्याच दुसऱ्या खिशात आहे. तेव्हा

आई म्हणाली, 'अरे, तुझा हा कारभार म्हणजे काखेत कळसा, गावाला वळसा असा आहे!'"

ही म्हण 'कांदा पडला पेवात, पिसा हिंडे गावात' या म्हणीशी अगदी मिळतीजुळती आहे. आपल्या जवळ असलेल्या गोष्टीचे भान नसणे आणि ती बाहेर शोधत राहणे, या मानवी स्वभावावर ही म्हण अचूक आणि उपरोधिक प्रकाश टाकते.

कोल्हा काकडीला राजी

लहान माणसे थोड्या गोष्टीने संतुष्ट होतात.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "क्षुद्र किंवा लहान मनाची माणसे अगदी लहानशा गोष्टीने किंवा साध्या फायद्यानेही सहज संतुष्ट होतात" असा होतो.

ज्या व्यक्तीची लायकी, क्षमता किंवा विचार करण्याची कुवत मर्यादित असते, तिला खुश करण्यासाठी मोठ्या गोष्टींची गरज नसते. ती अगदी छोट्याशा प्रलोभनाला किंवा साध्या वस्तूलाही मोठी उपलब्धी मानून समाधानी होते, हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

कोल्हा: कोल्हा हा जंगलातील एक हिंस्र किंवा मांसाहारी प्राणी मानला जातो, परंतु सिंह किंवा वाघासारखी शिकार करण्याचे मोठे सामर्थ्य त्याच्यात नसते.

काकडीला राजी: कोल्ह्याला जर द्राक्षे किंवा मांस मिळाले नाही, तर तो शेतातील साधी काकडी खाऊनही आपले पोट भरतो आणि त्यातच आनंद मानतो.

अन्वयार्थ: माणसाच्या संदर्भात बोलायचे तर, ज्या लोकांची पात्रता कमी असते, त्यांना त्यांच्या क्षमतेनुसार एखादी छोटीशी गोष्ट मिळाली, तरी ते लगेच तयार (राजी) होतात.

१. अल्प समाधानाच्या संदर्भात: "मोठ्या कंपनीत मॅनेजर पदासाठी मुलाखत द्यायला गेलेल्या सुमितला जेव्हा त्यांनी अगदी कमी पगाराची क्लार्कची नोकरी देऊ केली, तेव्हा त्याने ती लगेच स्वीकारली. त्याचे हे वागणे पाहून त्याचे मित्र म्हणाले, 'कोल्हा काकडीला राजी!'"

२. प्रलोभनांच्या संदर्भात: "निवडणुकीच्या काळात काही मतदारांना गावाचा विकास नको असतो, ते केवळ एका रात्रीच्या जेवणावर किंवा साध्या भेटवस्तूवर आपले मत द्यायला तयार होतात; अशा प्रवृत्तीला 'कोल्हा काकडीला राजी' म्हणतात."

ही म्हण कमी पात्रतेच्या किंवा छोट्या फायद्यासाठी लाळ घोटणाऱ्या लोकांच्या मानसिकतेवर उपरोधिक टोमणा मारण्यासाठी वापरली जाते.

काजव्याचा उजेड त्याच्या अंगाभोवतीच

एखाद्या गोष्टीचा प्रभाव मर्यादित असतो.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "अल्प बुद्धी किंवा मर्यादित सामर्थ्य असलेल्या व्यक्तीच्या ज्ञानाचा अथवा कर्तृत्वाचा प्रभाव अतिशय मर्यादित क्षेत्रापुरताच मर्यादित राहतो; त्याचा समाजाला मोठा फायदा होत नाही" असा होतो.

ज्याप्रमाणे सूर्य किंवा चंद्राचा प्रकाश संपूर्ण जगाला उजळून टाकतो, त्याप्रमाणे काही थोर व्यक्तींचे कर्तृत्व अथांग असते. याउलट, ज्यांची क्षमता मुळातच कमी असते, त्यांचे कार्य किंवा ज्ञान केवळ त्यांच्या स्वतःपुरते किंवा फार तर त्यांच्या अगदी जवळच्या कोंडाळ्यापुरतेच मर्यादित राहते, हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

काजव्याचा उजेड: काजवा (Firefly) हा स्वतःचा उजेड निर्माण करणारा कीटक आहे, पण त्याचा तो प्रकाश अत्यंत मंद असतो.

त्याच्या अंगाभोवतीच: काजव्याचा हा मंद प्रकाश संपूर्ण परिसर प्रकाशित करू शकत नाही; तो फक्त त्याच्या स्वतःच्या शरीराभोवतीच जेमतेम दिसतो.

अन्वयार्थ: माणसाच्या बाबतीत, ज्याचे विचार संकुचित असतात किंवा ज्याचे सामर्थ्य बेताचे असते, अशा व्यक्तीचे मोठेपण त्याच्या स्वतःच्या घराबाहेर किंवा परिचितांच्या पलीकडे कोणालाही जाणवत नाही.

१. मर्यादित प्रभावाच्या संदर्भात: "रमेश स्वतःला गल्लीतला खूप मोठा नेता समजतो, पण त्याचे ऐकणारे फक्त त्याचे चार मित्रच आहेत. संपूर्ण गावात त्याला कोणी विचारतही नाही. त्याचे हे नेतृत्व म्हणजे 'काजव्याचा उजेड त्याच्या अंगाभोवतीच' अशातला प्रकार आहे."

२. अल्प ज्ञानाच्या संदर्भात: "काही लोकांना स्वतःच्या क्षेत्रातील अगदी थोडेसे ज्ञान असते, पण ते आपणच सगळ्यात मोठे विद्वान असल्याचा आव आणतात. प्रत्यक्षात त्यांच्या त्या ज्ञानाचा ना समाजाला उपयोग होतो, ना देशाच्या प्रगतीला. अशा वेळी शहाणी माणसे म्हणतात की, 'काजव्याचा उजेड त्याच्या अंगाभोवतीच राहणार', त्याची तुलना सूर्याशी होऊ शकत नाही."

ही म्हण अल्प क्षमता आणि संकुचित वृत्ती असलेल्या लोकांच्या मर्यादा स्पष्ट करण्यासाठी वापरली जाते. कितीही प्रयत्न केला तरी काजव्याच्या प्रकाशाने रात्रीचा अंधार दूर होऊ शकत नाही, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

काठी मारल्याने पाणी दुभंगत नाही

रक्ताचे नाते सहज तुटत नाही.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "रक्ताचे किंवा जवळचे घट्ट संबंध कितीही मोठे भांडण किंवा तात्कालिक वाद झाले तरी कायमचे तुटत नाहीत" असा होतो.

निसर्गतः पाण्यावर कितीही जोराने काठी मारली, तरी पाण्याचे दोन तुकडे होऊ शकत नाहीत; काठी मारल्याचा क्षण संपताच पाणी पुन्हा जसेच्या तसे एकत्र येते. अगदी त्याचप्रमाणे, ज्यांच्यामध्ये अतूट नाते असते, त्यांच्यात बाहेरील व्यक्तींनी कितीही फूट पाडण्याचा प्रयत्न केला किंवा त्यांच्यात काही कारणाने अबोला धरला, तरी त्यांचे प्रेम आणि जिव्हाळा कधीच नष्ट होत नाही.

काठी मारल्याने: बाहेरून येणारे संकट, गैरसमज, तात्पुरते भांडण किंवा तिसऱ्या व्यक्तीने निर्माण केलेला वाद.

पाणी दुभंगत नाही: पाणी ज्याप्रमाणे वेगळे (दुभंगणे) होऊ शकत नाही, तसेच रक्ताचे नाते किंवा खरोखरचे घट्ट मित्र एकमेकांपासून कायमचे दूर होऊ शकत नाहीत. ते संकटाच्या किंवा गरजेच्या वेळी पुन्हा एकत्र येतातच.

१. कौटुंबिक नात्यांच्या संदर्भात: "दोन्ही भावांमध्ये जमिनीच्या कारणावरून कोर्टात वाद सुरू होता; पण जेव्हा मोठ्या भावावर अचानक आजारपणाचे संकट आले, तेव्हा लहान भाऊ धावत गेला आणि त्याने सर्व खर्च केला. शेजाऱ्यांनी हे पाहिले तेव्हा ते म्हणाले, 'काहीही झाले तरी ते भाऊ-भाऊ आहेत, शेवटी काठी मारल्याने पाणी दुभंगत नाही!'"

२. मैत्रीच्या संदर्भात: "अमकी आणि सुमित यांच्यात किरकोळ कारणावरून अबोला धरला होता. तिसऱ्या एका मित्राने त्यांच्यात आणखी गैरसमज पसरवण्याचा प्रयत्न केला, पण संकट येताच दोघेही एकमेकांच्या मदतीला धावून आले. यालाच म्हणतात, 'काठी मारल्याने पाणी दुभंगत नाही'."

ही म्हण नात्यांमधील जिव्हाळा, रक्ताचा संबंध आणि नैसर्गिक एकोपा यांचे महत्त्व अधोरेखित करते. कृत्रिम प्रयत्नांनी किंवा तात्पुरत्या रागाने खरी आणि घट्ट नाती कधीच संपवता येत नाहीत, हाच या म्हणीचा सुंदर संदेश आहे.

काडीची सत्ता आणि लाखाची मत्ता बरोबर येत नाही

पैशापेक्षा सत्तेला अधिक वजन असते.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "माणसाच्या मृत्यूसमयी त्याने आयुष्यभर कमावलेली नाममात्र सत्ता (अधिकार) किंवा लाखो रुपयांची संपत्ती (मत्ता) यांपैकी काहीही त्याच्यासोबत जात नाही; माणूस रिकाम्या हातानेच या जगातून जातो" असा होतो.

जग सोडून जाताना भौतिक गोष्टी किती निरर्थक ठरतात, या मानवी जीवनाच्या अंतिम आणि शाश्वत सत्यावर ही म्हण प्रकाश टाकते.

काडीची सत्ता: अगदी काडीइतका (किरकोळ) का असेना, पण माणसाला असणारा अधिकाराचा किंवा पदाचा माज.

लाखाची मत्ता: 'मत्ता' म्हणजे संपत्ती किंवा वैभव. आयुष्यभर काबाडकष्ट करून, बरे-वाईट मार्ग अवलंबून साठवलेली लाखो-करोडो रुपयांची धनदौलत.

बरोबर येत नाही: जेव्हा माणसाचा अंत होतो, तेव्हा त्याचा हुद्दा, त्याचे बँक बॅलन्स, जमीन-जुमला किंवा सोन्या-नाण्याचे दागिने यांतील एक सुईची टोकही तो सोबत नेऊ शकत नाही. मृत्यूच्या दारात राजा आणि रंक दोघेही सारखेच ठरतात.

१. अहंकार गळून पडण्याच्या संदर्भात: "आयुष्यभर पैशाच्या घमेंडीत गरिबांना तुच्छ लेखणारे शेठजी जेव्हा गंभीर आजाराने अंथरुणाला खिळले, तेव्हा त्यांच्या अफाट संपत्तीपैकी काहीही त्यांचे प्राण वाचवू शकले नाही. त्यांच्या अंत्ययात्रेच्या वेळी गावातील बुजुर्ग म्हणाले, 'काडीची सत्ता आणि लाखाची मत्ता बरोबर येत नाही', माणसाने जगताना फक्त माणसांना जोडायला हवे."

२. वैराग्य किंवा समजूतदारपणाच्या संदर्भात: "दोन भाऊ पैशाच्या आणि जमिनीच्या वाटणीवरून एकमेकांचे जीव घ्यायला उठले होते; तेव्हा आजोबांनी त्यांना समजावले, 'अरे, कशासाठी एवढी भांडणे करता? डोळे मिटले की काडीची सत्ता नि लाखाची मत्ता काही बरोबर येत नाही; सोबत येतो तो फक्त प्रेमाचा गोडवा!'"

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा भावार्थ "अंतिम काळी शेवटी काहीही सोबत येत नाही" हाच असल्याने, ही म्हण खालील लोकप्रिय ओळींशी मिळतीजुळती आहे:

"सिकंदर जेव्हा गेला तेव्हा त्याचेही हात रिकामेच होते."

किंवा

"जोडले सोंगडे (संपत्ती) अंतकाळी न येती कामा..."

ही म्हण मानवी मनातील लोभ, स्वार्थ आणि पैशाचा अहंकार दूर करून माणसाला जगण्याचा खरा, निखळ आणि आध्यात्मिक दृष्टिकोन शिकवते.

काडीचोर तो माडीचोर

छोट्या चुकीवरून मोठी चूक करण्याची सवय असणारा.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "चोरी किंवा गुन्हा हा लहान असो वा मोठा, गुन्हेगारीची प्रवृत्ती शेवटी सारखीच असते; आज जी व्यक्ती किरकोळ वस्तूची चोरी करते, ती उद्या संधी मिळाल्यास मोठी चोरी करायलाही मागेपुढे पाहत नाही" असा होतो.

चूक किंवा गुन्ह्याचे गांभीर्य सुरुवातीला लहान वाटले, तरी त्यामागील मानसिकतेकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. लहान गुन्ह्यांकडे कानाडोळा केल्यास माणसाची हिंमत वाढते आणि तो भविष्यात मोठ्या गुन्ह्यांकडे वळतो, हा इशारा या म्हणीतून दिला जातो.

काडीचोर: अगदी काडीसारखी शुल्लक किंवा लहान किमतीची वस्तू चोरणारा.

माडीचोर: 'माडी' म्हणजे दुमजली घर किंवा महाल. महालात चोरी करणारा, म्हणजेच मोठी धाडसी चोरी करणारा.

अन्वयार्थ: माणसाच्या मनातील अप्रामाणिकपणा आणि चोरटी प्रवृत्ती महत्त्वाची असते, वस्तूची किंमत नाही. जो लहान गोष्टी प्रामाणिकपणे सांभाळू शकत नाही, त्याच्यावर मोठ्या गोष्टींची जबाबदारी कधीच सोपवता येत नाही.

१. बालसंस्काराच्या संदर्भात: "समीरने शेजाऱ्यांच्या घरातून गुपचूप एक छोटी खेळणी आणली. त्याची आई म्हणाली, 'ही लहानशी गोष्ट आहे म्हणून सोडून देऊ नका, त्याला आत्ताच कडक शब्दात समज द्या; कारण काडीचोर तोच माडीचोर बनतो.'"

२. व्यावसायिक किंवा कार्यालयीन संदर्भात: "कार्यालयातील एका कर्मचाऱ्याला साधी पेन आणि कागद चोरताना व्यवस्थापकाने (मॅनेजरने) रंगेहाथ पकडले. सहकाऱ्यांनी 'छोट्याशा गोष्टीसाठी कशाला एवढी कारवाई करता?' असे विचारल्यावर मॅनेजर म्हणाले, 'आज पेन चोरणारा उद्या तिजोरीवरही हात साफ करू शकतो, कारण काडीचोर तो माडीचोर!'"

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा भावार्थ स्पष्ट करणारी इंग्रजीतील एक प्रसिद्ध म्हण खालीलप्रमाणे आहे:

"He that will steal an egg will steal an ox." (जो आज अंडं चोरेल, तो उद्या बैलही चोरेल.)

ही म्हण गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या सुरुवातीलाच पायबंद घालण्याचे महत्त्व अधोरेखित करते. लहानशा चुकीला वेळीच न रोखल्यास त्याचे रूपांतर मोठ्या गुन्ह्यात होते, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

काना मागून आली आणि तिखट झाली

कनिष्ठ व्यक्ती श्रेष्ठावर वरचढ ठरते.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या खूप नंतर एखाद्या क्षेत्रात किंवा ठिकाणी येते, परंतु अल्पावधीतच ती अनुभवी किंवा आधीच्या ज्येष्ठ व्यक्तीपेक्षाही पुढे जाते किंवा त्यांच्यावरच आपला अधिकार चालवू लागते" असा होतो.

जेव्हा एखादा नवा माणूस अनुभवी माणसाला मागे टाकून वरचढ ठरतो किंवा अवाजवी शहाणपण शिकवू लागतो, तेव्हा या स्थितीवर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कानामागून आली: शरीराच्या रचनेत मानवी डोके तयार होताना 'कान' हे 'तुरी' किंवा 'तिखट' लागणाऱ्या जिभेच्या/तोंडाच्या मानाने आधी किंवा मागे असतात, असा एक व्यावहारिक संदर्भ घेतला जातो. सोप्या भाषेत, एखादी गोष्ट किंवा व्यक्ती जी नंतर (मागून) आली आहे.

तिखट झाली: जी नंतर आली, ती आधीच्या गोष्टीपेक्षा जास्त प्रभावी, तीव्र किंवा वरचढ ठरली.

अन्वयार्थ: ज्येष्ठत्व किंवा अनुभवाचा आदर न राखता, मागून आलेल्या व्यक्तीने सर्वांना मागे सारून मुख्य स्थान पटकावणे किंवा हुकूम चालवणे.

१. कार्यालयीन संदर्भात (Corporate / Office): "रमेश कंपनीत गेल्या दहा वर्षांपासून प्रामाणिकपणे काम करत होता. पण गेल्या महिन्यात रुजू झालेल्या एका तरुण मॅनेजरने अतिशय कमी वेळात मालकाचा विश्वास संपादन केला आणि आता तो रमेशलाच कामाचे नियम शिकवू लागला. हे पाहून जुने कर्मचारी म्हणाले, 'कानामागून आली आणि तिखट झाली!'"

२. कौटुंबिक नात्यांच्या संदर्भात: "घरात थोरल्या सुनेने लग्नानंतर अनेक वर्षे कष्ट उपसले होते, पण धाकटी सून घरात आल्या आल्या तिने वर्षभरातच घराच्या चाव्या स्वतःच्या ताब्यात

घेतल्या आणि थोरलीवरच हक्क गाजवू लागली. तिची ही वृत्ती म्हणजेच 'कानामागून आली आणि तिखट झाली'."

ही म्हण मागून येऊन वरचढ ठरणाऱ्या किंवा अनुभवाने लहान असूनही ज्येष्ठ लोकांवर हुकूमत गाजवू पाहणाऱ्या व्यक्तींच्या स्वभावावर उपरोधिक प्रकाश टाकते. यात कधी कौतुकाचा, तर बहुतांश वेळा टोमण्याचा सूर असतो.

कानात बुगडी, गावात फुगडी

थोड्या संपत्तीचे मोठे प्रदर्शन करणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "आपल्याकडे असलेल्या लहानशा किंवा किरकोळ संपत्तीचे/दागिन्यांचे अव्वाच्या सव्वा प्रदर्शन करत संपूर्ण गावात नाहक बडेजाव मिरवणे" असा होतो.

येथे 'बुगडी' हा कानाच्या वरच्या पाळीत घालण्याचा पूर्वीचा एक अतिशय लहान आणि हलका दागिना आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत साध्या किंवा छोट्या गोष्टीचा अवाजवी फुशारकी मारण्यासाठी वापर करते, तेव्हा तिच्या या उथळ स्वभावावर टोमणा मारण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कानात बुगडी: अंगावर नावापुरता एकच लहानसा दागिना (बुगडी) घातलेला असणे.

गावात फुगडी: तो छोटासा दागिना सर्वांना दिसावा म्हणून संपूर्ण गावात आनंदाने नाचत (फुगडी खेळत) फिरणे, जेणेकरून सगळ्यांचे लक्ष आपल्यावर जाईल.

अन्वयार्थ: ऐपत बेताचीच असताना किंवा जवळ फारसे काही नसताना, मिळालेल्या थोड्याशा सुखाचे किंवा वस्तूचे अवाढव्य प्रदर्शन मांडून थिल्लरपणा करणे.

१. फुशारकी मारण्याच्या संदर्भात: "सुनीलने सणासुदीला बँकेकडून कर्ज काढून एक साधा सेकंड हँड मोबाईल खरेदी केला, पण तो संपूर्ण गल्लीत प्रत्येकाला थांबवून आपल्या महागड्या आवडीनिवडीच्या गप्पा मारू लागला. त्याची ही पद्धत पाहून शेजारी म्हणाले, 'कानात बुगडी आणि गावात फुगडी'!"

२. उथळ स्वभावाच्या संदर्भात: "कौशल्याबाईंकडे सोन्याच्या नावावर फक्त एक छोटीशी नथ आहे, पण लग्नाकार्यात त्या सगळ्या बायकांमध्ये उठबस करून सारखी तीच नथ कशी मौल्यवान आहे हे दाखवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या या सवयीवर गावातल्या बाया म्हणाल्या— 'हिचा कारभार म्हणजे कानात बुगडी, गावात फुगडी असा आहे.'"

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा भावार्थ स्पष्ट करणाऱ्या इतर काही मराठी म्हणी:

उथळ पाण्याला खळखळाट फार.

घरात नाही दाणा, नि मला बाजीराव म्हणा.

ही म्हण प्रदर्शनप्रिय, उथळ आणि खोट्या प्रतिष्ठेच्या मागे धावणाऱ्या लोकांच्या मानसिकतेवर अचूक आणि उपरोधिक बोट ठेवते. सामर्थ्य कमी असताना बडेजाव जास्त मिरवणे, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

काप गेले नी भोके राहिली

वैभव नष्ट झाले आणि फक्त आठवणी उरल्या.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "पूर्वीचे वैभव, ऐश्वर्य किंवा श्रीमंती नष्ट होऊन आता केवळ त्याच्या जुन्या आणि निरर्थक आठवणी किंवा खाणाखुणा शिल्लक राहणे" असा होतो.

येथे 'काप' म्हणजे पूर्वीच्या काळी स्त्रिया कानात घालत असलेला सोन्याचा एक मोठा, जड आणि मौल्यवान दागिना. जेव्हा एखाद्या माणसाची श्रीमंती चालली जाते आणि केवळ गरिबी उरते, तेव्हा त्याच्या सद्यस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

काप गेले: परिस्थिती बदलल्यामुळे किंवा गरिबी आल्यामुळे कानातील सोन्याचे जड दागिने (काप) विकून टाकावे लागले किंवा ते निघून गेले.

भोके राहिली: सोन्याचे काप निघून गेले, पण ते पूर्वी घातले जात होते म्हणून कानाला पडलेली मोठी छिद्रे (भोके) मात्र तशीच राहली. म्हणजेच, मोठेपणा निघून गेला तरी त्याच्या खुणा मागे उरल्या.

अन्वयार्थ: वैभव आणि सत्ता नष्ट झाल्यावर माणसाकडे फक्त भूतकाळातील मोठ्या गप्पा मारण्यापलीकडे काहीही उरत नाही.

१. वैभव नष्ट झाल्याच्या संदर्भात: "स्वातंत्र्यापूर्वी रावसाहेबांकडे हत्ती, घोडे आणि अफाट जमीनजुमला होता. पण काळाच्या ओघात सगळी संपत्ती नष्ट झाली; आता त्यांच्याकडे राहण्यासाठी साधे घरही नाही, उरल्या आहेत त्या फक्त जुन्या जहागीरदारीच्या गप्पा! त्यांची ही अवस्था पाहून गावकरी म्हणतात, 'काप गेले नी भोके राहिली'."

२. व्यापारातील नुकसानीच्या संदर्भात: "आनंदरावांचा कापडाचा खूप मोठा कारखाना होता, जो नंतर पूर्णपणे डबघाईला आला. आज कारखाना बंद पडला आहे, पण ते अजूनही बाजारात हिंडताना 'आमची पूर्वी कशी पत होती' हे

सांगत फिरतात. यालाच म्हणतात— 'काप गेले नी भोके राहिली'."

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा भावार्थ स्पष्ट करणारी आणखी एक प्रसिद्ध मराठी म्हण:

हत्ती गेला नि शेपूट राहिले. (किंवा वैभव गेले तरी केवळ त्याचे अवशेष उरणे.)

ही म्हण काळाच्या प्रभावामुळे श्रीमंतीतून गरिबीत आलेल्या व्यक्तींच्या स्थितीवर भाष्य करते. संपत्ती संपली तरी माणसाचा जुना बडेजाव आणि सवयी सहज सुटत नाहीत, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

काळ आला; पण वेळ आली नव्हती

संकटाचा प्रसंग जवळ आला होता, पण त्याचा पूर्ण परिणाम टळला.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "एखाद्या मोठ्या किंवा जीवघेण्या संकटातून मनुष्य अगदी थोडक्यात आणि सुखरूपपणे वाचणे" असा होतो.

जेव्हा एखादा भीषण अपघात होतो किंवा एखादी व्यक्ती मृत्यूच्या दारातून अगदी नशिबाने जिवंत परत येते, तेव्हा या अत्यंत आश्चर्यकारक आणि दिलासादायक परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

काळ आला होता: 'काळ' म्हणजे मृत्यू किंवा यमराज. व्यक्तीवर असे भीषण संकट आले होते, ज्यातून तिचा जीव जाणे निश्चित मानले जात होते.

पण वेळ आली नव्हती: परंतु निसर्गाच्या किंवा विधात्याच्या नियमानुसार त्या व्यक्तीचे आयुष्य अजून संपलेले नव्हते, म्हणजेच तिचा मृत्यू येण्याची अंतिम 'वेळ' (मुदत) अजून आलेली नव्हती.

अन्वयार्थ: कितीही मोठे संकट आले, तरी जोपर्यंत माणसाचे आयुष्य शिल्लक आहे, तोपर्यंत त्याचे प्राण कोणीही हिरावून घेऊ शकत नाही, हा यामागील श्रद्धाभाव आहे.

१. अपघातातून सुखरूप वाचण्याच्या संदर्भात: "महामार्गावर बस आणि ट्रकचा इतका भीषण अपघात झाला की बसचा चक्काचूर झाला; परंतु सुदैवाने सर्व प्रवासी किरकोळ खरचटण्यावर वाचले. हे पाहून प्रत्यक्षदर्शी म्हणाले, 'खरोखर, काळ आला होता; पण वेळ आली नव्हती!'"

२. गंभीर आजारपणाच्या संदर्भात: "रमेशला रात्री अचानक हृदयविकाराचा तीव्र झटका आला. डॉक्टरांनी वेळेवर उपचार करून त्याचे प्राण वाचवले. शुद्धीवर आल्यावर रमेशच्या आईने देवाचे आभार मानत म्हटले, 'माझ्या मुलावर काळ आला होता; पण त्याची वेळ आली नव्हती म्हणूनच तो आज आमच्यात आहे.'"

ही म्हण मानवी जीवनातील नशीब, दैव आणि विधात्याच्या इच्छेवर प्रकाश टाकते. संकटाच्या तीव्रतेपेक्षा माणसाचे आयुष्य बलवत्तर ठरते, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

कावळा बसला आणि फांदी तुटली

दोन गोष्टी एकाच वेळी घडल्या, पण त्यांचा परस्परांशी संबंध नाही.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "दोन वेगवेगळ्या घटना एकाच वेळी अगदी योगायोगाने घडणे आणि त्यामुळे पहिल्या घटनेलाच दुसऱ्या घटनेचे कारण मानले जाणे" असा होतो.

यात दोन गोष्टींचा परस्परांशी कार्य-कारण भाव नसतो, परंतु त्यांचा काळ एकच आल्यामुळे लोक नाहक त्यांच्यात संबंध

जोडतात. या शास्त्रीय किंवा तार्किक संकल्पनेला ‘काकतालीय न्याय’ असेही म्हणतात.

कावळा बसला: झाडाच्या फांदीवर येऊन एक कावळा सहज बसला. कावळ्याचे वजन इतके नसते की त्यामुळे झाडाची मजबूत फांदी तुटून पडेल.

आणि फांदी तुटली: नेमकी त्याच क्षणी ती फांदी आधीच कमकुवत किंवा किडलेली असल्यामुळे तुटली.

अन्वयार्थ: फांदी कावळ्यामुळे तुटलेली नसते, पण पाहाणाऱ्याला असे वाटते की कावळा बसला म्हणूनच ती तुटली. म्हणजेच, केवळ योगायोगाने घडलेल्या गोष्टीचे खापर एखाद्या निरपराध व्यक्तीवर किंवा घटनेवर फोडणे.

१. योगायोगाच्या संदर्भात: "समीरने नवीन दुचाकी विकत घेतली आणि त्याच दिवशी गावातील वीज पुरवठा खंडित झाला. गावातील काही अंधश्रद्धाळू लोकांनी 'समीरची गाडी आली म्हणून अपशकुन झाला' असा अपप्रचार सुरू केला. सुजाण लोकांनी त्यांना समजावले की, 'अरे, वीज तांत्रिक बिघाडामुळे गेली आहे, रमेशच्या गाडीचा काय संबंध? हा तर कावळा बसला आणि फांदी तुटली असा प्रकार आहे.'"

२. व्यावसायिक किंवा कार्यालयीन संदर्भात: "नवीन मॅनेजरने कंपनीत पाऊल ठेवले आणि योगायोगाने त्याच दिवशी कंपनीला जुन्या एका व्यवहारातून मोठे नुकसान झाले. मालकाने नव्या मॅनेजरला जबाबदार धरू नये म्हणून वरिष्ठ अधिकारी म्हणाले, 'सर, हा केवळ योगायोग आहे— कावळा बसला आणि फांदी तुटली!'"

ही म्हण अंधश्रद्धा, गैरसमज किंवा केवळ योगायोगाने घडलेल्या घटनांमधील खोटा संबंध खोडून काढण्यासाठी वापरली जाते. कोणत्याही घटनेमागील खरे शास्त्रीय कारण शोधणे गरजेचे आहे, हाच संदेश यातून मिळतो.

कावळ्याच्या शापाने गाय मरत नाही

नीच व्यक्तीच्या दोषारोपांनी थोर माणसाचे काहीही नुकसान होत नाही.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "क्षुद्र किंवा वाईट वृत्तीच्या माणसाने केलेल्या निंदेमुळे, दुषणामुळे किंवा दिलेल्या शापामुळे चांगल्या आणि थोर व्यक्तींचे काहीही नुकसान होत नाही" असा होतो.

समाजात काही लोक नेहमी इतरांबद्दल मत्सर बाळगतात आणि त्यांचे वाईट व्हावे म्हणून सतत उरफाटे बोलत असतात. परंतु,

अशा लोकांच्या बोलण्याला काहीही किंमत नसते; त्यांच्या जळफळाटामुळे सत्प्रवृत्त माणसाच्या मोठेपणाला किंवा आयुष्याला कोणताही धक्का लागत नाही, हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कावळ्याचा शाप: कावळा हा पक्षी शुभ मानला जात नाही आणि त्याचा आवाजही कर्कश असतो. त्याला येथे 'क्षुद्र किंवा वाईट चिंतेच्या' माणसाचे प्रतीक मानले आहे. कावळ्याने मनात कितीही चिडले की गाय मरावी, तरी त्याच्या इच्छेने काही घडत नाही.

गाय मरत नाही: गाय हा अत्यंत पवित्र, उपयुक्त आणि शांत प्राणी आहे. तिला 'उत्तम, सज्जन आणि निरपराध' व्यक्तीचे प्रतीक मानले आहे.

अन्वयार्थ: दुर्जनांच्या दुष्ट विचारांमध्ये किंवा शापात इतकी ताकद नसते की ज्यामुळे एखाद्या सज्जन किंवा कर्तबगार माणसाचे अस्तित्व संपू शकेल.

१. निंदेच्या संदर्भात: "आनंदरावांनी गावात जेव्हा अनाथ मुलांसाठी आश्रम सुरू केला, तेव्हा त्यांच्या यशाने जळणाऱ्या काही मत्सरी लोकांनी 'हा आश्रम फार दिवस चालणार नाही, लवकरच बंद पडेल' अशी वल्गना केली. त्यावर आनंदराव

शांतपणे म्हणाले, 'आम्ही प्रामाणिक आहोत, आणि कावळ्याच्या शापाने गाय मरत नाही!'"

२. राजकीय किंवा सामाजिक जीवनात: "एका प्रामाणिक आणि लोकप्रिय नेत्याविरुद्ध विरोधी पक्षाने कितीही चिखलफेक केली किंवा त्यांच्या पराभवाचे भाकीत केले, तरी जनतेने त्यांनाच निवडून दिले. यालाच म्हणतात— 'कावळ्याच्या शापाने गाय मरत नाही'."

ही म्हण सज्जनता आणि प्रामाणिकपणाचे बळ अधोरेखित करते. मत्सरी लोकांच्या जळजळीत बोलण्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करून आपल्या चांगल्या मार्गावर चालत राहावे, हाच मोलाचा सल्ला या म्हणीतून मिळतो.

कावीळ झालेल्यास सर्व पिवळे दिसते

पूर्वग्रहदूषित नजरेने पाहणारा माणूस सर्वत्र दोषच शोधतो.

‘या मराठी म्हणीचा अर्थ "ज्या व्यक्तीचा दृष्टिकोन आधीच पूर्वग्रहदूषित (Prejudiced) किंवा दोषयुक्त असतो, तिला समोरील प्रत्येक गोष्टीत किंवा व्यक्तीमध्ये फक्त दोषच दिसतात" असा होतो.

माणसाचे मन ज्या विचारांनी भरलेले असते, त्याला संपूर्ण जग त्याच रंगाचे किंवा स्वरूपाचे भासते, या मानवी मानसिकतेवर ही म्हण अचूक बोट ठेवते.

वैद्यकीय संदर्भ: 'कावीळ' (Jaundice) हा यकृताचा (Liver) आजार आहे. या आजारात रुग्णाच्या डोळ्यांचे पांढरे भाग आणि त्वचा पिवळी पडते. त्यामुळे त्याला निसर्गातील इतर रंगही नीट दिसत नाहीत आणि प्रत्येक वस्तू पिवळसर छटा असलेली दिसते.

लाक्षणिक अर्थ: माणसाच्या बाबतीत, ज्याच्या मनात आधीच खोटेपणा, मत्सर, संशय किंवा राग असतो, त्याला समोरची निरपराध आणि चांगली व्यक्तीही वाईट किंवा कपटीच वाटते. तो स्वतःच्याच चष्म्यातून जगाचे मूल्यमापन करतो.

१. संशयी स्वभावाच्या संदर्भात: "रमेश स्वतः ऑफिसमध्ये नेहमी कामचोरी करतो आणि खोटे बोलतो; त्यामुळे नवीन आलेला प्रामाणिक कर्मचारी खरं सांगत असूनही रमेशला तो खोटाच वाटतो. रमेशच्या या स्वभावावर वरिष्ठ म्हणाले, 'अरे, त्याला संशय घेण्याची सवय आहे; शेवटी कावीळ झालेल्याला सर्व पिवळेच दिसणार!'"

२. मत्सरी वृत्तीच्या संदर्भात: "सुनीताने शेजाऱ्यांच्या मदतीसाठी म्हणून कौतुकाने गोडधोड पदार्थ करून पाठवला, पण

शेजारच्या काकूंनी 'हिने नक्कीच काहीतरी स्वार्थासाठी किंवा मिजास मारण्यासाठी हे पाठवले असेल' असा पूर्वग्रह करून घेतला. यालाच म्हणतात— 'कावीळ झालेल्यास सर्व पिवळे दिसते'."

समानार्थी म्हण / इंग्रजी सुविचार:

या म्हणीचा भावार्थ स्पष्ट करणारी इंग्रजीतील प्रसिद्ध ओळ खालीलप्रमाणे आहे:

"To a jaundiced eye all things seem yellow."

ही म्हण माणसाला स्वतःचा दृष्टिकोन निकोप आणि पूर्वग्रहरहित ठेवण्याचा सल्ला देते. समोरच्या गोष्टीतील दोष शोधण्यापूर्वी आपल्या मनातील कावीळ (दूषित विचार) दूर करणे गरजेचे आहे, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

कामापुरता मामा

काम साधण्यापुरते गोड बोलणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "स्वतःचे काम साधून घेण्यासाठी एखाद्या व्यक्तीशी तात्पुरता गोड संबंध जोडणे किंवा तिचा खोटा बडेजाव करणे" असा होतो.

समाजात काही स्वार्थी लोक असतात, ज्यांना एरवी इतरांची अजिबात आठवण येत नाही; पण जेव्हा त्यांचे काही अडलेले काम असते, तेव्हा ते समोरच्या व्यक्तीला अत्यंत आदराचे आणि जवळचे नाते (जसे की 'मामा') देऊन गोड गोड बोलू लागतात. काम फत्ते झाले की ते त्या व्यक्तीला ओळखतही नाहीत, हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

कामापुरता: जोपर्यंत स्वतःचा स्वार्थ, गरज किंवा काम शिल्लक आहे तोपर्यंतच.

मामा: 'मामा' हे नातं मराठी संस्कृतीत अत्यंत प्रेमाचं, हक्काचं आणि जिव्हाळ्याचं मानलं जातं. पण इथे स्वार्थ साधण्यासाठी कोणत्याही व्यक्तीला तात्पुरते 'मामा' म्हणजेच अतिशय जवळचे मानले जाते.

अन्वयार्थ: गरज सरो नि वैद्य मरो; म्हणजेच स्वतःची गरज संपली की समोरच्या व्यक्तीशी असलेले नाते किंवा ओळख पूर्णपणे विसरून जाणे.

१. स्वार्थी मित्रांच्या संदर्भात: "कॉलेजमध्ये सोहमकडे कोणी साधे पाहतही नव्हते, पण परीक्षेच्या काळात त्याच्याकडून गणिताच्या वह्या (Notes) हव्या असल्यामुळे वर्गातले हुल्लड मुलेही त्याला 'सोहम भाई' म्हणून चहा पाजू लागले. सोहमच्या मोठ्या भावाने हे पाहिले तेव्हा तो म्हणाला, 'अरे सोहम, सावध

राहा; हे सगळे कामापुरते मामा आहेत, परीक्षा संपली की तुला विचारणारही नाहीत!'"

२. व्यावसायिक किंवा राजकीय संदर्भात: "निवडणुका जवळ आल्या की नेते मंडळी गरिबांच्या झोपडीत जाऊन त्यांचे पाय धरतात आणि काम झाले की पाच वर्षे फिरूनही पाहत नाहीत. नेत्यांची ही वृत्ती म्हणजे 'कामापुरता मामा आणि ताकापुरती आजी' अशीच असते."

समानार्थी म्हण:

या म्हणीशी तंतोतंत मिळतीजुळती आणि तितकीच प्रसिद्ध दुसरी मराठी म्हण खालीलप्रमाणे आहे:

ताकापुरती आजी (म्हणजेच घरातून ताक मिळेपर्यंत आजीची खोटी स्तुती करणे.)

ही म्हण संधीसाधू आणि मतलबी लोकांच्या प्रवृत्तीवर अचूक प्रहार करते. अशा लोकांपासून नेहमी सावध राहावे आणि केवळ गरजेच्या वेळी जवळ येणाऱ्यांच्या थापांना बळी पडू नये, हाच संदेश यातून मिळतो.

कुंभारणीच्या घरातला किडा कुंभारणीचा

एखाद्याच्या ताब्यात गेल्यावर आपलेपण गमावलेला माणूस.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "जी व्यक्ती ज्या वातावरणात किंवा ज्याच्या सहवासात सतत राहते, ती नकळतपणे त्याच प्रवृत्तीची, स्वभावाची किंवा विचारांची बनून जाते" असा होतो.

माणसावर त्याच्या सभोवतालच्या परिस्थितीचा, घराचा आणि संस्कारांचा किती खोल प्रभाव पडतो, हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कुंभारणीच्या घरातला किडा: 'कुंभारणी' (Mud dauber wasp) नावाचा एक कीटक (मातीचे घरटे बनवणारी गांधीलमाशी) असतो. ती जेव्हा मातीचे घरटे बनवते, तेव्हा त्यात दुसऱ्या एखाद्या किड्याला आणून ठेवते. त्या घरट्यात सतत राहून आणि कुंभारणीच्या संपर्कात येऊन तो किडा शेवटी तिच्यासारखाच बनतो, अशी निसर्गाविषयीची एक पारंपरिक समजूत आहे.

कुंभारणीचा: म्हणजेच तो किडा मूळचा कोणताही असला, तरी नंतर तो कुंभारणीच्याच कुटुंबाचा किंवा स्वभावाचा भाग बनून जातो.

अन्वयार्थ: कोणताही माणूस जन्माने कसाही असला, तरी ज्या घरात किंवा संस्थेत तो लहानाचा मोठा होतो, तिथलेच गुण-दोष तो अंगीकारतो.

१. संस्कार आणि वातावरणाच्या संदर्भात: "अनाथाश्रमातून आणलेल्या एका लहान मुलाला एका सुविद्य शिक्षकांच्या कुटुंबाने दत्तक घेतले. पुढे जाऊन तो मुलगा अतिशय नम्र आणि विद्वान बनला. हे पाहून शेजारी म्हणाले, 'संगतीचा आणि घराचा परिणाम होणारच; कुंभारणीच्या घरातला किडा शेवटी कुंभारणीचाच होणार!'"

२. व्यावसायिक किंवा कामाच्या संदर्भात: "राजू एका निष्णात आणि प्रामाणिक हिशोबनिसाकडे (Accountant) काम शिकायला लागला. दोन वर्षांत राजू देखील अगदी तसाच चोख आणि प्रामाणिक बनला. यालाच म्हणतात, 'कुंभारणीच्या घरातला किडा कुंभारणीचा'."

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा भावार्थ स्पष्ट करणाऱ्या इतर काही लोकप्रिय मराठी म्हणी:

जशी संगती, तशी मती.

खाण तशी माती.

ही म्हण सहवास आणि संस्कारांचे महत्त्व अधोरेखित करते. उत्तम वातावरणात राहिल्याने सामान्य माणूसही उत्तम बनू शकतो, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

कुडी तशी फोडी

शरीराप्रमाणे आहार किंवा कुवतीनुसार मिळणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "माणसाची जशी शारीरिक क्षमता, ऐपत किंवा लायकी असते, त्याला त्याच प्रमाणात अन्न, सुख किंवा फळ मिळते" अथवा "जशी व्यक्तीची प्रकृती असते, त्यानुसारच तिचा आहार किंवा गरजा असतात" असा होतो.

सोप्या भाषेत, ज्याचे जसे शरीर किंवा जशी परिस्थिती असते, त्याला निसर्गाकडून किंवा समाजाकडून मिळणाऱ्या गोष्टीही त्याच तोलामोलाच्या असतात, हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कुडी: 'कुडी' म्हणजे मानवी शरीर (देह) किंवा व्यक्तीची मूळची कुवत/परिस्थिती.

तशी फोडी: 'फोडी' म्हणजे अन्नाचा तुकडा, घास किंवा मिळणारे फळ/सुख.

अन्वयार्थ: ज्याचे शरीर मोठे किंवा कष्टाचे आहे, त्याला जास्त अन्नाची (मोठ्या तुकड्याची) गरज असते; तर लहान किंवा कमी कष्टाच्या शरीराला कमी अन्न लागते. लाक्षणिक अर्थाने, माणसाच्या योग्यतेनुसारच त्याला जीवनात गोष्टी प्राप्त होतात.

१. शारीरिक क्षमतेच्या किंवा आहाराच्या संदर्भात: "शेतात दिवसभर घाम गाळणाऱ्या गड्याला रोज पाच-सहा भाकऱ्या सहज लागतात, तर दिवसभर खुर्चीवर बसून काम करणाऱ्या बाबूला दोन पोळ्याही जड होतात. यालाच म्हणतात 'कुडी तशी फोडी'; ज्याचे जसे कष्ट आणि शरीर, तसा त्याचा आहार!"

२. योग्यता किंवा ऐपतीच्या संदर्भात: "मॅनेजरने कंपनीतील सर्वात कार्यक्षम कामगाराला मोठा बोनस दिला आणि कामचोर कर्मचाऱ्याला किरकोळ रक्कम दिली. नाराज झालेल्या कामचोराला समजावताना जुना मुनीम म्हणाला, 'अरे बाबा, कंपनीत हुशारीला आणि कष्टाला किंमत असते. 'कुडी तशी फोडी' मिळणारच!'"

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा भावार्थ स्पष्ट करणारी दुसरी एक प्रसिद्ध मराठी म्हण:

पिंड तसा पोष. (म्हणजेच जसा पिंड/शरीर असेल, तसेच त्याचे पोषण होते.)

जशी देनावळ, तशी धुनावळ.

ही म्हण निसर्गाच्या आणि व्यवहाराच्या समतोलावर भाष्य करते. माणसाने स्वतःची कुवत, गरज आणि क्षमता ओळखूनच अपेक्षा ठेवाव्यात, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

कुत्र्याची शेपूट नळीत घातले तरी वाकडेच

मूळ स्वभाव कधीच बदलत नाही.

‘या मराठी म्हणीचा अर्थ "ज्या व्यक्तीचा मूळ स्वभाव किंवा प्रवृत्तीच दुष्ट, खोडसाळ अथवा वाकडी असते, ती व्यक्ती सुधारण्यासाठी कितीही प्रयत्न केले किंवा तिला कितीही चांगल्या वातावरणात ठेवले, तरी तिचा मूळ स्वभाव कधीच बदलत नाही" असा होतो.

माणसाच्या काही सवयी किंवा त्याचे गुणदोष इतके पक्के झालेले असतात की, त्यांना बदलणे अशक्यप्राय असते. अशा स्वभावदोष असलेल्या माणसांवर कितीही संस्कार करण्याचा प्रयत्न केला तरी ते व्यर्थ ठरतात, हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कुत्र्याची शेपूट: कुत्र्याच्या शेपटाची ठेवण निसर्गतःच बाकदार किंवा वाकडी असते.

नळीत घातले तरी: ती शेपूट सरळ व्हावी म्हणून तिला कितीही वर्षे एखाद्या सरळ नळीत कोंडून ठेवले आणि बाहेर काढले, तरी ती पुन्हा लगेच पूर्ववत वाकडीच होते.

अन्वयार्थ: बाह्य उपाय करून किंवा तात्पुरती बंधने घालून माणसाचा मूळ ढाचा, त्याची जन्माची खोड किंवा चुकीची वृत्ती

बदलता येत नाही. संधी मिळताच माणूस आपल्या मूळ रूपावर येतोच.

१. खोडसाळ स्वभावाच्या संदर्भात: "रमेशला प्रत्येक गोष्टीत खोड्या काढायची आणि खोटे बोलायची जुनी सवय होती. त्याला समजवण्यासाठी मोठ्या भावाने चांगल्या लोकांच्या संगतीत ठेवले, काही दिवस त्याने स्वतःवर नियंत्रण ठेवले; पण महिना संपायच्या आतच त्याने पुन्हा ऑफिसमध्ये पैशांची अफरातफर केली. हे ऐकून वडील कपाळावर हात मारून म्हणाले, 'कुत्र्याची शेपूट नळीत घातले तरी वाकडेच!'"

२. सुधारणा न होणाऱ्या प्रवृत्तीच्या संदर्भात: "गावातील त्या गुंडाला पोलिसांनी अनेकदा तुरुंगात टाकले, चांगला उपदेश केला, पण सुटून बाहेर आला की तो पुन्हा लोकांवर दादागिरी करू लागला. गावकरी त्याच्याबद्दल बोलताना म्हणतात— 'त्याच्या नादी लागू नका, कुत्र्याचं शेपूट नळीत घातलं तरी वाकडंच राहणार.'"

समानार्थी म्हण / इंग्रजी सुविचार:

या म्हणीचा अचूक भावार्थ व्यक्त करणारी इंग्रजीतील प्रसिद्ध म्हण खालीलप्रमाणे आहे:

"A leopard cannot change its spots." (चित्ता आपले ठिपके कधीच बदलू शकत नाही.)

तसेच मराठीत— "जन्माची खोड मेल्याशिवाय जात नाही."

ही म्हण मूळ स्वभाव बदलण्याच्या अशक्यतेवर बोट ठेवते. दुष्ट किंवा सुधारणा न होणाऱ्या व्यक्तींवर आपले कष्ट आणि वेळ वाया घालवू नये, असाच एक व्यावहारिक इशारा यातून मिळतो.

कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ

आपल्याच लोकांनी शत्रूला मदत करून आपलेच नुकसान करणे.

‘या मराठी म्हणीचा अर्थ "आपलाच एखादा माणूस शत्रूला फितूर होऊन किंवा स्वार्थापोटी स्वतःच्याच कुटुंबाला, समाजाला किंवा देशाला मोठे नुकसान पोहोचवतो; स्वतःचाच माणूस स्वतःच्या नाशाचे कारण बनतो" असा होतो.

येथे 'गोत' म्हणजे आपले नातेवाईक, जात, समाज किंवा स्वकीय लोक, आणि 'काळ' म्हणजे मृत्यू किंवा विनाश. जेव्हा आपल्याच माणसाच्या चुकीमुळे किंवा फितुरीमुळे संपूर्ण कुळ किंवा पक्षाचा नाश होतो, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

कुऱ्हाडीचा दांडा: कुऱ्हाड ही लोखंडाची असते आणि तिचा वापर झाडे कापण्यासाठी केला जातो. पण झाड कापण्यासाठी कुऱ्हाडीला एका लाकडाच्या दांड्याची (हाताची) गरज असते. तो दांडा झाडाच्याच लाकडापासून बनवला जातो.

गोतास काळ: झाडापासून बनलेला तो लाकडी दांडा लोखंडाला साथ देतो आणि स्वतःच्याच 'गोताला' म्हणजे संपूर्ण झाडाला आणि जंगलाला मुळासकट कापून नष्ट करण्याचे कारण (काळ) बनतो.

अन्वयार्थ: शत्रूमध्ये आपल्याला हरवण्याची ताकद कदाचित नसते, पण जेव्हा आपल्यातीलच एखादी व्यक्ती शत्रूला जाऊन मिळते किंवा घरभेदी बनते, तेव्हा आपला पराभव निश्चित होतो.

१. ऐतिहासिक संदर्भ: "भारताच्या इतिहासाकडे पाहिले तर कित्येक पराक्रमी राजे केवळ बाहेरील शत्रूंमुळे हरले नाहीत, तर त्यांच्याच जवळच्या नातेवाइकांनी किंवा सरदारांनी फितुरी केली. म्हणूनच म्हणतात, 'कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ' ठरला नसता, तर भारताचा इतिहास काही वेगळाच असता."

२. कौटुंबिक किंवा व्यावसायिक संदर्भात: "आनंदरावांच्या मोठ्या व्यवसायाची गुप्त माहिती (Business Secrets) त्यांच्याच सख्ख्या पुतण्याने पैशाच्या लोभापायी प्रतिस्पर्धी कंपनीला विकली, ज्यामुळे आनंदरावांचे कोट्यवधींचे नुकसान

झाले. जेव्हा हे सत्य समोर आले, तेव्हा आनंदराव दुःखाने म्हणाले, 'दुसऱ्या कोणाला काय दोष देऊ? शेवटी कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ ठरला!'"

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा तंतोतंत भावार्थ स्पष्ट करणाऱ्या इतर काही प्रसिद्ध मराठी म्हणी:

घरचा भेदी, लंका ढाहे. (बिभीषणाच्या फितुरीमुळे रावणाची लंका जळाली, या संदर्भाने.)

आपलाच हात आणि आपलेच गळे.

ही म्हण स्वकीयांच्या फितुरीवर आणि घरभेदीपणावर उपरोधिकपणे प्रकाश टाकते. बाहेरच्या शत्रूंपेक्षा आपल्यातीलच मतलबी आणि फितूर लोकांपासून जास्त सावध राहायला हवे, हाच मोलाचा इशारा ही म्हण आपल्याला देते.

केळी खाता हरखले, हिशेब देता चरकले

फायदा घेताना आनंद, पण मोबदला देताना त्रास होणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "कोणतीही गोष्ट मिळवताना, तिचा आस्वाद घेताना किंवा कर्ज काढून खर्च करताना खूप आनंद होतो; परंतु नंतर जेव्हा त्याची किंमत मोजावी लागते, हिशेब

द्यावा लागतो किंवा कर्ज फेडायची वेळ येते, तेव्हा मात्र पोटात भीतीचा गोळा येतो किंवा खूप त्रास होतो" असा होतो.

स्वतःच्या आर्थिक किंवा शारीरिक क्षमतेचा विचार न करता केवळ तात्कालिक सुखाच्या मागे धावणाऱ्या आणि नंतर पश्चात्ताप करणाऱ्या लोकांच्या मानसिकतेवर ही म्हण अचूक बोट ठेवते.

केळी खाता हरखले: 'हरखणे' म्हणजे अत्यंत आनंदित होणे. केळीसारखे गोड आणि चवदार फळ फुकट किंवा सहज मिळतेय म्हणून ते खाताना माणूस सुखावला आणि त्याने भविष्याचा विचार न करता त्याचा मनसोक्त आस्वाद घेतला.

हिशेब देता चरकले: 'चरकणे' म्हणजे दचकणे, पोटात भीतीचा गोळा येणे किंवा एकदम धक्का बसणे. जेव्हा ते खाऊन झाल्यावर दुकानदाराने पैशांचा मोठा आकडा समोर ठेवला, तेव्हा मात्र तो हिशेब पाहून खाणाऱ्याचे धाबे दणाणले.

अन्वयार्थ: सुख उपभोगताना माणसाला परिणामांची पर्वा नसते, पण जेव्हा परिणामांना सामोरे जावे लागते, तेव्हा मात्र त्याची अवस्था दयनीय होते.

१. अवाजवी खर्चाच्या किंवा कर्जाच्या संदर्भात: "सुहासने केवळ मित्रांमध्ये मोठेपणा मिरवण्यासाठी बँकेकडून मोठे कर्ज

काढून महागडी गाडी विकत घेतली. गाडी फिरवताना तो खूप आनंदात होता. पण पुढच्या महिन्यापासून जेव्हा पगारातून बँकेच्या कर्जाचे जड हप्ते कापले जाऊ लागले आणि घरात पैशांची चणचण भासू लागली, तेव्हा त्याची अवस्था 'केळी खाता हरखले, हिशेब देता चरकले' अशी झाली."

२. आरोग्याच्या किंवा खाण्याच्या सवयींबाबत: "अविनाशने लग्नाच्या पंगतीत चवीच्या नादापायी सुग्रास अन्नावर आणि गोडधोड पदार्थांवर यथेच्छ ताव मारला. पण रात्री घरी आल्यावर जेव्हा त्याचे पोट भयंकर दुखू लागले आणि डॉक्टरांचे कडू औषध घ्यावे लागले, तेव्हा शेजारी हसून म्हणाले— 'याला म्हणतात, केळी खाता हरखले अन् हिशेब देता चरकले!'"

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा भावार्थ स्पष्ट करणारी दुसरी एक प्रसिद्ध मराठी म्हण:

खाताना खाल्ले मटण, आता द्या गट्टण. (सुख उपभोगून झाल्यावर येणाऱ्या संकटाला तोंड देणे.)

ही म्हण माणसाला भविष्याचा आणि आपल्या मर्यादेचा विचार करून वागण्याचा मोलाचा सल्ला देते. उपभोग घेतानाच जर परिणामांची जाणीव ठेवली, तर नंतर 'चरकण्याची' म्हणजेच

पश्चात्ताप करण्याची वेळ येत नाही, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

केळीला नारळी, घर चंद्रमौळी

अत्यंत दारिद्र्याची अवस्था येणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "अत्यंत गरिबीची, बेताची किंवा निसर्गाच्या दयेवर अवलंबून असलेली कौटुंबिक परिस्थिती असणे" असा होतो.

जेव्हा एखाद्या माणसाकडे राहण्यासाठी साधे पक्के घरही नसते आणि त्याचे संपूर्ण आयुष्य केवळ निसर्गाच्या सानिध्यात, एखाद्या झोपडीत किंवा अत्यंत हलाखीत जात असते, तेव्हा त्याच्या या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही सुंदर आणि काव्यात्मक म्हण वापरली जाते.

केळीला नारळी: घराच्या अवतीभवती फक्त केळी आणि नारळाची झाडे असणे. कोकणात किंवा ग्रामीण भागात जिथे निसर्गाची रेलचेल असते, तिथे घराच्या अगदी जवळ ही झाडे सहज वाढतात. हे निसर्गाचे वैभव दर्शवते, पण पैशांची श्रीमंती नाही.

घर चंद्रमौळी: 'चंद्रमौळी घर' म्हणजे अशी झोपडी किंवा घर ज्याचे छप्पर (कौले किंवा गवत) इतके विरळ किंवा फाटलेले असते की, रात्रीच्या वेळी घरातून वर पाहिले असता थेट 'चंद्र' आणि आकाश दिसते. पावसाळ्यात अशा घरातून पाणी गळते आणि उन्हाळ्यात ऊन येते.

अन्वयार्थ: बाहेरून पाहाताना निसर्गाचे सौंदर्य (केळी-नारळी) दिसत असले, तरी प्रत्यक्ष जगताना मात्र गरिबीचे चटके (चंद्रमौळी घर) सहन करावे लागतात.

१. गरिबीचे वर्णन करताना: "आनंदराव शहरात मोठ्या पगाराची नोकरी करत होते, पण सेवानिवृत्तीनंतर त्यांचा सर्व पैसा मुलांच्या शिक्षणात गेला. आज ते आपल्या मूळ गावात एका छोट्याशा झोपडीत राहून शेती करतात. त्यांची अवस्था पाहणारे म्हणतात, 'कधीकाळी शहरात राहणाऱ्या माणसाचे जीवन आज केळीला नारळी आणि घर चंद्रमौळी असे झाले आहे.'"

२. साध्या राहणीमानाच्या संदर्भात: "त्या प्रामाणिक कवीने आयुष्यभर कधीही पैशांचा हव्यास धरला नाही. एका नदीकाठच्या लहानशा झोपडीत ते आपली कविता लिहीत आनंदाने जगले. त्यांच्या या समाधानी पण गरीब अवस्थेचे वर्णन करताना त्यांचे मित्र म्हणतात, 'त्यांचे राहणे म्हणजे केळीला

नारळी, घर चंद्रमौळी; पण मनात मात्र विचारांचे मोठे ऐश्वर्य आहे!'"

समानार्थी संदर्भ:

मराठी साहित्यात आणि संतांच्या अभंगात 'चंद्रमौळी' या शब्दाचा वापर मनाच्या कंगालीपेक्षा भौतिक गरिबी आणि त्यातही असलेले समाधान दर्शवण्यासाठी अत्यंत आदराने केला जातो.

ही म्हण अत्यंत साधे, गरीब आणि निसर्गाच्या कुशीत असलेल्या जगण्यावर प्रकाश टाकते. यात गरिबीची जाणीव असली तरी एक प्रकारची संथ आणि शांत जीवनशैलीची छटा दडलेली असते.

केस उपटल्याने का मढे हलके होते?

मोठ्या समस्येसाठी क्षुल्लक उपाय उपयोगी ठरत नाहीत.

काही भागांत ‘केस उपटल्याने मढे हलके होत नाही’) या मराठी म्हणीचा अर्थ "खूप मोठ्या आणि गंभीर समस्येवर अत्यंत क्षुद्र, लहान किंवा निरर्थक उपाय करून ती समस्या सुटू शकत नाही; किंवा मोठ्या नुकसानीत अगदी किरकोळ कपात केल्याने मूळ संकटाची तीव्रता कमी होत नाही" असा होतो.

जेव्हा एखादे अवाढव्य काम किंवा संकट समोर असते, आणि एखादी व्यक्ती त्यावर नावापुरता किंवा अगदीच बालिश उपाय शोधते, तेव्हा तिच्या त्या निरर्थक प्रयत्नांवर उपरोधिक टोमणा मारण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

मढे (प्रेत): मृत शरीराचे वजन (मढ्याचे वजन) हे खूप जास्त असते आणि ते उचलण्यासाठी चार खंबीर माणसांची गरज असते.

केस उपटल्याने: त्या मृत शरीरावरील एखादा दुसरा केस उपटल्याने किंवा त्याचे केस कापल्याने त्या मृत शरीराचे मूळ वजन अजिबात कमी होऊ शकत नाही, ते तितकेच जड राहणार आहे.

अन्वयार्थ: समस्येचे मूळ खूप मोठे असताना, वरवरचे किंवा अगदीच किरकोळ बदल करून मुख्य प्रश्नाला बगल देता येत नाही.

१. मोठ्या आर्थिक कर्जाच्या संदर्भात: "दिनेशवर बँकेचे तब्बल पन्नास लाख रुपयांचे कर्ज आहे. ते फेडण्यासाठी तो घरातल्या रद्दी पेपरची विक्री करून आलेले शंभर रुपये बँकेत जमा करायला निघाला. हे पाहून त्याचा मित्र म्हणाला, 'अरे वेड्या, पन्नास लाखांसमोर या शंभर रुपयांनी काय होणार? केस

उपटल्याने का मढे हलके होते? काहीतरी मोठा आणि ठोस मार्ग शोध!'"

२. प्रशासकीय किंवा कामाच्या संदर्भात: "कंपनीला यावर्षी कच्च्या मालाच्या दरवाढीमुळे कोट्यवधी रुपयांचा तोटा झाला आहे. त्यावर उपाय म्हणून व्यवस्थापकांनी (Manager) ऑफिसमधील कर्मचाऱ्यांचे चहाचे पेपर कप वापरणे बंद केले आणि पैशांची बचत झाल्याचा दावा केला. त्यांच्या या निर्णयावर वरिष्ठ अधिकारी हसून म्हणाले, 'मुख्य तोटा वेगळाच आहे, केस उपटल्याने मढे हलके होत नसते; मूळ समस्येवर काम करा.'"

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा भावार्थ स्पष्ट करणाऱ्या इतर काही मराठी म्हणी:

समुद्रातून बादलीभर पाणी काढल्याने समुद्र आटत नाही.

उंटाच्या पाठीवर शेवटी ठेवलेली काडी. (पण ही म्हण वजनाच्या अंतिम मर्यादेसाठी वापरली जाते, तर 'मढे हलके होणे' हे निरर्थक उपायासाठी वापरतात.)

ही म्हण माणसाला समस्येचे गांभीर्य ओळखून त्यानुसार योग्य आणि प्रभावी उपाय करण्याचा सल्ला देते. किरकोळ आणि दिखाऊ गोष्टींनी मोठ्या जबाबदाऱ्या पार पाडता येत नाहीत, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

कोठे इंद्राचा ऐरावत, कोठे श्यामभट्टाची तट्टाणी

महान आणि क्षुल्लक गोष्टींची तुलना करणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "दोन असमान गोष्टींमध्ये जमीन-

अस्मानाचा फरक असणे; अत्यंत वैभवशाली किंवा थोर व्यक्तीची तुलना अत्यंत सामान्य, गरीब किंवा क्षुद्र गोष्टीशी करणे निव्वळ अशक्य असणे" असा होतो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती दोन अशा गोष्टींची किंवा माणसांची तुलना करते, ज्यांच्या दर्जा, पात्रता किंवा वैभवात प्रचंड मोठी दरी असते, तेव्हा त्यांच्यातील हा मोठा फरक अधोरेखित करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

इंद्राचा ऐरावत: 'ऐरावत' हा देवांचा राजा इंद्र याचा पांढराशुभ्र, अवाढव्य, अत्यंत बलवान आणि दिव्य हत्ती आहे. तो अफाट वैभव, शक्ती आणि राजेशाही थाटाचे प्रतीक आहे.

श्यामभट्टाची तट्टाणी: 'श्यामभट्ट' म्हणजे एखादा गरीब भटजी किंवा सामान्य माणूस; आणि 'तट्टाणी' म्हणजे लहान, अशक्त किंवा पांगळी तट्टा (गाढव किंवा घोड्याचे लहान शिंगरू). ती अत्यंत साधी आणि गरिबीचे प्रतीक आहे.

अन्वयार्थ: कुठे तो राजा इंद्राचा राजेशाही हत्ती आणि कुठे त्या गरीब श्यामभट्टाचे साधे, अशक्त शिंगरू! या दोघांची तुलना करणे म्हणजे हास्यास्पद ठरेल.

१. आर्थिक किंवा कौटुंबिक तुलनेच्या संदर्भात: "रमेशचे वडील एका मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपनीचे मालक आहेत, तर सुधीरचे वडील एका छोट्या दुकानात रखवालदार आहेत. जेव्हा सुधीरच्या आईने रमेशच्या श्रीमंत कुटुंबाशी स्वतःच्या घराची तुलना करायचा प्रयत्न केला, तेव्हा सुधीर म्हणाला, 'आई, कशाला उगाच तुलना करतेस? कुठे इंद्राचा ऐरावत आणि कुठे श्यामभट्टाची तट्टाणी! आपण आपल्या परिस्थितीत समाधानी राहिलेले बरे.'"

२. कर्तृत्व किंवा कौशल्याच्या संदर्भात: "शाळेच्या क्रिकेट संघात नुकत्याच सामील झालेल्या एका नवशिक्या मुलाने स्वतःची

तुलना थेट महान फलंदाज सचिन तेंडुलकरशी केली. हे ऐकून क्रीडा शिक्षकांनी त्याला सुनावले, 'अरे बाबा, आधी खेळायला शिक; कुठे तो जागतिक कीर्तीचा खेळाडू आणि कुठे तू! कोठे इंद्राचा ऐरावत, कोठे श्यामभट्टाची तट्टाणी!'"

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा अचूक भावार्थ व्यक्त करणारी दुसरी एक अतिशय प्रसिद्ध मराठी म्हण:

कुठे राजा भोज आणि कुठे गंगू तेली!

ही म्हण माणसाला वास्तवतेचे भान करून देते. कोणत्याही दोन गोष्टींची तुलना करताना त्यांचा दर्जा, योग्यता आणि परिस्थिती लक्षात घेणे गरजेचे आहे, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

कोणाच्या गाई म्हशी, कोणाला उठा बशी

चूक एकाची, पण शिक्षा दुसऱ्याला मिळणे.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "गुन्हा किंवा चूक एकाची असते आणि नाहक त्याचा त्रास, शिक्षा किंवा दंड मात्र दुसऱ्याच निरपराध व्यक्तीला सहन करावा लागतो" असा होतो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःच्या फायद्यासाठी किंवा निष्काळजीपणामुळे काहीतरी घोळ घालते, परंतु त्या

परिस्थितीची जबाबदारी किंवा शिक्षा मात्र तिथे उपस्थित असलेल्या एखाद्या साध्या, सरळ माणसावर येऊन पडते, तेव्हा हे दुर्दैव आणि अन्याय दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कोणाच्या गाई-म्हशी: गाई-म्हशी दुसऱ्या कोणाच्यातरी मालकीच्या आहेत. त्यांचा दूध-दुपत्याचा फायदा किंवा मालकी हक्क त्या मूळ मालकाकडेच आहे.

कोणाला उठाबशी: पण त्या जनावरांनी शेतात शिरून कोणाचे तरी नुकसान केले किंवा काही गडबड केली, तर त्याचा जाब मात्र तिथे राखण करणाऱ्या किंवा केवळ जवळ उभ्या असलेल्या एका निष्पाप माणसाला विचारला जातो आणि त्याला उठाबश्या काढण्याची (शिक्षा भोगण्याची) वेळ येते.

अन्वयार्थ: 'करावे एकाने आणि भरावे दुसऱ्याने' या न्यायाने, मूळ चूक करणाऱ्याला सोडून भलत्याच माणसाला त्रासात टाकणे.

१. कौटुंबिक किंवा घरगुती संदर्भात: "घरात धाकट्या सुमितने खेळताना आईची आवडती काचेची फुलदाणी फोडली आणि तो गुपचूप पळून गेला. थोड्या वेळाने मोठा भाऊ अमित तिथे आला आणि तुटलेली फुलदाणी पाहू लागला; तितक्यात आई आली आणि तिने अमितलाच न विचारता धपाधप मारले. अमित रडत वडिलांना म्हणाला, 'बाबा, चूक सुमितची होती

आणि मार मला मिळाला! कोणाच्या गाई-म्हशी अन् कोणाला उठाबशी!'"

२. कार्यालयीन किंवा कामाच्या संदर्भात: "प्रकल्प व्यवस्थापकाने (Project Manager) क्लायंटला चुकीची माहिती पाठवून मोठी चूक केली, पण जेव्हा मुख्य मालकाने (CEO) जाब विचारला, तेव्हा व्यवस्थापकाने स्वतःचे कातडे वाचवण्यासाठी सर्व खापर एका नवीन ज्युनिअर कर्मचाऱ्यावर फोडले. ज्युनिअर कर्मचाऱ्याची अवस्था म्हणजे 'कोणाच्या गाई-म्हशी, कोणाला उठाबशी' अशी झाली."

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा तंतोतंत भावार्थ स्पष्ट करणाऱ्या इतर काही प्रसिद्ध मराठी म्हणी:

चोरी एकाची, मार दुसऱ्याला.

करावे एकाने, भरावे दुसऱ्याने.

मियांजींची दाढी ताबूताला सुफळ.

ही म्हण समाजातील अन्यायकारक आणि चुकीच्या न्यायपद्धतीवर उपरोधिकपणे बोट ठेवते. चूक करणाऱ्याला शिक्षा न होता निरपराधाला नाहक मनस्ताप सहन करावा लागणे, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

कोळसा उगाळावा तितका काळाच

वाईट गोष्ट कितीही सुधारायचा प्रयत्न केला तरी ती वाईटच राहते.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "दुष्ट, कपटी किंवा दुर्जन माणसाच्या अंतःकरणाचा कितीही शोध घेतला, त्याला कितीही समजवून सांगण्याचा प्रयत्न केला किंवा सुधारण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्याची मूळ दुष्ट प्रवृत्ती आणि काळेबेरे विचार बदलत नाहीत; उलट त्याचे वाईट गुण अधिकाधिक स्पष्टपणे समोर येतात" असा होतो.

काही गोष्टींचे किंवा व्यक्तींचे मूळ स्वरूपच इतके दोषयुक्त असते की, त्यावर कितीही बाह्य प्रक्रिया केली तरी त्यात अजिबात सात्त्विकता किंवा चांगुलपणा आणता येत नाही, हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कोळसा: कोळसा हा निसर्गतःच काळ्या रंगाचा असतो. तो कोळशाच्या खाणीतून आलेला असो वा लाकूड जळून झालेला असो, त्याचा मूळ गुणधर्म काळेपणा हाच आहे.

उगाळावा तितका: चंदनाचे लाकूड दगडावर जेवढे उगाळावे (घासावे), तेवढा त्याचा सुवास आणि पांढरट-तांबूस रंग अधिक

खुलून येतो. पण कोळशाला जर आपण चंदनासारखे उगाळू गेलो, तर तो पांढरा होत नाही; उलट तो जेवढा उगाळू, तेवढा त्याचा काळा रंग अधिक गडद होतो आणि आपले हातही काळे करतो.

अन्वयार्थ: दुर्जन माणसाच्या मनात डोकावून किंवा त्याच्याशी जास्त चर्चा करून काहीही साध्य होत नाही. उलट, अशा माणसांचे दोष हुडकून काढू गेल्यास केवळ घाण आणि कटुताच बाहेर येते.

१. दुष्ट प्रवृत्तीच्या माणसाबाबत: "सुधीरने गावातील त्या जुगारी आणि कपटी माणसाला सुधारण्यासाठी खूप प्रयत्न केले. त्याला चांगल्या गोष्टी सांगितल्या, पैशांची मदत केली. पण संधी मिळताच त्याने सुधीरच्याच घरात चोरी केली आणि पळून गेला. हे पाहून सुधीरचे वडील म्हणाले, 'अरे बाबा, तू उगाच त्याच्यावर वेळ वाया घालवलास. कोळसा उगाळावा तितका काळाच राहणार! त्याची मूळ वृत्ती कधीच बदलणार नाही.'"

२. वादाच्या किंवा चिखलफेकीच्या संदर्भात: "ऑफिसमधील एका भांडखोर कर्मचाऱ्याने केलेल्या आरोपांवर व्यवस्थापक (Manager) सविस्तर चौकशी करत बसले. जितकी चौकशी पुढे सरकली, तितकी त्या कर्मचाऱ्याची नवनवीन कारस्थाने आणि खोटेपणा समोर येऊ लागला. तेव्हा मुख्य हिशोबनीस

म्हणाले, 'त्याच्या चौकशीत वेळ घालवू नका, तो माणूस मुळातच खोटा आहे. 'कोळसा उगाळावा तितका काळाच' निघणार!'"

समानार्थी म्हण:

या म्हणीशी अत्यंत मिळतीजुळती आणि आधी पाहिलेली एक प्रसिद्ध म्हण:

कुत्र्याची शेपूट नळीत घातले तरी वाकडेच.

कावळा धुवून काय पांढरा होणार?

ही म्हण माणसाला शत्रूची किंवा दुर्जनाची प्रकृती ओळखण्याचा मोलाचा सल्ला देते. ज्या गोष्टीचा किंवा व्यक्तीचा मूळ पायाच दूषित विचारांवर आधारलेला आहे, तिथे चांगुलपणाची अपेक्षा ठेवणे व्यर्थ आहे, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

कधी गाडीवर नाव, तर कधी नावेवर गाडी.

माणसाचे दिवस नेहमी सारखे राहत नाहीत; परिस्थिती कधीही बदलू शकते (कधी श्रीमंती तर कधी गरिबी येऊ शकते).

"कधी गाडीवर नाव, तर कधी नावेवर गाडी" ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ आणि सोपा अर्थ असा की, माणसाचे दिवस किंवा परिस्थिती नेहमी सारखी राहत नाही, ती सातत्याने बदलत असते. जीवनात प्रत्येकाला कधी ना कधी चढ-उतारांना सामोरे जावेच लागते.

गाडीवर नाव: जेव्हा नदीला पूर येतो किंवा नदी पार करायची असते आणि पाणी खूप खोल नसते, तेव्हा एखाद्या मोठ्या गाडीवर (जसे की बैलगाडी किंवा ट्रक) नाव (बोट) लादून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेली जाते. येथे 'गाडी' नावेला आधार देते.

नावेवर गाडी: याउलट, जेव्हा नदीचे पात्र खूप मोठे असते, पाणी खोल असते आणि ती गाडी चालवून पार करणे अशक्य असते, तेव्हा त्याच गाडीला सुरक्षितपणे पलीकडे नेण्यासाठी नावेमध्ये (बोटीमध्ये) ठेवावे लागते. येथे 'नाव' गाडीला आधार देते.

आज जो माणूस श्रीमंत किंवा सामर्थ्यवान आहे, त्याला उद्या इतरांच्या मदतीची गरज पडू शकते; आणि आज जो गरीब किंवा सामान्य आहे, तो उद्या इतरांना मदत करण्याच्या स्थितीत येऊ शकतो.

जगात कोणीही कायमस्वरूपी श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नसतो. प्रत्येकाला कधी ना कधी एकमेकांची गरज भासतेच.

थोडक्यात सांगायचे तर, "परिस्थिती नेहमी बदलत असते, त्यामुळे माणसाने चांगल्या दिवसांत गर्व करू नये आणि वाईट दिवसांत धीर सोडू नये."

कडू कारले तुपात तळले, साखरेत घोळले तरी कडू ते कडूच.

मूळचा स्वभाव कितीही प्रयत्न केला तरी बदलत नाही.

"कडू कारले तुपात तळले, साखरेत घोळले तरी कडू ते कडूच" ही मराठीतील माणसाच्या मूळ स्वभावावर बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल आणि प्रसिद्ध म्हण आहे.

कोणत्याही गोष्टीचा किंवा व्यक्तीचा मूळ स्वभाव (गुणधर्म) बदलणे अशक्य असते. एखाद्या व्यक्तीचा स्वभाव जर जन्मापासूनच दुष्ट, कपटी किंवा कुटिल असेल, तर त्याला कितीही चांगली वागणूक दिली, त्याच्यावर कितीही चांगले संस्कार करण्याचा प्रयत्न केला किंवा त्याला कितीही सुखात ठेवले, तरी योग्य वेळ आल्यावर तो आपला मूळ दुर्गुण दाखवल्याशिवाय राहत नाही.

कारल्याचा नैसर्गिक गुणधर्म 'कडूपणा' हा आहे. आपण त्याला कितीही महागड्या तुपात तळले किंवा गोड साखरेच्या पाकात

बुडवून ठेवले, तरी कारल्याचा मूळ कडूपणा कधीच नष्ट होत नाही. तो गुणधर्म त्याच्या अंतरंगात कायम राहतो.

काही लोक कितीही शिकले-सवरले किंवा चांगल्या संगतीत राहिले, तरी त्यांचा मूळचा स्वार्थी किंवा कपटी स्वभाव बदलत नाही, हे सांगताना ही म्हण वापरली जाते.

दुष्ट माणसाशी कितीही प्रेमाने आणि उपकाराने वागले, तरी तो योग्य वेळी दगा फटका करतोच, या मानवी प्रवृत्तीवर ही म्हण अचूक प्रकाश टाकते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "बाह्य संस्कारांनी किंवा कृत्रिम प्रयत्नांनी माणसाचे वरवरचे रूप बदलू शकते, पण त्याचा मूळ आंतरिक स्वभाव कधीही बदलत नाही."

कामापुरता मामा आणि ताकापुरती आजी.

आपले काम साधून घेण्यासाठी एखाद्याशी तात्पुरते गोड बोलणे किंवा संबंध ठेवणे.

"कामापुरता मामा आणि ताकापुरती आजी" ही मानवी स्वार्थावर अतिशय मार्मिकपणे बोट ठेवणारी मराठीतील एक अत्यंत लोकप्रिय म्हण आहे.

आपले काम करून घेईपर्यंत किंवा स्वतःचा फायदा असेपर्यंतच एखाद्याशी गोड बोलणे, त्याला आदर देणे आणि काम संपताच त्याला पूर्णपणे विसरून जाणे किंवा दुर्लक्ष करणे, याला 'कामापुरता मामा आणि ताकापुरती आजी' असे म्हणतात. थोडक्यात, हा केवळ स्वार्थासाठी ठेवलेला संबंध असतो.

कामापुरता मामा: एरवी ज्या नातेवाईकाची किंवा व्यक्तीची आपण साधी चौकशीही करत नाही, पण जेव्हा त्याच्याकडून एखादे महत्त्वाचे काम करून घ्यायचे असते, तेव्हा त्याला अगदी प्रेमाने 'मामा' (किंवा जवळचा) म्हणत त्याच्याभोवती फिरणे.

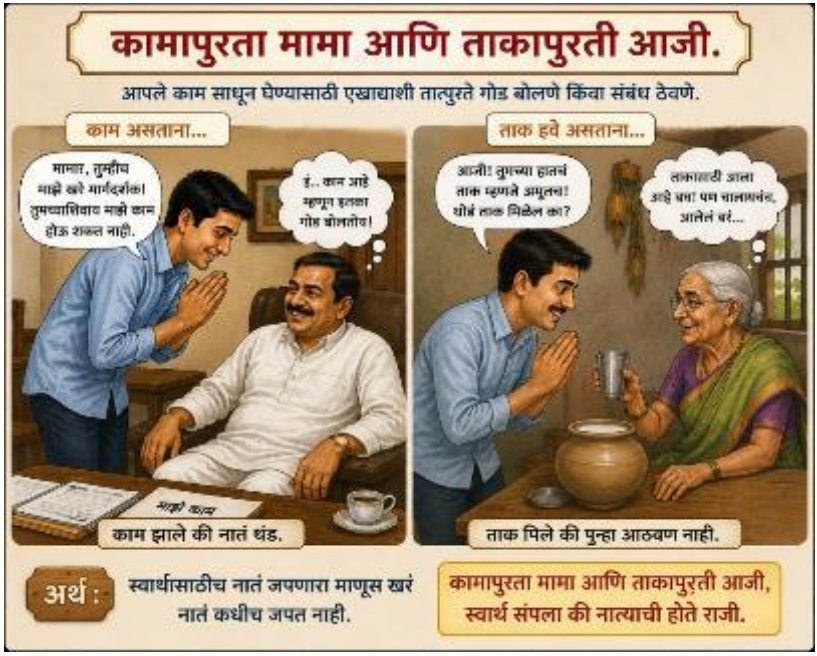

ताकापुरती आजी: पूर्वीच्या काळी गावात कोणाकडे तरी ताक घेण्यासाठी जावे लागायचे. घरात ताक हवे असेल, तर त्या घरातील आजीशी अतिशय गोड बोलून, तिची विचारपूस करून तिला खुश केले जायचे. एकदा का ताक तांब्यात मिळाले, की त्या आजीशी असलेले प्रेम आणि जवळीक संपायची.

अनेकदा काही लोक संकट काळात किंवा गरजेच्या वेळीच अचानक आपली आठवण काढतात. काम होईपर्यंत ते अत्यंत नम्र आणि गोड बनतात, परंतु काम फत्ते झाल्यावर ओळख दाखवायलाही कचरतात. अशा लोकांच्या प्रवृत्तीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

आजच्या जगात जिथे भावनांपेक्षा गरजांना जास्त महत्त्व दिले जाते, तिथे अनेक संबंध हे केवळ 'ताकापुरते' राहिलेले दिसतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, "गरज सरो आणि वैद्य मरो" या प्रवृत्तीचाच हा एक अस्सल मराठी आणि व्यावहारिक आविष्कार आहे. माणसाने अशा मतलबी लोकांपासून नेहमी सावध राहावे, हाच या म्हणीमागचा खरा संदेश आहे.

कड्यावरून ढकलणे आणि डोक्यावर हात फिरवणे.

आधी एखाद्याचे मोठे नुकसान करायचे आणि नंतर वरून सहानुभूती दाखवायची.

"कड्यावरून ढकलणे आणि डोक्यावर हात फिरवणे" हा मराठीतील दोन परस्परविरोधी क्रिया एकत्र आणून तयार झालेला एक वाक्प्रचार किंवा म्हणीसारखा वापरला जाणारा शब्दप्रयोग आहे. हा माणसाच्या कपटनीतीवर आणि दुटप्पी (Double-faced) स्वभावावर अचूक बोट ठेवतो.

एकीकडे एखाद्याचे सर्वोच्च नुकसान करणे (किंवा त्याला संकटात पाडणे) आणि दुसरीकडे वरवर मात्र त्याच्याबद्दल सहानुभूती दाखवणे किंवा आपण त्याचे हितचिंतक असल्याचा आव आणणे, याला 'कड्यावरून ढकलणे आणि डोक्यावर हात फिरवणे' असे म्हणतात.

कड्यावरून ढकलणे: हा अत्यंत क्रूरतेचा भाग आहे. एखाद्याला कड्यावरून ढकलणे म्हणजे त्याचा सर्वनाश करणे, त्याचे अस्तित्व संपवणे किंवा त्याला अशा खाईत लोटणे जिथून तो परत येऊ शकणार नाही.

डोक्यावर हात फिरवणे: ही प्रेमाची, वात्सल्याची किंवा सांत्वनाची कृती आहे.

जेव्हा या दोन्ही गोष्टी एकच व्यक्ती एकाच वेळी करते, तेव्हा त्यामागील क्रूरता आणि दांभिकपणा पराकोटीचा असतो. स्वतःच घात करायचा आणि वरून 'अरेरे, खूप वाईट झाले!' असे म्हणून मदतीचा किंवा प्रेमाचा मुखवटा चढवायचा, हा यातील मुख्य भाव आहे.

अनेकदा राजकारणात किंवा संस्थांमध्ये काही मतलबी लोक एखाद्या व्यक्तीचे पद, प्रतिष्ठा किंवा करिअर पद्धतशीरपणे संपवतात (कड्यावरून ढकलतात) आणि जाहीरपणे मात्र "त्याच्यावर खूप अन्याय झाला, आमची त्याच्याशी सहानुभूती आहे" असे दाखवत फिरतात (डोक्यावर हात फिरवतात).

पाठीत खंजीर खुपसून समोर मात्र डोळ्यात अश्रू आणणारे मित्र किंवा नातेवाईक याच प्रवृत्तीत मोडतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, हा "मुखात राम आणि बगलत सुरी" या प्रवृत्तीचा पुढचा भाग आहे, जिथे वार करून झाला आहे आणि आता केवळ सहानुभूतीचे नाटक सुरू आहे. अशा 'गोड बोलणाऱ्या शत्रूंपासून' माणसाने अत्यंत सावध राहायला हवे.

कळसाला दिवा लावणे.

आपल्या वंशाचे किंवा कुळाचे नाव उज्ज्वल करणे.

"कळसाला दिवा लावणे" (किंवा काही भागांत 'कळस चढवणे') हा मराठीतील एक अतिशय मानाचा आणि सकारात्मक अर्थ असलेला वाक्प्रचार आहे.

कोणत्याही महत्त्वाच्या, पवित्र किंवा मोठ्या कार्याची अतिशय यशस्वीपणे आणि भव्यतेने सांगता (पूर्तता) करणे, म्हणजेच 'कळसाला दिवा लावणे होय'. एखाद्या कार्यात सर्वोच्च यश किंवा पराक्रम गाठणे या अर्थानेही हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

मंदिराचा कळस: जेव्हा एखादे भव्य मंदिर बांधले जाते, तेव्हा पायापासून सुरुवात करून भिंती, खांब, गाभारा आणि शेवटी मंदिराचे शिखर (कळस) बांधले जाते. कळस हा मंदिराचा सर्वात उंच आणि शेवटचा भाग असतो.

दिवा लावणे: संपूर्ण मंदिराचे बांधकाम पूर्ण झाल्यावर, त्या सर्वोच्च कळसावर दिवा लावणे किंवा तो सोन्याने मढवणे म्हणजे त्या पवित्र वास्तूचे काम शंभर टक्के पूर्ण आणि यशस्वी झाल्याची ती घोषणा असते.

याच संकल्पनेवरून, जेव्हा माणूस आपल्या आयुष्यात किंवा एखाद्या क्षेत्रात अत्यंत कष्ट करून सर्वोच्च ध्येय गाठतो, तेव्हा

त्याने त्या कार्यात 'कळस चढवला' किंवा 'कळसाला दिवा लावला' असे म्हटले जाते.

"शेतकऱ्याच्या मुलाने अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत अभ्यास करून आय.ए.एस. (IAS) परीक्षेत देशात पहिला क्रमांक मिळवून आपल्या कुळाच्या कीर्तीच्या कळसाला दिवा लावला."

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अनेक गडकिल्ले जिंकून हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली आणि रायगडावर राज्याभिषेक करून या पवित्र कार्याचा कळस चढवला.

एखाद्या ज्येष्ठ व्यक्तीने आयुष्यभर सामाजिक क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले आणि शेवटी त्यांना सर्वोच्च पुरस्कार मिळाला, तर तो त्यांच्या जीवनकार्याच्या कळसाला लावलेला दिवा ठरतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, हा वाक्प्रचार सर्वोच्च यश, परिपूर्णता आणि कृतकृत्यता दर्शवतो.

कोल्हा काकडीला राजी.

लहान किंवा कमी क्षमतेची माणसे छोट्याशा गोष्टीनेही लगेच संतुष्ट होतात.

"कोल्हा काकडीला राजी" ही मराठीतील मानवी क्षमतेवर, पात्रतेवर आणि मानसिकतेवर अतिशय चपखल भाष्य करणारी एक अत्यंत प्रसिद्ध म्हण आहे.

क्षुद्र किंवा लहान मनाची माणसे किरकोळ किंवा छोट्याशा लाभानेही लगेच संतुष्ट होतात. ज्याची जितकी लायकी किंवा पात्रता असते, त्याला तितकीच छोटी गोष्ट मिळाली की तो आनंदी होतो आणि मोठ्या गोष्टींचा विचार करत नाही, हा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

कोल्हा हा जंगलातील एक हिंस्र किंवा मांसाहारी प्राण्यांच्या वर्गात मोडणारा प्राणी आहे. वास्तविक पाहता, शिकारी प्राण्याने मोठी शिकार करावी अशी अपेक्षा असते. परंतु, कोल्हा हा स्वभावाने लहान आणि धूर्त मानला जातो. त्याला जर जंगलात मोठी शिकार मिळाली नाही, तर तो शेतात शिरून साध्या काकडीवरही आपली भूक भागवतो आणि त्यातच खुश होतो. त्याच्या या मर्यादित क्षमतेवरून ही म्हण पडली आहे.

एखाद्या कर्मचाऱ्याला त्याच्या मोठ्या हक्कांबद्दल किंवा पगाराबद्दल लढायचे सोडून मालकाने केवळ दिवाळीचा एक साधा गोड डबा दिला आणि तो त्यातच खुश झाला, तर अशा वेळी "त्याचे काय कौतुक करता, कोल्हा काकडीला राजी!" असे म्हटले जाते.

मोठी ध्येये ठेवण्याची क्षमता नसलेली माणसे जेव्हा छोट्याशा कौतुकाला किंवा मोहाला बळी पडतात, तेव्हा त्यांच्या या मर्यादित वृत्तीवर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, "ज्याची जशी पात्रता किंवा विचारसरणी असते, त्याला तशाच साध्या आणि छोट्या गोष्टी आकर्षित करतात."

कोंबडे झाकले म्हणून तांबडे फुटायचे राहत नाही.

सत्य किंवा येणारी चांगली परिस्थिती कितीही लपवण्याचा प्रयत्न केला, तरी ती समोर आल्याशिवाय राहत नाही.

"कोंबडे झाकले म्हणून तांबडे फुटायचे राहत नाही" ही निसर्गाच्या अटल नियमांवर आणि अंतिम सत्यावर भाष्य करणारी मराठीतील एक अतिशय सुंदर आणि प्रेरणादायी म्हण आहे.

सत्य, प्रगती किंवा भविष्यातील बदल हे निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे अटळ असतात. एखाद्या व्यक्तीने किंवा शत्रूने कितीही प्रयत्न केले, तरी ते अंतिम सत्य किंवा येणारा चांगला काळ रोखून धरू शकत नाहीत. वाईट प्रवृत्तींनी चांगुलपणाला

कितीही दडपण्याचा प्रयत्न केला, तरी योग्य वेळी प्रकाश पडणारच, हा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

तांबडे फुटणे: म्हणजे सूर्योदय होणे, पहाट होणे.

कोंबड्याचे आरवणे: पूर्वीच्या काळी घड्याळे नव्हती, तेव्हा पहाटे कोंबडा आरवला की लोकांना समजायचे की सकाळ झाली आहे.

आता समजा, एखाद्याने असा मूर्खपणा केला की, "मी कोंबड्याला टोपल्याखाली झाकून ठेवतो, म्हणजे तो आरवणार नाही आणि कोंबडा आरवला नाही तर सकाळच होणार नाही." पण त्याचा हा प्रयत्न व्यर्थ ठरेल. कोंबडा आरवला नाही तरी सूर्य उगवायचा थांबत नाही; ती निसर्गाची गती आहे.

एखादा कितीही बलाढ्य माणूस असला आणि त्याने सत्य लपवण्याचे कितीही प्रयत्न केले, तरी एक ना एक दिवस सत्य जगासमोर येतेच.

जेव्हा एखादा गुणी, कष्टाळू किंवा प्रतिभावान माणूस समाजात पुढे येत असतो, तेव्हा हेवा करणारे (जळणारे) लोक त्याचे पाय खेचण्याचा किंवा त्याचे मार्ग रोखण्याचा प्रयत्न करतात. पण अशा वेळी त्या कष्टाळू माणसाला धीर देताना म्हणतात,

"काळजी करू नकोस, कोंबडे झाकले म्हणून तांबडे फुटायचे राहत नाही. तुझे कर्तृत्व एक दिवस नक्की चमकेल."

थोडक्यात सांगायचे तर, "अंधार कितीही गडद असला आणि कोणी तो टिकवून धरण्याचा प्रयत्न केला, तरी येणारी पहाट आणि प्रकाश कोणीही रोखू शकत नाही."

कावळा बसायला आणि फांदी तुटायला एकच वेळ.

दोन गोष्टी एकाच वेळी घडणे आणि त्यांचा एकमेकांशी कार्यकारणभाव असल्यासारखे वाटणे (योगायोग).

"कावळा बसायला आणि फांदी तुटायला एकच वेळ" ही मराठीतील अतिशय समर्पक आणि एका विशिष्ट मानवी मानसिकतेवर प्रकाश टाकणारी प्रसिद्ध म्हण आहे. याला न्यायशास्त्रात 'काकतालीयी न्याय' (Coincidence) असेही म्हटले जाते.

दोन पूर्णपणे वेगवेगळ्या आणि स्वतंत्र गोष्टी योगायोगाने एकाच वेळी घडणे, ज्यामुळे एका गोष्टीमुळेच दुसरी गोष्ट घडली आहे असा लोकांचा (किंवा पाहणाऱ्याचा) भ्रम होतो, याला 'कावळा बसायला आणि फांदी तुटायला एकच वेळ' असे म्हणतात.

थोडक्यात, हा केवळ एक विचित्र योगायोग असतो, त्यात कोणताही कार्यकारणभाव (Cause and effect) नसतो.

एक वाळलेली किंवा कमकुवत झालेली झाडाची फांदी असते, जी स्वतःच्याच वजनाने किंवा वाऱ्याने अगदी तुटण्याच्या स्थितीत आलेली असते. नेमकी त्याच क्षणी एक कावळा उडत येतो आणि त्या फांदीवर बसतो. कावळा बसताच ती फांदी कडकड Track होऊन खाली तुटून पडते.

आता, वास्तविक पाहता कावळ्याचे वजन इतके नसते की त्याच्या वजनाने एवढी मोठी फांदी तुटावी. ती फांदी तिच्या स्वतःच्या कारणाने तुटलेली असते. पण पाहणाऱ्याला काय वाटते? "कावळा बसला म्हणूनच फांदी तुटली!"

समजा एखादी व्यक्ती घरातून बाहेर पडली आणि नेमकी त्याच वेळी घरासमोरील काच फुटली किंवा काहीतरी अपशकुन झाला. लोक लगेच त्या व्यक्तीच्या पायगुणावर (पावलांवर) दोष ठेवतात. अशा वेळी सुजाण लोक म्हणतात, "त्या बिचाऱ्याचा काय दोष? कावळा बसायला आणि फांदी तुटायला एकच वेळ झाली, बाकी काही नाही."

आपण एखाद्या औषधाचे दुकान थाटले आणि नेमकी त्याच वेळी बाजारात मंदी आली, तर आपला व्यवसाय मंदीमुळे

बुडाला की दुकानाच्या मुहूर्तामुळे? तो केवळ एक योगायोग असतो, हे सांगताना ही म्हण वापरली जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "जगातील प्रत्येक योगायोगामागे अंधश्रद्धा किंवा कोणाचा तरी दोष शोधत बसण्यापेक्षा, तो केवळ एक नैसर्गिक आणि आकस्मिक प्रसंग आहे हे स्वीकारणे शहाणपणाचे ठरते."

कणसावरून दाण्याची परीक्षा.

एखाद्या लहानशा गोष्टीवरून संपूर्ण वस्तूच्या किंवा माणसाच्या गुणवत्तेचा अंदाज बांधणे.

"कणसावरून दाण्याची परीक्षा" ही मराठीतील मानवी पारख आणि गुणवत्तेवर भाष्य करणारी एक अतिशय सुंदर आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

ही म्हण बऱ्याच अंशी "मूर्ती लहान पण कीर्ती महान" किंवा "हातच्या कंकणाला आरसा कशाला" या संकल्पनांशी नाते सांगणारी आहे.

एखाद्या मोठ्या समूहाची, संपूर्ण कामाची किंवा व्यक्तीच्या गुणवत्तेची खात्री करण्यासाठी त्याचा एक छोटासा भाग किंवा अंश पाहणे पुरेसे असते. संपूर्ण वस्तू न तपासता, केवळ एका

नमुन्यावरून (Sample) संपूर्ण गोष्टीच्या दर्जाचा अचूक अंदाज लावता येतो, हा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

शेतकरी जेव्हा शेतात ज्वारी, बाजरी किंवा मक्याचे पीक घेतो, तेव्हा कणीस किती कसदार आहे हे पाहण्यासाठी त्याला संपूर्ण कणीस सोलावे लागत नाही. कळसासारख्या दिसणाऱ्या त्या कणसावरील एखादा दुसरा दाणा दाबून किंवा निवडून पाहिला, की संपूर्ण कणसातील दाणे कसे असतील, पीक किती पोसले गेले आहे आणि धान्य किती दर्जेदार आहे, याचा अंदाज अचूक येतो.

आपण बाजारात गहू किंवा तांदूळ खरेदी करायला गेलो, की पोत्यातील फक्त एक मूठभर धान्य हातात घेऊन बघतो. त्या एका मुठीवरून संपूर्ण पोत्यातील धान्याचा दर्जा ठरवला जातो.

एखाद्या मोठ्या विद्वानाची किंवा कलाकाराची पात्रता ओळखण्यासाठी त्याची तासनतास परीक्षा घेण्याची गरज नसते. त्याने बोललेले सुरुवातीचे दोन शब्द किंवा दाखवलेली छोटीशी कलाकृतीच त्याच्या अथांग ज्ञानाची साक्ष देऊन जाते.

एखाद्या मोठ्या ग्रंथाची किंवा पुस्तकाची उंची समजण्यासाठी संपूर्ण पुस्तक वाचण्याची गरज नसते; त्याची प्रस्तावना किंवा एखादा परिच्छेद वाचूनही लेखकाच्या लेखणीचा दर्जा समजतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, "बुद्धिवान आणि गुणी माणसाचे श्रेष्ठत्व त्याच्या एखाद्या छोट्याशा कृतीतून किंवा लक्षणातून लगेच उठून दिसते; त्यासाठी संपूर्ण आयुष्याचा पाढा वाचण्याची गरज पडत नाही."

कावळ्याच्या शापाने गाई मरत नसतात.

क्षुद्र किंवा वाईट माणसांच्या बोलण्याने किंवा बदनामीने चांगल्या माणसांचे काहीही नुकसान होत नाही.

"कावळ्याच्या शापाने गाई मरत नसतात" ही मराठीतील माणसाचे मनोबल वाढवणारी आणि क्षुद्र प्रवृत्तींवर चपखल उत्तर देणारी एक अतिशय खमंग आणि लोकप्रिय म्हण आहे.

एखाद्या शूद्र, हेवेखोर किंवा दुष्ट माणसाने मनात कितीही वाईट चिंतले, तरी पुण्यवान, सज्जन आणि मोठ्या मनाच्या माणसाचे काहीही नुकसान होत नाही. वाईट प्रवृत्तीच्या लोकांच्या केवळ बोलण्याने किंवा त्यांच्या शापाने चांगल्या लोकांचे कर्तृत्व किंवा आयुष्य संपत नाही, हा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

गाय: भारतीय संस्कृतीत गाय ही अत्यंत पवित्र, उपकारक, शांत आणि पूजनीय मानली जाते. ती समाजाला दूध देऊन पोसते.

कावळा: कावळा हा स्वभावाने चंचल, ओरडणारा आणि काहीसा अशुभ मानला जाणारा पक्षी आहे (लोकमानसात).

निसर्गाच्या नियमानुसार, कावळ्याने कितीही कर्कश ओरडून गाईला शाप दिला किंवा तिचे वाईट चिंतले, तरी त्या क्षुद्र पक्षाच्या ओरडण्याने पवित्र आणि बलवान गाईला कोणताही फरक पडत नाही. ती आपल्या शांत स्वभावाने जगत राहते.

जेव्हा एखादा माणूस प्रामाणिकपणे समाजात मोठे आणि चांगले काम करत असतो, तेव्हा काही जळणारे किंवा मत्सरी लोक त्याच्या पाठीमागे त्याची निंदा नालस्ती करतात, त्याला शाप देतात किंवा त्याचे काम बुडावे म्हणून देव पाण्यात घालून बसतात. अशा वेळी त्या सज्जन माणसाला धीर देताना लोक म्हणतात, "त्यांच्या बोलण्याकडे लक्ष देऊ नका, कावळ्याच्या शापाने गाई मरत नसतात!"

स्वतःचे चारित्र्य आणि हेतू जर शुद्ध असतील, तर जगातील कोणत्याही दुष्ट शक्तीला किंवा निंदकाला घाबरण्याची गरज नाही, हा आत्मविश्वास ही म्हण देते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "क्षुद्र माणसांच्या जळफळाटाने किंवा केवळ वाईट बोलण्याने सत्प्रवृत्तीच्या आणि कष्टाळू माणसांचे अस्तित्व कधीही पुसले जात नाही."

कळ लावणे आणि कूट रचणे.

दोघांमध्ये भांडण लावून देणे आणि गुप्तपणे डावपेच आखणे.

"कळ लावणे आणि कूट रचणे" हा माणसाच्या कपटी, कुटिल आणि कारस्थानी प्रवृत्तीवर अत्यंत अचूक बोट ठेवणारा एक प्रभावी शब्दप्रयोग आहे. बऱ्याचदा समाज किंवा राजकारणात अंतर्गत विसंवाद घडवून आणणाऱ्या लोकांचे वर्णन करण्यासाठी हे दोन वाक्प्रचार एकत्र वापरले जातात.

या दोन्ही क्रिया वेगवेगळ्या असल्या तरी त्यामागील हेतू मात्र दुसऱ्याचे नुकसान करणे किंवा दोन पक्षांमध्ये भांडण लावणे हाच असतो.

अर्थ: दोन व्यक्ती, कुटुंबे किंवा गटांमध्ये गुप्तपणे अशी एखादी गोष्ट किंवा चहाडी सांगणे, ज्यामुळे त्यांच्यात गैरसमज निर्माण होऊन भांडण पेटेल.

स्वरूप: 'कळ लावणे' म्हणजे चालू असलेल्या चांगल्या वातावरणात सुई टोचल्यासारखे राजकारण करणे. यात प्रामुख्याने चहाडी, कागाळ्या करणे किंवा गुप्तपणे आग लावणे या गोष्टी येतात. महाभारतातील 'शकुनी' किंवा पुराणातील

'नारदमुनी' (लोकमानसातील गमतीशीर संदर्भ) या अर्थाने कळ लावणारे मानले जातात.

अर्थ: एखाद्याच्या विरुद्ध अतिशय पद्धतशीरपणे, गुप्तपणे आणि हुशारीने कारस्थान किंवा षड्यंत्र (Conspiracy) तयार करणे.

स्वरूप: 'कूट' म्हणजे कोडे किंवा गुप्त योजना. जेव्हा एखादा माणूस समोरच्याचा पराभव करण्यासाठी किंवा त्याला अडचणीत आणण्यासाठी पडद्यामागून मोठी चाल खेळतो, तेव्हा त्याला 'कूट रचणे' म्हणतात. यात केवळ चहाडी नसते, तर त्यात एक पूर्वनियोजित कट असतो.

जेव्हा हे दोन्ही शब्द एकत्र वापरले जातात, तेव्हा त्याचा अर्थ असा होतो की, एखादी कुटिल व्यक्ती आधी 'कूट रचते' (म्हणजे मनात आणि पडद्यामागे कारस्थान तयार करते) आणि नंतर योग्य वेळ साधून 'कळ लावते' (म्हणजे प्रत्यक्षात भांडणाची ठिणगी टाकते).

"निवडणुका जवळ आल्या की काही मतलबी नेते पक्षांतर्गत फूट पाडण्यासाठी 'कळ लावणे आणि कूट रचणे' यातच आपली सर्व शक्ती खर्च करतात."

एकत्र कुटुंबात आनंदात राहणाऱ्या भावांमध्ये दुरावा निर्माण करण्यासाठी काही नातेवाईक पद्धतशीरपणे कागाळ्या करून 'कळ लावण्याचे' काम करतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, हा "घरभेदीपणा आणि कपटनीती" चा अत्यंत वाईट नमुना आहे. अशा प्रवृत्तीची माणसे समोर अतिशय गोड बोलतात, पण पाठीमागे मात्र नाशाचे जाळे विणत असतात.

कपाळी कस्तूरी आणि शोधती पश्चिमेउरी.

मौल्यवान किंवा हवी असलेली गोष्ट स्वतःपाशीच असूनही ती इतरत्र शोधत राहणे.

"कपाळी कस्तूरी आणि शोधती पश्चिमेउरी" ही मराठीतील मानवी अज्ञानावर आणि भ्रमावर अत्यंत मार्मिक भाष्य करणारी एक आध्यात्मिक आणि तात्त्विक धाटणीची सुंदर म्हण आहे.

ही म्हण बऱ्याच अंशी आपण आधी पाहिलेल्या "काखेत कळसा आणि गावाला वळसा" या म्हणीशी अर्थाच्या दृष्टीने साधर्म्य दर्शवणारी आहे, पण हिचा परीघ अधिक खोल आणि व्यापक आहे.

आपल्याला हवी असलेली अत्यंत मूल्यवान, पवित्र किंवा आनंदाची गोष्ट स्वतःच्या अगदी जवळ (किंवा स्वतःच्याच अंतकरणात) असणे; परंतु त्याचे भान नसल्यामुळे ती मिळवण्यासाठी इतरत्र, चुकीच्या दिशेला किंवा संपूर्ण जगभर भटकत राहणे, याला 'कपाळी कस्तूरी आणि शोधती पश्चिमेउरी' असे म्हणतात.

म्हणीमागील मूळ रूपक (Symbolism):

कस्तूरी आणि मृग (हरिण): कस्तूरी मृगाच्या (एक प्रकारच्या हरणाच्या) स्वतःच्या बेंबीमध्येच 'कस्तूरी' नावाचा एक अत्यंत सुगंधी आणि मूल्यवान पदार्थ असतो. जेव्हा त्या कस्तूरीचा सुगंध सुटतो, तेव्हा तो मृग त्या सुगंधाने वेडापिसा होतो. तो सुगंध कुठून येतोय हे त्याला समजत नाही, आणि तो त्याचा शोध घेण्यासाठी जंगलात, दिशाहीन होऊन इकडेतिकडे धावपळ करतो. वास्तविक पाहता, तो सुगंध त्याच्या स्वतःच्या शरीरातूनच येत असतो.

कपाळी कस्तूरी: याच रूपकाचा वापर करून माणसाच्या कपाळावर (किंवा त्याच्या स्वतःच्या अंतरात्म्यात) सुखाचा, ज्ञानाचा किंवा ईश्वराचा ठेवा आहे, असे मानले गेले आहे.

शोधती पश्चिमेउरी: 'पश्चिमेउरी' किंवा इतर दिशांना शोधणे म्हणजे बाह्य जगात, भौतिक सुखात किंवा चुकीच्या मार्गांवर त्याचा शोध घेत राहणे.

माणूस देवाचा शोध घेण्यासाठी किंवा मनाच्या शांततेसाठी तीर्थयात्रा करतो, जंगलात भटकतो किंवा हिमालयात जातो. परंतु, संतांनी नेहमीच सांगितले आहे की, 'देव संतापाशी नाही, देव मूर्तीत नाही, देव तर तुझ्या स्वतःच्या घटात (अंतकरणात) आहे.' स्वतःमध्ये न शोधता बाहेर शोधणाऱ्यांच्या प्रवृत्तीवर ही म्हण अचूक बोट ठेवते.

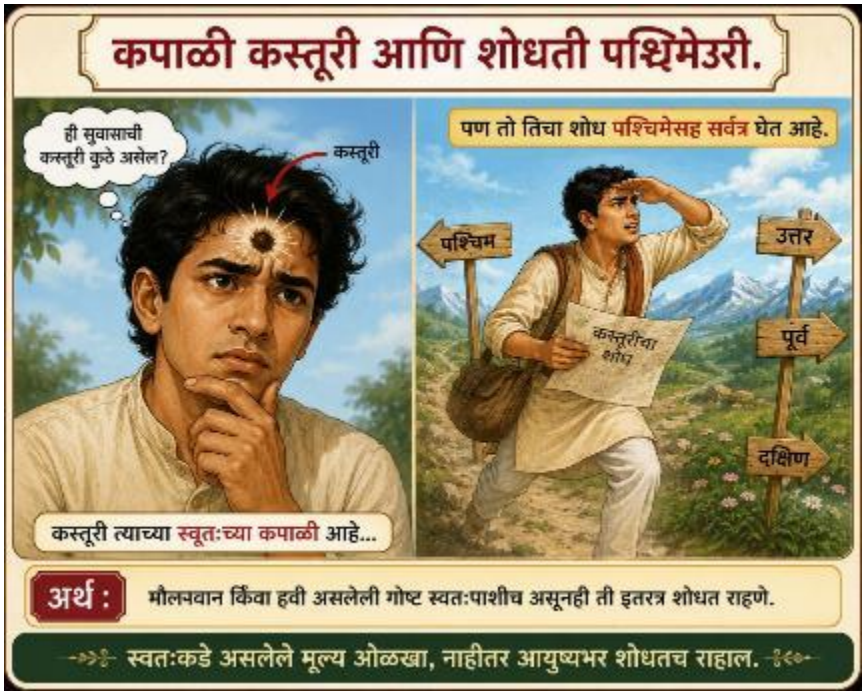

अनेकदा माणसाकडे स्वतःमध्येच अद्भुत कला, बुद्धिमत्ता किंवा कौशल्ये असतात; परंतु स्वतःच्या क्षमतेवर विश्वास न ठेवता तो इतरांचे अनुकरण करायला जातो किंवा बाहेर यश शोधत राहतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, "खरा आनंद आणि शाश्वत सत्य हे आपल्या आतच दडलेले असते, त्यासाठी बाह्य जगात किंवा चुकीच्या दिशांना वणवण भटकण्यात केवळ वेळेचा आणि शक्तीचा अपव्यय असतो."

कंगालाला आली झोप, तर उघड्यावरच टाकली गादी.

अत्यंत गरीब किंवा गरजू माणसाला जी सोय मिळेल, त्यातच तो समाधान मानतो.

"कंगालाला आली झोप, तर उघड्यावरच टाकली गादी" ही मराठीतील मानवी गरजा, समाधान आणि परिस्थितीशी जुळवून घेण्याच्या प्रवृत्तीवर भाष्य करणारी एक अतिशय साधी पण तितकीच व्यावहारिक म्हण आहे.

ज्या माणसाकडे गमावण्यासारखे काही नसते किंवा ज्याची परिस्थिती अत्यंत गरिबीची (कंगाल) असते, त्याला कोणत्याही विशेष सुख-सोयींची किंवा थाटामाटाची गरज भासत नाही.

त्याला जेव्हा एखाद्या गोष्टीची तीव्र गरज असते (जसे की झोप), तेव्हा तो जागेची किंवा अवतीभवतीच्या परिस्थितीची पर्वा न करता, उपलब्ध असलेल्या साधनांमध्येच लगेच समाधान मानतो.

ज्याच्याकडे स्वतःचे हक्काचे घर नाही किंवा मऊ बिछाना नाही असा माणूस.

श्रीमंत माणसाला झोपण्यासाठी मऊ गादी, एसी, कुलूप लावलेली सुरक्षित खोली लागते. पण एका कंगालाला जेव्हा अतिशय थकवा येतो आणि तीव्र झोप लागते, तेव्हा तो रस्त्याच्या कडेला, झाडाखाली किंवा उघड्यावर एखादे साधे फटके-तुटके पांघरूण (त्याच्यासाठीची गादी) टाकून अगदी सुखाने झोपी जातो. त्याला चोराची किंवा सुरक्षेची कोणतीही चिंता नसते, कारण त्याच्याकडे चोरण्यासारखे काहीच नसते.

जेव्हा माणसाला एखाद्या गोष्टीची खरीखुरी भूक किंवा गरज असते, तेव्हा तो नखरे करत बसत नाही. "भूक लागली की कोंडा आणि झोप आली की धोंडा" या प्रवृत्तीशी ही म्हण साधर्म्य दाखवते.

ज्यांच्यावर मोठ्या जबाबदाऱ्या किंवा संपत्ती राखण्याचे ओझे नसते, ती माणसे कोणत्याही परिस्थितीत सहज आणि बिंधास्त

जगू शकतात, हे दाखवण्यासाठीही हा शब्दप्रयोग गमतीने केला जातो.

साधनसामग्रीचा अभाव असतानाही माणूस जेव्हा उपलब्ध गोष्टीत आपले काम भागवून घेतो, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "अवाजवी गरजा आणि नखरे हे श्रीमंतीचे किंवा सुबत्तेचे लक्षण असू शकते; परंतु खरी गरज ही माणसाला कोणत्याही परिस्थितीत आणि कोणत्याही ठिकाणी समाधान मानायला शिकवते."

कळ सोसणे पण बळ न गमवणे.

संकट काळात त्रास सहन करणे, पण स्वतःची हिंमत किंवा शक्ती कमी होऊ न देणे.

"कळ सोसणे पण बळ न गमवणे" हा मराठीतील अत्यंत अर्थपूर्ण, प्रेरक आणि माणसाला कठीण प्रसंगात मानसिक शक्ती देणारा एक सुविचार किंवा सुप्रसिद्ध सुवचन आहे. हा विचार माणसाच्या संयम, सहनशीलता आणि आंतरिक आत्मबळावर प्रकाश टाकतो.

या सुवचनाचे दोन मुख्य भाग आहेत, जे जीवनाचा एक मोठा मंत्र सांगतात:

'कळ' या शब्दाचे दोन अर्थ होतात— एक म्हणजे शारीरिक किंवा मानसिक 'वेदना' (दुःख/त्रास) आणि दुसरा अर्थ 'कठीण काळ'.

आयुष्यात अनेकदा अशी परिस्थिती येते जेव्हा आपल्याला अपयश, अपमान, गरिबी, दुःख किंवा शारीरिक वेदना सहन कराव्या लागतात. 'कळ सोसणे' म्हणजे अशा कठीण काळात गडबडून न जाता, चिडचिड न करता तो त्रास शांतपणे आणि संयमाने सहन करणे.

'बळ' म्हणजे शारीरिक ताकद नव्हे, तर तुमचे 'मनोबल', 'आत्मविश्वास' आणि 'धैर्य'.

कितीही मोठे संकट आले किंवा कितीही वेदना झाली, तरी मनातील आशेचा किरण विझू न देणे, आपला आत्मविश्वास ढासळू न देणे आणि परिस्थितीसमोर गुडघे न टेकणे म्हणजेच 'बळ न गमवणे'.

संकट किंवा दुःख हे तात्पुरते असते. कठीण काळात माणसाची खरी परीक्षा हीच असते की तो त्या वेदना सहन करत असताना स्वतःला आतून किती मजबूत ठेवतो. जो माणूस दुःखाची 'कळ' सोसूनही आपले 'आत्मबळ' गमावत नाही, तोच माणूस त्या संकटावर मात करून शेवटी विजयी होतो.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी किंवा अनेक राष्ट्रपुरुषांनी स्वराज्याच्या आणि देशसेवेच्या कार्यात अनेक पराभवांच्या, संकटांच्या आणि अपमानांच्या 'कळी' (वेदना) सोसल्या; परंतु त्यांनी आपले 'बळ' (ध्येय आणि आत्मविश्वास) कधीही गमावले नाही. म्हणूनच ते इतिहास घडवू शकले.

शेतकरी दुष्काळ, अवकाळी पाऊस अशा निसर्गाच्या अनेक कळा सोसतो; पण पुढील हंगामात पुन्हा नव्या उमेदीने शेतात उतरतो. तो त्याचे 'बळ' कधीच गमवत नाही.

अपयशाचे दु:ख सहन करूनही (कळ सोसून) जो खेळाडू पुन्हा दुप्पट जोमाने सराव करतो (बळ टिकवून ठेवतो), तोच पुढे सुवर्णपदक जिंकतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, "परिस्थिती कितीही बिकट असली तरी काही काळ शांत राहून दु:ख सहन करा, पण मनातील जिद्द आणि लढण्याची ताकद कधीही संपू देऊ नका." हाच या सुवचनाचा गाभा आहे.

काप गेले आणि भोके राहिली.

वैभव किंवा श्रीमंती निघून जाणे, पण केवळ त्याच्या जुन्या आठवणी (किंवा खुणा) मागे उरणे.

"काप गेले आणि भोके राहिली" ही मराठीतील वैभव, सत्ता किंवा श्रीमंती संपल्यानंतरच्या परिस्थितीवर अतिशय मार्मिक भाष्य करणारी एक अत्यंत प्रसिद्ध म्हण आहे.

एखाद्या माणसाचे वैभव, संपत्ती, प्रतिष्ठा किंवा सत्ता पार निघून जाणे; परंतु त्या सुबत्तेच्या केवळ जुन्या आठवणी, खुणा किंवा उरलेला खोटा अभिमान (गर्व) मात्र शिल्लक राहणे, याला 'काप गेले आणि भोके राहिली' असे म्हणतात.

काप: 'काप' म्हणजे पूर्वीच्या काळी स्त्रिया कानात घालत असलेले सोन्याचे एक मोठे, जड आणि मौल्यवान दागिने. हे दागिने श्रीमंतीचे आणि प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जायचे.

भोके: हे जड सोन्याचे काप कानात सतत घातल्यामुळे कानाची छिद्रे (भोके) ओढली जाऊन मोठी व्हायची.

समजा, एखाद्या कुटुंबावर गरिबी आली आणि त्यांना गरिबीमुळे ते मौल्यवान सोन्याचे 'काप' विकावे लागले. आता कान तर रिकामे झाले, सोन्याचे वैभव निघून गेले; पण कानाची ती मोठी झालेली 'भोके' मात्र तशीच राहिली, जी पूर्वीच्या श्रीमंतीची साक्ष देत राहतात. या रूपकावरून ही म्हण तयार झाली आहे.

काही घराणी किंवा व्यक्ती पूर्वी खूप श्रीमंत असतात, पण काळाच्या ओघात त्यांची संपत्ती संपते. तरीही त्यांच्या

वागण्यातील तोच जुना तोरा, नखरे आणि श्रीमंतीचा खोटा दिमाख जात नाही. अशा वेळी त्यांच्या परिस्थितीवर टीका करताना लोक म्हणतात— "आता काय राहिले आहे? काप गेले आणि भोके राहिली!"

एखादा मोठा अधिकारी निवृत्त झाल्यावर किंवा राजकारणी सत्ता गमावल्यानंतरही जेव्हा जुन्या अधिकाराचा रुबाब दाखवण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा ही म्हण चपखल बसते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "ऐश्वर्य आणि सत्ता संपली तरी माणसाच्या मनातील त्या वैभवाचा अवाजवी अहंकार आणि भूतकाळातील खुणा पुसल्या जात नाहीत" हाच या म्हणीचा मुख्य व्यावहारिक आशय आहे.

कळीचा नारद.

लोकांमध्ये भांडणे लावून देण्याची सवय असलेला माणूस.

"कळीचा नारद" हा मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि दैनंदिन व्यवहारात वापरला जाणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे. हा प्रवृत्तीवाचक शब्दप्रयोग अशा व्यक्तीसाठी केला जातो, जी दोन व्यक्ती किंवा गटांमध्ये भांडणे लावण्यात पटाईत असते.

कळ (किंवा कळी): म्हणजे भांडणाची ठिणगी, विसंवाद किंवा दोन पक्षांमधील वैर.

नारद: पुराणातील देवर्षी नारदमुनी यांच्या नावावरून हा शब्द आला आहे.

जो माणूस इथली गोष्ट तिथे आणि तिथली गोष्ट इथे करून, लोकांमध्ये गैरसमज पसरवून निसटते भांडण लावून देतो आणि स्वतः मात्र बाजूला राहून त्या भांडणाची गंमत पाहत राहतो, अशा कारस्थानी किंवा चहाडखोर व्यक्तीला 'कळीचा नारद' असे म्हणतात.

पौराणिक कथांमध्ये देवर्षी नारदांचे एक वैशिष्ट्य दाखवले आहे की, ते एका ठिकाणची गुप्त बातमी दुसऱ्या ठिकाणी सांगायचे, ज्यामुळे तात्पुरते वाद किंवा युद्धसदृश परिस्थिती निर्माण व्हायची. (उदा. कंसाला देवकीच्या आठव्या अपत्याबद्दल सांगणे).

परंतु, पुराणातील नारदमुनी हे 'लोककल्याणासाठी' आणि दुष्टांचा संहार करण्यासाठी देवांच्या योजनेचा भाग म्हणून हे करायचे. त्यांच्या मनात कोणाचेही वैयक्तिक नुकसान करण्याचा हेतू नसायचा. मात्र, लोकमानसात त्याचा अपभ्रंश होऊन, केवळ 'भांडणे लावणारा' या नकारात्मक अर्थाने हा शब्दप्रयोग रूढ झाला.

"आमच्या गल्लीतल्या त्या काकू म्हणजे साक्षात 'कळीचा नारद' आहेत, दोन सुखात राहणाऱ्या कुटुंबांमध्ये कधी कशावरून भांडण लावून देतील याचा नेम नाही."

ऑफिसमध्ये काही कर्मचारी स्वतः काम न करता, सहकाऱ्यांबद्दल वरिष्ठांकडे चहाड्या करून अंतर्गत वातावरण खराब करतात. अशा वेळी त्यांना 'कळीचा नारद' म्हटले जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर, हा वाक्प्रचार आपण आधी पाहिलेल्या 'कळ लावणे' या प्रवृत्तीशी थेट जोडलेला आहे. समोर अतिशय गोड बोलून पाठीमागे भांडणाची बीजं रोवणाऱ्या लोकांसाठी हा शब्द वापरतात.

कुंपणानेच शेत खाणे.

ज्याच्यावर रक्षणाची जबाबदारी आहे, त्यानेच फसवणूक किंवा नुकसान करणे.

"कुंपणानेच शेत खाणे" ही मराठीतील विश्वासघातावर आणि जबाबदारीच्या गैरवापरावर अत्यंत तीव्र आक्षेप घेणारी एक अत्यंत प्रसिद्ध म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीवर किंवा यंत्रणेवर एखाद्या गोष्टीच्या सुरक्षेची, रक्षणाची किंवा देखभालीची जबाबदारी सोपवलेली असते, तीच

व्यक्ती किंवा यंत्रणा जेव्हा स्वतःच त्या गोष्टीचा नाश करते किंवा तिचा गैरफायदा घेते, त्याला 'कुंपणानेच शेत खाणे' असे म्हणतात. थोडक्यात, हा रक्षकानेच केलेला भक्षक बनण्याचा प्रकार आहे.

शेतकरी आपल्या शेतातील पिकाचे मोकाट जनावरांपासून किंवा चोरांपासून रक्षण करण्यासाठी शेताच्या चारही बाजूंनी काटेरी 'कुंपण' (Fence) घालतो. कुंपणाचे मुख्य काम शेताचे रक्षण करणे हे असते. पण समजा, निसर्गात असा चमत्कार झाला की ते निर्जीव कुंपणच सजीव झाले आणि त्यानेच शेतातील उभे पीक खायला सुरुवात केली, तर शेतकऱ्याने दाद कोणाकडे मागायची? कारण ज्याच्यावर सुरक्षेचा विश्वास टाकला, तोच घात करत आहे.

देशातील कायदा, सुव्यवस्था आणि जनतेच्या पैशांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी ज्या अधिकारी किंवा नेत्यांवर असते, त्यांनीच जर भ्रष्टाचार करून देशाचा पैसा लुटला, तर त्याला 'कुंपणानेच शेत खाणे' म्हणतात.

एखाद्या अनाथ मुलाच्या मालमत्तेचे रक्षण करण्यासाठी ज्या नातेवाईकाला पालक (Guardian) बनवले जाते, त्यानेच जर त्या मुलाची मालमत्ता स्वतःच्या नावावर करून घेतली, तर ही म्हण तिथे तंतोतंत लागू होते.

लोकांनी कष्टाने कमावलेला पैसा ज्या बँकेत सुरक्षित राहील म्हणून ठेवला, त्याच बँकेच्या संचालकांनी तो पैसा हडप केला, तर तो कुंपणानेच शेत खाण्याचा प्रकार ठरतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, "जिथे रक्षकच भक्षक बनतो, तिथे न्यायाची आणि सुरक्षेची अपेक्षा पूर्णपणे संपुष्टात येते." ही म्हण मानवी समाजातील सर्वात मोठ्या विश्वासघातावर बोट ठेवते.

कोरड्या विहिरीत बादली टाकणे.

जिथे काहीच मिळण्याची शक्यता नाही, अशा ठिकाणी निष्फळ प्रयत्न करणे.

"कोरड्या विहिरीत बादली टाकणे" हा मराठीतील निष्फळ श्रम आणि व्यर्थ प्रयत्नांवर भाष्य करणारा एक अतिशय बोलका आणि व्यावहारिक वाक्प्रचार आहे.

जिथे काहीही मिळण्याची अजिबात शक्यता नसते, अशा ठिकाणी आपले वेळ, श्रम किंवा पैसा खर्च करणे, म्हणजेच 'कोरड्या विहिरीत बादली टाकणे' होय. थोडक्यात, अपेक्षा नसलेल्या जागी निरर्थक प्रयत्न करणे.

विहिरीतून पाणी काढण्यासाठी आपण दोरीला बादली बांधून ती विहिरीत सोडतो. पण जर ती विहीर आधीच पूर्णपणे आटलेली

असेल, तीत पाण्याचा एक थेंबही नसेल (कोरडी असेल), तर तीत कितीही वेळा बादली टाकली तरी बाहेर काय येणार? काहीच नाही. तिथे बादली टाकणे म्हणजे केवळ स्वतःचे श्रम आणि वेळ वाया घालवणे होय.

एखाद्या बुडित चाललेल्या किंवा आधीच दिवाळखोरीत निघालेल्या व्यवसायात पुन्हा अधिक पैसा गुंतवणे म्हणजे कोरड्या विहिरीत बादली टाकण्यासारखेच आहे.

ज्या माणसाला स्वतःची चूक कधीच सुधारायची नाही, अशा दुराग्रही किंवा मूर्ख माणसाला ज्ञान देणे किंवा समजावून सांगणे म्हणजे प्रयत्नांचा अपव्यय करणे होय.

"त्या अत्यंत कूसट आणि कंजूष माणसाकडे मदतीची अपेक्षा करणे म्हणजे कोरड्या विहिरीत बादली टाकण्यासारखे आहे, तिथून काहीही साध्य होणार नाही."

थोडक्यात सांगायचे तर, हा वाक्प्रचार "पालथ्या घड्यावर पाणी" किंवा "बैल गेला अन झोपा केला" यांसारख्या निरर्थकतेच्या भावाशी साधर्म्य दाखवतो. माणसाने आपले प्रयत्न नेहमी योग्य ठिकाणी आणि योग्य दिशेने करावेत, हाच यातून मिळणारा व्यावहारिक धडा आहे.

कामापुरते रूप, नाहीतर कुरुप.

गरज असेल तोपर्यंतच एखाद्याला महत्त्व देणे किंवा त्याचे कौतुक करणे.

"कामापुरते रूप, नाहीतर कुरूप" ही मराठीतील माणसाच्या अत्यंत मतलबी आणि संधीसाधू प्रवृत्तीवर कडाडून टीका करणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

ही म्हण आपण आधी पाहिलेल्या "कामापुरता मामा आणि ताकापुरती आजी" या म्हणीशी खूप जवळची आहे, पण हिची धार अधिक तीक्ष्ण आहे.

स्वतःचा एखादा स्वार्थ किंवा काम जोपर्यंत अडकलेले असते, तोपर्यंत एखाद्या व्यक्तीला अतिशय सुंदर, गुणी आणि श्रेष्ठ मानणे (तिच्याशी गोड वागणे); परंतु काम संपताच किंवा गरज सरताच तीच व्यक्ती कशी वाईट, निरुपयोगी किंवा 'कुरूप' आहे असे भासवणे, याला 'कामापुरते रूप, नाहीतर कुरूप' म्हणतात.

कामापुरते रूप: जोपर्यंत समोरच्या व्यक्तीकडून आपल्याला काहीतरी फायदा करून घ्यायचा असतो, तोपर्यंत आपण तिच्यातील फक्त चांगल्या गोष्टी बघतो. तिच्या अवगुणांकडे दुर्लक्ष करून तिच्या रूपाचे, गुणांचे कौतुक करतो.

नाहीतर कुरूप: एकदा का आपले काम फत्ते झाले, की त्या व्यक्तीचे महत्त्व आपल्या दृष्टीने संपते. मग ती व्यक्ती आपल्याला नकोशी वाटते आणि आपण तिच्यात उणिवा (कुरुपता) शोधू लागतो, जेणेकरून तिच्यापासून दूर जाता येईल.

काही लोकांना केवळ गरजेच्या वेळीच इतरांचे महत्त्व समजते. काम काढताना ते "तुमच्यासारखा थोर माणूस पूर्ण जगात नाही" असा आव आणतात आणि काम झाल्यावर साधी ओळखही दाखवत नाहीत, उलट "तो माणूसच कसा खराब आहे" अशी त्याची निंदा करू लागतात.

राजकारणात किंवा कॉर्पोरेट जगात अनेकदा निवडणुकी पुरते किंवा एखाद्या मोठ्या प्रोजेक्ट पुरते समोरच्या व्यक्तीला डोक्यावर घेतले जाते आणि गरज संपली की त्याला बाजूला सारले जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "गरज असेल तर वंदनीय, गरज संपली की टाकाऊ" या मानवी मानसिकतेचा हा एक अचूक आरसा आहे. माणसाने अशा केवळ 'कामापुरते रूप' पाहणाऱ्या मतलबी लोकांपासून नेहमी अंतर ठेवून राहावे, हाच यातून मिळणारा मोलाचा धडा आहे.

कुकूट न्याय.

वरवर पाहता बरोबर वाटणारा, पण आतून चुकीचा किंवा लबाडीचा युक्तिवाद करणे.

'कुकूट न्याय' (यालाच संस्कृतमध्ये 'अर्धकुक्कुटी न्याय' असेही म्हणतात) हा न्यायशास्त्रातील आणि प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानातील एक अतिशय उद्बोधक आणि तार्किक विचार आहे.

माणसाच्या अतिशय सोयीस्कर, विसंगत आणि अतार्किक विचारसरणीवर बोट ठेवण्यासाठी हा न्याय वापरला जातो.

एखाद्या गोष्टीचा फक्त आपल्या फायद्याचा किंवा सुखाचा भाग स्वीकारणे आणि कष्ट, जबाबदारी किंवा तोट्याचा भाग पूर्णपणे नाकारणे, याला 'कुकूट न्याय' किंवा 'अर्धकुक्कुटी न्याय' म्हणतात. व्यवहारात अशी तडजोड करणे अशक्य असते, कारण कोणतीही गोष्ट ही तिच्या चांगल्या-वाईट बाजूंसह संपूर्णपणेच स्वीकारावी लागते.

यामागील मूळ रूपक (न्याय संकल्पना):

कुकूट/कुक्कुटी: म्हणजे कोंबडी.

एका मूर्ख माणसाकडे एक कोंबडी असते. ती कोंबडी रोज सकाळी एक सोन्याचे अंडे देत असते.

तो माणूस विचार करतो की, "या कोंबडीचे मागचे अंग (पोट) मला अंडे देते, त्यामुळे ते फायद्याचे आहे. पण हिचे पुढचे अंग (तोंड) मात्र फक्त धान्य खाते, ज्यामुळे माझा विनाकारण खर्च होतो."

स्वतःच्या अतिशहाणपणामुळे तो एक निर्णय घेतो— तो कोंबडीचे पुढचे तोंड कापून टाकतो आणि फक्त अंडे देणारा मागचा भाग जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. अर्थातच, तोंड कापल्यामुळे कोंबडी मरून जाते आणि त्याचे अंडे मिळणेही कायमचे बंद होते.

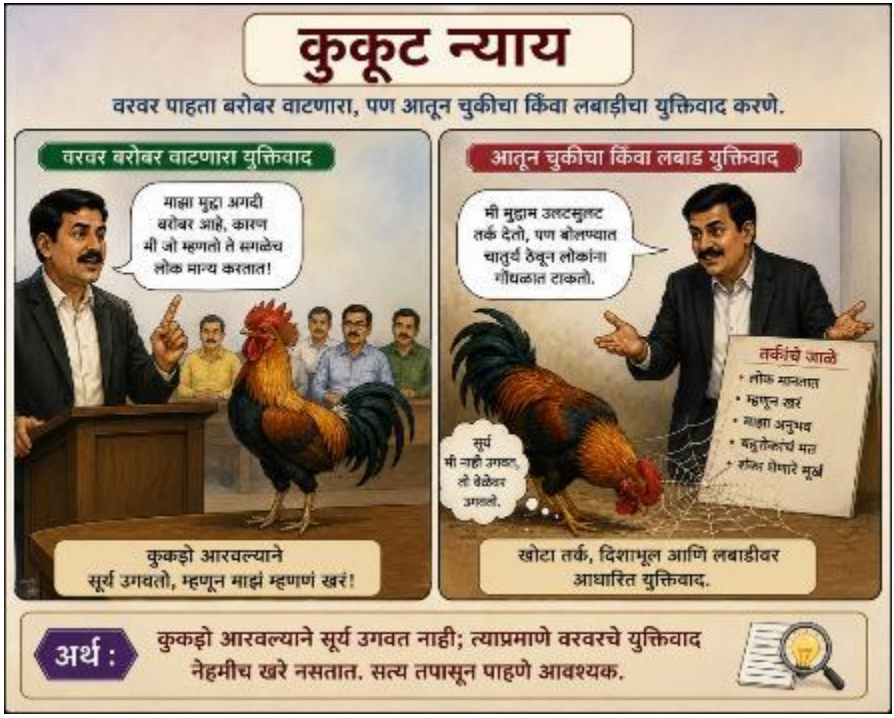

एखाद्या गोष्टीचे तुकडे करून त्यातील फक्त फायद्याचा भाग घेता येत नाही, हा या रूपकाचा गाभा आहे.

काही नागरिकांना देशाकडून सर्व सोयी-सुविधा, हक्क आणि स्वातंत्र्य हवे असते; परंतु कर (Tax) भरणे, स्वच्छता राखणे किंवा कायद्याचे पालन करणे या कर्तव्यांची वेळ आली की ते हात झटकतात. त्यांच्या या विचारसरणीला 'कुकूट न्याय' म्हणतात.

एखाद्या मोठ्या कुटुंबात संपत्तीचा वाटा घेताना पुढे येणे, पण आई-वडिलांच्या आजारपणाचा खर्च किंवा सेवेची जबाबदारी घेताना मागे हटणे, हा कुकूट न्यायाचाच प्रकार आहे.

व्यवसायातील केवळ नफा (Profit) आपल्याला मिळावा आणि तोटा (Loss) मात्र भागीदाराने सहन करावा, अशी अपेक्षा ठेवणे पूर्णपणे अतार्किक आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, "गुलाब हवा असेल तर त्याच्या काट्यांचा त्रास सहन करावाच लागतो." सुख आणि दुःख, हक्क आणि कर्तव्य, नफा आणि तोटा या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत; त्या विलग करून जगता येत नाही, हाच संदेश हा 'कुकूट न्याय' देतो.

कळ दाबताच काम होणे.

योग्य ठिकाणी योग्य माणूस किंवा मार्ग पकडल्यामुळे काम अत्यंत वेगाने आणि सहज पूर्ण होणे.

हा मराठीतील अत्यंत आधुनिक, व्यावहारिक आणि गतिमानतेवर भाष्य करणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

हा प्रवृत्तीवाचक शब्दप्रयोग एखादी गोष्ट अतिशय जलद गतीने, सहजतेने आणि कोणत्याही विलंबाशिवाय पूर्ण होणे या संदर्भात वापरला जातो.

कळ दावणे (किंवा दाबणे): येथे 'कळ' म्हणजे पाठीमागून लावण्याची खोडी (काडी) नसून, आधुनिक यंत्रांचे 'बटण' (Switch/Key) असा आहे.

जुन्या काळी कोणत्याही कामासाठी प्रचंड शारीरिक श्रम, वेळ किंवा कागदपत्रांची जुळवाजुळव करावी लागायची. परंतु, तंत्रज्ञानाच्या युगात केवळ एक बटण किंवा की (Key) दाबताच जसे यंत्र सुरू होते, तशाच प्रकारे जेव्हा एखादे कठीण काम कोणत्याही त्रासाशिवाय एका क्षणात फत्ते होते, तेव्हा त्याला 'कळ दाबताच काम होणे' म्हणतात.

हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने दोन वेगवेगळ्या संदर्भांत वापरला जातो:

आजचे युग हे डिजिटल युग आहे. "पूर्वी बँकेत पैसे पाठवण्यासाठी तासन्तास रांगेत उभे राहावे लागायचे, पण आता मोबाईलवर 'कळ दाबताच काम होते' आणि पैसे सेकंदात पोहोचतात."

एखाद्या मोठ्या पदावर असलेल्या अधिकाऱ्याचा किंवा नेत्याचा वशिल्ला (ओळख) किती मोठा आहे, हे दाखवण्यासाठीही हा शब्दप्रयोग होतो.

"मंत्रालयात त्यांच्या ओळखीचा असा माणूस आहे की, तिकडे फक्त फोनवरून 'कळ दाबताच काम होते', फाईल जास्त वेळ अडकून पडत नाही."

थोडक्यात सांगायचे तर, "अत्यंत तत्परता, वेग आणि सुलभता" दर्शवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात. हा वाक्प्रचार आपण आधी पाहिलेल्या "हातच्या कंकणाला आरसा कशाला" किंवा सहजतेने साध्य होणाऱ्या गोष्टींशी नाते सांगणारा आहे.

कळप सोडून कांडी गाठणे.

स्वतःचा सुरक्षित गट किंवा समाज सोडून स्वार्थासाठी किंवा चुकीच्या मोहापायी संकटात पडणे.

"कळप सोडून कांडी गाठणे" ही मराठीतील मानवी वर्तनावर आणि काहीशा अविचारी निर्णयांवर भाष्य करणारी एक अतिशय जुनी आणि अस्सल ग्रामीण ढंगाची म्हण आहे.

स्वतःचा सुरक्षित आणि मोठा समूह (कळप) सोडून एखाद्या अगदी लहान, एकाकी किंवा निरुपयोगी गोष्टीचा आसरा घेणे. मोठ्या संकटापासून वाचण्यासाठी किंवा अधिक फायद्याच्या आशेने मूळ सुरक्षित जागा सोडणे आणि शेवटी त्याहूनही वाईट किंवा अपरिचित परिस्थितीत जाऊन अडकणे, याला 'कळप सोडून कांडी गाठणे' असे म्हणतात.

म्हणीमागील मूळ संकल्पना:

कळप: गायी, म्हशी किंवा शेळ्या-मेंढ्यांचा मोठा समूह. कळपात राहिल्यामुळे जनावरांना एक प्रकारची सुरक्षा मिळते, तिथे त्यांना जंगली प्राण्यांची भीती नसते.

कांडी: ग्रामीण भाषेत 'कांडी' म्हणजे शेतातील विखुरलेला कोरडा चारा, एखादी छोटी झुडूपवजा जागा किंवा एकाकी कोपरा.

जेव्हा एखादे जनावर कळपातून वेगळे होते (काहीतरी वेगळे मिळण्याच्या आशेने किंवा घाबरून), आणि जंगलात किंवा शेतात दूर असलेल्या एका साध्या 'कांडीचा' (झुडपाचा) आसरा घेते, तेव्हा ते तिथे पूर्णपणे असुरक्षित बनते. अशा वेळी वाघ किंवा बिबट्या त्याची सहज शिकार करू शकतो. मोठ्या सुरक्षेचा त्याग करून छोट्या आणि निरुपयोगी जागी जाण्याच्या या प्राण्यांच्या प्रवृत्तीवरून ही म्हण आली आहे.

एखादा माणूस एका मोठ्या, नामांकित आणि सुरक्षित कंपनीत (कळपात) चांगल्या पदावर काम करत असतो. पण अधिक पैशांच्या मोहाने किंवा तात्पुरत्या रागाच्या भरात तो ती नोकरी सोडतो आणि एखाद्या अगदीच नवख्या, छोट्या आणि अस्थिर कंपनीचा (कांडीचा) आसरा घेतो, जिथे नंतर त्याचे नुकसान होते.

आपले मोठे एकत्र कुटुंब किंवा समाज सोडून एखादा माणूस केवळ वैयक्तिक फायद्यासाठी वेगळा निघतो आणि नंतर संकटात सापडतो, तेव्हा जुने लोक म्हणतात— "झाले ना! चांगले कुटुंब होते, पण यांनी कळप सोडून कांडी गाठली."

थोडक्यात सांगायचे तर, "मोठ्या आणि सुरक्षित पर्यायाचा त्याग करून, केवळ भ्रमापोटी किंवा घाईघाईत एखाद्या लहान आणि असुरक्षित मार्गाची निवड करणे म्हणजेच कळप सोडून कांडी

गाठणे होय." ही म्हण माणसाला नेहमी समूहाचे आणि सुरक्षिततेचे महत्त्व पटवून देते.

कामात काम आणि उखळात राम.

चालू असलेल्या कामाच्या ओघातच आपले दुसरे एखादे वैयक्तिक किंवा महत्त्वाचे काम साधून घेणे.

"कामात काम आणि उखळात राम" ही मराठीतील एका अत्यंत महत्त्वाच्या आणि आदर्श कार्यपद्धतीवर प्रकाश टाकणारी सुंदर म्हण आहे. ही म्हण माणसाच्या कार्यक्षमतेवर (Efficiency), वेळेच्या नियोजनावर आणि एकाग्रतेवर भाष्य करते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती आपले मुख्य काम करत असतानाच, अतिशय कौशल्याने आणि वेळेचा अपव्यय न करता त्याच प्रवाहात आणखी एक किंवा अनेक छोटी-मोठी कामे सहजतेने पूर्ण करते, तेव्हा त्याला 'कामाात काम आणि उखळात राम' असे म्हणतात. थोडक्यात, एकाच प्रयत्नात किंवा एकाच वेळेत अनेक उद्दिष्टे साध्य करणे.

म्हणीमागील मूळ संकल्पना (रूपक):

उखळ: पूर्वीच्या काळी ग्रामीण भागात धान्य सडण्यासाठी किंवा कुटण्यासाठी दगडी 'उखळ' आणि 'मुसळ' वापरले जायचे. हे

काम करताना शरीराला खूप कष्ट पडायचे आणि तासनतास एकसारखे मुसळ उचलावे लागायचे.

उखळात राम: धान्य कुटण्याचे हे नीरस आणि कष्टाचे काम करत असताना, घरातील स्त्रिया देवाचे (विशेषतः रामाचे) नाव घ्यायच्या किंवा गाणी (ओव्या) गायाच्या. यामुळे काय व्हायचे? कष्टाचे काम तर पूर्ण व्हायचेच (कामात काम), पण सोबतीने देवाचे नामस्मरणही (उखळात राम) होऊन जायचे. कामाचा थकवा जाणवायचा नाही आणि अध्यात्मही साधायचे.

आजच्या काळात आपण याला 'स्मार्ट वर्क' किंवा 'मल्टीटास्किंग' म्हणू शकतो. "बाजारहाट करायला शहरात गेलो होतो, तिथेच बँकेचे काम आणि मित्राची भेटही उरकून घेतली; याला म्हणतात कामात काम आणि उखळात राम!"

गृहिणी स्वयंपाकघरात भाजी शिजायला ठेवून ती वेळ वाया न घालवता शेजारीच मुलांचा अभ्यास घेतात किंवा दुसरी आवराआवर करतात, तेव्हा ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "वेळेचे अचूक नियोजन करून एकाच वेळी दोन किंवा अधिक कामे कौशल्याने मार्गी लावणे" हाच या म्हणीचा मुख्य व्यावहारिक संदेश आहे. ही म्हण माणसाला आळस सोडून वेळेचा सदुपयोग कसा करावा, हे शिकवते.

कापूस कोंडा आणि हत्ती उडाला.

अशक्य कोटीतील किंवा अत्यंत थापा मारणाऱ्या गोष्टी सांगून लोकांची दिशाभूल करणे.

"कापूस कोंडा आणि हत्ती उडाला" ही मराठीतील अतिशय रंजक, काहीशी गमतीशीर आणि मानवी स्वभावाच्या एका विशेष प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे.

ही म्हण प्रामुख्याने "अतिशयोक्ती" (Exaggeration) आणि "अफवा" (Rumors) या संकल्पनांशी जोडलेली आहे.

एखाद्या अगदी साध्या, हलक्या किंवा किरकोळ गोष्टीचा प्रचंड मोठा बाऊ करणे, किंवा एखादी अशक्य कोटीतील गोष्ट केवळ अफवेच्या जोरावर खरी करून दाखवण्याचा प्रयत्न करणे, म्हणजेच 'कापूस कोंडा आणि हत्ती उडाला' होय. जेव्हा एखादी गोष्ट प्रत्यक्षात घडणे अशक्य असते, पण लोक गप्पा मारताना ती इतकी फुगवून सांगतात की ऐकणाऱ्याला हसू येते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

म्हणीमागील मूळ संकल्पना (रूपक):

कापूस आणि कोंडा: कापूस आणि धान्य पाखडल्यानंतर उरलेला कोंडा हे दोन्ही पदार्थ वजनाने अत्यंत हलके असतात.

वाऱ्याचा एक साधा झोत आला तरी ते हवेत सहज उडून जातात. हे उडणे निसर्गनियमानुसार अगदी साहजिक आहे.

हत्ती उडाला: हत्ती हा जंगलातील सर्वात अवाढव्य आणि जड प्राणी आहे. हत्ती हवेत उडणे हे पूर्णपणे अशक्य आणि अतार्किक आहे.

पण गप्पा मारणारे किंवा अफवा पसरवणारे लोक काय करतात? वाऱ्याने कापूस आणि कोंडा उडत असताना, "बघा बघा! कापूस कोंड्यासोबत तो भलामोठा हत्ती पण उडाला!" अशी थाप मारतात. म्हणजेच, खऱ्या गोष्टीच्या आडोश्याने एखादी पूर्णपणे खोटी आणि अशक्य गोष्ट लोकांच्या गळ्यात मारतात.

समाजात जेव्हा एखाद्या लहानशा घटनेचा विपर्यास करून खूप मोठी अफवा पसरवली जाते, तेव्हा ही म्हण वापरतात. "गल्लीत दोन कुत्री भुंकली तर लोकांनी चोर आल्याची अफवा उठवली; याला म्हणतात कापूस कोंडा आणि हत्ती उडाला!"

एखाद्या किरकोळ समस्येला अवाजवी महत्त्व देऊन ती खूप मोठी करून सांगण्याची काहींना सवय असते. अशा अतिशयोक्ती करणाऱ्या लोकांवर टीका करताना जुनी जाणती माणसे म्हणतात, "तुमचे नेहमीचेच आहे, कापूस कोंडा आणि हत्ती उडाला!"

थोडक्यात सांगायचे तर, "बुडबुड्याला डोंगर करून दाखवणाऱ्या" किंवा केवळ तोंडपाटिलकी करून अशक्य गोष्टी फुगवून सांगणाऱ्या लोकांच्या प्रवृत्तीचा हा एक उत्तम उपरोधिक नमुना आहे.

कपाळाला आलेली गंध पुसता येत नाही.

नशिबात लिहिलेल्या गोष्टी किंवा एखादी अटळ परिस्थिती माणसाला टाळता येत नाही.

"कपाळाला आलेली गंध पुसता येत नाही" ही मराठीतील प्राक्तन, विधिलिखित आणि नशिबाच्या अटळतेवर भाष्य करणारी एक अतिशय सखोल आणि तात्त्विक म्हण आहे.

ही म्हण बऱ्याच अंशी "दैव बलवत्तर" किंवा "नशिबाचे भोग भोगल्याशिवाय सुटका नाही" या संकल्पनांशी नाते सांगणारी आहे.

आपल्या नशिबात ज्या गोष्टी लिहिल्या गेलेल्या आहेत, किंवा आयुष्यात जी परिस्थिती अटळपणे ओढवणार आहे— मग ती चांगली असो वा वाईट— ती टाळणे किंवा बदलणे मानवी शक्तीच्या पलीकडचे असते. जे नशिबात ठरलेले आहे, ते स्वीकारावेच लागते, हा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

कपाळ आणि गंध: भारतीय संस्कृतीत कपाळ हे नशिबाचे (ललाटरेषांचे) प्रतीक मानले जाते. कपाळावर लावले जाणारे 'गंध' (टिळा/चंदनाचा टिळा) हे सन्मान, भाग्य किंवा एखाद्या विशिष्ट विधीचे लक्षण असते.

जुन्या काळी असे मानले जायचे की, एकदा का विधीनुसार किंवा दैवी इच्छेने कपाळावर ते गंध आले (म्हणजेच नशिबाचा कौल मिळाला), की ते मानवी प्रयत्नांनी पुसून टाकता येत नाही. येथे 'पुसता येत नाही' याचा अर्थ भौतिकदृष्ट्या पुसणे असा नसून, 'नशिबाचे लेख पुसता येत नाहीत' असा आहे.

जेव्हा माणूस प्रामाणिक प्रयत्न करूनही एखादे संकट टाळू शकत नाही, किंवा एखाद्या अपरिहार्य दुःखाचा सामना करावा लागतो, तेव्हा मनाला धीर देताना लोक म्हणतात— "आता जे कपाळाला आलेली गंध आहे, ते पुसता येत नाही; जे समोर येईल त्याला सामोरे जावेच लागेल."

काही वेळा माणसाला अनिच्छेने पण परिस्थितीमुळे एखादे मोठे पद, जबाबदारी किंवा कौटुंबिक कर्तव्य स्वीकारावे लागते. ती जबाबदारी टाळणे शक्य नसते, तेव्हाही या म्हणीचा वापर होतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, "आयुष्यातील काही वळणे आणि घटना मानवी हस्तक्षेपाच्या पलीकडच्या असतात. अशा वेळी परिस्थितीशी भांडण्यापेक्षा, ती स्वीकारून धैर्याने पुढे जाणे हाच

एकमेव मार्ग असतो" हाच या म्हणीचा मुख्य व्यावहारिक आणि तात्त्विक आशय आहे.

कागदी घोडे नाचवणे.

प्रत्यक्ष कामात काहीही प्रगती न करता, केवळ कागदोपत्री किंवा लेखी स्वरूपात कामाचा देखावा करणे.

"कागदी घोडे नाचवणे" हा मराठीतील कार्यालयीन कारभार, लालफितीचीशाही (Red Tapism) आणि केवळ दिखाऊपणाच्या कामांवर अत्यंत अचूक बोट ठेवणारा एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि उपरोधिक वाक्प्रचार आहे.

प्रत्यक्षात कोणतीही ठोस किंवा प्रत्यक्ष कृती (Action) न करता, केवळ कागदोपत्री व्यवहार, पत्रव्यवहार, फाईल्सची जुळवाजुळव किंवा पोकळ योजना आखण्यात वेळ आणि शक्ती वाया घालवणे, म्हणजेच 'कागदी घोडे नाचवणे' होय. थोडक्यात, मैदानात उतरून काम करण्याऐवजी फक्त कागदावरच शौर्य दाखवणे.

घोडा: घोडा हे गती, शक्ती, शौर्य आणि प्रत्यक्ष युद्धाचे प्रतीक आहे. मैदानात धावणारा जिवंत घोडा प्रत्यक्ष कामगिरी करून दाखवतो.

कागदी घोडा: लहान मुले खेळण्यासाठी कागदाचा घोडा बनवतात. तो एका जागेवरून हलत नाही की युद्धावर जाऊ शकत नाही; त्याला फक्त एकाच जागी हलवून 'नाचवल्याचा' आभास निर्माण केला जातो.

यावरून, जेव्हा एखादी यंत्रणा किंवा व्यक्ती प्रत्यक्षात जमिनीवर (Ground level) काहीही काम करत नाही, पण आम्ही खूप काम करत आहोत हे दाखवण्यासाठी केवळ फाईल्स आणि कागदपत्रे इकडून तिकडे फिरवत राहते, तेव्हा त्याला 'कागदी घोडे नाचवणे' हे उपरोधिक नाव दिले गेले.

"शहरातील रस्त्यांचे खड्डे भरण्यासाठी सरकारने अनेक समित्या नेमल्या आणि वर्षभर फक्त 'कागदी घोडे नाचवले'; पण प्रत्यक्षात रस्ते अजूनही जसेच्या तसे खराब आहेत."

काही लोक व्यवसाय किंवा अभ्यासाचे मोठे-मोठे टाईमटेबल आणि नियोजन कागदावर तयार करतात, पण प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या वेळी मात्र शून्य असतात. त्यांच्या या प्रवृत्तीला कागदी घोडे नाचवणे म्हणतात.

प्रत्यक्ष कामात रस नसलेले लोक जेव्हा फक्त बैठका आणि चर्चांचे फेर धरतात, तेव्हाही हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

थोडक्यात सांगायचे तर, हा वाक्प्रचार "कृतीपेक्षा उक्ती जास्त" किंवा "फक्त बोलघेवडेपणा" करणाऱ्या यंत्रणेचा आणि व्यक्तींचा बुरखा फाडण्यासाठी वापरला जातो. जगाला केवळ कागदाचा खेळ दाखवण्यापेक्षा प्रत्यक्ष कृतीला महत्त्व देणे गरजेचे आहे, हाच संदेश यातून मिळतो.

काठी मारल्याने पाणी दुभंगत नाही.

रक्ताची किंवा घट्ट नाती तात्पुरत्या भांडणाने किंवा बाहेरील व्यक्तीच्या हस्तक्षेपामुळे कायमची तुटत नाहीत.

ही मराठीतील नातेसंबंधांची घट्टता, ऐक्य आणि अतूट बंधांवर भाष्य करणारी एक अत्यंत मनाला स्पर्शून जाणारी आणि उद्बोधक म्हण आहे.

ही म्हण प्रामुख्याने रक्ताच्या नात्यांमधील किंवा जवळच्या मित्रांमधील अंतर्गत प्रेम दर्शवण्यासाठी वापरली जाते.

जवळच्या, रक्ताच्या किंवा अत्यंत जिव्हाळ्याच्या नातेसंबंधांमध्ये काही काळ वैचारिक मतभेद किंवा तात्पुरते वाद झाले, तरी त्यांचे मूळ प्रेम आणि ऐक्य कधीही कायमचे संपुष्टात येत नाही. बाह्य शक्तींनी किंवा काही घटनांनी कितीही प्रयत्न

केले, तरी ही घट्ट नाती कायमची तोडता येत नाहीत, हा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

नदीच्या किंवा तलावाच्या संथ पाण्यात जर आपण एखादी काठी जोरात मारली, तर ज्या क्षणी काठी पाण्यात पडते, त्या क्षणापुरते पाणी थोडे बाजूला सरकल्यासारखे वाटते. परंतु, काठी बाहेर काढताच किंवा तो क्षण सरताच पाणी पुन्हा जसेच्या तसे एकत्र येते. पाण्याचे दोन कायमचे तुकडे (दुभंगणे) करणे काठीच्या काय, तर जगातील कोणत्याही शक्तीच्या हातामध्ये नसते; कारण पाण्याचा स्वभावच एकरूप होण्याचा आहे.

एकाच कुटुंबातील भावाभावांमध्ये किंवा आई-वडील आणि मुलांमध्ये अनेकदा मालमत्तेवरून किंवा विचारांवरून छोटे-मोठे वाद होतात. काही काळ ते एकमेकांशी बोलतही नाहीत. परंतु, कुटुंबावर जेव्हा एखादे मोठे संकट येते, तेव्हा हे सगळे जुने वाद विसरून एकमेकांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहतात. अशा वेळी लोक म्हणतात, "ते शेवटी भाऊ-भाऊ आहेत, त्यांच्यात कितीही वाद झाले तरी काठी मारल्याने पाणी दुभंगत नाही!"

जिवाभावाच्या मित्रांमध्ये काही कारणाने अबोला धरला गेला, तरी त्यांच्यातील मैत्री संपत नाही. वेळ पडल्यास ते धावून येतातच.

ही म्हण माणसाला शिकवते की, तात्पुरत्या रागाच्या भरात किंवा गैरसमजामुळे नात्यांमध्ये दुरावा आला तरी निराश होऊ नये. ज्या नात्यांचा पाया प्रेमावर आणि रक्तावर आधारलेला असतो, ती नाती पांसारखीच लवचिक आणि अतूट असतात. बाह्य जगातील कोणतीही 'काठी' (वाद किंवा निंदक लोक) त्यांना कायमचे वेगळे करू शकत नाही.

कुटुंब वत्सल, पोटी नसले तरी शेजारी असल.

स्वतःची संतती नसली तरी मुलाबाळांवर आणि कुटुंबावर मनापासून प्रेम करणारा माणूस.

"कुटुंब वत्सल, पोटी नसले तरी शेजारी असल" ही मराठीतील मानवी संबंध, शेजारधर्म आणि ममत्वाच्या व्यापक भावनेवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय गोड आणि कौटुंबिक म्हण आहे.

ही म्हण प्रामुख्याने माणसाचा प्रेमळ स्वभाव आणि खऱ्या शेजारधर्माचे महत्त्व अधोरेखित करते.

ज्या व्यक्तीचा स्वभाव मूळातच 'कुटुंबवत्सल' (म्हणजे कुटुंबावर, लहान मुलांवर आणि माणसांवर अपार प्रेम करणारा) असतो, त्याला केवळ स्वतःची रक्ताचीच मुले किंवा नातेवाईक हवेत असे नाही. स्वतःच्या 'पोटी' (म्हणजे स्वतःची अपत्ये)

नसली, तरी तो आपल्या 'शेजारी' राहणाऱ्यांना किंवा संपर्कात येणाऱ्यांनाच आपले कुटुंब मानतो आणि त्यांच्यावर अगदी जीवापाड प्रेम करतो.

कुटुंब वत्सल: वत्सल म्हणजे प्रेमळ किंवा वात्सल्य असणारा. काही माणसांच्या अंगात उपजतच खूप प्रेम असते. त्यांना माणसांमध्ये राहायला, मुलांशी खेळायला आणि इतरांच्या सुखादु:खात सहभागी व्हायला आवडते.

पोटी नसले तरी शेजारी असल: काही कारणाने एखाद्या व्यक्तीला स्वत:ची मुले नसतील किंवा तिचे स्वत:चे जवळचे नातेवाईक दूर राहत असतील, तरी ती व्यक्ती निराश होत नाही. ती आपल्या घराशेजारी राहणाऱ्या शेजाऱ्यांशी, त्यांच्या मुलांशी इतके घट्ट आणि जिव्हाळ्याचे नाते निर्माण करते की, रक्ताच्या नात्यांपेक्षाही ते नाते श्रेष्ठ ठरते.

भारतीय संस्कृतीत शेजारधर्माला खूप मोठे स्थान आहे. अनेकदा संकटसमयी रक्ताचे नातेवाईक लांब असल्यामुळे वेळेवर पोहोचू शकत नाहीत, अशा वेळी शेजारीच धावून येतात.

समाजात अनेक ज्येष्ठ नागरिक किंवा निपुत्रिक दांपत्ये असतात, जी गल्लीतील किंवा सोसायटीतील सर्व मुलांना आपलीच नातवंडे मानून त्यांच्यावर मायेची पाखर घालतात. त्यांच्या या प्रेमळ आणि सर्वसमावेशक वृत्तीचे कौतुक करताना लोक

म्हणतात— "ते खूप कुटुंबवत्सल आहेत, पोटी नसले तरी शेजारी असल!"

थोडक्यात सांगायचे तर, "प्रेम आणि वात्सल्य हे केवळ रक्ताच्या नात्यापुरते मर्यादित नसते. मोठ्या मनाचा माणूस संपूर्ण जगाला, विशेषतः आपल्या अवतीभवतीच्या माणसांनाच आपले कुटुंब मानतो," हाच या म्हणीचा अतिशय सुंदर संदेश आहे.

करून गेला गाव, अन सुळानं घेतलं नाव.

गुन्हा किंवा चूक एकाने करायची आणि त्याचे प्रायश्चित्त किंवा आळ मात्र दुसऱ्यावरच यायचा.

"करून गेला गाव, अन सुळानं घेतलं नाव" (काही भागांत याला "करून गेला गाव, अन अल्लीभानं घेतलं नाव" असेही म्हणतात) ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक आणि अन्यायकारक परिस्थितीवर बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

ही म्हण प्रामुख्याने "गुन्हा एकाने करणे आणि त्याचे प्रायश्चित्त किंवा शिक्षा दुसऱ्याच निरपराध व्यक्तीला मिळणे" या संदर्भात वापरली जाते.

जेव्हा एखादे वाईट किंवा चुकीचे काम संपूर्ण गाव किंवा अनेक लोक मिळून करतात, पण त्या गुन्ह्याचा आळ, दोष किंवा बदनामी मात्र एखाद्या विशिष्ट, गरीब किंवा निरपराध व्यक्तीच्या (सुळाच्या) माथी मारली जाते, तेव्हा ही म्हण वापरतात.

म्हणीमागील मूळ संकल्पना (ग्रामीण रूपक):

या म्हणीच्या उत्पत्तीमागे ग्रामीण भागातील दोन वेगवेगळे संदर्भ जोडले जातात:

'सुळा' किंवा 'सुळ्या' हे ग्रामीण भागातील एखाद्या साध्या, गरीब किंवा भोळ्या व्यक्तीचे प्रातिनिधिक नाव असू शकते. गावात काहीतरी मोठी गडबड किंवा चूक सगळे जण मिळून करतात, पण जेव्हा चौकशीची किंवा शिक्षेची वेळ येते, तेव्हा सगळे शहाणे लोक बाजूला होतात आणि त्या गरीब 'सुळा'चे नाव पुढे करून त्याला अडकवतात.

काही ठिकाणी 'सुळा'चा संबंध डुकराच्या किंवा प्राण्याच्या सुळ्या दाताशी जोडला जातो. शेतातील पिकाचे नुकसान संपूर्ण कळप करून निघून जातो, पण शेवटी तिथे राहिलेल्या एखाद्या प्राण्याच्या दातावरून (सुळ्यावरून) त्यालाच दोषी धरले जाते.

ऑफिसमध्ये एखादा प्रोजेक्ट किंवा काम बिघडवण्याचे काम संपूर्ण टीमकडून किंवा वरिष्ठांकडून होते; पण खापर मात्र

एखाद्या साध्या, नवीन किंवा मूक गिळलेल्या कर्मचाऱ्यावर फोडले जाते आणि त्याचे नाव खराब केले जाते.

घरात किंवा मित्रांच्या ग्रुपमध्ये मस्ती किंवा तोडफोड सगळे जण मिळून करतात, पण घरातले मोठे लोक मात्र आधीच खोडकर म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या एखाद्याच मुलाला पकडून बदडतात. अशा वेळी ती व्यक्ती म्हणते— "करून गेला गाव, अन सुळानं घेतलं नाव!"

समानार्थी म्हणी:

या म्हणीचा भावार्थ स्पष्ट करणाऱ्या मराठीत इतरही काही म्हणी आहेत:

चोरी एकाची, आणि मार दुसऱ्याला.

करावे एकाने, भरावे दुसऱ्याने.

थोडक्यात सांगायचे तर, "खऱ्या गुन्हेगारांना सोडून निष्पाप माणसाला बळीचा बकरा बनवण्याच्या" समाजातील प्रवृत्तीवर ही म्हण अतिशय धारदार उपरोधाने प्रकाश टाकते.

कळ लाव एकाची, गम्मत बघायची लोकांची.

लोकांमध्ये भांडणे लावून देऊन दूर उभे राहून त्याची मजा पाहण्याची प्रवृत्ती असणे.

"कळ लाव एकाची, गम्मत बघायची लोकांची" ही मराठीतील माणसाच्या अत्यंत कुत्सित, चहाडखोर आणि विकृत प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी एक अतिशय चपखल आणि बोलकी म्हण आहे.

ही म्हण आपण आधी पाहिलेल्या "कळीचा नारद" या वाक्प्रचाराशी आणि "कळ लावणे" या प्रवृत्तीशी थेट जोडलेली आहे.

स्वतः कोणतीही थेट समोर न येता, दोन व्यक्तींमध्ये किंवा समूहामध्ये चोरून भांडणाची ठिणगी टाकून देणे (कळ लावणे) आणि नंतर ते लोक एकमेकांशी कसे लढतात, भांडतात याची लांबून शांतपणे, मनोरंजनासारखी गम्मत पाहत राहणे, या विकृत मानसिकतेला 'कळ लाव एकाची, गम्मत बघायची लोकांची' असे म्हणतात.

म्हणजे इथली गोष्ट तिथे आणि तिथली इथे फुगवून सांगणे, गैरसमज निर्माण करणे किंवा एखाद्याच्या मनात दुसऱ्याबद्दल संशयाचे बीज रोवणे.

भांडण लावून दिल्यानंतर अशी व्यक्ती स्वतः मात्र अतिशय शहाणी आणि निष्पाप असल्याचा आव आणते. ती स्वतः वादात पडत नाही, तर बाजूला उभी राहून त्या भांडणामुळे होणारा लोकांचा तमाशा एन्जॉय करते.

"आमच्या शेजारच्या काकूंना स्वतःच्या घरात काही रस नसतो. त्या रोज कोणाबद्दल तरी उलटसुलट सांगून जातात. त्यांचा एकच धंदा आहे— 'कळ लाव एकाची, गम्मत बघायची लोकांची'!"

कामाच्या ठिकाणी काही कर्मचाऱ्यांना दोन सहकाऱ्यांमध्ये किंवा बॉस आणि सहकाऱ्यामध्ये गैरसमज निर्माण करून अंतर्गत वाद लावण्यात खूप आनंद मिळतो.

आजकाल सोशल मीडियावरही अनेक लोक केवळ वाद निर्माण करणाऱ्या पोस्ट किंवा कमेंट्स टाकतात आणि नंतर खाली लोक एकमेकांशी कसे शिवीगाळ करत भांडतात, याची गम्मत पाहत बसतात.

ही म्हण अशा कुटील लोकांपासून सावध राहण्याचा इशारा देते. जे लोक पाठीमागे उभे राहून दुसऱ्याच्या घरात, नात्यात किंवा समाजात आग लावण्याचे काम करतात, त्यांच्या बोलण्यावर विश्वास न ठेवता आपण आपले नाते मजबूत ठेवले पाहिजे, तरच अशा 'कळ लावणाऱ्या' लोकांचा हेतू अपयशी ठरेल.

कडू जिरे आणि कडूच कारले, दोघांचे गोत्र एकच झाले.

दोन सारख्याच वाईट किंवा दुर्गुणी माणसांची गाठ पडणे.

ही मराठीतील मानवी स्वभाव, स्वभाववैशिष्ट्ये आणि संगतीवर अतिशय मार्मिक भाष्य करणारी एक जुनी आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

ही म्हण बऱ्याच अंशी "तळी राखील तो पाणी चाखील" किंवा "समान शील व्यसनेषु सख्यम्" (समान स्वभाव असणाऱ्यांमध्ये मैत्री होते) या न्यायाशी साधर्म्य दाखवते.

जेव्हा एकाच प्रकारच्या वाईट, कडू, विक्षिप्त किंवा दुर्गुणी स्वभावाच्या दोन व्यक्ती एकत्र येतात आणि एकमेकांशी घट्ट नाते किंवा मैत्री जोडतात, तेव्हा त्यांच्या या संगतीवर आणि सारखेपणावर टीका करताना ही म्हण वापरली जाते. थोडक्यात, 'समान गुण-दोषांचे लोक एकत्र येणे'.

म्हणीमागील मूळ संकल्पना (रूपक):

कडू जिरे आणि कारले: कारले हे आपल्या कडू चवीसाठीच ओळखले जाते. तसेच 'कडू जिरे' (ज्याला काही भागात कलोंजी किंवा एका विशिष्ट प्रकारची कडवट वनस्पती म्हणतात) हेसुद्धा चवीला कडूच असते.

गोत्र एक होणे: हिंदू संस्कृतीत 'गोत्र' हे एकाच वंशाचे किंवा कुळाचे प्रतीक मानले जाते. एकाच गोत्राचे लोक एकाच विचारसरणीचे किंवा कुटुंबाचे मानले जातात.

इथे कारले आणि जिरे या वेगवेगळ्या वनस्पती असल्या, तरी त्यांच्यातील 'कडूपणा' हा एकच सामाईक गुण (किंवा दोष) आहे. त्यामुळे ते दोघे जेव्हा एकत्र येतात, तेव्हा जणू काही त्यांचे 'गोत्रच' एक झाले आहे, असे उपरोधाने म्हटले जाते.

गल्लीत किंवा ऑफिसमध्ये दोन अतिशय कूसट, भांडखोर किंवा कंजूष स्वभावाचे लोक असतील आणि ते जर एकमेकांचे जिवलग मित्र बनले, तर लोक त्यांच्याकडे पाहून म्हणतात— "ते दोघे एकत्र येणारच, शेवटी कडू जिरे आणि कडूच कारले, दोघांचे गोत्र एकच झाले!"

घरात जर सासू आणि सून दोघीही सारख्याच तापट किंवा कजाग स्वभावाच्या असतील, आणि दोघी मिळून तिसऱ्याचा छळ करत असतील, तर तिथेही हा संवादात्मक उपरोध चपखल बसतो.

समानार्थी म्हणी:

मराठीत या प्रवृत्तीला अधोरेखित करणाऱ्या इतरही काही प्रसिद्ध म्हणी आहेत:

अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी. (गरजेपुरते एकत्र येणे)

चोराच्या मनात चांदणे आणि चोराला चोर भेटणे.

खवऱ्याला भेटला बावळट.

थोडक्यात सांगायचे तर, "समान प्रवृत्तीचे लोक एकमेकांकडे लवकर आकर्षित होतात आणि एकत्र येतात," या मानवी वर्तनाच्या नियमाला ही म्हण अतिशय रंजक आणि उपरोधिक पद्धतीने स्पष्ट करते.

कमळात राहून बेडूक चिखल खातो.

चांगल्या, सुसंस्कृत किंवा ज्ञानी माणसांच्या सहवासात राहूनही काही मूर्ख लोक आपले वाईट गुण सोडत नाहीत.

ही मराठीतील मानवी वृत्ती, अज्ञान आणि संकुचित मानसिकतेवर अतिशय मार्मिक भाष्य करणारी एक अत्यंत लोकप्रिय आणि तात्त्विक म्हण आहे.

ही म्हण प्रामुख्याने "उत्कृष्ट संधी किंवा थोर संगती लाभूनही तिचा फायदा न घेता आपल्या मूळच्या निकृष्ट प्रवृत्तीप्रमाणेच वागणे" या संदर्भात वापरली जाते.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला अतिशय सुंदर, पवित्र, ज्ञानी किंवा समृद्ध वातावरण लाभते, परंतु ती व्यक्ती त्या वातावरणातील

चांगुलपणा किंवा ज्ञान आत्मसात न करता, आपल्या जुन्या हलक्या, अज्ञानी किंवा वाईट सवयींमध्येच रमून राहते, तेव्हा 'कमळात राहून बेडूक चिखल खातो' असे म्हणतात.

म्हणीमागील मूळ संकल्पना (निसर्गाचे रूपक):

कमळ आणि चिखल: कमळ हे चिखलात उमलत असले, तरी ते अत्यंत सुंदर, सुगंधी आणि पवित्र मानले जाते. कमळाच्या फुलामध्ये गोड 'मकरंद' (मध) असतो.

भ्रमर (भोंगा) विरुद्ध बेडूक: दूरवरून उडत येणारा भोंगा कमळाचे श्रेष्ठत्व ओळखतो आणि त्यातील मध पिऊन तृप्त होतो. याउलट, बेडूक हा चिखलातच जन्माला येतो आणि चिखलातच राहतो. तो साक्षात त्या पवित्र आणि सुगंधी कमळाच्या पानाच्या खाली राहत असूनही, त्याला कमळाच्या सुगंधाचे किंवा मधाचे महत्त्व कळत नाही. तो कमळाचा त्याग करतो आणि खाली जाऊन चिखलातील किडे-मकोडे किंवा चिखल खाण्यातच धन्यता मानतो.

एखाद्या कुटुंबात किंवा संस्थेत अत्यंत ज्ञानी, सुविचारी आणि थोर व्यक्ती (उदा. संत किंवा विचारवंत) राहत असतील, आणि त्यांच्याच घरातील किंवा सोबतचा एखादा माणूस त्यांचे विचार न ऐकता व्यसनाधीन किंवा वाईट मार्गाला लागला असेल, तर ही म्हण तिथे तंतोतंत लागू होते.

एखाद्या मुलाला घरातील श्रीमंतीमुळे अतिशय नामांकित शाळा, अद्ययावत ग्रंथालय आणि अभ्यासाचे उत्तम वातावरण मिळाले असूनही, तो अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करून वाईट मित्रांच्या संगतीत वेळ वाया घालवत असेल, तर लोक म्हणतात— "त्याची अवस्था कमळात राहून चिखल खाणाऱ्या बेडकासारखी झाली आहे."

ही म्हण माणसाला 'दृष्टी' आणि 'पात्रता' यांमधील फरक शिकवते. आपल्या अवतीभवती कितीही चांगली परिस्थिती किंवा थोर माणसे असली, तरी जोपर्यंत आपल्या मनात ती चांगुलपणा स्वीकारण्याची पात्रता आणि दृष्टी नसते, तोपर्यंत आपण बेडकासारखे चिखलातच (अज्ञानात) राहतो. श्रेष्ठ गोष्टीचा आदर करायला शिकणे, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

कामापुरता हरी आणि काम झाले की गधडे म्हणा तरी.

आपले काम असेपर्यंत दुसऱ्याची मनधरणी करायची आणि काम फत्ते झाल्यावर त्याला विचारणारही नाही.

"कामापुरता हरी आणि काम झाले की गधडे म्हणा तरी" (किंवा व्यावहारिक भाषेत: कामापुरता मामा आणि ताकापुरती आजी) ही मराठीतील मानवी स्वभावाच्या कमालीच्या मतलबी, संधीसाधू आणि कृतघ्न प्रवृत्तीवर अत्यंत तीव्र शब्दांत प्रहार करणारी एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.

आपण यापूर्वी पाहिलेल्या "कामापुरते रूप, नाहीतर कुरूप" या म्हणीपेक्षाही हिची धार अधिक टोकदार आणि उपरोधिक आहे.

स्वत:चे एखादे कठीण काम अडकलेले असताना समोरच्या व्यक्तीला देवासारखे पूजणे, तिला 'हरी' (ईश्वर) मानून तिची आळवणी करणे आणि पाय धरणे; परंतु काम फत्ते होताच त्याच व्यक्तीची किंमत शून्यावर आणून तिला 'गाढव' (गधडे) संबोधण्याइतपत तिचा अपमान करणे, म्हणजेच ही म्हण होय. थोडक्यात, स्वार्थ साधून घेण्यासाठी अत्यंत लाचार होणे आणि स्वार्थ संपताच कृतघ्न बनणे.

म्हणीमागील रूपक (मानसिकता):

जेव्हा एखादे काम कोणाच्या मदतीशिवाय होऊच शकत नाही, तेव्हा माणूस समोरच्या व्यक्तीला खूप मान देतो. "तुम्हीच माझे तारणहार आहात, तुम्ही साक्षात हरी आहात" अशा शब्दांत त्याची स्तुती करतो.

एकदा का काम पूर्ण झाले आणि समोरच्या व्यक्तीची गरज संपली, की माणसाचा खरा रंग बाहेर येतो. मग तो त्या उपकारकर्त्याला साधे 'थँक्यू' सुद्धा म्हणत नाही, उलट तो किती मूर्ख आहे हे दाखवण्यासाठी त्याला 'गाढव' म्हणायलाही मागे-पुढे पाहत नाही.

"पैशांची नड होती तेव्हा रोज घरी येऊन हात जोडत होता, मला 'हरी' मानत होता. आता पैशांचे काम झाले आणि दिवस बदलले की साधा फोनही उचलत नाही; याला म्हणतात कामापुरता हरी आणि काम झाले की गधडे!"

निवडणुकांच्या काळात नेते जनतेला आणि कार्यकर्त्यांना देवासारखे पुजतात (कामापुरता हरी), पण एकदा का निवडून आले की पाच वर्षे जनतेला ओळखतही नाहीत (काम झाले की गधडे).

ही म्हण समाजातील 'युज अँड थ्रो' (वापरा आणि फेकून द्या) या घातक मानसिकतेवर बोट ठेवते. आपल्याला कठीण काळात मदत करणाऱ्या व्यक्तीबद्दल कृतज्ञता बाळगण्याऐवजी तिचा असा सोयीस्कर वापर करणाऱ्या लोकांपासून नेहमी सावध राहिले पाहिजे, हाच यातून मिळणारा मुख्य व्यावहारिक संदेश आहे.

करून सवरून भागला आणि देव पूजेला बसला.

आयुष्यभर सर्व प्रकारची चुकीची कामे करून शेवटी साधूपणाचा आव आणणे.

ही मराठीतील माणसाच्या ढोंगीपणावर, ढोंगबाजीतून निर्माण होणाऱ्या दांभिक धार्मिकतेवर आणि म्हातारपणीच्या सोयीस्कर वैराग्यावर कडाडून टीका करणारी एक अत्यंत लोकप्रिय आणि धारदार म्हण आहे.

तरुणपणात किंवा आयुष्यभर अनेक वाईट, चुकीची, काळीकृत्ये किंवा मनसोक्त पापकर्मांची कृत्ये करून थकल्यानंतर (भागल्यानंतर), म्हातारपणी अचानक समाज आणि देवाच्या नजरेत सुसंस्कृत, सज्जन आणि धार्मिक बनण्याचा आव आणणे, याला 'करून सवरून भागला आणि देव पूजेला बसला' असे म्हणतात. थोडक्यात, पाप लपवण्यासाठी पुण्याचा बुरखा पांघरणे.

जोपर्यंत शरीरात ताकद होती आणि अनुकूल परिस्थिती होती, तोपर्यंत माणसाने सर्व प्रकारचे अधर्म, भ्रष्टाचार, लोकांची फसवणूक किंवा स्वार्थी कृत्ये केली. परंतु, वय झाल्यामुळे किंवा शक्ती क्षीण झाल्यामुळे जेव्हा ती वाईट कामे करणे शरीराला

झेपत नाही (माणूस भागतो), तेव्हा तो ती कामे नाईलाजाने सोडतो.

वाईट कामे सुटल्यानंतर हा माणूस अचानक हातात माळ घेतो, कपाळाला गंध लावतो आणि दिवस-रात्र देवघरात बसून परमेश्वराची भक्ती करू लागतो. प्रत्यक्षात ही भक्ती पश्चात्तापातून आलेली नसते, तर समाजात आपली प्रतिमा 'सज्जन' म्हणून निर्माण करण्यासाठी आणि पापामुळे वाटणाऱ्या सुप्त भीतीपोटी केलेली असते.

"आयुष्यभर भावा-बहिणींची फसवणूक केली, लोकांचे पैसे बुडवले; आणि आता वय झाल्यावर पंढरीची वारी करायला निघालेत. यांच्यासारख्या लोकांचे वागणे म्हणजेच— करून सवरून भागला आणि देव पूजेला बसला!"

काही गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचे किंवा भ्रष्ट लोक आयुष्यभर चुकीच्या मार्गाने संपत्ती कमावतात आणि शेवटी पांढरे कपडे घालून मोठ्या संस्था, ट्रस्ट किंवा मंदिरांचे ट्रस्टी बनून समाजसेवक असल्याचा आव आणतात. त्यांच्या या ढोंगी प्रवृत्तीवर टीका करताना जुनी जाणती माणसे ही म्हण हमखास वापरतात.

समानार्थी म्हणी:

याच भावार्थाशी मिळत्याजुळती एक हिंदीतील अत्यंत प्रसिद्ध म्हण आहे:

सौ चूहे खाकर बिल्ली हज को चली। (शंभर उंदीर खाऊन मांजर तीर्थयात्रेला निघाली).

थोडक्यात सांगायचे तर, "खरे परिवर्तन हे अंत:करणातून आणि वेळेत व्हावे लागते. केवळ शरीर थकले म्हणून किंवा पापाची भीती वाटते म्हणून म्हातारपणी पुजेचे ढोंग करणे म्हणजे खरी भक्ती नव्हे," हाच या म्हणीतून मिळणारा अत्यंत कडू पण सत्य असा व्यावहारिक धडा आहे.

कष्टाविना फळ नाही आणि कष्टाशिवाय जळ नाही.

जीवनात कोणतीही गोष्ट मेहनत केल्याशिवाय साध्य होत नाही.

"कष्टाविना फळ नाही" (किंवा "कष्टाविना फळ मिळत नाही") ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय, त्रिकालाबाधित आणि मानवी जीवनाला पायाभूत दिशा देणारी एक सुवर्ण म्हण आहे.

ही म्हण माणसाला "परिश्रम, मेहनत आणि सातत्य" यांचे महत्त्व पटवून देते. भगवद्गीतेतील 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या तत्त्वज्ञानाचा हा अगदी सोपा आणि व्यावहारिक मराठी संक्षेप आहे.

आयुष्यात कोणत्याही क्षेत्रात यश, प्रगती, संपत्ती किंवा सुख मिळवायचे असेल, तर त्यासाठी कठोर परिश्रम (कष्ट) करणे अपरिहार्य आहे. कष्ट न करता केवळ बसून राहून किंवा नशिबाच्या भरवशावर कोणतीही मोठी गोष्ट साध्य होऊ शकत नाही. केलेल्या कष्टाचेच रूपांतर शेवटी गोड फळात (यशात) होते, हा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

म्हणीमागील निसर्गाचे रूपक:

या म्हणीची मुळे शेती संस्कृतीत रुजलेली आहेत:

एखाद्या शेतकऱ्याला जर आपल्या शेतातून उत्तम पिकाचे (फळाचे) उत्पन्न हवे असेल, तर त्याला आधी उन्हातान्हात राबावे लागते, जमीन नांगरावी लागते, बियाणे पेरावे लागते आणि त्याची काळजी घ्यावी लागते.

जर शेतकरी कष्टच करणार नाही आणि फक्त घरात बसून गोड फळांची अपेक्षा करेल, तर त्याचे शेत ओसाड पडेल. निसर्गाचा हाच नियम मानवी आयुष्यालाही तंतोतंत लागू होतो.

एखादा विद्यार्थी वर्षभर अजिबात अभ्यास (कष्ट) करणार नाही आणि परीक्षेत पहिल्या क्रमांकाची (फळाची) अपेक्षा करेल, तर ते अशक्य आहे. परीक्षेतील घवघवीत यशाचा मार्ग हा रात्रीचा दिवस करून केलेल्या अभ्यासातूनच जातो.

कोणत्याही क्षेत्रात शून्यातून विश्व निर्माण करणाऱ्या व्यक्तींच्या पाठीशी त्यांच्या अविरत कष्टाचा आणि घामाचा इतिहास असतो.

समानार्थी म्हणी व सुभाषिते:

मराठीत आणि संस्कृतमध्ये या विचाराला बळ देणारे अनेक संदर्भ आहेत:

अती तेथे माती. (अतिरेकाचे परिणाम)

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः (उद्योगी/कष्टकरी माणसाकडेच लक्ष्मी चालून येते).

प्रयत्नांती परमेश्वर.

थोडक्यात सांगायचे तर, "कष्ट हाच यशाचा एकमेव सुवर्णमार्ग आहे." शॉर्टकट किंवा नशिबाच्या खेळाने तात्पुरते काहीतरी मिळेलही, पण शाश्वत आणि अभिमानास्पद यश मिळवण्यासाठी कष्टाची पराकाष्ठा करावीच लागते, हाच मोलाचा संदेश ही म्हण आपल्याला देते.

कुकडीच्या पाठीवर मोहरांची पिशवी.

एखाद्या अयोग्य किंवा मूर्ख माणसाच्या हाती मोलाची संपत्ती किंवा मोठी जबाबदारी येणे.

"कुकडीच्या पाठीवर मोहरांची पिशवी" ही मराठीतील अत्यंत दुर्मिळ, प्रादेशिक ढंगाची आणि मानवी वर्तनावर मार्मिक भाष्य करणारी एक अतिशय रंजक म्हण आहे.

ही म्हण प्रामुख्याने "एखाद्या अतिशय किरकोळ, अक्षम किंवा कमकुवत व्यक्तीवर खूप मोठ्या आणि मौल्यवान गोष्टीची किंवा जबाबदारीची धुरा सोपवणे" या संदर्भात वापरली जाते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतः अत्यंत साधी, गरीब किंवा अज्ञानी असते, परंतु तिच्याकडे अचानक किंवा परिस्थितीमुळे प्रचंड संपत्ती, मोठा अधिकार किंवा एखादी अत्यंत मौल्यवान वस्तू सांभाळायला दिली जाते, तेव्हा तिच्या त्या विसंगत स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी 'कुकडीच्या पाठीवर मोहरांची पिशवी' असे म्हणतात. अशी संपत्ती किंवा जबाबदारी त्या व्यक्तीच्या आवाक्याबाहेरची असते.

म्हणीमागील मूळ संकल्पना (रूपक):

कुकडी: ग्रामीण भाषेत आणि काही बोलीभाषांमध्ये 'कुकडी' म्हणजे कोंबडी (किंवा अत्यंत लहान, घाबरट आणि कमकुवत प्राणी).

मोहरांची पिशवी: मोहरा म्हणजे सोन्याची नाणी (Gold Coins). मोहरांची पिशवी ही प्रचंड श्रीमंती, वजन आणि मूल्याचे प्रतीक आहे.

आता विचार करा, एका लहानशा कोंबडीच्या पाठीवर जर आपण सोन्याच्या मोहरांनी भरलेली जड पिशवी ठेवली, तर काय होईल?

१. ती कोंबडी त्या पिशवीचे वजन पेलू शकणार नाही आणि दबून जाईल.

२. कोंबडी स्वतःचे रक्षण करायला अक्षम असल्यामुळे, वाटेत कोणताही चोर किंवा शिकारी ती मोहरांची पिशवी सहज लांबवू शकतो.

म्हणजेच, ज्याच्यात ती संपत्ती सांभाळण्याची किंवा पेलण्याची पात्रता नाही, त्याला ती देणे धोक्याचे ठरते.

"त्याला व्यवसायातील 'अ' ब आणि 'क' सुद्धा माहिती नाही; पण वडिलांनी अचानक त्याला एवढ्या मोठ्या कंपनीचा मॅनेजर बनवले. त्याचे हे पद म्हणजे जणू 'कुकडीच्या पाठीवर मोहरांची पिशवी' ठेवायचा प्रकार आहे."

एखाद्या अत्यंत सरळ आणि साध्या माणसाला अचानक मोठी लॉटरी लागली किंवा पूर्वजांची प्रचंड संपत्ती मिळाली, तर आजूबाजूचे लबाड लोक त्याचा गैरफायदा घ्यायला टपलेले असतात. अशा वेळी शहाणी माणसे सावध करताना म्हणतात की, त्याच्याकडे संपत्ती राहणे म्हणजे कुकडीच्या पाठीवर

मोहरांची पिशवी देण्यासारखे आहे, कधीही चोरीला जाऊ शकते.

समानार्थी म्हणी:

याच भावार्थाशी मिळत्याजुळत्या मराठीतील इतर काही प्रसिद्ध म्हणी:

गाढवाच्या पाठीवर साखरेची गोणी. (महत्त्व न कळणे)

माकडाच्या हातात कोलीत. (अपात्र व्यक्तीच्या हातात अधिकार जाणे)

थोडक्यात सांगायचे तर, "वैभव, संपत्ती किंवा अधिकार पेलण्यासाठी माणसाकडे तितकीच बुद्धी, ताकद आणि पात्रता असावी लागते," हाच महत्त्वाचा व्यावहारिक धडा ही म्हण आपल्याला देते.

कावळ्याला दळण आणि चिमणीला पाखडण.

प्रत्येकाला आपापल्या क्षमतेनुसार किंवा आवडीनुसार काम मिळणे.

ही मराठीतील एक अत्यंत रंजक आणि वैशिष्ट्यपूर्ण म्हण आहे. निसर्गातील दोन अगदी वेगवेगळ्या स्वभावांच्या पक्षांचा वापर

करून मानवी स्वभावातील विसंगतीवर यात अचूक बोट ठेवले आहे.

कावळ्याला दळण: कावळा हा मुळात चपळ, धूर्त आणि उथळ किंवा गोंगाट करणारा पक्षी मानला जातो. त्याला 'दळण' (जे अत्यंत कष्टाचे, संथ आणि एका जागी बसून करायचे काम आहे) दिले आहे.

चिमणीला पाखडण: चिमणी ही अत्यंत लहान, नाजूक आणि चंचल असते. तिला 'पाखडण' (धान्य सुपात घेऊन झटकणे, ज्यासाठी ताकद आणि मोठ्या हातांची/पंखांची हालचाल लागते) करायला सांगितले आहे.

व्यवहारात या म्हणीचा वापर प्रामुख्याने दोन परिस्थितींमध्ये केला जातो:

ज्या व्यक्तीला जे काम जमत नाही किंवा जिची जी क्षमता नाही, तिला तेच काम सोपवणे. एखाद्या अवाढव्य कष्टाच्या कामासाठी नाजूक माणसाची निवड करणे आणि बौद्धिक किंवा संथपणे करायच्या कामासाठी घाईगडबड करणाऱ्या माणसाची निवड करणे, म्हणजेच चुकीच्या माणसाला चुकीचे काम देणे.

योग्यतेनुसार किंवा क्षमतेनुसार काम न मिळता अगदी उलट परिस्थिती निर्माण होणे.

"ज्याची जी क्षमता किंवा स्वभाव आहे, त्याच्या अगदी विरुद्ध आणि विसंगत काम त्याच्या गळ्यात पडणे" म्हणजेच कावळ्याला दळण आणि चिमणीला पाखडण! आपल्याला या म्हणीचा वापर एखाद्या विशिष्ट संदर्भासाठी किंवा लेखनासाठी करायचा आहे का?

काट्यानेच काटा काढावा लागतो.

एखाद्या दुष्ट किंवा शत्रूचा पराभव करण्यासाठी तशाच तीव्र आणि चतुर मार्गाचा अवलंब करावा लागतो.

"काट्यानेच काटा काढावा लागतो" ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि व्यावहारिक सत्य सांगणारी म्हण आहे. जेव्हा एखाद्या अवघड किंवा संकटमय परिस्थितीवर मात करण्यासाठी तशाच प्रकारच्या तीव्र मार्गाचा अवलंब करावा लागतो, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

जर आपल्या पायात किंवा हाताला एखादा बारीक काटा रुतली, तर तो हाताने सहज निघत नाही. तो बाहेर काढण्यासाठी आपल्याला दुसऱ्या एखाद्या अणकुचीदार वस्तूची किंवा दुसऱ्या काट्याचीच मदत घ्यावी लागते. दुसरा काटा रुतलेल्या काट्याला बाहेर काढतो आणि आपल्याला वेदनेतून मुक्त करतो.

व्यवहारात या म्हणीचा वापर प्रामुख्याने खालील संदर्भांत केला जातो:

एखाद्या धूर्त, कपटी किंवा बलाढ्य शत्रूचा पराभव करायचा असेल, तर केवळ सरळ मार्गाने किंवा सज्जनपणाने काम भागत नाही. त्याला पराभूत करण्यासाठी त्याच्याच सारखी रणनीती किंवा हुशारी वापरावी लागते.

वैद्यकीय भाषेत याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे 'लस' (Vaccine). शरीरात विषाणूंचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी मृत किंवा कमकुवत केलेले विषाणूच शरीरात सोडावे लागतात. तसेच विषारी सापाच्या विषावर उतारा म्हणून सापाच्या विषापासूनच बनवलेले 'अँटी-व्हेनम' दिले जाते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती सरळ भाषेत ऐकत नाही, तेव्हा तिला वठणीवर आणण्यासाठी तशाच कडक किंवा जशास तसे (Tit for Tat) धोरणाचा अवलंब करावा लागतो.

"संकट ज्या स्वरूपाचे आहे, त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी त्याच स्वरूपाच्या प्रभावी किंवा तीव्र साधनाची किंवा युक्तीची गरज असणे" म्हणजेच काट्यानेच काटा काढणे! आपल्या आगामी प्रकल्पासाठी किंवा लेखनासाठी अशाच प्रकारच्या इतर काही म्हणींचा संदर्भ हवा आहे का?

कणगीत दाणा तर मन सुप्रसन्न, कणगीत नाही दाणा तर मन दिवाणा.

घरात संपत्ती किंवा अन्नधान्य असेल तर माणसाचे मन आनंदी राहते; पण गरिबी आली की बुद्धी आणि मन विचलित होते.

ही मराठीतील मानवी मनाचे आणि परिस्थितीचे थेट नाते सांगणारी, अत्यंत व्यावहारिक आणि वास्तववादी म्हण आहे. ग्रामीण आणि शेती संस्कृतीशी जोडलेली ही म्हण मानवी जीवनातील आर्थिक स्थैर्याचे महत्त्व अधोरेखित करते.

(टीप: 'कणगी' म्हणजे पूर्वीच्या काळी घरात धान्य साठवण्यासाठी बांबू किंवा मातीपासून तयार केलेले मोठे कोठार किंवा पिंप.)

कणगीत दाणा तर मन सुप्रसन्न: जेव्हा घरातील धान्याच्या कोठारात (कणगीत) पुरेसे धान्य किंवा दाणे भरलेले असतात, तेव्हा माणसाचे मन अतिशय आनंदी, शांत आणि समाधानी असते. कारण त्याला भविष्यातील खाण्यापिण्याची चिंता नसते.

कणगीत नाही दाणा तर मन दिवाणा: याउलट, जेव्हा कोठार रिकामे होते, घरात अन्नाचा कणही उरत नाही, तेव्हा माणूस चिंतेने व्याकुळ होतो. त्याचे मन 'दिवाणा' (वेडेपिसे किंवा

अस्थिर) होते. भुकेच्या आणि गरिबीच्या चिंतेने त्याला काहीच सुचेनासे होते.

व्यवहारात आणि आधुनिक संदर्भात या म्हणीचा व्यापक अर्थ खालीलप्रमाणे लावला जातो:

माणसाच्या जीवनात जोपर्यंत आर्थिक सुरक्षितता (पैसा, अन्न, संसाधने) असते, तोपर्यंत तो समाधानाने आणि आदराने जगतो. पैसा किंवा साधनसामग्री संपली की माणसाचे मानसिक संतुलन बिघडते आणि तो विवंचनेत सापडतो.

मानवाच्या मूलभूत गरजांमध्ये 'अन्न' ही सर्वात पहिली गरज आहे. घरात अन्नाची भ्रांत नसेल, तर माणूस इतर प्रगतीचा विचार करू शकतो. पण तीच नसेल, तर त्याचे संपूर्ण लक्ष केवळ पोटाची खळगी भरण्याकडेच लागते.

समृद्धी असताना माणूस शांत आणि विचारी राहू शकतो, परंतु दारिद्र्य किंवा संकट आले की हतबलतेमुळे त्याच्या विचारांची दिशा बदलते.

"घरात अन्न-धान्याची किंवा पैशाची अनुकूलता असेल तर मन आनंदी राहते, आणि ती नसेल तर चिंता व विवंचनेमुळे माणूस वेड्यासारखा अस्वस्थ होतो."

कळ दाबली की विहीर चालते.

योग्य ठिकाणी योग्य जुळवाजुळव केली की कठीण कामही अगदी सहज आणि तात्काळ पूर्ण होते.

"कळ दाबली की विहीर चालते" ही मराठी भाषेतील आधुनिक काळातील प्रगती आणि तंत्रज्ञानाचा वेध घेणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे. पारंपारिक ग्रामीण संस्कृती आणि आधुनिक यंत्रयुग यांचा सुरेख संगम या म्हणीत पहायला मिळतो.

*(*टीप: येथे 'कळ' म्हणजे इलेक्ट्रिक स्विच (Switch) आणि 'विहीर चालते' म्हणजे विहिरीवरील इलेक्ट्रिक मोटर किंवा पंप सुरू होऊन पाणी वाहू लागते.)

पूर्वीच्या काळी विहिरीतून पाणी काढण्यासाठी माणसांना अपार कष्ट करावे लागायचे—कधी रहाट-गाडग्याने, तर कधी बैलांच्या साहाय्याने 'मोट' चालवून पाणी उपसावे लागायचे. परंतु, विहिरीवर विजेचा पंप (Electric Motor) बसवल्यामुळे आता फक्त एक बटण (कळ) दाबताच विहिरीतून पाणी आपोआप बाहेर पडू लागते. म्हणजेच, अत्यंत कमी कष्टात आणि एका क्षणात काम पूर्ण होते.

व्यवहारात आणि आधुनिक संदर्भात या म्हणीचा वापर खालील अर्थांनी केला जातो:

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे मानवाचे श्रम किती कमी झाले आहेत, हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते. कोणतीही मोठी किंवा कष्टाची गोष्ट आता तंत्रज्ञानाच्या एका क्लिकवर उपलब्ध होते.

एखादे अवघड, वेळखाऊ किंवा शारीरिक कष्टाचे काम आधुनिक साधनांमुळे अगदी सहज, चुटकीसरशी आणि एका जागेवर बसून पूर्ण होते, तेव्हा हा संदर्भ वापरतात.

काही वेळा लाक्षणिक अर्थाने, एखाद्या मोठ्या पदावरील व्यक्तीने केवळ एक छोटासा आदेश दिला किंवा सही केली, की खालील यंत्रणा झपाट्याने कामाला लागते, या प्रशासकीय सुलभतेलाही 'कळ दाबली की विहीर चालते' म्हटले जाते.

"आधुनिक तंत्रज्ञान किंवा योग्य साधनांचा वापर केल्यामुळे पूर्वी जे काम करायला अफाट कष्ट लागायचे, ते आता केवळ एका लहानशा क्रियेने (बटण दाबून) सहज आणि तात्काळ पूर्ण होते."

कबुतराला दिली फळ तर ते खाणार चिखल.

अयोग्य माणसाला कितीही चांगली संधी किंवा उच्च स्थान दिले, तरी तो आपल्या मूळच्या हलक्या प्रतीच्या स्वभावाप्रमाणेच वागतो.

ही मराठीतील मानवी स्वभाव आणि उपजत प्रवृत्तीवर भाष्य करणारी एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे. एखादी व्यक्ती आपल्या अंगभूत सवयी किंवा मूळ स्वभाव कधीही सोडत नाही, हे दर्शवण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

कबुतराला जर खाण्यासाठी उत्तम, गोड आणि चविष्ट फळे दिली, तरी ते त्या फळांचा आस्वाद न घेता जमिनीवर पडलेले धान्य किंवा चिखल-मातीत पडलेल्या गोष्टीच चोचीने टिपत राहते. कारण चिखलात किंवा जमिनीवर अन्न शोधणे हा त्याचा नैसर्गिक स्वभाव आहे. त्याला कितीही उच्च दर्जाची गोष्ट दिली, तरी ते आपल्या मूळ सवयीकडेच खेचले जाते.

व्यवहारात या म्हणीचा व्यापक अर्थ खालील परिस्थितींमध्ये लावला जातो:

एखाद्या दुर्गुणी किंवा हलक्या प्रवृत्तीच्या माणसाला कितीही चांगल्या वातावरणात ठेवले, त्याचे वैचारिक राहणीमान

सुधारण्याचा प्रयत्न केला, तरी तो वेळ आल्यावर आपली मूळची नीच किंवा वाईट प्रवृत्ती दाखवल्याशिवाय राहत नाही.

ज्या व्यक्तीला चांगल्या गोष्टींची पारख नसते, तिला एखादी मौल्यवान, सुसंस्कृत किंवा उच्च दर्जाची संधी मिळाली तरी ती तिचे महत्त्व समजू शकत नाही. ती व्यक्ती पुन्हा आपल्या जुन्या, निकृष्ट दर्जाच्या सवयींकडे किंवा वातावरणाकडेच वळते.

: एखाद्या माणसाला कितीही चांगले संस्कार दिले, सुबोध गोष्टी सांगितल्या, तरी त्याचा त्याच्यावर काहीही परिणाम होत नाही; तो आपल्या पूर्ववत अयोग्य मार्गानेच वागत राहतो.

"दुर्गुणी किंवा हलक्या प्रवृत्तीच्या माणसाला कितीही चांगली संधी, सवलत किंवा उच्च दर्जाचे वातावरण दिले, तरी तो आपल्या मूळच्या निकृष्ट स्वभावाप्रमाणेच वागतो."

काखेत पोर आणि वेशीला घोर.

एखादी वस्तू अगदी स्वतःपाशी, जवळ असतानाही ती गमावली म्हणून संपूर्ण गावभर त्याचा मोठा गाजावाजा करत शोध घेणे.

"काखेत पोर आणि वेशीला घोर" (किंवा काही भागांत "काखेत कळसा आणि गावाला वळसा") ही मराठी भाषेतील मानवी

विसरभोळेपणावर आणि गोंधळलेल्या मनःस्थितीवर अत्यंत अचूक बोट ठेवणारी एक अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

काखेत पोर: स्वतःचे लहान मूल स्वतःच्याच काखेत किंवा कडेवर घेतलेले असणे.

वेशीला घोर: मूल कडेवर असतानाही, ते हरवले आहे या भीतीने किंवा काळजीतून संपूर्ण गावाच्या वेशीवर जाऊन गोंधळ घालणे, आरडाओरडा करणे किंवा शोधत फिरणे.

व्यवहारात आणि दैनंदिन जीवनात या म्हणीचा वापर खालील संदर्भांत प्रामुख्याने केला जातो:

): एखादी वस्तू आपल्या अगदी जवळ, खिशात किंवा घरातच असते; परंतु आपण ती विसरून पूर्ण घर किंवा गाव डोक्यावर घेतो. उदाहरणार्थ, चष्मा डोक्यावर किंवा नाकावरच असणे आणि संपूर्ण घरात चष्मा शोधत फिरणे, अथवा हातात मोबाईल धरूनच 'माझा मोबाईल कुठे आहे?' म्हणून शोधणे.

समस्येचे मूळ किंवा त्यावरील उपाय आपल्या अगदी जवळ असतो, परंतु आपले लक्ष तिथे न जाता आपण दूरवर भटकत राहतो किंवा इतरांकडे मदत मागत सुटतो.

मनाच्या एकाग्रतेच्या अभावामुळे किंवा घाईगडबडीमुळे माणसाला स्वतःजवळील गोष्टींचे भान राहत नाही आणि तो नाहक मनस्ताप ओढवून घेतो.

"आपल्याला हवी असलेली वस्तू किंवा व्यक्ती आपल्या अगदी जवळ असतानाही, तिचे भान न राहिल्यामुळे इतरत्र शोधत राहणे आणि काळजी करत फिरणे" म्हणजेच काखेत पोर आणि वेशीला घोर!

कामाचे कामात आणि हत्ती गेला रानात.

मूळ कामाची गडबड चालू असताना एखादी मुख्य गोष्ट किंवा मोठी संधी निसटून जाणे.

"कामाचे कामात आणि हत्ती गेला रानात" ही मराठीतील एका विशिष्ट आणि मजेशीर परिस्थितीवर भाष्य करणारी अतिशय दुर्मिळ व मार्मिक म्हण आहे. जेव्हा एखाद्या मोठ्या किंवा मुख्य कामाचे नियोजन कोलमडते आणि मूळ उद्देश बाजूला राहून संपूर्ण परिस्थिती अनियंत्रित होते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

जुनी मानसे, राजे-महाराजे किंवा लाकूडतोड्यांच्या संदर्भात विचार केला, तर हत्तीचा वापर जड लाकडे वाहणे किंवा मोठे

काम करण्यासाठी केला जायचा. हत्तीकडून काम करून घेताना अचानक काहीतरी गडबड झाली आणि तो हत्ती माणसांच्या नियंत्रणाबाहेर जाऊन थेट रानात (जंगलात) पळून गेला. परिणामी, जे काम चालू होते ते 'कामाच्या जागीच' अर्धवट पडून राहिले आणि ज्याच्या जीवावर काम करायचे होते, तो मुख्य हत्तीच निघून गेला.

व्यवहारात या म्हणीचा वापर प्रामुख्याने खालील संदर्भांत होतो:

एखादे मोठे काम सुरू असताना, ज्या मुख्य साधनावर किंवा ज्या मुख्य व्यक्तीवर (Key Person) ते काम अवलंबून असते, तीच व्यक्ती अचानक तिथून निघून जाते किंवा गायब होते; ज्यामुळे चालू काम जागेवरच ठप्प होते.

कामाच्या ठिकाणी अचानक असा काही मोठा गोंधळ उडतो, की चालू असलेले काम बाजूला पडते आणि सर्वांचे लक्ष त्या अचानक उद्भवलेल्या समस्येकडे किंवा गोंधळाकडे वळते.

अवाढव्य तयारी करूनही ऐनवेळी मुख्य सूत्र हातातून निसटल्यामुळे सर्व श्रम वाया जाणे आणि हाती काहीच न लागणे.

"एखाद्या महत्त्वाच्या कामाची धामधूम सुरू असताना, ज्या मुख्य साधनावर किंवा व्यक्तीवर काम अवलंबून आहे, तीच

नियंत्रणाबाहेर जाऊन निघून जाणे आणि चालू काम जागेवरच रखडणे."

कडू तेल आणि कुळथाचे पाणी, सदा सुखी असो घरधनी.

जे काही साधेसुधे अन्न घरात उपलब्ध असेल, त्यात समाधानाने राहून सुखी असणे.

"कडू तेल आणि कुळथाचे पाणी, सदा सुखी असो घरधनी" ही मराठी संस्कृतीतील, विशेषतः कोकण आणि ग्रामीण भागातील आरोग्याचे आणि साध्या राहणीमानाचे महत्त्व सांगणारी एक अतिशय सुंदर आणि आशिर्वादात्मक म्हण आहे. आधुनिक जीवनशैलीच्या जगात ही म्हण निसर्गोपचार आणि उत्तम आरोग्याची गुरुकिल्ली मानली जाते.

(टीप: 'कडू तेल' म्हणजे मोहरीचे तेल किंवा करडई/निंबाचे तेल, जे आरोग्यासाठी उत्तम मानले जाते. 'कुळथाचे पाणी' म्हणजे हुलग्याचे/कुळथाचे कढण किंवा पिठले, जे शरीरातील उष्णता, मुतखडा यांसारख्या आजारांवर गुणकारी असते. 'घरधनी' म्हणजे घराचा मालक किंवा कुटुंबप्रमुख.)

ज्या घरामध्ये रोजच्या आहारात आणि वापरात कडू तेल (मोहरीचे/औषधी तेल) आणि कुळथाचे पाणी (हुलग्याचे कढण) यांसारख्या साध्या, पौष्टिक आणि औषधी घटकांचा वापर केला जातो, त्या घराचा मालक (आणि पर्यायाने संपूर्ण कुटुंब) नेहमी निरोगी आणि आनंदी राहतो.

व्यवहारात आणि आरोग्याच्या दृष्टीने या म्हणीचा व्यापक अर्थ खालीलप्रमाणे लावला जातो:

शरीराला निरोगी ठेवण्यासाठी महागड्या, चमचमीत आणि तेलकट पदार्थांची गरज नसते. निसर्गात उपलब्ध असलेले साधे, पारंपरिक आणि गुणकारी अन्न खाल्ले, तरी माणूस रोगांपासून दूर राहून दीर्घायुषी होऊ शकतो.

कुळीथ (हुलगा) हा पचनासाठी, थंडीच्या दिवसांत शरीरात ऊब निर्माण करण्यासाठी आणि विशेषतः किडनी स्टोन (मुतखडा) विरघळवण्यासाठी अत्यंत गुणकारी मानला जातो. तसेच कडू तेल (मोहरीचे तेल) जंतूनाशक आणि कफ-वात नाशक असते. हे पदार्थ ज्यांच्या आहारात आहेत, त्यांच्या घरात आजारपण येत नाही.

आजारपण आले नाही की औषधपाण्याचा खर्च वाचतो. पर्यायाने कुटुंब आर्थिक संकटातून वाचते आणि मानसिकदृष्ट्या 'सदा सुखी' राहते.

"काटकसरीने, साधे आणि निसर्गाला पूरक असे पारंपरिक अन्नपदार्थ सेवन केल्याने माणूस निरोगी राहतो, आणि जो निरोगी आहे तोच खरा सुखी आहे."

कपाळीच्या लिहिल्या अक्षरापुढे शहाणपण चालत नाही.

नशिबाने जे वाढून ठेवले आहे किंवा जी अटळ परिस्थिती आहे, तिथे माणसाची हुशारी किंवा प्रयत्न अपुरे पडतात.
"कपाळीच्या लिहिल्या अक्षरापुढे शहाणपण चालत नाही" ही मराठी भाषेतील मानवी कर्माचा आणि प्रारब्धाचा (नशिबाचा) सिद्धांत मांडणारी एक अतिशय जुनी आणि प्रबळ विश्वास व्यक्त करणारी म्हण आहे. मानवी प्रयत्नांना जेव्हा नशिबाची साथ मिळत नाही, तेव्हा येणाऱ्या हतबलतेतून या म्हणीचा उगम झाला आहे.
(टीप: 'कपाळीचे लिहिलेले अक्षर' म्हणजे जन्म कथेनुसार विधात्याने किंवा ब्रह्मदेवाने माणसाच्या जन्माच्या वेळी त्याच्या कपाळावर लिहिलेले त्याचे भाग्य किंवा नशीब.)
माणूस कितीही हुशार, चतुर किंवा शहाणा असला आणि त्याने स्वतःच्या बुद्धीच्या जोरावर कितीही मोठे नियोजन केले, तरी शेवटी त्याच्या नशिबात जे लिहिलेले असते तेच घडते.

नशिबाच्या किंवा विधात्याच्या त्या नियतीपुढे माणसाचे कोणतेही अवाढव्य शहाणपण, युक्ती किंवा हुशारी काम करत नाही. व्यवहारात आणि मानवी जीवनाच्या प्रवासात या म्हणीचा वापर खालील संदर्भांत केला जातो:

एखादी व्यक्ती सर्व प्रकारची खबरदारी घेऊन, अत्यंत काळजीपूर्वक आणि बुद्धीचा वापर करून एखादे काम करते; परंतु ऐनवेळी अशी काही अनपेक्षित परिस्थिती निर्माण होते की सर्व बेत कोलमडतात. अशा वेळी "नशिबाचे खेळ अनाकलनीय असतात" हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

जेव्हा एखादी मोठी दुर्घटना किंवा संकट सर्व प्रयत्न करूनही टाळता येत नाही, तेव्हा मनाला धीर देण्यासाठी आणि परिस्थितीचा स्वीकार करण्यासाठी माणूस "प्रारब्ध बलवत्तर होते" असे म्हणून स्वतःची समजूत घालतो.

मानवी बुद्धीला आणि प्रयत्नांनाही एक मर्यादा आहे, सृष्टीमध्ये अशा काही गोष्टी घडतात ज्या माणसाच्या नियंत्रणाबाहेर असतात, या वैश्विक सत्याची जाणीव ही म्हण करून देते.

"माणसाने स्वतःच्या बुद्धीने कितीही उपाय किंवा युक्त्या केल्या, तरी नशिबात लिहिलेल्या अटळ गोष्टी घडतातच; नियतीपुढे मानवी शहाणपण फिके पडते."

कुणी निंदा कुणी वंदा, आमचा आपला हाच धंदा.

लोक आपल्याबद्दल चांगले बोलोत की वाईट, आपण आपले ठरवलेले कर्तव्य किंवा काम प्रामाणिकपणे करत राहणे.

"कुणी निंदा कुणी वंदा, आमचा आपला हाच धंदा" ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय, बाणेदार आणि संतविचारांचा वारसा सांगणारी म्हण आहे. समाज काय म्हणेल याची पर्वा न करता, आपल्या सत्कर्तव्यावर आणि ध्येयावर ठाम राहण्याची वृत्ती या म्हणीतून व्यक्त होते.

(टीप: या म्हणीचा उगम संत साहित्यात, विशेषतः संत तुकाराम महाराजांच्या विचारांमध्ये आढळतो. "निंदकाचे घर असावे शेजारी" किंवा "स्तुती-निंदा दोन्ही सम मानणे" या संतकल्पनेशी ही म्हण जोडलेली आहे.)

कुणी निंदा: समाजात कोणी आपल्या कामावर टीका करो, दोषारोप करो किंवा आपली नालस्ती करो.

कुणी वंदा: किंवा याउलट कोणी आपली स्तुती करो, आपल्याला मान-सन्मान देवो अथवा आपली वंदना करो.

आमचा आपला हाच धंदा: आम्ही मात्र या स्तुती आणि निंदेच्या पलीकडे जाऊन, आमचे जे विहित कर्तव्य आहे, जे व्रत किंवा

कार्य आम्ही स्वीकारले आहे, तेच निरंतर आणि प्रामाणिकपणे करत राहू.

व्यवहारात आणि ध्येयवादी माणसांच्या जीवनात या म्हणीचा व्यापक अर्थ खालीलप्रमाणे लावला जातो:

एखादे समाजोपयोगी, साहित्यिक किंवा संशोधनाचे मोठे कार्य करणाऱ्या व्यक्तीला समाजात दोन्ही प्रकारच्या प्रतिक्रिया मिळतात. काही लोक कौतुक करतात, तर काही नाहक टीका करतात. अशा वेळी दोन्हींचाही मनावर परिणाम होऊ न देता, आपल्या मूळ कार्यावर लक्ष केंद्रित ठेवणे म्हणजे हा स्वभाव होय.

स्तुतीने हुरळून न जाणे आणि निंदेने खचून न जाणे, हीच खरी कर्मयोग्याची लक्षणे आहेत. आपले कर्म हेच आपले दैवत मानून चालणाऱ्या व्यक्तीसाठी लोकभावना दुय्यम ठरतात.

"लोक काय म्हणतील?" या विवंचनेत अडकून पडणारे माणूस कधीच मोठे कार्य करू शकत नाही. ज्याला स्वतःच्या मार्गाची सत्यता पटलेली असते, तो या म्हणीप्रमाणे जगतो.

"समाजाने चांगली किंवा वाईट कशीही प्रतिक्रिया दिली, तरी त्याकडे दुर्लक्ष करून स्वतःच्या तत्त्वांवर, कर्तव्यावर आणि ध्येयावर ठाम राहून आपले कार्य अविरत चालू ठेवणे."

कपाळावर हात मारून घेणे.

अत्यंत हताश होणे किंवा नशिबाला दोष देत बसणे.

"कपाळावर हात मारून घेणे" हा मराठी भाषेतील अत्यंत प्रभावी आणि दैनंदिन व्यवहारात वारंवार वापरला जाणारा एक वाक्प्रचार आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत हतबल होते, एखादी मोठी चूक तिच्या लक्षात येते किंवा सर्व प्रयत्न करूनही निराशा पदरी पडते, तेव्हा तिच्याकडून होणाऱ्या शारीरिक रेषेवरून (Gesture) हा वाक्प्रचार रूढ झाला आहे.

जेव्हा एखादी अकल्पित किंवा वाईट गोष्ट घडते, तेव्हा माणूस उद्वेगाने, अगतिक होऊन किंवा त्रासाने स्वतःचा उजवा हात स्वतःच्याच कपाळावर मारतो. हा कपाळावर मारलेला हात तीव्र मानसिक धक्का, दुःख किंवा पश्चात्ताप दर्शवतो.

व्यवहारात आणि मानवी स्वभावाच्या संदर्भात या वाक्प्रचाराचा वापर खालील तीन मुख्य परिस्थितींमध्ये केला जातो:

स्वतःच्या हातून किंवा इतरांच्या हातून एखादी मोठी आणि न भरून निघणारी चूक झाली आहे हे जेव्हा ऐनवेळी लक्षात येते, तेव्हा हताश होऊन माणूस कपाळावर हात मारून घेतो. (उदा.

परीक्षेला निघताना हॉल तिकीट घरातच विसरल्याचे आठवल्यावर विद्यार्थ्याची होणारी अवस्था.)

जेव्हा एखादी व्यक्ती समोरच्या माणसाला समजावून सांगून थकते, परंतु समोरचा माणूस तिचे काहीच ऐकत नाही आणि स्वतःचे नुकसान करून घेतो; तेव्हा ती व्यक्ती "आता याचे काही खरं नाही" अशा अगतिकतेने कपाळावर हात मारून घेते.

एखादे काम अगदी शेवटच्या टप्प्यात आलेले असताना अचानक नशिबाच्या खेळामुळे कोलमडले, तर आपल्या दुर्दैवाला दोष देत माणूस हताशपणे हा भाव व्यक्त करतो.

"स्वतःच्या किंवा इतरांच्या चुकीमुळे, अथवा दुर्दैवामुळे अत्यंत हताश, निराश किंवा विवश होण्याची वेळ येणे आणि पश्चात्ताप व्यक्त करणे" म्हणजेच कपाळावर हात मारून घेणे!

कळपामध्ये राहून मेंढीचे कातडे पांघरणे.

स्वतःचा कपटी किंवा दुष्ट हेतू लपवण्यासाठी सज्जनांच्या घोळक्यात सामील होऊन चांगुलपणाचा आव आणणे.

"कळपामध्ये राहून मेंढीचे कातडे पांघरणे" (इंग्रजीत: A wolf in sheep's clothing) हा मानवी स्वभावातील धूर्तपणा आणि ढोंगीपणावर अत्यंत अचूक बोट ठेवणारा एक अतिशय मार्मिक

वाक्प्रचार आहे. वरवर अत्यंत निष्पाप आणि सज्जन दिसणाऱ्या, परंतु प्रत्यक्षात मनात कपट आणि दुष्ट हेतू बाळगणाऱ्या प्रवृत्तीसाठी हा संदर्भ वापरला जातो.

या वाक्प्रचाराचा उगम एका प्राचीन इसापनीतीतील कल्पनेवरून झाला आहे. एक लांडगा (किंवा हिंस्र पशू) मेंढ्यांची शिकार करण्यासाठी स्वतःवर मेंढीचे कातडे (स्किन) ओढून घेतो आणि मेंढ्यांच्या कळपात अगदी सहज मिसळून जातो. वरून पाहताना तो इतर मेंढ्यांसारखाच गरीब व निरुपद्रवी दिसतो, परंतु त्याचा मूळ हेतू कळपातील मेंढ्यांचा विश्वास संपादन करून ऐनवेळी त्यांच्यावर हल्ला करण्याचा असतो.

व्यवहारात आणि सामाजिक जीवनात या वाक्प्रचाराचा वापर खालील संदर्भांत केला जातो:

समाजात वावरताना काही लोक अतिशय सुसंस्कृत, प्रामाणिक आणि मवाळ असल्याचा देखावा करतात. परंतु, त्यांचा हा सज्जनपणा केवळ लोकांचा विश्वास जिंकण्यासाठी घातलेला एक मुखवटा असतो.

आपल्याच समूहात, संस्थेत किंवा मित्रपरिवारात (कळपात) राहून, आपल्याच लोकांचे हित चिंतण्याऐवजी आतून शत्रूला मदत करणे किंवा स्वतःच्या स्वार्थासाठी समूहाचे नुकसान करण्याची गुप्त योजना आखणे.

समोरून उघडपणे वार करणाऱ्या शत्रू पेक्षा, मित्राच्या किंवा हितचिंतकाच्या वेशात पाठीत खंजीर खुपसणारा असा 'मेंढीच्या कातड्यातील लांडगा' हा जास्त धोकादायक असतो, हा इशारा यातून मिळतो.

"मनात कपट, स्वार्थ किंवा दुष्ट हेतू ठेवून, वरवर अत्यंत निष्पाप, गरीब आणि सज्जन असल्याचा खोटा देखावा करणे आणि समूहाचा विश्वासघात करणे."

कष्टाची भाकर गोड लागते.

स्वतः मेहनत करून मिळवलेल्या अगदी साध्या अन्नात किंवा गोष्टीतही खूप मोठा आनंद आणि समाधान असते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत पवित्र, मूल्यवर्धित आणि स्वाभिमानाची शिकवण देणारी एक अजरामर म्हण आहे. प्रामाणिक श्रम आणि त्यातून मिळणारे समाधान यांमधील थेट नाते या म्हणीतून अतिशय प्रभावीपणे व्यक्त होते.

एखाद्या व्यक्तीने दिवसभर शेतात, कारखान्यात किंवा कष्टाचे कोणतेही काम करून अतोनात घाम गाळलेला असतो. संध्याकाळी जेव्हा ती व्यक्ती घरी येते, तेव्हा तिच्यासमोर कोरडी भाकर आणि चटणी जरी ठेवली, तरी ती भाकर तिला जगातील

कोणत्याही पक्वान्नापेक्षा अधिक 'गोड' (चविष्ट) आणि तृप्ती देणारी वाटते. कारण त्या भाकरीच्या मागे तिचे प्रामाणिक श्रम असतात आणि शरीराला लागलेली खरी भूक असते.

व्यवहारात आणि मानवी मूल्यांच्या दृष्टीने या म्हणीचा व्यापक अर्थ खालीलप्रमाणे लावला जातो:

मेहनतीने कमावलेल्या पैशातून जे काही मिळते, त्यात एक वेगळाच आनंद आणि स्वाभिमान असतो. याउलट, कोणत्याही कष्टाविना, फुकट किंवा गैरमार्गाने मिळालेल्या अफाट संपत्तीपेक्षा, स्वतःच्या घामाची सुकी भाकर माणसाला अधिक मानसिक शांतता व सुरक्षितता देते.

जी गोष्ट सहज किंवा आयती मिळते, तिचे माणसाला फारसे कौतुक किंवा महत्त्व वाटत नाही. परंतु, जे यश किंवा जी वस्तू अतोनात कष्ट करून, रात्रीचा दिवस करून मिळवलेली असते, तिचा आनंद आणि समाधान अद्भूत असते.

कष्टाचे अन्न खाणारा माणूस कोणत्याही चुकीच्या विवंचनेत अडकत नाही. त्याला रात्री सुखाची आणि शांत झोप लागते, जे शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यासाठी सर्वात मोठे वैभव आहे.

"प्रामाणिक कष्टांतून आणि स्वबळावर मिळवलेल्या छोट्याशा गोष्टीचा आनंद हा चुकीच्या मार्गाने किंवा कष्टाविना मिळालेल्या

मोठ्या वैभवापेक्षाही कैक पटीने श्रेष्ठ आणि मनाला तृप्ती देणारा असतो."

कळपाचा राजा आणि उकिरड्याचा सोबती.

मोठ्या पदावर किंवा समूहाच्या मुख्य स्थानी राहूनही खालच्या दर्जाची किंवा अयोग्य संगत ठेवणे.

"कळपाचा राजा आणि उकिरड्याचा सोबती" ही मराठीतील एका अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण आणि दुहेरी स्वभावाच्या व्यक्तीवर भाष्य करणारी मार्मिक म्हण आहे. समाजात किंवा स्वतःच्या समूहात मोठे पद आणि मान-सन्मान मिरवणारी व्यक्ती जेव्हा खाजगीत किंवा छुप्या पद्धतीने अतिशय हलक्या दर्जाच्या सवयी किंवा निकृष्ट प्रवृत्तीच्या लोकांमध्ये रमते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

कळपाचा राजा: जो आपल्या समूहाचा, कळपाचा किंवा समाजाचा मुख्य (नेता/प्रमुख) आहे, ज्याच्याकडे पाहताना तो एखाद्या राजासारखा प्रतिष्ठित आणि आदरणीय वाटतो.

उकिरड्याचा सोबती: तोच माणूस जेव्हा प्रत्यक्ष व्यवहारात किंवा गुप्तपणे उकिरड्यावर (म्हणजेच अतिशय घाणेरड्या,

निकृष्ट किंवा हिणकस ठिकाणी) कचरा टिपणाऱ्या किंवा वाईट प्रवृत्तीच्या लोकांसोबत संगत करताना आढळतो.

व्यवहारात आणि मानवी स्वभावाच्या विश्लेषणात या म्हणीचा वापर खालील संदर्भांत केला जातो:

काही लोक समाजात वावरताना अत्यंत उच्चभ्रू, सुशिक्षित आणि आदर्श असल्याचा आव आणतात (कळपाचा राजा). परंतु, त्यांचे वैयक्तिक आयुष्य, त्यांच्या सवयी किंवा त्यांचे खाजगी मित्र अतिशय खालच्या पातळीवरील आणि गुन्हेगारी किंवा वाईट प्रवृत्तीचे असतात (उकिरड्याचा सोबती).

एखाद्या व्यक्तीला समाजाने किंवा संस्थेने खूप मोठे पद दिलेले असते, परंतु तिच्या अंगभूत सवयींमुळे तिला चांगल्या लोकांपेक्षा वाईट किंवा हलक्या दर्जाच्या लोकांच्यात बसणे-उठणे जास्त आवडते. अशी व्यक्ती स्वतःच्या हाताने आपली प्रतिष्ठा धुळीस मिळवते.

पदाने आणि अधिकाराने मोठे असूनही विचाराने आणि आचाराने संकुचित किंवा क्षुद्र राहणे, हा मानवी स्वभाव या म्हणीतून अचूक मांडला आहे.

"वरवर पाहता किंवा लोकांसमोर अत्यंत प्रतिष्ठित आणि मोठ्या पदावर असणारी व्यक्ती, अंतर्गत व्यवहारात मात्र अतिशय

निकृष्ट दर्जाच्या सवयी आणि हलक्या प्रवृत्तीच्या लोकांच्या संगतीत रमणे."

कडू कारल्याची वेल कडूच असणार.

जसे मूळ किंवा वंश असतो, तसेच त्याचे गुण पुढील पिढीत उतरतात.

"कडू कारल्याची वेल कडूच असणार" ही मराठी भाषेतील मानवी स्वभाव, अनुवंशिकता आणि मूळ प्रवृत्तीवर भाष्य करणारी एक अत्यंत चपखल आणि वास्तववादी म्हण आहे. ही म्हण 'खान तशी माती' किंवा 'बाप तसा बेटा' या म्हणींशी साधर्म्य दर्शवणारी आहे.

कारले हा भाजीपाल्यातील असा एक घटक आहे जो उपजतच चवीला अतिशय कडू असतो. आपण कारल्याचे बी कितीही सुपीक जमिनीत लावले, त्याला रोज गोड दूध किंवा साखरेचे पाणी घालून वाढवले, तरी त्या वेलीला येणारी कारली ही कडूच असणार. कारण कडूपणा हा त्या वेलीचा आणि फळाचा मूळ, अंगभूत आणि नैसर्गिक गुणधर्म आहे; जो बाह्य संस्कारांनी बदलता येत नाही.

व्यवहारात आणि मानवी प्रवृत्तीचा अभ्यास करताना या म्हणीचा व्यापक अर्थ खालीलप्रमाणे लावला जातो:

ज्या व्यक्तीच्या मनात उपजतच दुष्टपणा, कपट किंवा कुटिलता असते, ती व्यक्ती कितीही चांगल्या वातावरणात राहिली किंवा तिला कितीही सुसंस्कृत बनवण्याचा प्रयत्न केला, तरी वेळ आल्यावर ती आपला मूळ कडू किंवा वाईट स्वभाव दाखवल्याशिवाय राहत नाही.

काही वेळा लाक्षणिक अर्थाने, ज्यांचे पूर्वज किंवा माता-पिता दुर्गुणी, दुष्ट किंवा गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे असतात, त्यांच्या पोटी जन्माला आलेल्या संततीमध्येही तेच गुण उतरण्याची शक्यता जास्त असते, हे दर्शवण्यासाठी हा संदर्भ वापरला जातो.

वाईट विचारांच्या किंवा चुकीच्या पायावर उभारलेल्या गोष्टींचे अंतिम फळही नेहमी वाईट किंवा कडूच मिळते, हा निसर्गाचा नियम यातून स्पष्ट होतो.

"ज्याचा मूळ स्वभाव किंवा उगमच मुळात वाईट अथवा दोषयुक्त आहे, त्याच्यापासून निर्माण होणारी गोष्ट किंवा त्याचे वर्तनही तसेच दोषयुक्त असणार; बाह्य उपचारांनी त्याचा मूळ स्वभाव बदलता येत नाही."

कावळ्यांच्या सभेला हंसाचे काय काम?

दुर्गुणी किंवा मूर्ख लोकांच्या घोळक्यात चांगल्या आणि सुसंस्कृत माणसाचा काहीही मान राखला जात नाही.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत प्रतिभावंत आणि मानवी समूहाच्या गुणवत्तेवर भाष्य करणारी एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे. सुसंस्कृतपणा आणि अडाणीपणा, किंवा विद्वत्ता आणि उथळपणा यांमधील फरक दर्शवण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

कावळ्यांची सभा: कावळा हा पक्षी त्याच्या कर्कश आवाजासाठी, उथळपणासाठी आणि घोळक्याने राहून गोंगाट करण्यासाठी ओळखला जातो. कावळ्यांची सभा म्हणजे जिथे केवळ गोंधळ, आरडाओरडा आणि निकृष्ट दर्जाची चर्चा सुरू आहे असा समूह.

हंसाचे काम: हंस हा पक्षी त्याच्या अत्यंत शांत, राजेशाही, धवल (पांढऱ्याशुभ्र) रूपासाठी आणि मुख्य म्हणजे 'नीर-क्षीर विवेक' (दूध आणि पाणी वेगळे करण्याची बुद्धी म्हणजेच विवेक बुद्धी) यासाठी प्रसिद्ध आहे. अशा विचारी आणि सुसंस्कृत हंसाचे त्या गोंगाट करणाऱ्या कावळ्यांच्या घोळक्यात काहीही काम नसते; तिथे त्याचा केवळ अपमान किंवा हिरमोड होऊ शकतो.

व्यवहारात आणि सामाजिक स्तरावर या म्हणीचा व्यापक अर्थ खालील संदर्भांत लावला जातो:

जिथे दुर्गुणी, मूर्ख, किंवा उथळ विचारांचे लोक एकत्र जमून निरर्थक गोष्टींवर चर्चा करत आहेत, अशा ठिकाणी एखाद्या सुसंस्कृत, विद्वान किंवा सज्जन व्यक्तीने जाणे व्यर्थ आहे. कारण अशा सभेत त्या विद्वानाच्या विचारांचे कौतुक किंवा मूल्य कोणालाच कळणार नाही.

ही म्हण माणसाला आपल्या पात्रतेनुसार योग्य ती संगत निवडण्याचा सल्ला देते. चुकीच्या किंवा वैचारिक पातळी खालावलेल्या समूहात बसल्याने स्वतःची मानहानी होते, त्यामुळे अशा ठिकाणापासून दूर राहिलेलेच बरे, हा यामागील मुख्य उद्देश आहे.

ज्याप्रमाणे मूर्ख माणसाला शहाणपण शिकवणे व्यर्थ असते, तसेच अडाणी किंवा दुष्ट प्रवृत्तीच्या लोकांच्या बैठकीत ज्ञानी माणसाच्या उपस्थितीला काहीही अर्थ उरत नाही.

"जिथे उथळ, मूर्ख किंवा दुर्गुणी माणसांचा सुळसुळाट आणि गोंधळ सुरू असतो, अशा ठिकाणी सुसंस्कृत, ज्ञानी आणि सज्जन माणसाला काहीही स्थान किंवा मान मिळत नाही; तिथे त्याची उपस्थिती पूर्णपणे निरर्थक असते."

कमळ पत्रावरील पाण्याचे थेंब.

एखादी गोष्ट अत्यंत अनिश्चित किंवा तात्पुरती असणे (जसे कमळाच्या पानावरील पाणी कधीही गळून पडू शकते).

"कमळ पत्रावरील पाण्याचे थेंब" (कमळपत्रावरील दवबिंदू) हा मराठी साहित्यात, संतांच्या अभंगांत आणि तात्त्विक चिंतनात वारंवार वापरला जाणारा एक अत्यंत देखणा आणि उद्बोधक दृष्टान्त आहे. भौतिक जगातील एका अद्भूत नैसर्गिक प्रक्रियेचा वापर करून मानवी जीवनाचे आणि मनाचे सर्वोच्च तत्त्वज्ञान यात मांडले आहे.

कमळाचे पान (कमळ पत्र) हे नेहमी पाण्यातच जन्माला येते, पाण्यातच वाढते आणि पाठीवर पाण्याचा भार पेलत जिवंत राहते. असे असूनही, कमळाच्या पानावरील पाण्याच्या थेंबाची अवस्था मोठी गमतीशीर असते. पाण्याचा थेंब त्या पानावर आल्यानंतर एखाद्या मोत्यासारखा चमकतो आणि थिरकतो.

परंतु, तो पानाला कधीही चिकटत नाही किंवा पान त्या पाण्याने ओले होत नाही. पान थोडे जरी हलले, तरी तो थेंब पानावरून जमिनीवर किंवा पाण्यात गळून पडतो, आणि पान पूर्ववत कोरडेच्या कोरडेच राहते. साहित्यात यालाच 'अलिप्तता' म्हटले आहे.

व्यवहारात आणि जीवन जगण्याच्या तत्त्वज्ञानात या दृष्टान्ताचा वापर खालील तीन मुख्य संदर्भांत केला जातो:

संतांनी मानवी मनाला कमळपत्राची उपमा दिली आहे. माणसाने संसारात राहावे, सर्व कर्तव्ये पार पाडावीत, नातेसंबंध जपावेत; परंतु ज्याप्रमाणे कमळाचे पान पाण्यात राहूनही पाण्यापासून अलिप्त असते, तसेच माणसाने मायेच्या आणि मोहाच्या बाजारात राहूनही त्यात गुंतून पडू नये. सुख-दुःखाचे थेंब मनावर यावेत, पण त्यांनी मनाला भिजवून किंवा मलूल करून जाऊ नये.

मळाच्या पानावरील पाण्याचा थेंब अत्यंत अस्थिर असतो. वाऱ्याची एक छोटीशी झुळूक किंवा पानाची किंचित हालचाल त्या थेंबाचे अस्तित्व संपवू शकते. त्याचप्रमाणे मानवी जीवन, संपत्ती, सत्ता आणि वैभव हे अत्यंत क्षणभंगुर आहेत; ते कधीही नष्ट होऊ शकतात, ही जाणीव हा दृष्टान्त करून देतो.

श्रीमद्भगवद्गीतेमध्येही याचा उल्लेख आढळतो (पद्मपत्रमिवाम्भसा). जो मनुष्य फळाची अपेक्षा न ठेवता, सर्व कर्मांचा ईश्वराला समर्पण करून जगतो, त्याला कर्माचे पातक किंवा डाग कधीही स्पर्श करू शकत नाहीत, जसे कमळाच्या पानाला पाणी शिवू शकत नाही.

"ज्याप्रमाणे पाण्याचा थेंब कमळाच्या पानावर राहूनही त्याचा भाग बनत नाही आणि पानाला ओले करत नाही; त्याचप्रमाणे माणसाने या जगात सर्व गोष्टींचा उपभोग घेत असतानाही मनात कोणतीही आसक्ती न ठेवता, अलिप्त आणि तृप्त राहावे."

काडीची सत्ता आणि लाखाची मत्ता बरोबर.

काही वेळा पैशापेक्षा अधिकाराची किंवा सत्तेची ताकद अधिक प्रभावी ठरते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक, राजकीय आणि सामाजिक सत्य मांडणारी एक अतिशय वजनदार म्हण आहे. मानवी समाजात केवळ पैसा असणे आणि अधिकाराची ताकद (सत्ता) असणे या दोन्ही गोष्टींची तुलना करताना सत्तेचे पारडे कसे जड असते, हे या म्हणीतून चपखलपणे स्पष्ट केले आहे.

(टीप: येथे 'काडीची सत्ता' म्हणजे अगदी लहान किंवा नाममात्र असलेला शासकीय/प्रशासकीय अधिकार आणि 'लाखाची मत्ता' म्हणजे लाखांची (किंवा अफाट) संपत्ती, मालमत्ता होय.)

एखाद्या व्यक्तीकडे जरी 'काडीइतकी' म्हणजेच अतिशय लहान किंवा अल्प प्रमाणात कायदेशीर सत्ता अथवा हुकूम चालवण्याचा अधिकार असेल, तर तिची ताकद ही 'लाखो रुपयांची संपत्ती' बाळगणाऱ्या श्रीमंत माणसाच्या तोडीची किंवा त्याहूनही अधिक असते. संकटसमयी किंवा व्यवहारात लाखांची संपत्ती जी गोष्ट करू शकत नाही, ती अधिकाराची एक लहानशी स्वाक्षरी किंवा हुकूम करून दाखवतो.

व्यवहारात आणि प्रशासकीय रचनेत या म्हणीचा व्यापक अर्थ खालीलप्रमाणे लावला जातो:

पैशाने भौतिक सुखे विकत घेता येतात, परंतु कायद्याचे बळ आणि प्रशासकीय अधिकार हे पैशापेक्षा नेहमी वरचढ ठरतात. एखाद्या मोठ्या धनदांडग्या व्यापाऱ्याला किंवा उद्योगपतीलाही कायद्याच्या चौकटीत आणण्यासाठी शासनाचा एक छोटासा कर्मचारी (ज्याला काडीची सत्ता आहे) पुरेसा असतो.

समाजात केवळ संपत्ती असून चालत नाही, तर त्या संपत्तीचे रक्षण करण्यासाठी किंवा समाजात आपला वचक निर्माण करण्यासाठी माणसाला कुठेतरी अधिकाराची जोड असावी

लागते. अधिकार नसलेली संपत्ती अनेकदा असुरक्षित ठरते, तर लहानसा अधिकारही माणसाला मोठे संरक्षण देतो.

ही म्हण माणसाला कायद्याची आणि व्यवस्थेची ताकद अधोरेखित करून देते. पैशाचा माज हा सत्तेच्या एका लहानशा फटक्याने उतरवला जाऊ शकतो, हा व्यावहारिक संदेश यात दडलेला आहे.

"लाखो रुपयांची संपत्ती असण्यापेक्षा कायद्याने मिळालेला अगदी लहानसा अधिकार किंवा सत्ता ही जास्त प्रभावशाली आणि ताकदवान ठरते; कारण पैशापेक्षा सत्तेचा वचक समाजात अधिक असतो."

कुटुंबात कलह, तिथे लक्ष्मीचा विरह.

ज्या घरात सतत भांडणे आणि वादविवाद होतात, तिथे कधीही सुख-समृद्धी किंवा शांतता टिकत नाही.

ही आपल्याकडे पूर्वापार चालत आलेली एक अत्यंत मार्मिक आणि सत्य सुविचार आहे. याचा सरळ अर्थ असा की, ज्या घरात रोज भांडण-तंटे, वादविवाद आणि अशांती असते, त्या घरातून लक्ष्मी (सुख, समृद्धी आणि वैभव) निघून जाते.

या सुविचारामागे केवळ आध्यात्मिकच नाही, तर कौटुंबिक आणि व्यावहारिक दृष्टिकोनही दडलेला आहे:

घरात सुख-शांती असेल, तर माणसाचे मन प्रसन्न राहते. प्रसन्न मनाने केलेल्या कामात यश मिळते, ज्यामुळे घरात आर्थिक समृद्धी येते. याउलट, जिथे रोज कलह असतो, तिथे माणसाची ऊर्जा आणि वेळ वादावादीतच वाया जाते, ज्यामुळे प्रगती खुंटते.

कुटुंब एकत्र आणि आनंदी असेल तर कोणतीही मोठी अडचण सहज सोडवता येते. पण अंतर्गत कलहामुळे घर कमकुवत होते आणि जिथे ऐक्य नसते, तिथे समृद्धी कधीच टिकत नाही.

भारतीय संस्कृतीत मानले जाते की, जिथे प्रेम, आदर आणि सहकार्य असते, तिथेच सकारात्मक ऊर्जेचा (लक्ष्मीचा) वास असतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, 'घर' हे केवळ विटा-मातीचे नसून तिथल्या माणसांमधील प्रेमाचे प्रतीक असते. घरात सुख-समृद्धी हवी असेल, तर आधी परस्परांमध्ये सलोखा आणि शांतता राखणे गरजेचे आहे.

कापूस विकणाऱ्याच्या घरात दिवा लावायला जागा नसते.

काही वेळा ज्या गोष्टीचा व्यवसाय केला जातो, त्याच गोष्टीची टंचाई स्वतःच्या घरात भासते (अतिदक्षतेमुळे किंवा गरिबीमुळे).

"कापूस विकणाऱ्याच्या घरात दिवा लावायला जागा नसते." ही मराठीतील एक अत्यंत जुनी, मार्मिक आणि वास्तववादी म्हण आहे. वरवर पाहता हा एक विरोधाभास वाटतो, कारण जो माणूस कापसाचा व्यापार करतो, त्याच्याकडे कापसाची कमतरता नसावी. पण या म्हणीचा खरा अर्थ "दुसऱ्यांची सोय किंवा गरज भागवणाऱ्याच्या स्वतःच्या पदरात मात्र नेहमी कमतरता किंवा उपेक्षाच पडणे" असा होतो.

या म्हणीमागे दोन मुख्य व्यावहारिक आणि उपरोधिक पैलू आहेत:

कापूस हा अत्यंत ज्वलनशील (लवकर पेट घेणारा) पदार्थ आहे. कापूस विकणाऱ्याच्या घरात सगळीकडे कापसाचे ढीग साठवलेले असतात. अशा घरात जर दिवा लावला, तर एखादी ठिणगी पडून संपूर्ण घर जळून खाक होण्याची भीती असते. त्यामुळे स्वतः कापूस विकून लोकांची घरे प्रकाशमान करणाऱ्या

दिव्यासाठी वाती पुरवणाऱ्या व्यापाऱ्याला, स्वतःच्या घरात मात्र सुरक्षितपणे दिवा लावायला जागा मिळत नाही.

ही म्हण अनेकदा कष्टकरी, शेतकरी किंवा कारागिरांच्या परिस्थितीवर प्रकाश टाकते. जो शेतकरी अहोरात्र कष्ट करून कापूस पिकवतो किंवा जो मजूर तो विकतो, त्याच्या घामावर संपूर्ण कापड उद्योग चालतो. जगाला वस्त्र आणि सोयी-सुविधा पुरवणाऱ्या या कष्टकऱ्याचे स्वतःचे घर मात्र गरिबी आणि अंधारातच राहते, हा यातील मूळ उपरोध आहे.

जगाला उजेड देणाऱ्या दिव्याच्या खाली जसा अंधार असतो, तशीच काहीशी अवस्था इतरांचे कल्याण करणाऱ्या पण स्वतः वंचित राहणाऱ्या व्यक्तीची होते, हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कठीण प्रसंगी गाढवालाही मावळा म्हणावे लागते.

आपले काम अडकले असताना किंवा संकट काळात वेळ मारून नेण्यासाठी एखाद्या अयोग्य किंवा मूर्ख माणसाचीही विनवणी करावी लागते.

"कठीण प्रसंगी गाढवालाही मावळा म्हणावे लागते" ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे. (काही

ठिकाणी 'मावळा' ऐवजी 'बाप' हा शब्दही वापरला जातो—'कठीण प्रसंगी गाढवालाही बाप म्हणावे लागते').

जेव्हा आपल्यावर एखादे कठीण संकट येते किंवा आपले एखादे महत्त्वाचे काम अडकलेले असते, तेव्हा ते काम यशस्वीपणे पूर्ण करून घेण्यासाठी आपल्याला कधीकधी अशा व्यक्तीची मदत घ्यावी लागते जी आपल्याला एरवी आवडत नाही, किंवा जिची लायकी नसते.

आपला अहंकार बाजूला ठेऊन, स्वतःच्या फायद्यासाठी किंवा संकटसमयातून सुखरूप बाहेर पडण्यासाठी मूर्ख, सामान्य किंवा अप्रिय व्यक्तीचीही मनधरणी करावी लागते आणि तिला मान-सन्मान द्यावा लागतो.

समजा, ऑफिसमध्ये तुमचा एका सहकाऱ्याशी अजिबात जमत नाही आणि तो कामात ढ गाढव आहे असं तुम्हाला वाटतं. पण एखाद्या महत्त्वाच्या प्रोजेक्टची फाईल फक्त त्याच्याच कॉम्प्युटरमध्ये लॉक आहे आणि उद्या सकाळी क्लायंटची मीटिंग आहे. अशा वेळी तुम्ही त्याच्याशी वाद न घालता, अतिशय गोड बोलून, "भाऊ, तूच माझा तारणहार आहेस, प्लीज ती फाईल दे ना," अशी त्याची मनधरणी करता.

यालाच म्हणतात—कठीण प्रसंगी गाढवालाही मावळा म्हणणे!

व्यवहारज्ञान (Practicality): संकटसमयी अहंकार किंवा ताठरपणा दाखवून आपलेच नुकसान होते. त्यामुळे प्रसंगावधान राखून नमते घेणे शहाणपणाचे ठरते.

वेळेचे महत्त्व: वेळ निभावून नेण्यासाठी कधीकधी परिस्थितीशी आणि माणसांशी तडजोड करावीच लागते.

काप गेले तरी भोके उरतात.

जुने वैभव, श्रीमंती किंवा अधिकार संपून गेले, तरी माणसाच्या अंगी असणारा जुना डौल किंवा पूर्वअभिमान शिल्लक राहतोच.

"काप गेले तरी भोके उरतात" ही मराठीतील एक अतिशय वास्तववादी आणि उपरोधिक म्हण आहे. ही म्हण सहसा अशा परिस्थितीत वापरली जाते, जिथे एखादी मोठी हानी किंवा नुकसान झाले असले, तरी त्याचे परिणाम, खुणा किंवा त्रास मागे उरतातच.

काप (कापड) जाणे: म्हणजेच मुख्य वस्तू किंवा मूळ साधन नष्ट होणे.

भोके उरणे: म्हणजेच ती वस्तू गेल्यावर मागे राहणाऱ्या खुणा किंवा आठवणी.

सोप्या भाषेत सांगायचे तर, एखाद्या कठीण प्रसंगातून किंवा संकटातून आपण बाहेर पडलो, तरी त्या अनुभवाच्या जखमा, कटू आठवणी किंवा काही वाईट गोष्टी आपल्या मागे तशाच राहतात. मूळ घटना संपली असली, तरी तिचे दुष्परिणाम किंवा त्या घटनेच्या खुणा मनावर किंवा परिस्थितीवर कायमस्वरूपी उमटलेल्या असतात.

एखाद्याने खूप कष्ट करून काही मिळवले आणि ते अचानक गमावले (उदा. नोकरी किंवा एखादी प्रिय व्यक्ती), तर ती व्यक्ती निघून जाते किंवा ती गोष्ट संपते, पण त्या आठवणींचे 'भोके' (दुःख/वेदना) मनात कायम राहतात.

एखाद्या जुन्या इमारतीला पडझड लागली की, ती इमारत (कापड) जरी पूर्णपणे पडली तरी तिचे अवशेष (भोके) तिथे जसेच्या तसे उरतात. तसेच आयुष्यात एखादे मोठे नुकसान झाल्यावर त्यातील कमतरता आयुष्यभर जाणवत राहते.

कधीकधी एखादा माणूस आपल्या आयुष्यातून निघून जातो, पण त्याने केलेले गैरवर्तन किंवा त्याने दिलेले त्रास (भोके) त्या नात्याच्या खुणा म्हणून मागे उरतात.

ही म्हण "नुकसानीची कायमस्वरूपी जाणीव" करून देते. संकट येते आणि निघून जाते, पण ते जाताना आपल्या

आयुष्यात काही उणिवा किंवा कटू आठवणींची 'भोके' मागे सोडून जाते, ज्याची साक्ष वेळोवेळी मिळत राहते.

ही म्हण आयुष्यातील अनुभवांचे सार सांगणारी आहे, जिथे आपण हे मान्य करतो की काही जखमा कालांतराने भरून येत नाहीत, त्या फक्त आपल्या सोबत राहतात.

कणाकणाने साठवावे आणि मणाकणाने खर्च करावे.

पैसा किंवा संपत्ती ही अतिशय कष्ट करून थोडी-थोडी साठवावी लागते, पण खर्च करताना ती खूप वेगाने संपते.

"कणाकणाने साठवावे आणि मणाकणाने खर्च करावे" (किंवा काही ठिकाणी 'कणाकणाने साठवावे आणि मणाने खर्च करावे') ही मानवी स्वभाव, अर्थकारण आणि नियोजनाचे महत्त्व सांगणारी एक अतिशय सुंदर आणि व्यावहारिक मराठी म्हण आहे.

कणाकणाने (कण-कण): अत्यंत लहान प्रमाणावर, थोडे-थोडे किंवा थेंब-थेंब.

मणाकणाने (मण): 'मण' हे जुन्या काळातील वजनाचे एक मोठे माप आहे (१ मण = सुमारे ४० किलो). म्हणजेच खूप मोठ्या प्रमाणावर किंवा एकदम.

कोणतीही चांगली गोष्ट, संपत्ती, ज्ञान किंवा नावलौकिक मिळवण्यासाठी दीर्घकाळ, अतोनात कष्ट करून थोडे-थोडे (कण-कण) साठवावे लागते; परंतु, जर योग्य काळजी घेतली नाही किंवा प्रसंगाची गरज असेल, तर ती सर्व साठवलेली गोष्ट एका झटक्यात किंवा खूप मोठ्या प्रमाणावर (मणाने) खर्च होऊन जाते.

माणूस आयुष्यभर रोज थोडे-थोडे पैसे वाचवून, काटकसर करून आपली संपत्ती किंवा बँक बॅलन्स (कण-कण) उभा करतो. पण घरात एखादे लग्नकार्य आले, मोठे आजारपण आले किंवा एखादी मोठी आपत्ती आली, तर तो वर्षानुवर्षांचा साठा काही दिवसांतच (मणाने) खर्च होतो.

समाजात स्वतःची पत, विश्वास आणि आदर निर्माण करण्यासाठी माणसाला वर्षानुवर्षे प्रामाणिकपणे वागावे लागते (कण-कण साठवण). पण एक छोटीशी चूक किंवा गैरवर्तन संपूर्ण इज्जत एका क्षणात (मणाने) धुळीस मिळवू शकते.

विद्यार्थी किंवा संशोधक रोज अभ्यास करून, वाचन करून थोडे-थोडे ज्ञान गोळा करतात. जेव्हा परीक्षेची किंवा प्रत्यक्ष

कामाची वेळ येते, तेव्हा ते सर्व साठवलेले ज्ञान एकाच वेळी (मणाने) वापरावे लागते.

काटकसरीचे महत्त्व: साठवणूक करताना संयम आणि सातत्य हवे.

जागरूकता: कमावताना जितके कष्ट होतात, तितके गमावताना वेळ लागत नाही; म्हणूनच खर्च करताना किंवा निर्णय घेताना अत्यंत सावधगिरी बाळगली पाहिजे. 'थेंबे थेंबे तळे साचे' या म्हणीला पूरक अशीच ही म्हण आहे.

कळंत नाही पण वळंतही नाही.

एखादी गोष्ट चुकीची आहे हे बुद्धीला समजूनही, ती स्वतःच्या आचरणात किंवा स्वभावात बदलता न येणे.

"कळतं पण वळत नाही" (किंवा 'कळंत नाही पण वळंतही नाही') ही मानवी स्वभावातील एका मोठ्या विसंगतीवर बोट ठेवणारी, महाराष्ट्रात पावलोपावली ऐकायला मिळणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

या म्हणीचा सोप्या शब्दांत अर्थ खालीलप्रमाणे आहे:

कळणे: बुद्धीला एखादी गोष्ट योग्य की अयोग्य ते समजणे (Intellectual understanding).

वळणे: त्या समजुतीनुसार स्वतःच्या वर्तनात, सवयीत बदल करणे किंवा तसे वागणे (Practical implementation).

माणसाला बुद्धीने एखादी गोष्ट चांगली आहे की वाईट, हे पूर्णपणे समजत असते (कळते); पण मनाच्या कमकुवतपणामुळे किंवा जुन्या सवयींमुळे त्याला स्वतःच्या वर्तनात तसा बदल करता येत नाही, ती गोष्ट प्रत्यक्ष आचरणात आणता येत नाही (वळत नाही). थोडक्यात सांगायचे तर, बुद्धीला पटणे पण मनाला न पटणे किंवा ज्ञानाचे कृतीत रूपांतर न होणे, म्हणजेच 'कळणे पण न वळणे'.

सकाळी लवकर उठणे आरोग्यासाठी चांगले आहे आणि रोज रात्री उशिरापर्यंत मोबाईल पाहत बसणे वाईट आहे, हे प्रत्येकाला 'कळते'. पण रात्री १२ वाजले तरी मोबाईल हातातून सुटत नाही आणि सकाळी गजर वाजला की तो बंद करून माणूस पुन्हा झोपतो, याला म्हणतात 'वळत नाही'.

धूम्रपान किंवा मद्यपान आरोग्यासाठी हानिकारक आहे, हे व्यसन करणाऱ्यालाही नीट 'कळत' असते (तसे पाकिटावरही लिहिलेले असते). पण ती सवय सोडण्याचे मनोधैर्य मात्र त्याला 'वळत' नाही.

परीक्षा जवळ आली आहे, आता मोबाईल बाजूला ठेवून अभ्यास केला पाहिजे हे विद्यार्थ्याला 'कळते', पण मन पुन्हा रिल्स किंवा गेमिंगकडेच धाव घेते; तिथे ते 'वळत नाही'.

ही म्हण माणसाच्या इच्छाशक्तीची (Willpower) कमतरता दाखवून देते. केवळ माहिती किंवा ज्ञान असणे पुरेसे नसते, तर ते आचरणात आणण्यासाठी आत्मसंयम आणि शिस्तीची गरज असते. जेव्हा माणसाकडे हा संयम नसतो, तेव्हा त्याच्या तोंडून हताशपणे हेच वाक्य बाहेर पडते की, "काय करू बाबा, सगळं कळतंय, पण वळत नाही!" तुम्हाला या म्हणीचा अनुभव कोणत्या संदर्भात जास्त येतो?

कळकट हंडी आणि मळकट भात, खाणारा सदा सुखात.

बाह्य रूप कितीही साधे किंवा गरिबीचे असले, तरी तिथे मिळणारे समाधान आणि सुख मोलाचे असते.

"कळकट हंडी आणि मळकट भात, खाणारा सदा सुखात" ही मराठी ग्रामीण जीवनातून आलेली, साधेपणा आणि आरोग्याचे महत्त्व सांगणारी एक अत्यंत सुंदर आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

वरवर पाहता या म्हणीत 'कळकट' (काजळी धरलेली) आणि 'मळकट' (कमी पॉलिश केलेला किंवा तांबूस) हे शब्द नकारात्मक वाटू शकतात, पण या म्हणीचा खरा अर्थ खूप सखोल आणि आरोग्यदायी आहे.

कळकट हंडी: पूर्वीच्या काळी ग्रामीण भागात किंवा चुलीवर मातीची अथवा तांब्या-पितळेची भांडी वापरली जायची. चुलीच्या धुरामुळे ही भांडी बाहेरून काळी किंवा 'कळकट' दिसायची. परंतु, चुलीवर मंद आचेवर शिजलेले अन्न आरोग्यासाठी अत्यंत सकस आणि चवदार असायचे.

मळकट भात: याचा अर्थ घाणेरडा भात असा नसून, 'हातसडीचा' (Unpolished) किंवा सेंद्रिय भात असा आहे. जो दिसायला अगदी पांढराशुभ्र आणि चकचकीत नसतो, तर थोडा तांबूस किंवा मळकट रंगाचा दिसतो. आजच्या भाषेत सांगायचे तर 'ब्राउन राइस' किंवा नैसर्गिक तांदूळ, ज्यात कोंडा (Fiber) आणि पोषणमूल्ये टिकून असतात.

जो माणूस दिखाऊपणाला बळी न पडता, निसर्गाच्या जवळ असणारे, साधे आणि पारंपरिक पद्धतीने शिजवलेले अन्न खातो, तो 'सदा सुखात' म्हणजेच नेहमी निरोगी, समाधानी आणि दीर्घायुषी राहतो.

आजकाल हॉटेलमध्ये किंवा पॅकेज्ड फूडमध्ये अन्न आकर्षक दिसण्यासाठी कृत्रिम रंग आणि केमिकल्स वापरले जातात. ते दिसायला 'चकाचक' असते पण शरीरासाठी घातक असते. याउलट, घरातील साधे, चुलीवरचे किंवा साध्या भांड्यातील अन्न दिसायला सामान्य असले तरी अमृततुल्य असते.

आजचे डाएटिशियन्स (Dietitians) ज्याला 'होल ग्रेन' (Whole Grain) किंवा रिफाइंड न केलेले अन्न म्हणतात, त्याचे महत्त्व या म्हणीने शेकडो वर्षांपूर्वीच सांगितले आहे. पॉलिश केलेला पांढराशुभ्र भात दिसायला सुंदर असतो पण त्याने मधुमेह आणि लठ्ठपणा वाढतो, तर हातसडीचा 'मळकट' भात शरीराला ताकद देतो.

ही म्हण आपल्याला "सिम्पल लिविंग अँड हाय थिंकिंग" (साधी राहणी, उच्च विचारसरणी) चा संदेश देते. बाह्य सौंदर्यापेक्षा किंवा भपक्यापेक्षा अन्नाचा साधेपणा आणि त्यातील पोषण महत्त्वाचे आहे; हे ज्याला समजले तो माणूस शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या नेहमी सुखात राहतो.

कानात मारल्यासारखे करणे.

एखाद्याला अत्यंत गुप्तपणे किंवा इतरांना कळू न देता एखादी महत्त्वाची गोष्ट सांगणे.

"कानात मारल्यासारखे करणे" ही मराठीतील एक उपरोधिक आणि परिस्थितीचे गांभीर्य दर्शवणारी म्हण किंवा वाक्प्रचार आहे. याचा अर्थ एखाद्या व्यक्तीला एखादी महत्त्वाची गोष्ट, सूचना किंवा इशारा देऊनही तिने त्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करणे असा होतो.

या वाक्प्रचाराचे सविस्तर अर्थ आणि पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

'कानात मारणे' (वाक्प्रचारानुसार): म्हणजे एखाद्याच्या कानावर एखादी गोष्ट पडणे, ऐकणे किंवा समजणे.

'कानात मारल्यासारखे करणे': एखादी गोष्ट स्पष्टपणे कानावर पडली आहे किंवा सांगितली आहे, हे माहित असूनही ती न ऐकल्यासारखे करणे किंवा त्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष (Ignore) करणे.

सोप्या भाषेत, जेव्हा आपण एखाद्याला उपदेश करतो किंवा चेतावणी देतो आणि समोरची व्यक्ती त्याकडे असा काही अविर्भाव आणते की जणू काही तिने काही ऐकलंच नाही, तेव्हा

आपण म्हणतो, "त्याच्यासमोर कितीही ओरडून सांगा, तो कानात मारल्यासारखाच वागतो."

"मी त्याला वारंवार सांगत होतो की गुंतवणूक करताना काळजी घे, पण त्याने माझ्या सल्ल्याकडे कानात मारल्यासारखे केले आणि त्याचे नुकसान झाले."

"मुलांना अभ्यासासाठी ताकीद दिली, पण त्यांनी कानात मारल्यासारखे केले आणि पुन्हा खेळायला निघून गेले."

"वरिष्ठांनी कामाच्या डेडलाइनबद्दल वारंवार सूचना दिल्या, तरीही त्याने त्याकडे कानात मारल्यासारखे केले आणि वेळेत काम पूर्ण केले नाही."

ही कृती सहसा तीन कारणांनी केली जाते:

अहंकार (Arrogance): समोरच्या व्यक्तीचे ऐकणे आपली कमीपणाची गोष्ट वाटते.

उदासीनता (Indifference): सांगितलेल्या गोष्टीचे गांभीर्यच वाटत नाही.

मुद्दाम दुर्लक्ष (Defiance): समोरच्या व्यक्तीचा सल्ला किंवा अधिकार नाकारण्याची एक मूक पद्धत.

थोडक्यात, हा वाक्प्रचार जेव्हा एखादी व्यक्ती ऐकूनही न ऐकल्यासारखे वागते, तेव्हा त्यांच्या बेजबाबदारपणावर टिप्पणी करण्यासाठी वापरला जातो.

कुत्रा भुंकतो म्हणून हत्ती मागे फिरत नाही.

थोर किंवा कर्तृत्ववान माणसे क्षुद्र लोकांच्या निंदेची किंवा टीकेची पर्वा न करता आपले काम करत राहतात.

" कुत्रा भुंकतो म्हणून हत्ती मागे फिरत नाही" (किंवा काही ठिकाणी 'कुत्रे भुंकतात, हत्ती आपली चाल चालत राहतो') ही मराठीतील एक अत्यंत प्रभावी, आत्मविश्वास वाढवणारी आणि सडेतोड म्हण आहे.

समाजात काम करताना मिळणाऱ्या निरर्थक टीकेकडे कसे पाहावे, याचा एक उत्तम जीवनपाठ ही म्हण आपल्याला देते.

हत्ती: हत्ती हा त्याच्या अवाढव्य शरीरासाठी, ताकदीसाठी आणि संथ, राजेशाही चालीसाठी ओळखला जातो. तो आपल्याच धुंदीत, ध्येयाकडे सरळ चालत असतो.

कुत्रा भुंकणे: कुत्र्याचे काम हत्तीला पाहून केवळ भुंकणे (निरर्थक ओरडणे) हे असते. कुत्र्याच्या भुंकण्याने हत्तीचे काहीही नुकसान होत नाही.

जेव्हा एखादी कर्तृत्ववान व्यक्ती आपल्या ध्येयाकडे किंवा चांगल्या कामाकडे वाटचाल करत असते, तेव्हा तिची प्रगती पाहून काही क्षुद्र, हेवेदावे करणारे किंवा रिकामटेकडे लोक तिच्यावर टीका करतात, हेवा करतात किंवा अडथळे आणण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु, ज्या व्यक्तीला स्वतःच्या ताकदीवर आणि ध्येयावर पूर्ण विश्वास असतो, ती अशा लोकांच्या निरर्थक टीकेकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करते आणि आपले काम चालूच ठेवते.

तुम्ही जेव्हा आयुष्यात काहीतरी मोठे किंवा वेगळे करायचे ठरवता, तेव्हा सुरुवातीला लोक तुमच्यावर हसतील, टीका करतील किंवा तुम्हाला मागे खेचण्याचा प्रयत्न करतील. अशा वेळी विचलित न होता, हत्तीसारखे शांत राहून आपल्या मार्गावर चालत राहणे गरजेचे असते.

प्रत्येक भुंकणाऱ्या कुत्र्यावर दगड मारत बसलात, तर तुम्ही तुमच्या ध्येयापर्यंत कधीच पोहोचू शकणार नाही. तुमचा 'वेळ' आणि 'ऊर्जा' वाचवण्यासाठी अशा टीकेला न रागावता, शांत राहून आपल्या यशानेच त्यांना उत्तर देणे श्रेष्ठ ठरते.

ही म्हण माणसाला आपल्या विचारांची आणि व्यक्तिमत्त्वाची उंची हत्तीसारखी मोठी ठेवण्यास शिकवते. क्षुद्र गोष्टींमुळे आपले मन विचलित होऊ न देणे, हाच खऱ्या नेतृत्वाचा गुण आहे.

इंग्रजीत यालाच "The dogs may bark, but the caravan moves on" असे म्हणतात. ही म्हण आपल्याला हेच सांगते की, जगाचे कामच बोलणे आहे; जर तुमचे पाऊल योग्य दिशेने असेल, तर कोणाच्याही टीकेला न घाबरता पुढे जात राहा.

कळवावे तसे वळावे, बोलू नये तसे चालू नये.

जशी शिकवण मिळाली असेल तसे चांगले वागावे आणि जे बोलणे अयोग्य आहे तसे वर्तन करू नये.

"कळवावे तसे वळावे, बोलू नये तसे चालू नये" (काही भागांत ही म्हण "कळावे तसे वळावे, बोलावे तसे चालावे" अशा अधिक सकारात्मक रूपातही वापरली जाते) ही मानवी वर्तन, नैतिकता आणि शब्दाला जागी राहण्याचे महत्त्व सांगणारी एक अत्यंत मार्गदर्शक मराठी म्हण आहे.

संत तुकाराम महाराजांच्या "बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पाऊले" या प्रसिद्ध उक्तीशी मिळतीजुळती असणारी ही म्हण प्रामुख्याने कथनी आणि करणी यांमधील एकवाक्यता स्पष्ट करते.

या म्हणीचे दोन भाग करून त्याचा सखोल अर्थ खालीलप्रमाणे समजून घेता येईल:

आपल्याला जे ज्ञान मिळाले आहे, जे चांगल्या-वाईटाचे भान 'कळाले' आहे, त्यानुसारच आपल्या वर्तनाला 'वळण' लावले पाहिजे.

जर आपल्याला समजते की खोटे बोलणे चुकीचे आहे, तर आपल्या वागण्यातूनही ते दिसले पाहिजे. केवळ दुसऱ्याला

शहाणपण 'कळवणे' किंवा शिकवणे सोपे असते, पण स्वतःचे मन त्याप्रमाणे 'वळवणे' महत्त्वाचे असते.

: आपण जे बोलतो, जे शब्द इतरांना देतो किंवा ज्या तत्त्वांचा उदोउदो करतो; प्रत्यक्ष जगताना किंवा 'चालताना' (आचरण करताना) त्याच्या अगदी उलट वागू नये.

तुमच्या बोलण्यात आणि वागण्यात जर विसंगती असेल, तर समाजात तुमच्या शब्दाला आणि व्यक्तिमत्त्वाला कोणतीही किंमत उरत नाही.

समाजात अनेक लोक असे असतात जे स्टेजवर किंवा चार चौघात खूप मोठ्या आणि तत्त्वांच्या गोष्टी बोलतात (उदा. प्रामाणिकपणा, स्त्री-सन्मान, निसर्ग संवर्धन), पण वैयक्तिक आयुष्यात मात्र त्यांच्या अगदी उलट वागतात. ही म्हण अशा दुटप्पी वर्तनावर नेमके बोट ठेवते.

जो माणूस आपल्या बोलण्याशी प्रामाणिक राहून कृती करतो, समाजात त्यालाच मान मिळतो आणि लोक त्याच्यावर डोळे झाकून विश्वास ठेवतात.

मुले किंवा तरुण पिढी ही उपदेशापेक्षा वडीलधाऱ्यांच्या वागण्यातून जास्त शिकत असते. त्यामुळे आपण जसे 'बोलतो', तसेच 'चालणे' (वागणे) गरजेचे असते.

ही म्हण आपल्याला आत्मपरीक्षणाचा संदेश देते. "दुसऱ्या सांगे ब्रह्मज्ञान, स्वतः कोरडे पाषाण" असे न होता, आपले ज्ञान आणि आपले शब्द आपल्या कृतीमध्ये उतरवणे, हाच खऱ्या सुजाण आणि आदरणीय माणसाचा गुण आहे.

कावळ्याची नजर नेहमी उकिरड्यावर.

वाईट किंवा क्षुद्र प्रवृत्तीच्या माणसाचे लक्ष नेहमी इतरांच्या दोषांकडे किंवा वाईट गोष्टींकडेच असते.

ही मानवी प्रवृत्ती आणि संकुचित मानसिकतेवर बोट ठेवणारी एक अतिशय प्रसिद्ध आणि सडेतोड मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे आहे:

कावळा आणि उकिरडा: कावळ्याला समोर कितीही सुंदर निसर्ग किंवा उत्तम गोष्टी असल्या, तरी त्याचे लक्ष मात्र उकिरड्यावर (कचरा टाकण्याच्या जागेवर) असणाऱ्या घाणीवर किंवा अन्नाच्या उंदिष्ट तुकड्यांवरच असते, कारण तेच त्याचे खाद्य असते.

ज्या माणसाची प्रवृत्तीच मुळात क्षुद्र, वाईट किंवा संकुचित असते, अशा माणसाला समोर कितीही चांगल्या गोष्टी, चांगले विचार किंवा गुणांची खाण दिसली, तरी त्याचे लक्ष मात्र

समोरील व्यक्तीच्या किंवा परिस्थितीच्या दोषांवर, चुकांवर किंवा घाणेरड्या गोष्टींवरच जाते.

काही लोकांना इतरांमध्ये उणिवा काढण्याची सवय असते. एखाद्या माणसाने कितीही चांगली कामे केली, तरी हे लोक त्याच्या पाठीमागे असणारी एखादी छोटीशी चूक शोधून काढतात आणि त्यावरच चर्चा करत बसतात. अशा लोकांच्या मानसिकतेची तुलना कावळ्याशी केली जाते.

समाजात किंवा कार्यालयात काही व्यक्तींना फक्त नकारात्मक आणि कुचकट बातम्यांमध्येच रस असतो. कुठे काय वाईट घडतंय, कोणाचे कोणाशी भांडण झाले आहे, हे शोधण्यातच त्यांची ऊर्जा खर्च होते.

जिथे 'हंस पक्षी' हा क्षीर-नीर न्यायाने फक्त दूध (चांगले गुण) स्वीकारतो, तिथे कावळा मात्र फक्त उकिरडा (दोष) निवडतो. हा मानवी दृष्टिकोनाचा फरक ही म्हण स्पष्ट करते.

म्हण आपल्याला नकारात्मक आणि क्षुद्र वृत्तीपासून दूर राहण्याचा इशारा देते. आपण कोणत्याही व्यक्तीकडे किंवा परिस्थितीकडे पाहताना कावळ्यासारखी 'उकिरड्यावरची नजर' न ठेवता, त्यातील चांगले गुण पाहण्याची 'हंसासारखी नजर' ठेवली पाहिजे, तरच आपले विचार समृद्ध होतील.

कशात काय अन फाटक्यात पाय.

आधीच बिकट किंवा गरिबीची परिस्थिती असताना त्यात आणखी नवीन संकटाची भर पडणे.

ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय, रोजच्या व्यवहारातील आणि मानवी परिस्थितीवर अचूक भाष्य करणारी म्हण आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती आधीच अनेक संकटांनी वेढलेली असते आणि त्यातच आणखी एक नवीन संकट किंवा अडचण उभी राहते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

कशात काय: आधीच परिस्थिती बिघडलेली असणे, गोंधळाची असणे किंवा हातात काहीही नसणे.

फाटक्यात पाय: पाय कापडात किंवा धोतरात अडकणे, त्यातही ते कापड आधीच 'फाटके' असणे; ज्यामुळे माणूस अडखळून पडतो आणि आधीपेक्षा जास्त अडचणीत येतो.

आधीच उल्हास त्यात फाल्गुन मास! म्हणजेच, जेव्हा एखाद्या माणसाची आर्थिक किंवा कौटुंबिक परिस्थिती आधीच अत्यंत हलाखीची, गरिबीची किंवा त्रासाची असते, आणि अशा वेळी त्याच्यावर अचानक आणखी एखादे नवीन संकट कोसळते

(ज्यामुळे त्याची उरलीसुरली ताकदही संपून जाते), त्याला 'कशात काय अन फाटक्यात पाय' असे म्हणतात.

एखाद्या गरिबाच्या घरात आधीच खायला अन्न नसतं, कसाबसा रोजचा खर्च भागत असतो. अशातच अचानक घरातील कमावत्या व्यक्तीला मोठा आजार होतो आणि औषधोपचाराचा मोठा खर्च अंगावर पडतो. तेव्हा लोक म्हणतात, "आधीच खायला अन्न नाही, त्यात हे आजारपण... कशात काय अन फाटक्यात पाय!"

तुम्ही आधीच ऑफिसला जायला उशिरा निघाला आहात, त्यात वाटेत मुसळधार पाऊस सुरू होतो आणि नेमकी त्याच वेळी तुमची गाडी पंक्चर होते. अशा वेळी तोंडातून हेच वाक्य बाहेर पडते, "कशात काय अन फाटक्यात पाय!"

विद्यार्थ्याची आधीच परीक्षेची तयारी झालेली नसते, त्यात परीक्षेच्या आदल्या दिवशी घरातील लाईट जाते आणि त्याचा अभ्यासाचा उरलेला वेळही वाया जातो.

ही म्हण माणसाच्या 'दुर्दैवाचा फेरा' दर्शवते. संकटं कधीकधी एकटी येत नाहीत, तर ती एकामागून एक येतात. आधीच्याच संकटातून मार्ग काढणे कठीण असताना नवीन संकट आल्यावर माणसाची जी हतबलता होते, ती या म्हणीतून अत्यंत मार्मिकपणे व्यक्त होते.

कपाळी लावले गंध आणि मनात मात्र सुंद-मुंद.

बाह्य रूप अत्यंत धार्मिक किंवा सज्जनासारखे दाखवायचे, पण मनात मात्र कपट आणि अशुद्ध विचार बाळगायचे.

"कपाळी लावले गंध आणि मनात मात्र सुंद-मुंद" (किंवा काही ठिकाणी 'तोंडावर गंध, मनात कुंद') ही मराठीतील एक अत्यंत उपरोधिक म्हण आहे. ही म्हण समाजातील ढोंगीपणावर आणि दांभिकतेवर सडेतोड प्रहार करते.

या म्हणीचा अर्थ आणि त्यामागची भावना खालीलप्रमाणे आहे:

कपाळी लावले गंध: गंध (टिळा) लावणे हे भक्ती, पवित्रता, सज्जनपणा आणि सात्विकतेचे प्रतीक मानले जाते. कपाळावर गंध असणारी व्यक्ती ही वरवर 'साधू' किंवा 'भली' असल्याचे दाखवते.

मनात मात्र सुंद-मुंद (किंवा कुंद/कपटी): 'सुंद-मुंद' (किंवा कुंद) म्हणजे मनामध्ये घाण विचार, कपट, लोभ किंवा वाईट वासना असणे.

बाहेरून अत्यंत सात्विक, धार्मिक किंवा सज्जन असल्याचे ढोंग करायचे, पण मनात मात्र स्वार्थ, वाईट विचार किंवा दुसऱ्याचे

नुकसान करण्याची वृत्ती बाळगायची. अशा लोकांसाठी ही म्हण वापरली जाते.

काही लोक समाजात वावरताना खूप शांत, धार्मिक आणि नीतिमान असल्याचे दाखवतात. ते कपाळाला मोठे टिळे लावतात, माळा घालतात, पण त्यांच्या वागण्यात मात्र नीचपणा असतो. अशा लोकांच्या 'दुटप्पी' स्वभावावर ही म्हण चपखल बसते.

आजच्या काळात अनेकांनी आपल्या स्वार्थासाठी 'संस्कारांचा' किंवा 'आध्यात्मिकतेचा' मुखवटा परिधान केला आहे. गंध (बाह्य स्वरूप) हे फक्त लोकांचे लक्ष वेधण्यासाठी आणि विश्वास संपादन करण्यासाठी असते, तर प्रत्यक्षात ते लोक संधी मिळताच लोकांचा गैरफायदा घेतात.

'सुंद-मुंद' हा शब्द मनातील गोंधळाच्या किंवा दूषित विचारांच्या स्थितीला सूचित करतो. ज्याचे मन स्वच्छ नाही, त्याचे बाह्य प्रदर्शन कितीही पवित्र असले तरी त्याला काहीच अर्थ नसतो, असा धडा ही म्हण देते.

ही म्हण आपल्याला सावध राहण्याचा इशारा देते. "बाहेरून दिसतात तसे लोक आतून नसतात" आणि "धर्माचा किंवा सज्जनपणाचा मुखवटा घालून वावरणारी माणसे सर्वात जास्त

धोकादायक असू शकतात," हे सत्य या म्हणीतून अधोरेखित होते.

माणसाची पारख ही त्याच्या कपाळावरच्या गंधावरून न करता, त्याच्या वर्तणुकीतून आणि कृतीतून करावी, हाच या म्हणीचा मूळ गाभा आहे.

करून करून म्हातारी झाली, अन तुळशीचे लग्न लावा म्हणू लागली.

आयुष्यभर सर्व प्रकारची चुकीची किंवा संसारी कामे करायची आणि उतारवयात अचानक मोठे धार्मिक सोंग आणायचे.

ही मराठीतील अत्यंत उपरोधिक, सडेतोड आणि मानवी स्वभावातील ढोंगीपणावर प्रहार करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती आयुष्यभर अनेक वाईट, चुकीची किंवा स्वार्थी कामे करते आणि उतारवयात अचानक 'परमार्थी' किंवा 'पवित्र' असल्याचा आव आणते, तेव्हा तिची खिल्ली उडवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

करून करून म्हातारी झाली: याचा अर्थ आयुष्यभर सर्व प्रकारची सांसारिक सुखे, उपभोग, चुका आणि प्रसंगी चुकीची

किंवा कपटी कामे करून आता ती व्यक्ती म्हातारी झाली आहे (तिची ताकद संपली आहे).

तुळशीचे लग्न लावा म्हणू लागली: तुळशीचे लग्न लावणे हे अत्यंत पवित्र, सात्विक आणि धार्मिक कार्य मानले जाते. म्हणजेच, आता पाप करण्याची किंवा चुकीची कामे करण्याची ताकद उरली नाही, म्हणून अचानक 'मी किती सात्विक आणि धार्मिक आहे' असे दाखवण्याचा प्रयत्न करणे.

आयुष्यभर मनसोक्त वाईट किंवा स्वार्थी कृत्ये करायची आणि आयुष्याच्या शेवटच्या टप्प्यात जेव्हा काही करायची हिंमत उरत नाही, तेव्हा अचानक सज्जनपणाचा मुखवटा घालून बसणे किंवा मोक्षाच्या गोष्टी करणे; यालाच म्हणतात 'करून करून म्हातारी झाली अन् तुळशीचे लग्न लावा म्हणू लागली'.

काही लोक आयुष्यभर इतरांना त्रास देतात, फसवणूक करतात आणि लाचलुचपत किंवा भ्रष्टाचारात बुडालेले असतात. पण निवृत्त झाल्यावर किंवा म्हातारे झाल्यावर कपाळाला गंध लावून मंदिरात तासन्तास बसतात आणि जगाला उपदेश करू लागतात. अशा लोकांच्या बदललेल्या प्रवृत्तीवर ही म्हण अचूक बसते.

काही जणांना असे वाटते की आयुष्यभर काहीही केले तरी चालेल, शेवटी एखादे धार्मिक कृत्य केले किंवा तीर्थयात्रा केली

की सर्व पापे धुवून निघतील. हा जो मानवी भ्रम आणि पळवाट आहे, त्यावर ही म्हण उपरोधाने बोट ठेवते.

कधीकधी माणूस स्वतःहून सुधारत नाही, तर वय आणि परिस्थितीमुळे त्याच्यात बदल होतो. पण लोक त्याला खरा बदल न मानता केवळ 'नाइलाजाने आलेले शहाणपण' असे म्हणतात.

ही म्हण "आधी सांगे ब्रह्मज्ञान, स्वतः कोरडे पाषाण" किंवा "बोका नव्वद उंदीर खाऊन हजला निघाला" (नौ सौ चूहे खाकर बिल्ली हज को चली) या हिंदी म्हणीशी अगदी साधर्म्य दर्शवणारी आहे. बाह्य धार्मिकतेपेक्षा किंवा उतारवयातील ढोंगी पवित्रतेपेक्षा माणसाचे आयुष्यभराचे आचरण शुद्ध असणे महत्त्वाचे आहे, हाच संदेश या म्हणीच्या उपरोधातून मिळतो.

कडू जिरे, कडू कारले; निसर्गानेच एकत्र आणले.

दोन सारख्याच कजाग किंवा वाईट स्वभावाच्या माणसांची गाठ पडणे.

"कडू जिरे, कडू कारले; निसर्गानेच एकत्र आणले" ही म्हण जरी प्रचलित म्हणींच्या यादीत नसली, तरी ती एक अत्यंत सुसंवादपूर्ण आणि तत्त्वज्ञानात्मक रचना वाटते. हे एक अतिशय

सुंदर यमक जुळणारे वाक्य आहे, जे निसर्गाच्या संतुलनावर आणि परस्परपूरकतेवर प्रकाश टाकते.

या वाक्याचा अर्थ आणि त्यातील आशय आपण पुढीलप्रमाणे समजून घेऊ शकतो:

जिरे (जरी सर्वसाधारणपणे कडू नसले, तरी त्यांच्यातील उष्ण आणि तिखट गुणधर्म पचनासाठी महत्त्वाचे असतात) आणि कारले (जे मुळात कडू असते) ही दोन्ही पचनासाठी आणि रक्तातील साखर नियंत्रित ठेवण्यासाठी अत्यंत गुणकारी आहेत. आयुर्वेदानुसार, या दोन्ही गोष्टी शरीरातील दोष काढून टाकण्याचे काम करतात. 'कडू' गोष्टी या सहसा गुणकारी असतात, हेच यातून सूचित होते.

ज्याप्रमाणे निसर्गात काही गोष्टी कडू आहेत, काही गोड आहेत, काही तिखट आहेत; तरीही त्या एकमेकांच्या सोबतीने पूर्णत्वाला जातात. 'कडू जिरे' आणि 'कडू कारले' ही जोडी 'कटुत्व' (Bitterness) दर्शवत असली, तरी ती मानवी आरोग्यासाठी 'अमृत' आहे. म्हणजेच, जे बाहेरून कडू वाटते, ते अंतर्बाह्य गुणकारी असू शकते.

ही म्हण आयुष्यातील 'कडू अनुभवांकडे' पाहण्याचा एक नवीन दृष्टिकोन देते:

समान प्रवृत्तीचे आकर्षण: ज्याप्रमाणे कडू गुणांच्या दोन वस्तू निसर्गाने एकत्र आणल्या आहेत, त्याचप्रमाणे समाजात समान विचारसरणीचे किंवा समान स्वभावाचे लोक एकमेकांकडे आकर्षित होतात.

कडू पण सत्य: जीवनातील अनेक सत्ये ही कारल्यासारखी कडू असतात, पण तीच आपल्या आयुष्याला 'पचनीय' आणि 'आरोग्यदायी' बनवतात. जे आपल्याला कडू वाटते (उदा. शिस्त, कष्ट, टीका), तेच आपल्याला भविष्यात प्रगतीकडे घेऊन जाते.

हे वाक्य एक अतिशय छान 'सूक्ती' (Quote) म्हणून वापरता येईल. ज्याप्रमाणे आपण म्हणतो "कडू औषध लवकर गुणकारी असते", तसेच हे वाक्य निसर्गाच्या त्या अद्भुत किमयेचे वर्णन करते जिथे कडू गोष्टीही एकमेकांशी मिळून एक संतुलित जीवनपद्धती निर्माण करतात.

ही म्हण आपल्या शरीरातील आणि आयुष्यातील कडू पण आवश्यक असलेल्या गोष्टींचा आदर करायला शिकवते. निसर्गाचे हे एक उत्तम नियोजन आहे की त्याने आपल्याला 'कडू' वाटणाऱ्या पण 'गुणकारी' असणाऱ्या गोष्टी एकत्र दिल्या आहेत.

कळपाने राहावे आणि मिळून खावे.

समूहात एकजुटीने राहण्यात आणि मिळून-मिसळून संपत्तीचा किंवा अन्नाचा उपभोग घेण्यातच खरे सुख असते.

"कळपाने राहावे आणि मिळून खावे" ही मराठीतील एक अत्यंत सकारात्मक, कौटुंबिक आणि सामाजिक मूल्यांची जपणूक करणारी म्हण आहे. ही म्हण प्रामुख्याने एकता, संघटन आणि सहकार्याचे महत्त्व अधोरेखित करते.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि त्याचे मानवी जीवनातील महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे:

कळपाने राहावे: ज्याप्रमाणे जंगलातील प्राणी किंवा आकाशातील पक्षी स्वतःच्या संरक्षणासाठी आणि ताकदीसाठी नेहमी 'कळप' (Group) किंवा थव्याने राहतात, त्याप्रमाणे माणसानेही समाजात, कुटुंबात किंवा समूहात एकत्र राहिले पाहिजे.

मिळून खावे: मिळालेली संपत्ती, अन्न किंवा आनंद हा एकट्यानेच न भोगता, तो समूहातील किंवा कुटुंबातील सर्वांसोबत वाटून (Share करून) घेतला पाहिजे.

माणसाने कधीही स्वार्थी किंवा आत्मकेंद्रित न होता, समाजात आणि कुटुंबात एकत्र राहावे. समूहात राहिल्याने सुरक्षितता

आणि ताकद मिळते, तर मिळून-मिसळून वाटून खाल्ल्याने नात्यांमधील प्रेम आणि आनंद वाढतो.

जंगलात एखादा प्राणी कळपापासून वेगळा झाला की शिकारी प्राणी त्याच्यावर सहज हल्ला करतात. माणसाचेही तसेच आहे; संकटसमयी कुटुंब किंवा समाज पाठीशी असेल, तर माणूस कोणत्याही मोठ्या अडचणीचा सामना करू शकतो. एकत्र राहिल्याने एक मानसिक आणि सामाजिक सुरक्षा मिळते.

भारतातील जुनी एकत्र कुटुंब पद्धती याच म्हणीवर आधारलेली होती. कुटुंबातील सर्वजण मिळून कमवायचे, एकत्र राहायचे आणि सुख-दुःख वाटून घ्यायचे. यामुळे कोणा एकावरच आर्थिक किंवा मानसिक ताण येत नसे.

आपल्याला मिळालेल्या यशाचा किंवा संपत्तीचा वाटा जेव्हा आपण इतरांना देतो, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने समाजाचा विकास होतो. "एकमेकां सहाय्य करू, अवघे धरू सुपंथ" हाच विचार या म्हणीतून व्यक्त होतो.

आजच्या 'न्यूक्लियर फॅमिली' (विभक्त कुटुंब) आणि 'अति-आत्मकेंद्रित' युगात ही म्हण आपल्याला सांघिक भावनेची आठवण करून देते. एकटे राहून माणूस कदाचित वेगाने पुढे जाऊ शकेल, पण समूहासोबत राहिला तर तो खूप लांबपर्यंत आणि सुरक्षित जाऊ शकतो.

कधी सवाष्ण, कधी विधवा; संसाराचा खेळ हा सगळा सवा.

संसारात किंवा आयुष्यात सुख आणि दु:ख, चढ आणि उतार हे चक्र सतत सुरूच असते.

"कधी सवाष्ण, कधी विधवा; संसाराचा खेळ हा सगळा सवा" ही मानवी आयुष्यातील क्षणभंगुरता, अनिश्चितता आणि चढ-उतार अत्यंत चपखलपणे मांडणारी एक अतिशय गंभीर आणि तत्त्वज्ञानात्मक मराठी म्हण आहे.

या म्हणीमध्ये वापरलेला 'सवा' (किंवा काही प्रांतांत 'सवत' किंवा 'सवा' म्हणजे 'तसाच') हा शब्द संसाराच्या अनपेक्षित आणि लहरी स्वरूपाकडे बोट दाखवतो.

कधी सवाष्ण, कधी विधवा: हे दोन शब्द आयुष्यातील दोन अत्यंत टोकाची रूपे दर्शवतात. 'सवाष्ण' हे सौभाग्य, आनंद, समृद्धी आणि उत्सवाचे प्रतीक आहे; तर 'विधवा' हे वियोग, दु:ख, एकाकीपणा आणि संकटाचे प्रतीक आहे.

संसाराचा खेळ हा सगळा सवा**:** संसार (किंवा आयुष्य) हा कोणासाठीही एकाच रेषेत चालत नाही. आज जे सुख आहे, ते उद्या असेलच असे नाही; आणि आज जे दु:ख आहे, ते कायम

राहील असेही नाही. हा सगळा खेळ अत्यंत लहरी आणि अनिश्चित आहे.

माणसाचे आयुष्य हे सुख-दुःखाचे एक चक्र आहे. परिस्थिती कधी पूर्णपणे अनुकूल असते, तर कधी अचानक अत्यंत प्रतिकूल होते. काळाच्या ओघात माणसाला या दोन्ही टोकाच्या परिस्थितीचा सामना करावाच लागतो, कारण संसाराचा नियमच मुळी 'बदल' हा आहे.

माणूस भविष्याचे कितीही मोठे नियोजन करत असला, तरी नियतीच्या मनात काय आहे हे कोणालाच माहीत नसते. एका क्षणात राजाचा रंक आणि रंकाचा राजा करण्याची ताकद या संसारात (काळात) आहे, हा वास्तववादी विचार ही म्हण मांडते.

ही म्हण माणसाला एका अर्थाने 'स्थितप्रज्ञ' राहण्यास शिकवते. जेव्हा आयुष्यात 'सवाष्ण' काळ (सुख-वैभव) असतो, तेव्हा माणसाने गर्वाने हुरळून जाऊ नये; आणि जेव्हा 'विधवा' काळ (संकट किंवा दुःख) येतो, तेव्हा हताश होऊन खचून जाऊ नये. दोन्ही परिस्थिती स्वीकारण्याची मानसिक तयारी असावी.

जगणे हे केवळ सुखाचे कौतुक नाही, तर त्यात येणाऱ्या दुःखालाही सामोरे जाण्याची अट आहे, हे भान ही म्हण आपल्याला अत्यंत परखड शब्दांत करून देते.

भगवद्गीतेतील "सुखे दुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयाव" या श्लोकाचे हे एक सोपे, प्रापंचिक मराठी रूप आहे असे म्हणता येईल. जगण्याचा हा पट कधी रंगीबेरंगी असतो तर कधी एका क्षणात धूसर होतो; हाच संसाराचा खरा खेळ आहे.

कावळ्याला अंगूर दिले, तरी तो चिखलच उकरणार.

हलक्या प्रवृत्तीच्या माणसाला कितीही उच्च दर्जाची सुसंगत किंवा वस्तू दिली, तरी तो आपल्या मूळच्या नीच सवयी सोडत नाही.

"कावळ्याला अंगूर दिले, तरी तो चिखलच उकरणार" ही मानवी प्रवृत्ती आणि उपजत स्वभावावर भाष्य करणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे. ही म्हण "कावळ्याची नजर नेहमी उकिरड्यावर" या म्हणीशी अगदी मिळतीजुळती आहे.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे आहे:

कावळ्याला अंगूर (द्राक्षे) देणे: कावळ्यासारख्या क्षुद्र किंवा उकिरड्यावर अन्न शोधणाऱ्या पक्षाला द्राक्षासारखे अत्यंत गोड, चवदार आणि मूल्यवान फळ खायला देणे; म्हणजेच एखाद्या लायकी नसलेल्या किंवा वाईट प्रवृत्तीच्या माणसाला उत्तम दर्जाच्या सोयी-सुविधा, मान-सन्मान किंवा उच्च विचार देणे.

चिखलच उकरणार: समोर कितीही उत्तम आणि उच्च प्रतीची गोष्ट असली, तरी कावळा ती सोडून शेवटी आपल्या मूळ स्वभावाप्रमाणे चिखल, घाण किंवा उकिरडाच उकरणार.

एखाद्या व्यक्तीचा मूळ स्वभाव किंवा प्रवृत्ती जर मुळातच नीच, संकुचित किंवा नकारात्मक असेल, तर तुम्ही त्याला कितीही चांगल्या वातावरणात ठेवा, कितीही मौल्यवान गोष्टी द्या किंवा कितीही चांगले संस्कार करा; ती व्यक्ती आपल्या मूळ हलक्या प्रवृत्तीनुसारच वागणार आणि शेवटी वाईट गोष्टींकडेच आकर्षित होणार.

काही लोकांना कितीही चांगल्या मित्रांची संगत मिळाली, किंवा कितीही सुसंस्कृत घरात वाढण्याची संधी मिळाली, तरी त्यांना गैरकृत्ये, गॉसिपिंग किंवा चुकीच्या सवयींमध्येच रस असतो. अशा लोकांचा मूळ स्वभाव बदलणे अशक्यप्राय असते.

एखाद्या कृतघ्न माणसाला तुम्ही अडचणीच्या काळात कितीही मोठी मदत केली किंवा त्याला मानसन्मान दिला, तरी तो संधी मिळताच समोरील व्यक्तीमध्ये चुका शोधणार किंवा पाठीत खंजीर खुपसणार. कारण त्याला समोरील व्यक्तीच्या 'अंगूर' (चांगुलपणा) पेक्षा स्वतःच्या मनातील 'चिखल' (कपट) जास्त प्रिय असतो.

"स्वभाव पालटे गुणाने, प्रवृत्ती पालटे मृत्यूने" असे म्हटले जाते. ही म्हण याच नियमाची साक्ष देते की, मूळ वाईट प्रवृत्ती ही बाहेरून लादलेल्या चांगुलपणाने सहजासहजी बदलत नाही.

इंग्रजीत याला "A leopard cannot change its spots" (बिबट्या आपल्या अंगावरचे ठिपके बदलू शकत नाही) असे म्हणतात. ही म्हण आपल्याला माणसांची निवड करताना आणि त्यांच्यावर विश्वास ठेवताना सावध राहण्याचा इशारा देते. ज्याची प्रवृत्तीच मुळात दूषित आहे, त्याला कितीही सुधारण्याचा प्रयत्न केला तरी तो शेवटी स्वतःच्या मूळ रूपावर येतोच.

कपाळीच्या रेषा पुसून पुसता येत नाहीत.

नशिबात जे भोग किंवा परिस्थिती लिहिलेली असते, ती टाळणमानवाच्या हातात नसते.

"कपाळीच्या रेषा पुसून पुसता येत नाहीत" ही मानवी आयुष्यातील 'प्रारब्ध' (Destiny) आणि नशिबाचे अटळपण सांगणारी एक अत्यंत जुनी, गंभीर आणि तात्त्विक मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि त्यामागील संकल्पना खालीलप्रमाणे आहे:

कपाळीच्या रेषा: भारतीय संस्कृतीत आणि हस्तसामुद्रिक शास्त्रात अशी समजूत आहे की, माणसाच्या कपाळावर असणाऱ्या रेषा (ब्रह्मलिखित) हे त्याचे नशीब किंवा भविष्य ठरवतात. मूल जन्माला आल्यावर सहाव्या दिवशी (सटवाई) त्याचे नशीब कपाळावर लिहिते, अशी पारंपरिक श्रद्धा आहे.

पुसून पुसता येत नाहीत: याचा अर्थ माणसाने कितीही प्रयत्न केले, तरी तो स्वतःच्या नशिबात लिहिलेल्या गोष्टी, येणारी संकटे किंवा आयुष्याचा अंतिम मार्ग बदलू शकत नाही.

माणसाच्या आयुष्यात ज्या गोष्टी पूर्वनिर्धारित किंवा नशिबात लिहिलेल्या आहेत, त्या अटळ असतात. माणूस आपल्या बुद्धीने किंवा कष्टाने अनेक गोष्टी बदलण्याचा प्रयत्न करतो, परंतु काही विशिष्ट घटना, सुख-दुःख किंवा नशिबाचा फेरा माणसाला टाळता येत नाही; तो स्वीकारावाच लागतो.

जेव्हा माणूस एखाद्या मोठ्या संकटातून बाहेर पडण्यासाठी आपले सर्व प्रयत्न पणाला लावतो, पण तरीही त्याला अपयश येते किंवा मोठे नुकसान सहन करावे लागते, तेव्हा तो हताश होऊन म्हणतो, "कपाळीच्या रेषा पुसून पुसता येत नाहीत, जे भोगायचे आहे ते भोगेच लागते."

आयुष्यातील काही गोष्टींवर माणसाचे नियंत्रण नसते—जसे की जन्म, मृत्यू, अचानक येणारी नैसर्गिक आपत्ती किंवा काही

अनपेक्षित अपघात. अशा वेळी ही म्हण माणसाला या सत्याची जाणीव करून देते की निसर्गाचे किंवा नियतीचे नियम माणसाच्या इच्छेपेक्षा मोठे आहेत.

ही म्हण एका अर्थाने 'दैववादाकडे' (Fatalism) झुकणारी असली, तरी ती माणसाला गर्वापासून दूर ठेवते. आपण कितीही कर्तृत्ववान असलो तरी आपण संपूर्ण विश्वाचे किंवा काळाचे चालक नाही, हे भान यामुळे राहते.

हिंदीतील "भाभी मिटे ना शूल" किंवा "होनी को कौन टाल सकता है" या संकल्पनेशी ही म्हण जोडलेली आहे. आयुष्यात जेव्हा सर्व प्रयत्न थकतात आणि केवळ परिस्थितीचा स्वीकार करणे हाच एकमेव मार्ग उरतो, तेव्हा मनाला शांत करण्यासाठी आणि वास्तव स्वीकारण्यासाठी या म्हणीचा आधार घेतला जातो.

कापूस कोंडून ठेवला, तरी वारा त्याला उडवून नेतोच.

एखादी हलकी किंवा उथळ गोष्ट कितीही लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला, तरी ती योग्य वेळ आल्यावर उघड होतेच.

ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक, निसर्गनियमांवर आधारित आणि मानवी प्रयत्नांच्या मर्यादेवर भाष्य करणारी एक सुंदर म्हण आहे.

कापूस कोंडून ठेवणे: कापूस हा अत्यंत हलका आणि उडून जाणारा पदार्थ आहे. त्याला एका जागी जखडून किंवा बंदिस्त करून (कोंडून) ठेवण्यासाठी माणूस खूप प्रयत्न करतो.

वारा उडवून नेतोच: वारा हा इतका शक्तिशाली आणि सर्वव्यापी आहे की, माणसाने कापूस कितीही लपवून किंवा कोंडून ठेवला, तरी वारा आपली जागा शोधतोच आणि त्या कापसाला उडवून लावतो.

जे घडणे निसर्गतः अटळ आहे, किंवा ज्या गोष्टीचा मूळ स्वभावच मुक्त किंवा प्रवाही आहे, त्याला तुम्ही कितीही दबावाखाली, बंधनात किंवा लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला, तरी योग्य वेळ आल्यावर सत्य किंवा तो मूळ स्वभाव बाहेर पडतोच. मानवी शक्ती काही नैसर्गिक किंवा वैश्विक नियमांना रोखू शकत नाही.

सत्य हे कापसासारखे असते आणि परिस्थिती वाऱ्यासारखी. एखादे सत्य किंवा गुपित कितीही दाबून, लपवून किंवा 'कोंडून' ठेवण्याचा प्रयत्न केला, तरी काळाच्या ओघात ते कधी ना कधी

उघडकीस येतेच. म्हणूनच म्हणतात, "सत्य कधीही लपून राहत नाही."

एखाद्या व्यक्तीच्या उपजत बुद्धीला, प्रतिभेला किंवा स्वातंत्र्याला तुम्ही बंधनांच्या भिंतीत फार काळ कोंडू शकत नाही. प्रतिकूल परिस्थितीचे कितीही दडपण असले, तरी माणसातील सुप्त गुण किंवा त्याचे विचार वाऱ्याच्या वेगाने आपले अस्तित्व दाखवून देतातच.

काही संकटे किंवा बदल हे वाऱ्यासारखे गतीमान असतात. माणूस आपली संपत्ती, अहंकार किंवा साधनांच्या सहाय्याने त्यांना रोखू पाहतो (कापूस कोंडण्यासारखे), पण निसर्गाच्या किंवा काळाच्या एका झटक्यात ते सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरतात.

ही म्हण माणसाला 'अहंकार सोडून वास्तवाचा स्वीकार' करायला शिकवते. आपण आपल्या मर्यादित शक्तीने काही गोष्टी कायमच्या बंदिस्त करू शकत नाही; जी गोष्ट ज्या स्वभावाची आहे, ती तशीच व्यक्त होणार, हाच सृष्टीचा नियम आहे.

कळसाचे सोडून पायरीचे पूजन करणे.

मुख्य आणि श्रेष्ठ गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून अत्यंत सामान्य किंवा कनिष्ठ गोष्टीला अवाजवी महत्त्व देणे.

ही मराठीतील मानवी संभ्रम, अज्ञान आणि चुकीच्या प्राधान्यक्रमावर बोट ठेवणारी एक अत्यंत मार्मिक म्हण आहे. ही म्हण प्रामुख्याने "मुख्य गोष्ट सोडून दुय्यम गोष्टीला जास्त महत्त्व देणे" या परिस्थितीमध्ये वापरली जाते.

कळस: मंदिराचा कळस हा सर्वोच्च स्थानी असतो. तो ध्येय, मुख्य उद्देश, श्रेष्ठ व्यक्ती किंवा अंतिम सत्याचे प्रतीक मानला जातो.

पायरी: पायरी ही मंदिराच्या सर्वात खाली असते. ती सुरुवातीचे साधन, दुय्यम गोष्ट किंवा कनिष्ठ दर्जाचे प्रतीक मानली जाते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती आयुष्यात किंवा व्यवहारात मुख्य, श्रेष्ठ आणि मूळ ध्येयाकडे (कळसाकडे) दुर्लक्ष करते आणि केवळ साधन किंवा दुय्यम गोष्टींच्या (पायरीच्या) मागे लागून त्यातच अडकून पडते, तेव्हा या अचरट किंवा चुकीच्या प्राधान्यक्रमाला 'कळसाचे सोडून पायरीचे पूजन करणे' असे म्हणतात.

एखाद्या संस्थेत किंवा कार्यालयात जे प्रामाणिक, हुशार आणि मूळ काम करणारे कर्मचारी (कळस) असतात, त्यांच्या कष्टाची

कदर न करता; केवळ वरिष्ठांची हुजरेगिरी करणाऱ्या किंवा चापलुसी करणाऱ्या सामान्य व्यक्तींना (पायरी) जास्त मानसन्मान देणे, हा याच म्हणीचा प्रकार आहे.

शिक्षणाचा मुख्य उद्देश 'ज्ञानप्राप्ती आणि उत्तम चारित्र्य निर्मिती' (कळस) हा असतो. परंतु, विद्यार्थी किंवा पालक केवळ 'परीक्षेतील गुण आणि घोकंपट्टी' (पायरी) यालाच सर्वस्व मानून बसतात, तेव्हा हा प्राधान्यक्रमाचा गोंधळ उडालेला असतो.

संत किंवा महापुरुषांनी दिलेले विचार, त्यांचे तत्त्वज्ञान (कळस) आत्मसात न करता, केवळ त्यांच्या नावाचे उगीचच मोठे उत्सव करणे किंवा कर्मकांडांमध्ये (पायरी) अडकून राहणे, म्हणजेच कळसाचे पूजन सोडून पायरीचे पूजन करण्यासारखे आहे.

ही म्हण आपल्याला योग्य प्राधान्यक्रम (Prioritization) ठरवण्याचे व्यवहारज्ञान शिकवते. आयुष्यात किरकोळ किंवा तात्कालिक गोष्टींमध्ये आपली ऊर्जा वाया न घालवता, जे सर्वात श्रेष्ठ, महत्त्वाचे आणि अंतिम ध्येय आहे, त्यावरच आपले लक्ष केंद्रित केले पाहिजे, हाच संदेश या म्हणीतून मिळतो.

कामाच्या वेळी हरी आणि काम झाल्यावर 'तू कोण अन मी कोण?'

आपले काम असेपर्यंत दुसऱ्याची अतीव मनधरणी करायची आणि स्वार्थ साधल्यावर त्याला ओळख दाखवायलाही नकार देणे.

"कामाच्या वेळी हरी आणि काम झाल्यावर 'तू कोण अन मी कोण?'" ही मानवी स्वार्थावर आणि संधीसाधू वृत्तीवर अत्यंत अचूक बोट ठेवणारी एक अतिशय प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी दुसऱ्याची खोटी मनधरणी करते आणि काम फत्ते झाल्यावर मात्र ओळख दाखवायलाही तयार नसते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि त्याचे विविध पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

कामाच्या वेळी हरी: जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला आपले अडलेले काम करून घ्यायचे असते, तेव्हा ती समोरच्या व्यक्तीला देवासारखे (हरी सारखे) पूजते. अतिशय गोड बोलणे, स्तुती करणे आणि "तुमच्याशिवाय माझे कोणीच नाही" असा आव आणणे, हा यातला भाग असतो.

काम झाल्यावर 'तू कोण अन मी कोण?': एकदा का काम फत्ते झाले की, तीच व्यक्ती समोरील माणसाला पूर्णपणे विसरून जाते. त्याचे आभार मानणे तर दूरच, पण तो रस्त्यात भेटला तरी न ओळखल्यासारखे करून पुढे निघून जाते.

: 'गरज सरो आणि वैद्य मरो' या म्हणीशी तंतोतंत जुळणारी ही म्हण आहे. स्वार्थी माणसे केवळ स्वतःच्या फायद्यासाठी नाती किंवा संबंध जोडतात आणि गरज संपली की ती नाती कचऱ्यासारखी फेकून देतात, हे सत्य यात मांडले आहे.

काही सहकारी एरवी तुमच्याशी नीट बोलतही नाहीत. पण जेव्हा त्यांना एखादे कठीण काम किंवा प्रोजेक्ट पूर्ण करायचा असतो, तेव्हा ते तुमच्या टेबलवर येऊन "भाऊ, तूच माझा तारणहार आहेस," म्हणून काम करून घेतात. काम सबमिट झाले की पुन्हा त्यांचे जुनेच रूप समोर येते.

कोणाला पैशांची नड असते तेव्हा ते हात जोडून, गयावया करून कर्ज मागतात (कामाच्या वेळी हरी). पण एकदा का पैसे हातात आले आणि परत करायची वेळ आली की, ते फोन उचलणे बंद करतात आणि ओळखही दाखवत नाहीत.

निवडणुकीच्या वेळी नेतेमंडळी मतदारांच्या घरी जाऊन पाय पडतात, हात जोडतात. पण एकदा का निवडून आले की पुढील

पाच वर्षे मतदार राजा कोण आणि आपण कोण, असाच त्यांचा आविर्भाव असतो.

ही म्हण आपल्याला माणसे पारखण्याचे व्यवहारज्ञान शिकवते. जे लोक केवळ गरजेपोटी आपल्याशी गोड बोलतात, त्यांच्या खोट्या स्तुतीला बळी न पडता सावध राहिले पाहिजे. नाती ही स्वार्थावर नाही तर विश्वासावर टिकली पाहिजेत, हाच धडा या म्हणीच्या उपरोधातून मिळतो.

कुकूट वृत्ती, नेहमीच उकिरडा फुंकणार.

संकुचित किंवा क्षुद्र बुद्धीची माणसे नेहमी निरुपयोगी आणि वाईट गोष्टींमध्येच रस घेतात.

"कुकूट वृत्ती, नेहमीच उकिरडा फुंकणार" (किंवा काही भागांत 'उकिरडा उकरणार') ही मानवी स्वभाव आणि त्याच्या संकुचित मानसिकतेवर भाष्य करणारी एक अतिशय चपखल ग्रामीण मराठी म्हण आहे. ही म्हण "कावळ्याची नजर नेहमी उकिरड्यावर" किंवा "कावळ्याला अंगूर दिले तरी तो चिखलच उकरणार" या म्हणींशी पूर्णपणे साधर्म्य दर्शवणारी आहे.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि त्याचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

कुकूट वृत्ती: 'कुकूट' म्हणजे कोंबडा किंवा कोंबडी. कोंबडीचा नैसर्गिक स्वभाव असा असतो की, तिला समोर कितीही चांगले आणि मोकळे वातावरण दिले, तरी ती अन्नाच्या शोधात नेहमी कचऱ्याचा ढीग किंवा 'उकिरडा' पायाने उकरत राहते आणि चोचीने त्यात काहीतरी शोधत राहते.

उकिरडा फुंकणार/उकरणार: समोर असलेल्या चांगल्या गोष्टी सोडून, केवळ घाण, दोष किंवा क्षुद्र गोष्टींमध्येच रममाण होणे.

ज्या माणसाची प्रवृत्तीच मुळात हलकी, संकुचित किंवा नकारात्मक असते, त्या माणसाला तुम्ही कितीही उच्च विचारांच्या संगतीत ठेवले, कितीही सुख-सुविधा दिल्या, तरी तो आपल्या मूळ स्वभावाप्रमाणे समोरील व्यक्तीमध्ये दोष, चुका किंवा वाईट गोष्टीच शोधणार. अशा माणसांचा दृष्टिकोन कधीही व्यापक किंवा सकारात्मक होऊ शकत नाही.

काही लोकांना दुसऱ्यांच्या कामात चुका काढण्यात अतोनात आनंद मिळतो. एखाद्या व्यक्तीने किंवा संस्थेने कितीही मोठे आणि कौतुकास्पद काम केले, तरी हे लोक त्यातील एखादी छोटीशी त्रुटी शोधून काढतील आणि त्यावरच नकारात्मक चर्चा करत बसतील. त्यांच्या या वृत्तीला 'कुकूट वृत्ती' म्हटले जाते.

समाजात किंवा कार्यालयात काही व्यक्तींना फक्त कोणाचे काय वाईट चालले आहे, कोणाचे भांडण झाले आहे, अशा

'उकिरड्यासारख्या' घाणेरड्या बातम्यांमध्येच रस असतो. चांगल्या, प्रगतीशील किंवा वैचारिक गोष्टींकडे ते जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करतात.

माणसाला बाहेरून कितीही चांगले शिक्षण किंवा वातावरण मिळाले, तरी जर त्याची आंतरिक प्रवृत्तीच दूषित असेल, तर योग्य संधी मिळताच तो आपल्या मूळ हलक्या पातळीवर येऊन वागतो.

ही म्हण आपल्याला नकारात्मक मानसिकतेपासून दूर राहण्याचा आणि माणसांची पारख करण्याचा सल्ला देते. आपण कोणत्याही व्यक्ती किंवा परिस्थितीतील केवळ 'उकिरडा' (दोष) न पाहता, त्यातील चांगले गुण स्वीकारण्याची वृत्ती ठेवली पाहिजे. तसेच, ज्यांची वृत्तीच मुळात कुकूट वृत्ती आहे, त्यांना सुधारण्याचा प्रयत्न करून आपली ऊर्जा वाया घालवू नये, हेच शहाणपण यातून मिळते.

कर नाही त्याला सार कशाला?

ज्याने कोणताही गुन्हा किंवा चूक केलेली नाही, त्याने कोणालाही कर (पट्टी) किंवा कर भरण्याची (शिक्षा भोगण्याची) भीती बाळगण्याचे कारण नसते.

"कर नाही त्याला डर कशाला?" अशा रूपात अधिक प्रसिद्ध असलेला हा वाक्प्रचार, तुम्ही उल्लेखिलेल्या "कर नाही त्याला सार कशाला?" या ग्रामीण किंवा विशिष्ट बोलीभाषेतील रूपातही तितकाच अर्थपूर्ण ठरतो. (येथे 'सार' चा अर्थ स्पष्टीकरण, कबुली किंवा कर भरल्याचा पुरावा असा घेतला जातो).

हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने प्रामाणिकपणा, निर्भयता आणि चारित्र्याची शुद्धता अधोरेखित करतो.

कर (Tax/चुकीचे काम): ऐतिहासिक काळात किंवा राजाच्या दरबारात ज्याने उत्पन्न घेतले आहे, त्याला 'कर' (Tax) भरावा लागायचा. ज्याने कर चोरी केली आहे तो राजाच्या सैन्याला घाबरायचा. परंतु, व्यवहाराच्या भाषेत 'कर' म्हणजे कोणतेही चुकीचे काम, पाप, गुन्हा किंवा गैरकृत्य.

डर/सार कशाला?: ज्या माणसाने आयुष्यात कधीही चोरी, भ्रष्टाचार किंवा कोणाचे नुकसान केलेले नाही; त्याला कोणाचीही भीती बाळगण्याची किंवा स्वतःचा प्रामाणिकपणा सिद्ध करण्यासाठी निरर्थक 'सार' (स्पष्टीकरण किंवा पुरावे) देत बसण्याची गरज नसते.

जो माणूस मनातून आणि कर्मातून पूर्णपणे प्रामाणिक आणि सच्चा आहे, ज्याने कोणतेही चुकीचे काम केलेले नाही; त्याने

कोणत्याही आरोपाला, तपासणीला किंवा लोकांच्या टीकेला घाबरण्याचे मुळीच कारण नाही. प्रामाणिक माणसाला स्वतःचे निर्दोषत्व सिद्ध करण्यासाठी कुठेही लाचारी पत्करावी लागत नाही.

जेव्हा एखाद्या प्रामाणिक व्यक्तीवर खोटे आरोप केले जातात, तेव्हा ती व्यक्ती डगमगत नाही. न्यायालयात किंवा समाजासमोर ती छाती ठोकून उभी राहते, कारण तिच्या मनाला ठाऊक असते की आपण काहीही चुकीचे केलेले नाही. हे आत्मबळ या म्हणीतून व्यक्त होते.

समाजात अनेकदा लोकांची नाहक बदनामी करण्याचे प्रयत्न होतात. अशा वेळी सुजाण व्यक्ती 'कर नाही त्याला डर कशाला' या न्यायाने शांत राहते. वेळ आल्यावर सत्य समोर येईलच, यावर तिचा विश्वास असतो.

ज्यांचे व्यवहार उघडे आणि स्वच्छ आहेत, त्यांना कोणत्याही चौकशीची किंवा नियमांची भीती वाटत नाही. ती उलट कोणत्याही तपासणीला सामोरे जाण्यास आनंदाने तयार असते.

इंग्रजीत याला "A clear conscience fears no accusation" (स्वच्छ मन कोणत्याही आरोपाला घाबरत नाही) असे म्हणतात. ही म्हण माणसाला नेहमी सत्याच्या आणि प्रामाणिकपणाच्या

मार्गावर चालण्याची प्रेरणा देते, कारण सत्याची कास धरणाऱ्या माणसाचे मस्तक समाजात नेहमी ताठ राहते.

कळ लावणे आणि कोळसा उकरणे.

दोन व्यक्तींमध्ये गुप्तपणे भांडण लावून देणे आणि जुन्या, मिटलेल्या गोष्टी मुद्दाम उकरून काढणे.

"कळ लावणे" आणि "कोळसा उकरणे" हे दोन्ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय वाक्प्रचार आहेत. हे दोन्ही वाक्प्रचार वेगवेगळ्या संदर्भात वापरले जात असले, तरी ते माणसाच्या नकारात्मक, कुचकट आणि विघ्नसंतोषी प्रवृत्तीवर नेमके बोट ठेवतात.

येथे कळ याचा अर्थ वेदना किंवा गुपचूप दिलेली सुईसारखी टोचणी असा आहे.

दोन व्यक्ती, दोन कुटुंबे किंवा दोन गटांमध्ये गुपचूप आणि जाणीवपूर्वक भांडण लावून देणे. एकाचे दुसऱ्याला आणि दुसऱ्याचे तिसऱ्याला सांगून दोघांमध्ये वितुष्ट निर्माण करायचे आणि स्वतः मात्र लांब राहून त्या भांडणाची मजा पाहायची, या प्रवृत्तीला 'कळ लावणे' म्हणतात.

चुगली करण्याची सवय: समाजात किंवा कार्यालयात काही व्यक्ती 'नारदमुनी' सारख्या असतात. त्या दोन चांगल्या मित्रांमध्ये किंवा सहकाऱ्यांमध्ये गैरसमज निर्माण करण्यासाठी एखाद्या जुन्या किंवा खोट्या गोष्टीचा वापर करून 'कळ' लावतात.

नकारात्मकता पसरवणे: सुखाने चाललेल्या संसारात किंवा शांत वातावरणात मुद्दाम अशी एखादी शंका किंवा खळबळजनक गोष्ट पेरून देणे, ज्यामुळे शांतता भंग पावेल.

'कोळसा उकरणे' म्हणजे काय?: कोळसा हा काळा आणि मळीने माखलेला असतो. तो जितका जास्त उकरू किंवा हाताळू, तितके आपले हात आणि परिसर जास्त काळा (घाण) होतो. त्यातून कोणतेही रत्न किंवा मौल्यवान वस्तू हाती लागत नाही.

भूतकाळातील जुन्या, विसरून गेलेल्या, कटू किंवा वादग्रस्त गोष्टी उकरून काढणे. ज्या गोष्टींचा आता काहीही उपयोग नाही आणि ज्या उकरल्याने केवळ दु:ख, वाद किंवा कटुता वाढणार आहे, अशा जुन्या प्रकरणांना पुन्हा जिवंत करणे म्हणजे 'कोळसा उकरणे' होय.

जुन्या वादांचे पुनरुज्जीवन: कुटुंबात किंवा नात्यांमध्ये एखादा वाद मिटून बरीच वर्षे झालेली असतात. सर्व काही सुरळीत

चाललेले असताना, अचानक एखाद्या जुन्या प्रसंगाची किंवा चुकीची आठवण काढून पुन्हा भांडण उभे करणे.
निरर्थक चर्चा: एखाद्या समस्येवर तोडगा काढण्याऐवजी "तेव्हा तसे का घडले? त्याने असे का केले?" यावरच बराच वेळ खल करत बसणे, ज्यातून काहीही निष्पन्न होत नाही.
हे दोन्ही वाक्प्रचार बऱ्याचदा एकमेकांना पूरक ठरतात. एखादी विघ्नसंतोषी व्यक्ती जेव्हा "कोळसा उकरते" (म्हणजे जुन्या कटू गोष्टी बाहेर काढते), तेव्हा तिचा मूळ उद्देश दोन पक्षांमध्ये "कळ लावणे" (म्हणजे नवीन भांडण उभे करणे) हाच असतो. थोडक्यात सांगायचे तर, हे दोन्ही वाक्प्रचार माणसाला "गतकाळच्या कडू गोष्टी विसरून पुढे जाण्याचा" आणि "परस्परांमध्ये सलोखा राखण्याचा" सकारात्मक संदेश अप्रत्यक्षपणे देतात.

कवडीची कमाई आणि लाखाचा डौल.

उत्पन्न किंवा ऐपत अतिशय कमी असणे, पण समाजात वावरताना मात्र खूप श्रीमंत असल्यासारखा खोटा बडेजाव दाखवणे.
ही मराठीतील अत्यंत चपखल, उपरोधिक आणि मानवी स्वभावातील भपकेबाजपणावर बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण

आहे. ही म्हण प्रामुख्याने "आयपत नसताना केवळ समाजात मोठेपणा दाखवण्यासाठी अतिशय थाटमाट किंवा बडेजाव करणे" या प्रवृत्तीवर नेमका प्रहार करते.

कवडीची कमाई: प्राचीन काळी 'कवडी' हे चलनातील सर्वात लहान आणि कनिष्ठ मूल्य असलेले साधन मानले जायचे. म्हणजेच, प्रत्यक्ष आर्थिक उत्पन्न किंवा कमाई अतिशय नगण्य, किरकोळ किंवा नाममात्र असणे.

लाखाचा डौल: 'डौल' म्हणजे तोरा, ऐट, थाटमाट किंवा देखावा. प्रत्यक्ष खिशात दमडी नसतानाही जणू काही आपण लाखो रुपयांचे मालक आहोत, अशा आविर्भावात समाजात वावरणे.

ज्या माणसाची आर्थिक परिस्थिती किंवा खरी लायकी अतिशय बेताची असते, परंतु तो केवळ लोकांवर प्रभाव पाडण्यासाठी किंवा स्वतःची खोटी प्रतिष्ठा जपण्यासाठी अवाजवी खर्च करतो, अंगावर मोठे दागिने घालतो किंवा बडेजाव मिरवतो; अशा व्यक्तीच्या दुटप्पी जगण्यावर टिप्पणी करताना ही म्हण वापरली जाते.

आजच्या 'क्रेडिट कार्ड' आणि 'ईएमआय'च्या युगात ही म्हण खूप लागू पडते. अनेक लोकांचे मासिक उत्पन्न खूप मर्यादित असते, परंतु केवळ मित्रांमध्ये किंवा नातेवाइकांत मोठेपणा दिसावा म्हणून ते महागडे फोन, ब्रँडेड कपडे किंवा चैनीच्या वस्तू

कर्जाऊ पैशांवर खरेदी करतात. अशा वेळी लोक म्हणतात, "कमाई कवडीची आणि डौल मात्र लाखाचा!"

काही कुटुंबांची आर्थिक स्थिती बेताची असते, घरात पैशांची चणचण असते. तरीही समाजाच्या भीतीने किंवा केवळ प्रतिष्ठेसाठी ते कर्ज काढून थाटामाटात लग्नकार्य उरकतात. हा देखील याच मानसिकतेचा भाग आहे.

हा स्वभाव माणसाला आत्मपरीक्षण करू देत नाही. जोपर्यंत माणूस स्वतःची खरी आर्थिक परिस्थिती स्वीकारत नाही आणि केवळ देखावा करत राहतो, तोपर्यंत तो कधीही आर्थिकदृष्ट्या स्थिर होऊ शकत नाही, हेच ही म्हण अधोरेखित करते.

ही म्हण माणसाला "अंथरूण पाहून पाय पसरणे" या सुवर्णनियमाची आठवण करून देते. माणसाची खरी किंमत ही त्याच्या बाह्य डौलावर किंवा खोट्या श्रीमंतीच्या प्रदर्शनावर ठरत नाही, तर त्याच्या खऱ्या कर्तृत्वावर आणि प्रामाणिकपणावर ठरते. बाह्य भपक्यापेक्षा अंतर्गत समृद्धी आणि आर्थिक शिस्त जास्त महत्त्वाची आहे, हाच मोलाचा धडा यातून मिळतो.

कडू कारल्याची बी कधी गोड होत नाही.

मूळचा दुर्गुणी किंवा वाईट स्वभाव कितीही प्रयत्न केले किंवा संस्कार केले तरी बदलत नाही.

ही मानवी प्रवृत्ती आणि उपजत स्वभावाचे अटळपण सांगणारी एक अतिशय जुनी आणि चपखल मराठी म्हण आहे. ही म्हण प्रामुख्याने माणसाच्या मूळ स्वभावात बदल करणे किती कठीण किंवा अशक्य आहे, हे दर्शवण्यासाठी वापरली जाते.

कडू कारले: कारल्याचा मूळ निसर्गतः असणारा गुणधर्मच 'कटुता' (कडूपणा) हा आहे.

बी कधी गोड होत नाही: तुम्ही कारल्याचे बीज कितीही चांगल्या जमिनीत पेरले, त्याला रोज साखरेचे किंवा दुधाचे पाणी घातले, तरी त्या बीजातून उगवणारे नवीन कारले हे कडूच असणार; ते कधीही आंब्यासारखे गोड होऊ शकत नाही.

ज्या व्यक्तीचा मूळ स्वभाव, विचार किंवा प्रवृत्ती ही मुळातच दुष्ट, कपटी, नकारात्मक किंवा कुजकट असते; त्या व्यक्तीला तुम्ही कितीही सुसंस्कृत वातावरणात ठेवले, कितीही उपदेश केला किंवा तिच्यावर कितीही चांगले संस्कार करण्याचा प्रयत्न केला, तरी योग्य वेळ आल्यावर तिचा मूळ स्वभाव बाहेर

पडतोच. मूळची प्रवृत्ती बाहेरून लादलेल्या चांगुलपणाने बदलत नाही.

समाजात काही व्यक्ती अशा असतात ज्यांना दुसऱ्यांचे वाईट पाहण्यात किंवा खोड्या काढण्यातच आनंद मिळतो. त्यांना अनेकदा समजावून सांगूनही किंवा चांगल्या लोकांची संगत देऊनही त्यांच्या वर्तनात बदल होत नाही. अशा वेळी अनुभवी लोक म्हणतात, "त्याला कितीही सुधारायचा प्रयत्न करा, शेवटी कडू कारल्याची बी कधी गोड होणार नाही!"

ही म्हण भारतीय तत्त्वज्ञानातील प्रवृत्तीवादाशी जोडलेली आहे. माणसाच्या काही सवयी किंवा वरवरचे गुण बदलू शकतात, परंतु जन्मापासून आलेली किंवा अनुवांशिक असलेली मूळ प्रवृत्ती बदलणे निसर्गनियमाच्या विरुद्ध आहे, हेच कारल्याच्या उदाहरणावरून स्पष्ट होते.

ही म्हण आपल्याला व्यवहारज्ञान शिकवते. एखाद्या कुप्रवृत्तीच्या माणसाकडून अचानक खूप मोठ्या नैतिक किंवा चांगल्या वागणुकीची अपेक्षा ठेवणे हा भाबडेपणा ठरतो. त्यामुळे माणसांची पारख करताना सावध राहावे, हा इशारा यातून मिळतो.

हिंदीतील "नीम न मीठा होय, चाहे सींचो गूढ-घी से" (कडुलिंबाला कितीही गूढ-तुपाने सिंचन केले तरी तो गोड होत

नाही) या म्हणीशी ही तंतोतंत जुळणारी आहे. बाह्य संस्कारांनाही एक मर्यादा असते; अंतर्गत गाभा जर मुळातच कडू असेल, तर त्याचे फळही तसेच मिळते, हेच त्रिकालबाधित सत्य या म्हणीत दडलेले आहे.

कष्टाची भाकर जशी अमृताची ढेकर.

स्वतः अत्यंत प्रामाणिकपणे कष्ट करून मिळवलेले अन्न मनाला पराकोटीचे समाधान आणि शांतता देते.

ही मराठी संस्कृतीतील, विशेषतः श्रमिकांच्या जगण्यातील प्रामाणिकपणा आणि स्वाभिमान अधोरेखित करणारी एक अत्यंत समृद्ध आणि लोकप्रिय म्हण आहे. ही म्हण कष्टाचे महत्त्व आणि त्यातून मिळणाऱ्या खऱ्या मानसिक समाधानाचा गौरव करते.

कष्टाची भाकर: अत्यंत प्रामाणिकपणे, घाम गळून आणि स्वतःच्या कष्टाने मिळवलेले साधे अन्न (मग ते अगदी कोरडी भाकर आणि चटणी का असेना).

अमृताची ढेकर: 'ढेकर' येणे हे पोट भरल्याचे आणि तृप्ततेचे लक्षण मानले जाते. अमृताची ढेकर म्हणजे असे समाधान,

ज्याची तुलना स्वर्गातील अमृताशीही होऊ शकत नाही; अत्यंत उच्च कोटीचे मानसिक आणि आत्मिक समाधान.

अत्यंत प्रामाणिकपणे आणि स्वकष्टाने मिळवलेले साधे अन्न खाऊन जो आनंद, शांतता आणि सुखाची झोप मिळते, ती कोणत्याही चुकीच्या मार्गाने मिळवलेल्या छप्पनभोगापेक्षा (महागड्या अन्नापेक्षा) श्रेष्ठ असते. कष्टाच्या भाकरीत जे समाधान असते, ते जणू अमृताच्या ढेकरासारखे तृप्त करणारे असते.

या म्हणीचा मूळ गाभा 'स्वाभिमान' हा आहे. कोणापुढे हात न पसरता किंवा कोणाची फसवणूक न करता, स्वतःच्या मनगटाच्या जोरावर जे कमावले जाते, त्याचा एक वेगळाच तोरा असतो. श्रमिकाला आपल्या साध्या झोपडीतही जी शांतता लाभते, ती प्रामाणिक कष्टाच्या भाकरीमुळेच.

दुसऱ्या बाजूला, लाचलुचपत, भ्रष्टाचार किंवा फसवणूक करून मिळवलेली कोट्यवधींची संपत्ती आणि पंचपक्वान्ने असली, तरी अशा माणसाच्या मनात नेहमी भीती आणि अस्वस्थता असते. त्याला कधीही 'अमृताची ढेकर' (खरे समाधान) लाभत नाही आणि शांत झोपही मिळत नाही.

हा विचार आपल्या वारकरी संप्रदायाने आणि संतांनी शतकानुशतके रुजवला आहे. संत सावता माळी यांनी जसे

म्हटले होते, "कांदा मुळा भाजी, अवघी विठाई माझी" किंवा संत चोखामेळा यांनी कष्टाच्या प्रामाणिकपणालाच ईश्वर मानले. ही म्हण त्याच महान परंपरेचे प्रापंचिक रूप आहे.

ही म्हण माणसाला 'लोभ आणि भ्रष्टाचारापासून दूर' राहून कष्टाच्या मार्गाने जगण्याची प्रेरणा देते. पैसा किती कमावला यापेक्षा तो कशा मार्गाने कमावला, यावर माणसाचे खरे सुख अवलंबून असते.

"कष्टाने मिळवलेली सुखी भाकर ही चोरीच्या पक्वान्नापेक्षा लाख पटीने गोड असते," हाच या म्हणीचा चिरंतन संदेश आहे.

कपाळीच्या मळवटाने नशीब बदलत नाही.

केवळ बाह्य धार्मिक सोंग किंवा वेशभूषा केल्याने माणसाचे नशीब किंवा कर्म बदलत नाही.

"कपाळीच्या मळवटाने नशीब बदलत नाही" ही मानवी मनातील अंधश्रद्धा, केवळ बाह्य कर्मकांड आणि नशिबाच्या अटळतेवर भाष्य करणारी एक अत्यंत रोकठोक आणि वास्तववादी मराठी म्हण आहे.

भारतीय संस्कृतीत, विशेषतः महाराष्ट्रात खंडोबा किंवा अंबाबाईच्या भक्तांकडून कपाळाला मोठ्या प्रमाणावर भंडारा

किंवा कुंकू लावले जाते, ज्याला 'मळवट' भरणे म्हणतात. हा मळवट धार्मिकता आणि देवावरील भक्तीचे प्रतीक मानला जातो. मात्र, ही म्हण आपल्याला या बाह्य कृत्यापलीकडचे एक मोठे सत्य सांगते.

कपाळीचा मळवट: कपाळावर देवाच्या नावाने लावलेला मोठा मळवट (भंडारा किंवा कुंकवाचा दाट टिळा); म्हणजेच केवळ बाह्य पूजाअर्चा, धार्मिक आव आणणे किंवा देवधर्माचे मोठे प्रदर्शन करणे.

नशीब बदलत नाही: केवळ कपाळावर देवाचा रंग लावल्याने किंवा कर्मकांड केल्याने माणसाचे पूर्वसंचित, त्याचे नशीब किंवा त्याच्या कर्माची फळे बदलत नाहीत.

देवधर्माचे कितीही बाह्य प्रदर्शन केले, अंगाला राख किंवा कपाळाला मळवट फासला, तरी माणसाचे भाग्य केवळ तेवढ्याने बदलत नाही. नशीब बदलण्यासाठी किंवा सुधारेल असे कृत्य करण्यासाठी अंत:करणाची शुद्धता, प्रामाणिक कष्ट आणि सत्कर्म करावे लागते.

अनेक लोक असे मानतात की देवाच्या नावाने नवस केले, कपाळाला मोठा मळवट भरला किंवा उपवास तापास केले की आपली सर्व संकटे दूर होतील आणि नशीब फळफळेल. ही म्हण अशा अंधश्रद्धेला कडाडून विरोध करते. देव माणसाच्या

कपाळावरचा मळवट पाहत नाही, तर त्याच्या मनातील भाव पाहतो, हाच विचार संतांनीही मांडला आहे.

माणूस जोपर्यंत स्वतः कष्ट करत नाही, तोपर्यंत केवळ नशिबाच्या किंवा देवाच्या भरवशावर बसून त्याचे कल्याण होऊ शकत नाही. कपाळावर मळवट लावण्यापेक्षा कपाळावर कष्टाचा घाम जमा झाला, तरच नशिबाची रेषा बदलू शकते, हा अत्यंत व्यवहार्य संदेश यातून मिळतो.

काही लोक समाजात स्वतःला खूप मोठे भक्त किंवा साधू दाखवण्यासाठी कपाळाला मोठे टिळे किंवा मळवट लावतात, पण त्यांचे वर्तन मात्र भ्रष्ट असते. अशा लोकांचा ढोंगीपणा उघडा पाडताना ही म्हण अत्यंत चपखल ठरते.

संत तुकडोजी महाराज किंवा राष्ट्रसंत गाडगेबाबा यांच्या विचारांशी साधर्म्य दर्शवणारी ही म्हण आहे. "केल्याने होत आहे रे, आधी केलेची पाहिजे" हाच सृष्टीचा नियम आहे. बाह्य भक्तीचे प्रदर्शन (मळवट) ठीक आहे, पण जोपर्यंत आचरणात बदल होत नाही आणि प्रामाणिक प्रयत्न लाभत नाहीत, तोपर्यंत नशिबाचे चक्र बदलत नाही, हेच या म्हणीचे अंतिम सत्य आहे.

कावळ्याने हंसाची चाल शिकायला जाणे.

आपल्या अंगी क्षमता नसताना दुसऱ्या थोर माणसाचे अंधानुकरण करण्याचा प्रयत्न करून स्वतःचे हसू करून घेणे.

"कावळ्याने हंसाची चाल शिकायला जाणे" (किंवा काही ठिकाणी 'कावळा गेला हंसाची चाल शिकायला, स्वतःचीच चाल विसरला') ही मानवी स्वभावातील अंधानुकरण आणि अचरटपणावर बोट ठेवणारी एक अत्यंत लोकप्रिय आणि बोधप्रद मराठी म्हण आहे.

पंचतंत्र आणि ईसापनीतीमधील कथांवर आधारित असलेली ही म्हण माणसाला स्वतःची ओळख आणि मर्यादेचे भान राखायला शिकवते.

कावळा आणि हंस: कावळा हा आपल्या साध्या, चपळ आणि काहीशा उडत्या चालीसाठी ओळखला जातो, तर हंस हा आपल्या अत्यंत डौलदार, राजेशाही आणि संथ चालीसाठी (राजहंसी चाल) प्रसिद्ध आहे.

चाल शिकायला जाणे: जेव्हा एखादी कमी क्षमतेची किंवा वेगळ्या स्वभावाची व्यक्ती स्वतःचे मूळ गुण सोडून, केवळ दुसऱ्याच्या मोठ्या किंवा प्रतिष्ठित दिसणाऱ्या गुणांचे अंधानुकरण (Copy) करायला जाते.

आपली पात्रता, क्षमता, संस्कृती किंवा मूळ स्वभाव न ओळखता, केवळ वरवरचा मोठेपणा किंवा फॅशन मिळवण्यासाठी जेव्हा एखादा माणूस दुसऱ्याचे हुबेहूब अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करतो; तेव्हा तो समोरील व्यक्तीसारखा तर बनू शकत नाहीच, उलट तो स्वतःचे मूळ अस्तित्व, स्वभाव आणि कौशल्यही गमावून बसतो आणि समाजात चेष्टेचा विषय बनतो.

आजच्या आधुनिक युगात ही म्हण खूप तंतोतंत लागू पडते. आपली समृद्ध भारतीय संस्कृती, विचार आणि जीवनपद्धती सोडून अनेक तरुण केवळ पाश्चात्य जगाचा (Western Culture) उथळ डामडौल स्वीकारण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे ते ना पूर्ण परदेशी बनू शकत, ना उत्तम भारतीय राहू शकत. त्यांच्या या स्थितीला 'हंसाची चाल शिकायला गेलेला कावळा' असे म्हणता येईल.

व्यावसायिक किंवा शैक्षणिक क्षेत्रात अनेकदा असे घडते. एखादा विद्यार्थी किंवा व्यावसायिक दुसऱ्याचे यश पाहून, स्वतःची आवड किंवा क्षमता न तपासता हुबेहूब त्याचीच कॉपी करायला जातो. परिणामी, त्याला त्या क्षेत्रात यश मिळत नाही आणि तो स्वतःचे मूळ क्षेत्रही गमावून बसतो.

काही लोक आपले साधेपण लपवून समाजात खूप उच्चभ्रू, सुसंस्कृत किंवा श्रीमंत असल्याचा खोटा देखावा (Aura) निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. पण बोलण्यात आणि वागण्यात कुठे ना कुठे त्यांचा मूळ स्वभाव बाहेर येतोच आणि त्यांचे ढोंग उघडे पडते.

ही म्हण आपल्याला 'स्वतःचे वेगळेपण' (Individuality) आणि स्वाभिमान जपण्याचा अत्यंत मोलाचा धडा देते. निसर्गाने प्रत्येकाला वेगळे गुण आणि वेगळी क्षमता दिली आहे. कावळ्याला त्याची चपळाई दिली आहे, तर हंसाला त्याचा डौल. माणसाने दुसऱ्याचे अंधानुकरण करून 'ड्युप्लिकेट' बनण्यापेक्षा, स्वतःचे गुण ओळखून 'ओरिजनल' राहण्यातच खरे शहाणपण आहे, हेच ही म्हण स्पष्ट करते.

कळप सोडून एकटा फिरणारा लांडग्याच्या तावडीत सापडतो.

आपल्या समाजाची किंवा माणसांची सुरक्षित सोबत सोडून अतिशहाणपणाने एकटे वागल्यास संकटात पडण्याची भीती असते.

"कळप सोडून एकटा फिरणारा लांडग्याच्या तावडीत सापडतो" ही मानवी जीवनातील संघशक्ती, कौटुंबिक एकता आणि सामाजिक सुरक्षेचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक अत्यंत वास्तववादी आणि व्यावहारिक म्हण आहे. ही म्हण "कळपाने राहावे आणि मिळून खावे" या विचाराला पूरक अशीच आहे.

कळप सोडून एकटा फिरणारा: जंगलातील हरीण, मेंढ्या किंवा इतर शाकाहारी प्राणी जेव्हा स्वतःच्या समूहापासून (कळपापासून) अति-आत्मविश्वासापोटी किंवा गाफील राहून वेगळे होतात आणि एकटेच भटकू लागतात.

लांडग्याच्या तावडीत सापडतो: लांडगा, वाघ किंवा बिबट्या सारखे हिंस्त्र शिकारी प्राणी नेहमी अशाच सावजाच्या शोधात असतात जे कळपापासून वेगळे आहे. एकट्या प्राण्यावर हल्ला करणे आणि त्याची शिकार करणे त्यांना सहज सोपे जाते.

जो माणूस आपले कुटुंब, समाज, संघटना किंवा चांगल्या मित्रांचा समूह सोडून एकाकी पडतो किंवा स्वतःला अवाजवी शहाणा समजून वेगळा मार्ग धरतो; तो समाजात अत्यंत असुरक्षित होतो. असा एकटा पडलेला माणूस संकटाच्या, फसवणुकीच्या किंवा दुष्ट लोकांच्या (लांडग्यांच्या) जाळ्यात सहज अडकतो. माणूस हा मुळात सामाजिक प्राणी आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःला समाजापासून किंवा नातेवाकांपासून

पूर्णपणे तोडून घेते, तेव्हा तिच्यावर एखादे मोठे संकट (आर्थिक, वैद्यकीय किंवा मानसिक) आल्यास मदतीला कोणीही धावून येत नाही. अशा वेळी परिस्थितीचा 'लांडगा' तिला सहज फस्त करतो.

व्यावसायिक किंवा राजकीय क्षेत्रातही हा नियम लागू होतो. एखाद्या संस्थेमध्ये जेव्हा सर्व कर्मचारी किंवा सदस्य एकत्र असतात, तेव्हा व्यवस्थापन किंवा बाहेरील शत्रू त्यांचा गैरफायदा घेऊ शकत नाही. परंतु, एखादा सदस्य वैयक्तिक स्वार्थासाठी किंवा अहंकारापोटी संघटनेपासून वेगळा झाला, तर त्याला बाहेरील स्पर्धक किंवा विरोधक सहज नमवू शकतात.

आजच्या काळात अनेक तरुण कौटुंबिक बंधनांना 'अडचण' मानून कुटुंबापासून दूर राहणे पसंत करतात. अशा वेळी योग्य मार्गदर्शनाचा (कळपाचा) अभाव असल्यामुळे, बाहेर टपून बसलेले गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे किंवा व्यसनाधीनतेचे 'लांडगे' अशा तरुणांना आपल्या जाळ्यात सहज ओढतात.

ही म्हण आपल्याला अहंकार बाजूला ठेवून समूहात राहण्याचे व्यवहारज्ञान शिकवते. एकत्र राहण्यात काही तडजोडी कराव्या लागल्या तरी त्या मान्य कराव्यात, कारण समूह आपल्याला एक कवच पुरवतो.

"एकटा माणूस लवकर मोडू शकतो, पण एकत्र बांधलेली मोळी सहजासहजी कोणालाही मोडता येत नाही," हाच या म्हणीचा चिरंतन गाभा आहे.

कामापुरता गोड आणि काम झाले की कोरडा.

जोपर्यंत स्वतःचा स्वार्थ साधायचा आहे तोपर्यंत अत्यंत नम्र आणि गोड बोलायचे, आणि काम संपताच पूर्णपणे दुर्लक्ष करायचे.

"कामापुरता गोड आणि काम झाले की कोरडा" ही मराठीतील अत्यंत नित्याची आणि व्यवहारी माणसांच्या दुटप्पीपणावर बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे. ही म्हण तुम्ही यापूर्वी उल्लेख केलेल्या "कामाच्या वेळी हरी आणि काम झाल्यावर 'तू कोण अन मी कोण?'" या म्हणीशी अगदी तंतोतंत साधर्म्य दर्शवते.

कामापुरता गोड: जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला दुसऱ्याकडून स्वतःचे काहीतरी काम करून घ्यायचे असते, किंवा आपला स्वार्थ साधायचा असतो; तेव्हा ती अत्यंत मधाळ, गोड आणि नम्र भाषा वापरते. समोरील व्यक्तीची खोटी स्तुती करणे, तिच्या हो ला हो मिळवणे हा यातला भाग असतो.

काम झाले की कोरडा: एकदा का त्या व्यक्तीचे काम फत्ते झाले, की तिच्या रसाळ आणि गोड बोलण्यातील सर्व ओलावा (चांगुलपणा) नाहीसा होतो. ती व्यक्ती अचानक अत्यंत त्रयस्थासारखी, कोरडी आणि थंड वागू लागते. जणू काही समोरच्या व्यक्तीशी तिचे कोणतेही ऋणानुबंध नव्हतेच.

स्वार्थी माणसांची नाती ही प्रेमावर किंवा आदरावर आधारलेली नसून केवळ 'गरजेवर' आधारलेली असतात. गरज असेल तोपर्यंत कमालीचा चांगुलपणा दाखवायचा आणि गरज संपली की अत्यंत निष्ठुर किंवा उदासीन (कोरडे) व्हायचे, हाच या म्हणीचा गाभा आहे.

अनेकदा नात्यांमध्ये किंवा मित्रपरिवारात काही लोक केवळ अडचणीच्या वेळीच आठवण काढतात. पैसे हवे असतील, गाडी हवी असेल किंवा एखादी मोठी मदत हवी असेल, तर ते अत्यंत प्रेमाने जवळ येतात. मदत मिळाली की कृतज्ञता व्यक्त करण्याऐवजी ते गायब होतात.

व्यावसायिक जगात किंवा कार्यालयांमध्ये अशा प्रवृत्तीचे लोक पावलोपावली भेटतात. आपले टार्गेट पूर्ण करण्यासाठी किंवा वरिष्ठांसमोर स्वतःची बाजू लावून धरण्यासाठी ते सहकाऱ्यांशी 'कामापुरता गोड' संबंध ठेवतात. काम पूर्ण झाल्यावर मात्र ते ओळख दाखवायलाही कचरतात.

या प्रवृत्तीमुळे प्रामाणिक माणसांच्या भावनांना ठेच पोहोचते. समोरचा माणूस आपल्याशी एवढ्या प्रेमाने बोलतोय म्हणजे तो आपला शुभचिंतक आहे, या भ्रमात लोक राहतात. मात्र, काम झाल्यावर समोरच्याचा 'कोरडेपणा' पाहून त्यांचा माणसांवरील विश्वास उडतो.

ही म्हण आपल्याला माणसांच्या बाह्य वागण्यावरून फसून न जाण्याचा इशारा देते. केवळ कोणीतरी आपल्याशी अत्यंत गोड बोलत आहे म्हणून त्याच्यावर अंधश्रद्धा ठेवू नये. माणसाचा चांगुलपणा हा नैसर्गिक आहे की केवळ 'कामापुरता' आहे, हे पारखण्याचे व्यवहारज्ञान आपल्याकडे असायला हवे, हाच मोलाचा धडा ही म्हण आपल्याला शिकवते.

करून गेला कापुस, अन नाव आले महादूचे.

चूक किंवा गुपचूप कृत्य एकाने करायचे आणि त्याचा आळ किंवा संशय मात्र भलत्याच निष्पाप माणसावर यायचा.

"करून गेला कापुस, अन नाव आले महादूचे" (किंवा काही भागांत 'करून गेला सणंग, अन नाव आले महादूचे') ही मराठीतील अत्यंत उपरोधिक, अन्यायावर बोट ठेवणारी आणि जनमानसातील एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

जेव्हा काम किंवा चूक प्रत्यक्षात भलत्याच व्यक्तीने केलेली असते, परंतु त्याचे श्रेय किंवा खापर (दोष) मात्र एखाद्या निष्पाप किंवा तिसऱ्याच व्यक्तीच्या माथी मारले जाते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

करून गेला कापुस: येथे 'कापुस' (किंवा काही जुन्या म्हणींमध्ये 'सणंग' म्हणजे कापड विणणारा) याचा अर्थ प्रत्यक्ष कृती करणारा मुख्य कर्ता असा आहे. म्हणजेच, मूळ काम किंवा चूक दुसऱ्याच कोणातरी अज्ञात किंवा चपळ माणसाने करून पळ काढला आहे.

नाव आले महादूचे: 'महादू' हे गावातील एखाद्या साध्या, भोळ्या किंवा गरीब माणसाचे प्रातिनिधिक नाव आहे. मूळ माणसाने केलेल्या कृत्याचा आळ, दोष किंवा खोटे नाव या निष्पाप महादूवर येऊन पडते.

मूळ गुन्हेगार किंवा काम करणारा माणूस नामानिराळा राहतो आणि परिस्थितीमुळे किंवा लोकांच्या संशयामुळे नाहक दुसऱ्याच एखाद्या निरपराध, सरळ मार्गी माणसाला त्या गोष्टीचे परिणाम भोगावे लागतात. 'हात दाखवून अवलक्षण' किंवा 'करावे एकाने आणि भरावे दुसऱ्याने' या संकल्पनेशी ही म्हण जोडलेली आहे.

अनेकदा कार्यालयात एखादा हुशार किंवा वरिष्ठ पातळीवरील व्यक्ती एखादी मोठी चूक करते. परंतु, ती चूक लपवण्यासाठी किंवा स्वतःचा बचाव करण्यासाठी, त्याचे खापर एखाद्या साध्या, नवीन किंवा कनिष्ठ कर्मचाऱ्याच्या (महादूच्या) डोक्यावर फोडले जाते.

घरामध्ये लहान मुलांमध्ये किंवा नातेवाइकांत अनेकदा असे घडते. खोडी किंवा नुकसान एक जण करतो आणि घरातला जो मुलगा शांत किंवा सोशिक असतो, त्यालाच सर्वांचा ओरडा खावा लागतो. अशा वेळी "केले एकाने आणि नाव आले दुसऱ्याचे" ही स्थिती निर्माण होते.

या म्हणीचा वापर कधीकधी उपरोधाने श्रेय लाटण्याच्या संदर्भातही होतो. रात्रं-दिवस कष्ट करून एखादा प्रकल्प दुसराच कोणीतरी उभा करतो, पण अंतिम क्षणी केवळ फित कापायला किंवा नाव कमवायला भलताच माणूस पुढे येतो.

ही म्हण समाजातील अन्यायकारक न्यायपद्धतीवर आणि ढोंगीपणावर प्रकाश टाकते. केवळ वरवरच्या परिस्थितीवरून किंवा एखाद्याच्या साधेपणाचा गैरफायदा घेऊन कोणावरही आळ आणू नये, तसेच कोणताही निर्णय घेताना मूळ 'कर्ता' कोण आहे याचा शोध घ्यावा, हेच व्यवहारज्ञान ही म्हण आपल्याला शिकवते.

कधी सती तर कधी सुती.

माणसाची परिस्थिती नेहमी एकसारखी राहत नाही; कधी अत्यंत वैभवशाली दिवस असतात, तर कधी अगदी सामान्य किंवा गरिबीचे दिवस अनुभवावे लागतात.

ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी जीवनस्थितीवर भाष्य करणारी एक सुप्रसिद्ध म्हण आहे. ही म्हण प्रामुख्याने "परिस्थितीतील कमालीचा बदल किंवा माणसाच्या वागण्यातील टोकाचा विरोधाभास" दर्शवण्यासाठी वापरली जाते.

कधी सती: 'सती' हे अत्यंत उच्च, पवित्र, ताठ आणि कडक आचरणाचे प्रतीक मानले जाते. म्हणजेच, जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत बाणेदारपणे, तत्त्वनिष्ठतेने किंवा अतिशय थाटामाटात आणि गर्वाने वागते; किंवा जेव्हा तिची परिस्थिती अत्यंत वैभवाची असते.

कधी सुती: 'सुती' (किंवा काही भागांत 'सुती' म्हणजे सुतासारखी मऊ, नम्र किंवा सुतकी/दीनवाणी) याचा अर्थ अत्यंत साधी, मऊ, लाचार किंवा नम्र परिस्थिती होय. म्हणजेच, जेव्हा तीच व्यक्ती अत्यंत साधेपणाने, गरिबीत किंवा मऊपणाने नमते घेऊन वागते.

माणसाचे दिवस किंवा त्याचा स्वभाव नेहमी सारखा राहत नाही. काळानुसार आणि गरजेनुसार माणसाची स्थिती किंवा वागणे बदलत राहते. कधी माणूस अत्यंत ताठर किंवा श्रीमंत असतो, तर कधी काळानुसार त्याला अत्यंत मऊ आणि गरीब व्हावे लागते. "कधी राजा, कधी रंक" किंवा "कधी गाडीवर नाव, तर कधी नावेवर गाडी" या म्हणींशी हा विचार मिळताजुळता आहे.

व्यावसायिक किंवा कौटुंबिक जीवनात पैशांची स्थिती नेहमी सारखी नसते. जेव्हा गब्बर श्रीमंती असते, तेव्हा माणूस राजेशाही थाटात जगतो (सतीसारखा ताठ), पण जेव्हा व्यापारात मंदी येते किंवा आर्थिक चणचण भासते, तेव्हा त्याला अगदी साधेपणाने आणि काटकसरीने राहावे लागते (सुतीसारखे मऊ).

काही लोकांचा स्वभाव परिस्थितीनुसार बदलतो. जेव्हा त्यांच्याकडे सत्ता किंवा अधिकार असतो, तेव्हा ते कोणालाही जुमानत नाहीत. परंतु, अधिकार संपताच किंवा स्वतःचे काही काम अडकल्यास, ते अत्यंत मऊ होऊन समोरच्याचे पाय धरतात.

आयुष्यात सुख आणि दुःख हे चक्रासारखे फिरत राहतात, हेच ही म्हण अधोरेखित करते. कोणतीही स्थिती कायमस्वरूपी नसते; त्यामुळे माणसाने सुखाच्या काळात गर्वाने फुगून जाऊ

नये आणि दु:खाच्या काळात खचून जाऊ नये, हा समतोल यातून शिकायला मिळतो.

ही म्हण मानवी जीवनातील 'बदल' या एकमेव शाश्वत सत्यावर प्रकाश टाकते. वेळ आणि प्रसंग माणसाला सगळ्या प्रकारच्या भूमिका वठवायला लावतात, हेच या म्हणीचे मर्म आहे.

कवडी कवडी साठवून लाखाचा आकडा गाठणे.

अत्यंत काटकसरीने आणि संयमाने थोडी-थोडी पुंजी साठवून शेवटी मोठी संपत्ती उभी करणे.

"कवडी कवडी साठवून लाखाचा आकडा गाठणे" ही मानवी जीवनातील काटकसर, चिकाटी, संयम आणि सातत्याचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक अत्यंत प्रेरणादायी आणि व्यावहारिक मराठी म्हण आहे.

ही म्हण प्रामुख्याने "थेंबे थेंबे तळे साचे" किंवा "कष्टाने गोळा केलेल्या पैशातून मोठी संपत्ती निर्माण करणे" या संदर्भात वापरली जाते.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि त्याचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

कवडी कवडी साठवणे: प्राचीन काळी 'कवडी' हे चलनातील सर्वात लहान मूल्य मानले जायचे. म्हणजेच, अत्यंत लहान, किरकोळ किंवा अगदी नगण्य वाटणारी रक्कमही वाया न घालवता, अत्यंत काटकसरीने ती जतन करणे.

लाखाचा आकडा गाठणे: त्या छोट्या-छोट्या बचतीमधून अखेर लाखो रुपयांचे मोठे भांडवल किंवा मोठी संपत्ती उभी करणे.

कोणतेही मोठे यश किंवा मोठी संपत्ती एका रात्रीत मिळत नाही. सुरुवातीला अगदी लहान वाटणारे प्रयत्न किंवा लहान वाटणारी बचत जर नियमितपणे, प्रामाणिकपणे आणि दीर्घकाळापर्यंत चालू ठेवली, तर त्यातून शेवटी खूप मोठे आणि थक्क करणारे उद्दिष्ट साध्य करता येते.

आजच्या काळात ही म्हण गुंतवणूक आणि बचतीचा मूळ पाया मानली जाते. ज्याप्रमाणे आजच्या भाषेत आपण 'गुंतवणूक' (SIP किंवा आवर्ती ठेव) म्हणतो, जिथे दरमहा लहान रक्कम साठवून पुढे मोठा निधी तयार होतो, तो हाच प्रकार आहे. सामान्य कुटुंबातील लोक आपल्या रोजच्या खर्चात काटकसर करून, पै-पै वाचवून स्वतःचे घर किंवा मुलांचे शिक्षण पूर्ण करतात, तेव्हा ही म्हण सार्थ ठरते.

हा नियम केवळ पैशांनाच लागू होतो असे नाही, तर ज्ञानालाही लागू होतो. दररोज वाचलेले एखादे नवीन पान किंवा शिकलेला

एखादा नवीन विचार सुरुवातीला लहान वाटतो. परंतु, वर्षानुवर्षे केलेल्या या अभ्यासातूनच पुढे एखादा माणूस 'विद्वान' किंवा 'कोशकार' बनतो. महान ग्रंथांची किंवा कोशांची निर्मिती ही अशीच रोज थोडी-थोडी माहिती साठवून होत असते.

कोणतेही मोठे ध्येय गाठताना सुरुवातीला येणाऱ्या अडचणी लहान वाटतात किंवा प्रगती संथ वाटते. परंतु, खचून न जाता रोज लहान पावले टाकत राहिल्यास अशक्य वाटणारा टप्पाही पार करता येतो.

ही म्हण आपल्याला "लहान गोष्टींचे मूल्य" शिकवते. कोणतीही गोष्ट लहान किंवा निरुपयोगी समजून तिची उपेक्षा करू नये. आजची छोटी बचत किंवा आजचे लहान प्रयत्न हेच उद्याच्या मोठ्या यशाचा पाया असतात, हाच मोलाचा संदेश यातून मिळतो.

कळपाचा पुढारी तोच संकटाचा वाटेकरी.

जो समूहाचे किंवा समाजाचे नेतृत्व करतो, त्याला संकटाच्या वेळी सर्वात आधी आणि सर्वात जास्त त्रास सहन करावा लागतो.

ही मराठीतील अत्यंत गंभीर, जबाबदारीची जाणीव करून देणारी आणि नेतृत्वाच्या खऱ्या मूल्यावर भाष्य करणारी एक

सुप्रसिद्ध म्हण आहे. ही म्हण प्रामुख्याने "जेव्हा तुम्ही मोठे पद किंवा नेतृत्व स्वीकारता, तेव्हा सन्मानासोबतच येणाऱ्या संकटांना सामोरे जाण्याची पहिली जबाबदारीही तुमचीच असते," हे दर्शवण्यासाठी वापरली जाते.
या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि त्याचे विविध पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

कळपाचा पुढारी: जंगलात किंवा प्राण्यांच्या समूहात (कळपात) जो मुख्य नेता किंवा पुढारी असतो, तो कळपाला दिशा दाखवतो, पुढे चालतो आणि संपूर्ण समूहाचे प्रतिनिधित्व करतो.

संकटाचा वाटेकरी: जेव्हा त्या कळपावर एखादा हिंस्त्र प्राण्यांचा हल्ला होतो किंवा दुष्काळासारखे नैसर्गिक संकट येते, तेव्हा त्या संकटाचा पहिला फटका किंवा मुकाबला त्या पुढाऱ्यालाच करावा लागतो. तो आपल्या समूहाला मागे ठेवून स्वतः संकटाच्या समोर छाती ठोकून उभा राहतो.

जो व्यक्ती एखाद्या कुटुंबाचा, संस्थेचा, समाजाचा किंवा देशाचा नेता (पुढारी) बनतो; त्याला केवळ अधिकारांचे सुख उपभोगता येत नाही. जेव्हा त्या समूहावर एखादे संकट, अडचण किंवा अपयश येते, तेव्हा त्या पुढाऱ्याला त्या संकटाची मुख्य जबाबदारी स्वतःच्या शिरावर घ्यावी लागते. तो आपल्या अनुयायांना संकटात सोडून पळ काढू शकत नाही.

कुटुंबातील जो मुख्य कर्ता पुरुष किंवा स्त्री असते, तिला घरात सर्व मान-सन्मान मिळतो. परंतु, जेव्हा कुटुंबावर आर्थिक, सामाजिक किंवा वैद्यकीय संकट येते, तेव्हा घरातील इतर सदस्य डगमगतात, पण कुटुंबप्रमुख स्वतः सर्व सोसून कुटुंबाला सुरक्षित ठेवतो. तो खऱ्या अर्थाने संकटाचा मुख्य वाटेकरी असतो.

एखाद्या कंपनीचा मुख्य व्यवस्थापक (CEO) किंवा प्रोजेक्ट लीडर जेव्हा यश मिळते तेव्हा कौतुकास पात्र ठरतो. परंतु, जर एखादा प्रोजेक्ट अपयशी ठरला किंवा कंपनी तोट्यात गेली, तर चांगला नेता सहकाऱ्यांवर दोष न ढकलत, "या अपयशाची जबाबदारी माझी आहे" असे म्हणून पुढे येतो.

इतिहासात किंवा वर्तमानात तेच नेते जनमानसावर अधिराज्य गाजवू शकतात, जे संकटाच्या काळात जनतेच्या पुढे राहतात. छत्रपती शिवाजी महाराजांसारखे राजे किंवा क्रांतीकारक हे 'पुढारी' या नात्याने स्वतःच्या प्राणाची आहुती द्यायला सदैव तयार असायचे, म्हणूनच ते कळपाचे आणि संकटाचेही मुख्य वाटेकरी ठरले.

ही म्हण आपल्याला "नेतृत्वाचा खरा अर्थ" शिकवते. अधिकार आणि प्रतिष्ठा ही संकटाच्या वेळी येणाऱ्या जबाबदारीशी बांधलेली असते. जे केवळ सुखाच्या आणि यशाच्या काळात पुढे

राहतात आणि संकट येताच नामानिराळे होतात, ते खरे पुढारी नसून संधीसाधू असतात, हाच बोध या म्हणीतून मिळतो.

कडू वेल, कडू फळ; त्याचे मूळही तसे सकळ.

वाईट विचारांच्या किंवा दुर्गुणी माणसांच्या सर्वच गोष्टी (त्यांचे विचार, कृती आणि वंश) मूळ स्वभावाप्रमाणे वाईटच असतात.

"कडू वेल, कडू फळ; त्याचे मूळही तसे सकळ."

संत तुकाराम महाराजांचा हा अभंग माणसाच्या मूळ स्वभावावर आणि संगतीवर अतिशय अचूक भाष्य करतो.

जर एखादी वेल मुळातच कडू असेल (उदा. कारली किंवा कडू वृंदावन), तर त्याला येणारे फळही कडूच असणार. एवढेच नाही तर त्याचे मूळ (रूट) आणि त्याचे इतर सर्व भागही कडूच असणार. एका कडू वेलीपासून कधीही गोड फळाची अपेक्षा करता येत नाही.

तुकाराम महाराज या उदाहरणाद्वारे माणसाच्या वंशाचा, संस्कारांचा आणि मूळ प्रवृत्तीचा विचार मांडतात:

मूळ स्वभाव: ज्या माणसाचे विचार किंवा मूळ स्वभावच कपटी, दुष्ट किंवा कडू असेल, त्याच्याकडून चांगल्या कर्माची किंवा गोड बोलण्याची अपेक्षा करणे व्यर्थ आहे.

वंश आणि संस्कार: कुसंस्कारांमध्ये वाढलेली किंवा वाईट प्रवृत्तीची माणसे त्यांच्या कर्मातून ती कडूताच प्रकट करतात. त्यांच्याकडून जन्माला येणाऱ्या गोष्टी किंवा त्यांचे वर्तनही तसेच असते.

हा अभंग आपल्याला माणसाची पारख करायला शिकवतो. एखादी व्यक्ती वरवर कितीही गोड वागत असली, तरी जर तिचे मूळ विचार (वेल) कडू असतील, तर वेळ आल्यावर तिचे खरे रूप (फळ) समोर येतेच. म्हणूनच, माणसाच्या केवळ बाह्य रूपावर न जाता त्याचे मूळ गुण आणि स्वभाव ओळखणे गरजेचे आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, "जसे पेरावे, तसेच उगवते" आणि ज्याचे मूळ जसे असते, त्याचा विस्तारही तसाच होतो, हाच निसर्गाचा आणि मानवी स्वभावाचा नियम आहे.

कुकूट न्याय लावून भांडण उकरून काढणे.

कोणताही ठोस आधार नसताना केवळ कुतर्क किंवा वरवरच्या लबाडीच्या गोष्टी करून विनाकारण वाद निर्माण करणे.

हा मराठीतील एक अतिशय मार्मिक आणि विशिष्ट मानवी प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारा वाक्प्रचार आहे.

'कुकूट' म्हणजे कोंबडा किंवा कोंबडी. कोंबडीची एक सहज प्रवृत्ती असते—ती स्वच्छ, चांगल्या जागेवर बसली असली तरी आपले पाय मागे-मागे मारून तिथली माती किंवा कचरा उकरत राहते. काहीतरी खाद्यांश मिळेल या आशेने ती उकिरडा किंवा जमीन सतत उकरत असते.

न्यायशास्त्रामध्ये (किंवा लौकिक न्यायामध्ये) 'कुकूट न्याय' म्हणजे: "एखादी गोष्ट अगदी शांत, स्वच्छ आणि व्यवस्थित सुरू असतानाही, केवळ जुन्या किंवा निरर्थक गोष्टी उकरून काढून तिथे गोंधळ निर्माण करणे."

"कुकूट न्याय लावून भांडण उकरून काढणे" म्हणजे—सगळे काही सुरळीत आणि शांत चालले असताना, भूतकाळातील एखादी जुनी, विसरलेली किंवा अगदी क्षुल्लक गोष्ट मुद्दाम उकरून काढायची आणि शांत वातावरणात भांडण किंवा वाद निर्माण करायचा.

ज्या व्यक्तीला शांतता मानवत नाही आणि जी सतत वादाच्या शोधात असते, अशा व्यक्तीच्या वर्तनाला हा वाक्प्रचार चपखल बसतो.

"वर्षानुवर्षे दोन्ही भावांमध्ये शांतता होती, पण काल अचानक रमेशने कुकूट न्याय लावून वीस वर्षांपूर्वीचे जमिनीचे भांडण उकरून काढले."

"सगळा गृहपाठ वेळेत पूर्ण झाला होता, पण शिक्षकांनी जुन्या चुकांचा कुकूट न्याय लावून वर्गात पुन्हा वाद निर्माण केला."

कोंबडी जशी स्वच्छ जमीनही नखानी उकरून तिथे धूळ उडवते, तसेच काही लोक शांत आणि सुखी कुटुंबात किंवा संबंधांमध्ये जुन्या आणि संपलेल्या गोष्टी उकरून वादाची धूळ उडवतात; त्यालाच 'कुकूट न्याय लावून भांडण उकरणे' म्हणतात.

कशाची न कशाची, अन बोडकीला हौस मऊ दशाची.

स्वतःची मूळची परिस्थिती अत्यंत हलाखीची किंवा दरिद्री असणे, पण तरीही अवाजवी आणि न परवडणाऱ्या चैनीच्या गोष्टींची हाव धरणे.

ही मराठी ग्रामीण भागातील एक अतिशय खुसखुशीत, सणसणीत आणि मानवी स्वभावावर चपखल बसणारी म्हण आहे.

बोडकी: जुन्या काळात ज्या स्त्रीचे पती निधनानंतर (केशवपनामुळे) केस नसत, तिला 'बोडकी' म्हटले जायचे. समाजात तिचे स्थान अत्यंत उपेक्षित आणि गरिबीचे असायचे.

तिच्याकडे अन्न, वस्त्र यांसारख्या प्राथमिक गोष्टींचीही वानवा असायची.

मऊ दशा: 'दशा' म्हणजे पागोट्याची किंवा महागड्या पैठणी-शालूच्या काठावरची मऊ रेशमी डिझाईन किंवा गोंडे.

अर्थ: जिच्याकडे राहण्या-खाण्याची, साध्या वस्त्राची भ्रांत आहे, जी अत्यंत गरिबीत दिवस काढत आहे, तिने स्वतःच्या मूलभूत गरजांकडे दुर्लक्ष करून थेट महागड्या, मऊ रेशमी वस्त्रांची किंवा चैनीच्या वस्तूंची हौस धरण्याला हा टोमणा मारला आहे.

आपल्या ऐपतीचा विचार न करता, किंवा घरात मूलभूत गोष्टींची (अन्न, वस्त्र, निवारा) टंचाई असतानाही, केवळ दाखवण्यासाठी किंवा प्रतिष्ठेसाठी अवाजवी आणि चैनीच्या गोष्टींची मोठी हौस बाळगणे, या प्रवृत्तीला दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

थोडक्यात म्हणजे, "खिशात नाही आणा, आणि मला बाजीराव म्हणा" किंवा "खायाला नाही दाणा, अन् मला बाजीराव म्हणा" या म्हणींशी ही अगदी साधर्म्य दर्शवणारी म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीच्या घरात खायला अन्न नसेल किंवा साधे राहायला घर नसेल, पण तो कर्ज काढून महागडा आयफोन (iPhone) किंवा अलिशान गाडी घेत असेल, तर तिथे ही म्हण तंतोतंत लागू होते: "घरात खाण्याची भ्रांत आहे, पण मुलाला

फिरगायला महागडी बुलेट पाहिजे... कशाची न कशाची, अन् बोडकीला हौस मऊ दशाची!"

ही म्हण माणसाला आपल्या 'औकातीत' किंवा 'मर्यादेत' राहून जगण्याचा आणि दिखाऊपणापासून दूर राहण्याचा एक व्यावहारिक धडा देते.

कपाळीच्या नशिबावर विसंबून राहणारा उपाशी मरतो.

केवळ नशिबावर विसंबून राहून कष्टाची टाळाटाळ करणारा माणूस आयुष्यात कधीही प्रगती करू शकत नाही आणि शेवटी गरिबीतच राहतो.

"कपाळीच्या नशिबावर विसंबून राहणारा उपाशी मरतो" हे विधान मानवी जीवनातील एक अत्यंत कडू पण त्रिकालाबाधित सत्य मांडणारे आहे. हे विधान नशीब विरुद्ध कष्ट (प्रारब्ध विरुद्ध प्रयत्नवाद) यातील संघर्षावर प्रकाश टाकते.

या विधानाचा सखोल अर्थ आणि त्याचे व्यावहारिक महत्त्व खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेता येईल:

काही लोक "माझ्या नशिबात जे असेल ते मला मिळेलच" असा विचार करून हातपाय न हलवता गप्प बसून राहतात. पण

निसर्गाचा नियम असा आहे की, केवळ नशिबाच्या भरवशावर बसणाऱ्याला काहीही साध्य होत नाही.

कोंबडीने जर जमिनीवर पाय मारून उकरलेच नाही, तर तिला दाणा मिळत नाही.

सिंहाला देखील शिकार करण्यासाठी जंगलात फिरावे लागते, हरिण स्वतःहून त्याच्या तोंडात येत नाही.

त्याचप्रमाणे, जो मनुष्य केवळ कपाळावरील नशिबाच्या रेषांकडे पाहत बसतो, त्याला शेवटी गरिबी आणि उपासमारीचाच सामना करावा लागतो.

संतांनी आणि विचारवंतांनी नेहमीच 'प्रयत्नवादाला' सर्वोच्च स्थान दिले आहे. समर्थ रामदास स्वामी म्हणतात:

"प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता तेलही गळे।"

नशीब हे केवळ १० टक्के असते, पण उर्वरित ९० टक्के यश हे माणसाच्या अविरत कष्टांवर, जिद्दीवर आणि नियोजनावर अवलंबून असते. जे लोक नशिबाची वाट न पाहता स्वतः घाम गाळतात, ते आपले नशीब स्वतः लिहितात.

आपल्या संस्कृतीत दोन संकल्पना आहेत—प्रारब्ध (जे कर्मामुळे नशिबात आले आहे) आणि क्रियमाण (जे आपण आता नवीन कर्म करत आहोत). जर आपले प्रारब्ध थोडे कमकुवत असेल,

तर ते आपण आपल्या आजच्या 'क्रियमाण' कर्माने म्हणजेच कष्टाने बदलू शकतो. परंतु, जर क्रियमाण कर्मच केले नाही, तर नशिबात असलेले चांगले फळही नष्ट होते.

शेतात उत्तम बियाणे आहे, पाऊसही चांगला पडला आहे (हे झाले नशीब); पण जर शेतकऱ्याने शेत नांगरलेच नाही आणि पेरणीच केली नाही, तर धान्य उगवणार नाही. तिथे शेतकऱ्याला उपवासच करावा लागेल.

कपाळावरच्या रेषा हाताच्या बोटांनी कष्ट केल्यावरच उजळतात. हातावरच्या रेषांच्या आधी देवाने आपल्याला बोटे दिली आहेत, याचाच अर्थ नशिबाच्या आधी देवाने आपल्याला 'कष्ट' करायला सांगितले आहे. म्हणूनच, नशिबाच्या खाटेवर आळशीपणे झोपून राहणारा माणूस नेहमी उपाशीच मरतो, तर कष्ट करणारा राजासारखा जगतो.

कावळ्याला राजहंसाचे पंख लावले तरी तो गरुड होत नाही.

एखाद्या क्षुद्र किंवा लायकी नसलेल्या माणसाला कितीही मोठे पद किंवा श्रीमंती दिली, तरी त्याच्या मनाचा मोठेपणा किंवा कर्तृत्व वाढत नाही.

हे विधान मानवी स्वभावाच्या, क्षमतेच्या आणि मूळ प्रवृत्तीच्या मर्यादांवर अतिशय मार्मिक भाष्य करते. बाह्य दिखावा आणि आंतरिक पात्रता यातील फरक स्पष्ट करण्यासाठी हा विचार वापरला जातो.

एखाद्या सामान्य किंवा क्षुद्र बुद्धीच्या माणसाला जर आपण अचानक मोठे पद, संपत्ती किंवा राजेशाही वस्त्रे दिली, तरी त्याचा मूळ स्वभाव बदलत नाही. कावळ्याला राजहंसाचे सुंदर पांढरे पंख लावून त्याचे बाह्य रूप बदलता येईल, पण त्याची काव-काव करण्याची आणि उकिरडा उकरण्याची मूळ प्रवृत्ती बदलणार नाही. तसेच, त्याला गरुडासारखी आकाशात उंच भरारी घेण्याची ताकद आणि दृष्टी कधीच लाभणार नाही.

गरुड हे उंची, शौर्य आणि अथांग भरारीचे प्रतीक आहे, तर राजहंस हे नीर-क्षीर विवेक (चांगल्या-वाईटाचा फरक ओळखण्याची क्षमता) आणि सौंदर्याचे प्रतीक आहे. गरुड होण्यासाठी केवळ सुंदर पंखांची गरज नसते, तर वादळाशी दोन हात करण्याचे धारिष्ट्य आणि पंखांमध्ये अंगभूत बळ असावे लागते. दुसऱ्याचे गुण किंवा रूप उसणे घेऊन कोणीही महान बनू शकत नाही; त्यासाठी स्वतःचे कर्तृत्व आणि पात्रता सिद्ध करावी लागते.

एखाद्या अकार्यक्षम किंवा भ्रष्ट नेत्याला कितीही मोठ्या पदावर बसवले किंवा त्याच्यावर प्रसिद्धीचा झोत टाकला, तरी त्याच्या कामातून त्याची खरी लायकी समोर येतेच.

एखाद्या सामान्य लेखकाने किंवा कवीने दुसऱ्याच्या महान विचारांची चोरी करून किंवा दिखाऊ शब्दांचा वापर करून स्वतःला श्रेष्ठ दाखवण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्याच्या मूळ निर्मितीमध्ये गरुडासारखी झेप किंवा खोली कधीच दिसत नाही.

कपडे, पद किंवा बाह्य दिखावा बदलून माणूस तात्पुरता मोठा दिसेलही; पण जोपर्यंत त्याचे विचार, संस्कार, बुद्धी आणि आंतरिक क्षमता (गुण) गरुडासारखी उंच होत नाही, तोपर्यंत तो आयुष्याच्या अथांग आकाशात खरी भरारी घेऊ शकत नाही. मूळ स्वभाव आणि कुवत ही उसने आणलेल्या पंखांनी लपवता येत नाही.

ख

खर्चणाऱ्याचे खर्चते, आणि कोठावळ्याचे पोट दुखते

दुसऱ्याचा खर्च पाहून अनावश्यक कुरकुर करणारे लोक.

या

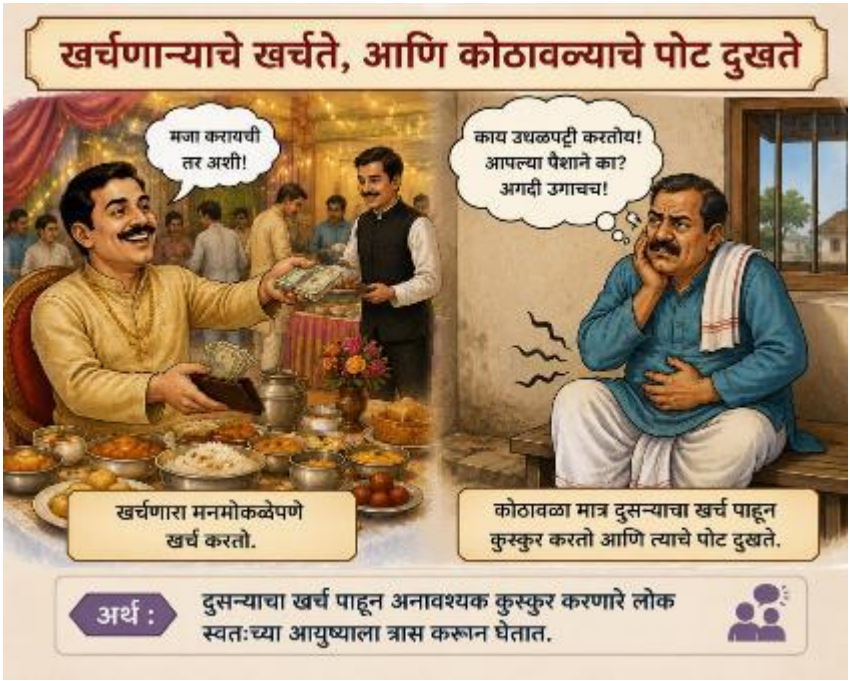

मराठी म्हणीचा अर्थ "एखादी उदार व्यक्ती किंवा मूळ मालक स्वतःच्या आनंदाने किंवा गरजेसाठी स्वतःचे पैसे खर्च करत असतो; परंतु त्या

खर्चाशी काहीही संबंध नसलेला एखादा त्रयस्थ माणूस किंवा मधला कारभारी मात्र नाहक जळफळाट करतो किंवा संताप व्यक्त करतो" असा होतो.

जेव्हा एखादा माणूस दुसऱ्याच्या पैशांवरून किंवा अधिकारावरून उगाचच कंजूषपणा दाखवतो किंवा मालकाच्या औदार्यावर आक्षेप घेतो, तेव्हा त्याच्या या संकुचित वृत्तीवर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

खर्चणाऱ्याचे खर्चते: जो मूळ मालक आहे, धनवान आहे किंवा ज्याच्या खिशातून प्रत्यक्ष पैसा जात आहे, त्याला त्या खर्चाचे काहीही वाटत नाही. तो आनंदाने किंवा योग्य कारणासाठी पैसे देत असतो.

कोठावळ्याचे पोट दुखते: 'कोठावळा' म्हणजे धान्याचे कोठार किंवा तिजोरी सांभाळणारा नोकर (किल्लीदार/मुनीम). पैसे किंवा धान्य मालकाचे असते, कोठावळ्याचे नव्हे. तरीही मालकाने कोणाला काही दिले की या कोठावळ्याला सहन होत नाही, त्याच्या पोटात दुखून येते (मत्सर किंवा त्रास होतो).

अन्वयार्थ: अधिकार आणि पैसा दुसऱ्याचा असताना, मधल्या माणसाने उगाचच मालक असल्यासारखा आव आणून तक्रार करणे किंवा अडवणूक करणे.

१. कार्यालयीन किंवा नोकरीच्या संदर्भात: "कंपनीच्या मालकाने (CEO) यावर्षी कर्मचाऱ्यांच्या चांगल्या कामावर खूश होऊन सर्वांना

मोठा बोनस जाहीर केला. मालकाला त्यात काहीच अडचण नव्हती, पण कंपनीच्या कॅशियरने (पैसे वाटप करणाऱ्याने) मात्र तोंड वाकडे केले आणि तो कर्मचाऱ्यांवर डाफरू लागला. हे पाहून एक जुना कर्मचारी म्हणाला, 'अरे बाबा, बोनस मालक देतोय, तुझ्या खिशातून काय जातंय? तुमचं काम म्हणजे— खर्चणाऱ्याचे खर्चते आणि कोठावळ्याचे पोट दुखते!'"

२. कौटुंबिक संदर्भात: "आजोबांनी आपल्या पेन्शनच्या पैशांमधून नातवाच्या वाढदिवसाला त्याला एक छान सायकल घेऊन दिली. आजोबांना नातवाला आनंदात पाहून खूप बरे वाटत होते, पण घरातल्या काकूंना मात्र ते सहन झाले नाही. त्या म्हणू लागल्या, 'कशाला उगाच एवढा मोठा खर्च करायचा?' त्यावर आजोबा हसून म्हणाले, 'माझा पैसा मी खर्च करतोय, तु कशाला जीव जाळतेस? खर्चणाऱ्याचे खर्चते, आणि कोठावळ्याचे पोट दुखते म्हणतात ते उगीच नाही!'"

समानार्थी म्हण:

या म्हणीचा भावार्थ स्पष्ट करणारी दुसरी एक अतिशय प्रसिद्ध मराठी म्हण:

शेटजींची पागोटं, आणि नोकराला ताठ! (म्हणजेच वैभव किंवा पैसा मालकाचा आणि तोरा मात्र नोकराचा.)

माल मतीचा, देव कशाचा?

ही म्हण समाजातील परधनेच्छा आणि संकुचित वृत्तीच्या लोकांवर उपरोधिक प्रकाश टाकते. ज्या गोष्टीवर आपला अधिकार नाही, तिथे उगाचच अडथळा आणू नये किंवा दुसऱ्याच्या औदार्याचा हेवा करू नये, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

खऱ्याला मरण नाही

सत्य कधीच लपून राहत नाही.

या मराठी म्हणीचा अर्थ "सत्याचा विजय नेहमी उशिरा का होईना पण निश्चित होतो; सत्याला तात्पुरती खीळ बसू शकते, पण सत्य कधीही कायमचे नष्ट होऊ शकत नाही" असा होतो.

जगभरात किंवा समाजात कितीही असत्य, खोटेपणा किंवा कारस्थाने माजली, तरी अखेरच्या टप्प्यावर सत्याचीच सरशी होते. सत्य बोलणारा आणि सत्याच्या मार्गाने चालणारा माणूस कितीही संकटात सापडला, तरी त्याचे अस्तित्व किंवा त्याचे चारित्र्य कधीही डागाळत नाही, हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

खऱ्याला: जे सत्य आहे, प्रामाणिक आहे किंवा जे वस्तुस्थितीला धरून आहे त्याला.

मरण नाही: त्याचा कधीही अंत होऊ शकत नाही. खोटेपणाचा पसारा तात्पुरता मोठा वाटू शकतो, पण सत्याचा पाया इतका मजबूत असतो की ते काळाच्या ओघात टिकून राहते.

अन्वयार्थ: 'सत्यमेव जयते' या आपल्या राष्ट्रब्रीदाशी सुसंगत अशी ही म्हण आहे. खोट्याचा बुरखा एक ना एक दिवस फाटतोच आणि सत्य सूर्यासारखे लखलखीतपणे समोर येते.

१. न्यायालयाच्या किंवा कायदेशीर संदर्भात: "एका प्रामाणिक अधिकाऱ्यावर त्याच्या विरोधकांनी खोटे आरोप करून त्याला लाचखोरीच्या प्रकरणात अडकवले. काही काळ त्या अधिकाऱ्याला मनस्ताप आणि सस्पेंशन (निलंबन) सहन करावे लागले. पण जेव्हा न्यायालयाने सर्व पुराव्यांची चौकशी केली, तेव्हा तो निर्दोष सुटला आणि त्याचा सन्मान परत मिळाला. तेव्हा लोकांनी प्रतिक्रिया दिली— 'खऱ्याला मरण नाही', आज ना उद्या न्याय मिळतोच!"

२. ऐतिहासिक संदर्भ: "इतिहासात अनेक क्रूर हुकूमशहांनी सत्य दाबण्याचा, विचारवंतांचा छळ करण्याचा प्रयत्न केला. पण इतिहास साक्षी आहे की, जुलमी सत्ता नष्ट झाल्या तरी त्यांनी दाबलेले सत्य आज जगभर आदराने स्वीकारले जाते. म्हणूनच म्हणतात, खऱ्याला कधीही मरण नसते."

समानार्थी म्हण / सुविचार:

या म्हणीचा भावार्थ व्यक्त करणारे इतर काही प्रसिद्ध सुविचार आणि म्हणी:

सत्यमेव जयते। (सत्याचाच विजय होतो.)

सत्य परेशान हो सकता है, पराजित नहीं। (सत्य अडचणीत येऊ शकते, पण हरू शकत नाही.)

खोट्याच्या कपाळी गोटा. (खोटं बोलणाऱ्याचा अखेर पराभवच होतो.)

ही म्हण माणसाला प्रामाणिकपणाच्या आणि सत्याच्या मार्गावर चालण्याचे धैर्य देते. परिस्थिती कितीही कठीण वाटली, तरी सत्याची पाठ सोडू नये; कारण अंतिम विजय सत्याचाच असतो, हाच या म्हणीचा चिरंतन संदेश आहे.

खाई त्याला खवखवे

चुकीचे काम केलेल्या व्यक्तीला मनातच अस्वस्थता वाटते.
ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, जो माणूस चुकीचे किंवा वाईट काम करतो, त्याच्या मनात सतत एक प्रकारची भीती, धास्ती किंवा टोचणी असते. ज्याने गुन्हा केला आहे, त्याला आपले पाप उघडकीस येईल की काय, अशी सतत भीती वाटत राहते.

शारीरिक दृष्टिकोनातून विचार केला, तर एखाद्या माणसाने जर काही वावगे किंवा ॲलर्जी आणणारे पदार्थ खाल्ले (उदा. खाजवणारी अळूची पाने किंवा सूरण), तर त्याच्या घशात किंवा जिभेवर खाज सुटते (खवखवते). हाच न्याय मानवी स्वभावाला लागू करून ही म्हण तयार झाली आहे.

समजा, कार्यालयात किंवा घरात एखादी वस्तू चोरीला गेली. ज्याने ती वस्तू चोरली आहे, तो कोणीही विचारण्यापूर्वीच स्वतःचा बचाव करू लागतो किंवा त्याच्या चेहऱ्यावर सतत भीती दिसते. अशा वेळी म्हणतात—"खाई त्याला खवखवे!"

समानार्थी म्हण:

चोराच्या मनात चांदणे: (चोराला नेहमी वाटते की चंद्राच्या प्रकाशामुळे आपण पकडले जाऊ, म्हणजेच चुकीचे काम करणाऱ्याला नेहमी भीती वाटते.)

खाऊ जाणे तो पचवू जाणे

काही मिळवण्याची ताकद असेल, तर त्याचा परिणामही सहन करण्याची तयारी असावी.

ही देखील मराठी भाषेतील मानवी स्वभावावर अचूक बोट ठेवणारी एक अतिशय लोकप्रिय आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, जो माणूस कोणतेही धाडसी, चुकीचे किंवा जबाबदारीचे काम करतो, त्याने त्याचे परिणाम किंवा त्याचे उत्तरदायित्व भोगण्याचीही ताकद ठेवली पाहिजे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, एखादी गोष्ट करण्याचा उपभोग जर आपण घेत असू, तर त्यातून निर्माण होणाऱ्या अडचणींना किंवा संकटांना सामोरे जाण्याची हिंमतही आपल्यात असली पाहिजे.

शारीरिक आरोग्याच्या दृष्टीने, जो माणूस भरपेट किंवा जड अन्न खातो, त्याने ते पचवण्याची क्षमता (व्यायाम किंवा शारीरिक ताकद) देखील ठेवली पाहिजे, नाहीतर त्याचे आरोग्य बिघडते. हाच नियम मानवी व्यवहाराला लावताना 'खाणे' म्हणजे 'एखादी गोष्ट किंवा कृत्य करणे' आणि 'पचवणे' म्हणजे 'त्याचे परिणाम सहन करणे' असा घेतला जातो.

आर्थिक व्यवहारात: एखाद्याने बँकेकडून किंवा मित्राकडून मोठे कर्ज हौसेने घेतले, तर ते वेळेवर फेडण्याची धमकही त्याने ठेवली पाहिजे.

चूक किंवा गुन्ह्याच्या बाबतीत: जर कोणी जाणीवपूर्वक एखादी चूक किंवा नियमबाह्य काम करत असेल, तर पुढे जाऊन जेव्हा चौकशी होईल किंवा शिक्षा होईल, तेव्हा रडत न बसता ती सोसण्याची तयारी ठेवली पाहिजे.

हौस, नफा किंवा आनंद घेताना आपण जेवढे पुढे असतो, तेवढेच धीर आणि हिंमत संकट समयी किंवा जबाबदारी पार पाडतानाही दाखवली पाहिजे, हा मोलाचा संदेश ही म्हण देते.

खाऊन माजावे, टाकून माजू नये

संपत्तीचा योग्य वापर करावा; उधळपट्टी करु नये.

ही मराठी संस्कृतीतील आणि ग्रामीण भागातील एक अत्यंत मोलाची, व्यावहारिक आणि सुसंस्कृतपणा शिकवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, देवाने किंवा नशिबाने आपल्याला भरपूर दिले असेल, तर त्याचा आपण स्वतः आनंदाने उपभोग घ्यावा, समृद्ध जीवन जगावे आणि संपत्तीचा माज (अहंकार) जरूर बाळगावा (तेव्हा त्याला 'खाऊन माजणे' म्हणतात). परंतु, आपल्याकडे भरपूर आहे म्हणून अन्नाची नासाडी करणे, वस्तू फेकून देणे किंवा श्रीमंतीच्या धुंदीत इतरांना तुच्छ लेखून पैशाचा अपव्यय करणे (टाकून माजणे) अत्यंत चुकीचे आहे.

खाऊन माजावे: तुमच्याकडे जे काही वैभव आहे, ते कष्टाने मिळवलेले असेल तर त्याचा चांगला उपभोग घ्या. उत्तम खाणे-पिणे, चांगले राहणे आणि आपल्या समृद्धीचा स्वाभिमान बाळगणे यात काही गैर नाही.

टाकून माजू नये: पण केवळ माज दाखवण्यासाठी अन्नाची नासाडी करणे, गरजेपेक्षा जास्त वस्तू वाया घालवणे किंवा गरिबांचा अपमान

करणे हे पापाचे लक्षण मानले जाते. 'टाकून माजणाऱ्या' माणसाचे वैभव फार काळ टिकत नाही, असाही यात गर्भित इशारा आहे.

लग्नाचा किंवा समारंभाचा प्रसंग: अनेकदा श्रीमंत लोक लग्नावरातीत अफाट जेवण बनवतात आणि नंतर शेकडो लोकांचे अन्न कचऱ्यात फेकून दिले जाते. अशा वेळी म्हणतात—"अहो, देवाने दिले आहे तर गरिबांना वाटा, पण अन्न वाया घालवू नका; कारण खाऊन माजावे, टाकून माजू नये!"

पैशाचा अपव्यय: वडिलांच्या कष्टाच्या पैशावर मुले जेव्हा महागड्या वस्तूंची नासाडी करतात किंवा अन्न ताटात टाकून देतात, तेव्हा घरातील ज्येष्ठ माणसे हा सुविचार सांगून त्यांना समज देतात.

ही म्हण आपल्याला 'समृद्धीचा आदर करायला' आणि 'नासाडी टाळायला' शिकवते. आपल्याकडे असलेल्या संपत्तीबद्दल कृतज्ञ राहून तिचा सुयोग्य वापर करावा, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

खाण तशी माती

आई-वडिलांप्रमाणेच मुलांचे वर्तन असते.

'खाण तशी माती, आणि बाप तसा बेटा' ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि कौटुंबिक किंवा सामाजिक स्वभावावर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, जशी मूळ खाण असते, तसेच तिथून निघणारे खनिज किंवा माती असते. मानवी व्यवहारात याचा अर्थ असा घेतला जातो की, आई-वडिलांचे गुण, संस्कार, विचार आणि स्वभाव हे त्यांच्या मुलांमध्ये उतरतात. आई-वडील जसे असतात, तशीच त्यांची मुले निपजतात.

भौगोलिक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून विचार केला, तर सोन्याच्या खाणीतून सोनेच निघणार आणि कोळशाच्या खाणीतून कोळसाच निघणार. खाणीचा जो मूळ गुणधर्म असतो, तोच तिथल्या मातीला किंवा खनिजाला प्राप्त होतो. हाच न्याय मानवी वंशाला आणि कुटुंबाला लावून ही म्हण तयार झाली आहे.

सकारात्मक अर्थाने: एखाद्या थोर शास्त्रज्ञाचा किंवा गायकाचा मुलगा जेव्हा लहान वयातच तशाच प्रकारची कुशाग्र बुद्धिमत्ता किंवा कला दाखवतो, तेव्हा लोक कौतुकाने म्हणतात—"वा! खाण तशी माती!"

नकारात्मक अर्थाने: जर एखाद्या दुर्गुणी किंवा रागीट माणसाची मुलेही तशाच प्रकारे वागू लागली, तर समाज त्यांच्यावर टीका करताना या म्हणीचा वापर करतो.

समानार्थी म्हणी:

बाप तसा बेटा, कुंभार तसा लोटा: (वडिलांसारखाच मुलगा आणि कुंभाराच्या कौशल्यासारखाच त्याचा घडा तयार होतो.)

वडातून वाटोळे आणि चिंचेचे चिंचोके: (झाड जसे असेल, तशीच त्याला फळे येतात.)

खायला काळ, भुईला भार

निकामी माणूस सगळ्यांसाठी ओझं ठरतो.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत तिखट, स्पष्ट आणि माणसाच्या आळशीपणावर किंवा निरुपयोगी प्रवृत्तीवर प्रहार करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, जो माणूस कोणतीही मेहनत करत नाही, कसलेही काम करत नाही, पण फक्त बसून फुकटचे अन्न खातो (खायला काळ ठरतो) आणि समाजात किंवा कुटुंबात कोणतेही उपयुक्त योगदान न देता केवळ पृथ्वीवर जिवंत राहून जमिनीला जड होतो (भुईला भार ठरतो), अशा कामचुकार व निरुपयोगी माणसासाठी ही म्हण वापरली जाते.

खायला काळ: इथे 'काळ' म्हणजे मृत्यू किंवा नाश. आळशी माणूस कष्ट न करता फक्त अन्न संपवण्याचे (नासाडी करण्याचे) काम करतो, जणू काही तो अन्नाचा शत्रू किंवा काळ बनला आहे.

भुईला भार: 'भुई' म्हणजे जमीन किंवा पृथ्वी. जी व्यक्ती स्वतःसाठी, आपल्या कुटुंबासाठी किंवा समाजासाठी काहीही विधायक काम करत नाही, तिचे जगणे म्हणजे पृथ्वीवर केवळ एक ओझे असल्यासारखे आहे.

घरगुती संदर्भात: एखादा तरुण मुलगा घरचे सगळे काम करत असताना, त्याचा भाऊ मात्र दिवसभर काहीही न करता फक्त झोपा काढत असेल आणि वेळेवर जेवत असेल, तर घरचे ज्येष्ठ रागाच्या भरात म्हणतात—"अरे, काहीतरी कामधंदा कर, किती दिवस 'खायला काळ आणि भुईला भार' होऊन जगणार आहेस?"

सामाजिक संदर्भात: समाजात जे लोक स्वतः धडधाकट असूनही केवळ इतरांच्या जीवावर फुकट जगतात, त्यांच्या आळशी प्रवृत्तीची निर्भत्सना करण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

समानार्थी म्हण:

हात पाय हलवीना, त्याला देव जेवू घालीना: (जो कष्ट करत नाही, त्याला यश किंवा फळ मिळत नाही, याच अर्थाशी ही म्हण मिळतीजुळती आहे.)

ही म्हण माणसाला कर्तव्यदक्ष बनण्याचा आणि कष्टाचे महत्त्व ओळखण्याचा मोलाचा संदेश देते. माणसाने नेहमी स्वावलंबी आणि समाजासाठी उपयुक्त ठरेल असे आयुष्य जगले पाहिजे, असे ही म्हण सुचवते.

खोट्याच्या कपाळी गोटा

खोटेपणा करणाऱ्याचे शेवटी नुकसानच होते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत सत्य आणि न्यायाचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

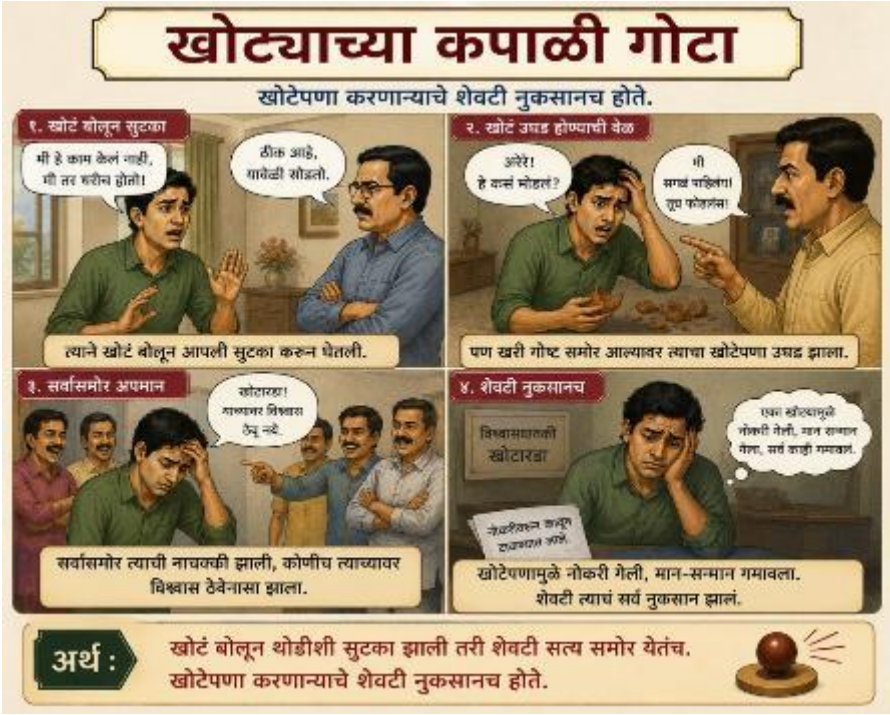

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, जो माणूस खोटेपणा करतो, दुसऱ्यांशी कपट करतो किंवा अप्रामाणिकपणे वागतो, त्याला कधी ना कधी त्याच्या कर्माचे फळ नक्की मिळते आणि त्याचे नुकसान किंवा फजिती होते. खोटं बोलणाऱ्याचा किंवा वाईट कृत्य करणाऱ्याचा शेवट हा नेहमी वाईटच होतो आणि त्याच्या नशिबी शेवटी दुःख किंवा शिक्षा (कपाळावर गोटा म्हणजेच दगड बसणे) येते.

खोट्याचा: खोटेपणाने वागणारा, फसवाफसवी करणारा किंवा लबाड माणूस.

कपाळी गोटा: कपाळावर गोटा (दगड) बसणे हे दुर्दैव, पराभव, जबर नुकसान किंवा शिक्षेचे प्रतीक आहे.

सुरुवातीला खोटं बोलून किंवा लबाडी करून एखाद्याचा तात्पुरता फायदा होऊ शकतो; पण सत्याचा जेव्हा विजय होतो, तेव्हा त्या खोट्या माणसाला तोंड दाखवायला जागा उरत नाही आणि त्याला अपमान सहन करावा लागतो.

न्यायालयाच्या किंवा वादाच्या संदर्भात: एखाद्याने खोटे कागदपत्र बनवून दुसऱ्याची जमीन हडपण्याचा प्रयत्न केला, पण शेवटी न्यायालयात त्याचे पितळ उघडे पडले आणि त्याला तुरुंगवास झाला. अशा वेळी लोक म्हणतात—"शेवटी सत्याचाच विजय होतो, म्हणतात ना... खोट्याच्या कपाळी गोटा!"

व्यापारात किंवा व्यवहारात: एखादा दुकानदार ग्राहकांना खोटे वजन माप करून फसवू लागला, पण एक दिवस भरारी पथकाने त्याला पकडले आणि त्याचे दुकान सील केले, तेव्हा ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हण:

करावे तसे भरावे: (जसे कृत्य कराल, तसेच फळ भोगावे लागेल.)

धर्म उघडा पडणे / पापे घडा भरणे: (केलेल्या पापांचा घडा भरला की सर्व गुन्हे उघडकीस येतात.)
ही म्हण माणसाला प्रामाणिकपणाने आणि सत्याच्या मार्गाने जगण्याचा उपदेश करते. खोटेपणाचा मार्ग हा विनाशाकडे घेऊन जातो, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

खाईन तर तुपाशी, नाही तर राहीन उपाशी

एकतर अत्यंत प्रतिष्ठेचे किंवा आपल्या आवडीचेच जीवन जगणे, नाहीतर काहीच न स्वीकारता गरिबीत राहणे; म्हणजेच हट्टीपणा किंवा टोकाचा बाणा बाळगणे.

"खाईन तर तुपाशी, नाही तर राहीन उपाशी" ही मराठीतील मानवी स्वभावाचा एक विशेष पैलू मांडणारी अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

मिळाले तर अत्यंत उच्च दर्जाचे, आपल्या आवडीचे किंवा थाटामाटाचे मिळेल तेच स्वीकारणे, अन्यथा काहीही न स्वीकारता उपाशी राहणे पसंत करणे. म्हणजेच, "आपल्या हट्टाला किंवा आवडीला जागून अत्यंत प्रतिष्ठेचे किंवा श्रेष्ठ दर्जाचेच मिळवण्याचा हेका धरणे आणि तसे न झाल्यास संपूर्ण त्याग करण्याची तयारी ठेवणे."

कट्टर स्वाभिमान किंवा हट्टीपणा: ही म्हण माणसाचा कमालीचा हट्टीपणा किंवा एका बाजूने स्वाभिमानी वृत्ती दर्शवते. यात तडजोड (Compromise) करण्याचा अभाव असतो.

परिस्थितीशी जुळवून न घेणे: मध्यम किंवा सामान्य दर्जाची गोष्ट स्वीकारण्यापेक्षा, ही वृत्ती असलेला माणूस 'सर्व किंवा काहीच नाही' (All or Nothing) या तत्त्वावर जगतो.

"अमितने ठरवले आहे की नोकरी मिळाली तर थेट क्लास-१ ऑफिसरचीच मिळवणार, नाहीतर घरची शेती करत बसणार. त्याची ही वृत्ती म्हणजे 'खाईन तर तुपाशी, नाही तर राहीन उपाशी' अशी आहे."

"लग्नात घ्यायचा तर महागडा पैठणी शालूच घ्यायचा, नाहीतर साधे साडी-ब्लाउजही नको, असा रीनाचा हट्ट पाहून आई म्हणाली, 'खाईन तर तुपाशी, नाही तर राहीन उपाशी!'"

समानार्थी विचार / संदर्भ:

या म्हणीच्या अगदी उलट विचार "मिळेल ते घे आणि वेळ मारून ने" म्हणजेच "नकाशापेक्षा गरिबी बरी" किंवा परिस्थितीशी तडजोड करणे हा असतो. मात्र, ही म्हण अशा व्यक्तींसाठी वापरली जाते ज्यांच्या कोषात 'तडजोड' हा शब्दच नसतो.

खळबळ फार आणि पाणी कमी

प्रत्यक्ष काम खूप कमी असणे, पण त्याचा गाजावाजा किंवा बडेजाव मात्र फार मोठा करणे.

"खळबळ फार आणि पाणी कमी" (किंवा काही भागांत "खळखळाट फार आणि पाणी कमी") ही मानवी स्वभावातील उथळपणावर बोट ठेवणारी एक अतिशय मार्मिक मराठी म्हण आहे.

एखाद्या गोष्टीचा गाजावाजा, आरडाओरडा किंवा दिखावा फार मोठा असणे; पण प्रत्यक्षात मात्र त्यात काहीही दम नसणे. म्हणजेच, "कृती किंवा प्रत्यक्ष काम अतिशय थोडे, पण त्याचा गाजावाजा आणि दिखावा मात्र प्रचंड असणे."

जेव्हा एखाद्या नदीत, ओढ्यात किंवा भांड्यात पाणी अगदी थोडे (उथळ) असते, तेव्हा त्यात दगड टाकल्यास किंवा ते हलवल्यास त्याचा 'खळखळ' असा मोठा आवाज होतो. याउलट, पाणी जर खोल आणि भरपूर असेल, तर ते संथ असते आणि त्याचा आवाज होत नाही. यावरून, कमी ज्ञान किंवा कमी कर्तृत्व असलेली माणसे जास्त गाजावाजा करतात, हा विचार या म्हणीत आला आहे.

"त्या नवीन शिकवणी वर्गाच्या (Coaching Class) चालकांनी संपूर्ण शहरात मोठे होर्डिंग्ज लावले, वर्तमानपत्रात पानभर जाहिराती

दिल्या; पण प्रत्यक्षात तिथे गेल्यावर समजले की शिकवणारे शिक्षक साधे अनुभवीही नाहीत. याला म्हणतात, खळबळ फार आणि पाणी कमी!"

"रमेश ऑफिसमध्ये नवीन प्रकल्प कसा मोठा करणार याच्या रोज गप्पा मारतो, बैठका गाजवतो; पण महिनाअखेर प्रत्यक्ष कामाचा अहवाल पाहिला तर शून्य असतो. त्याचे हे वागणे म्हणजेच खळबळ फार आणि पाणी कमी."

समानार्थी म्हणी:

मराठीत याच अर्थाच्या अनेक सुंदर म्हणी उपलब्ध आहेत:

'उथळ पाण्याला खळखळाट फार' (अगदी याच संकल्पनेवर आधारित.)

'गरजेल तो पडेल काय?' (फक्त गर्जना करणाऱ्याकडून प्रत्यक्षात काम होत नाही.)

'बोलाचीच कढी आणि बोलाचाच भात' (फक्त शाब्दिक देखावा, प्रत्यक्षात काहीच नाही.)

'थोरले घराचे आणि आळशट पोराचे' आपल्या संकलनासाठी किंवा लेखनासाठी अशाच प्रकारच्या आणखी काही विशिष्ट म्हणींचा अर्थ हवा आहे का?

खिशात नाही आणा आणि मला बाजीराव म्हणा

स्वतःजवळ कोणतीही लायकी किंवा पैसा नसताना उगीचच मोठेपणाची मिजास मारणे.

ही मानवी स्वभावातील फुशारकी आणि खोट्या प्रतिष्ठेवर अचूक प्रहार करणारी एक अतिशय प्रसिद्ध आणि विनोदी मराठी म्हण आहे.

स्वतःजवळ कोणतीही लायकी, पैसा किंवा ऐपत नसताना केवळ लोकांमध्ये आपली मोठी प्रतिष्ठा दिसावी म्हणून खोटा बडेजाव मिरवणे. म्हणजेच, "आर्थिक किंवा बौद्धिक क्षमता नसताना अत्यंत श्रीमंतीचा, श्रीमंती थाटाचा किंवा पराक्रमाचा खोटा आव आणणे."

आणा: हे जुन्या काळातील एक चलन आहे (उदा. चार आणे, आठ आणे). 'खिशात आणा नसणे' म्हणजे अत्यंत गरिबी असणे किंवा खिसा रिकामा असणे.

बाजीराव: 'बाजीराव' हे नाव पेशवेकालीन पराक्रम, श्रीमंती आणि ऐश्वर्याचे प्रतीक मानले जाते. व्यवहारात मोठ्या दिलाच्या किंवा श्रीमंत माणसाला मानाने 'बाजीराव' म्हटले जायचे.

या दोन परस्परविरोधी गोष्टी एकत्र करून ही म्हण तयार झाली आहे—खिशात एक पै नाही, पण स्वतःला श्रीमंत किंवा मोठा राजा समजून घेण्याची वृत्ती.

"अजयकडे स्वतःच्या गाडीत पेट्रोल भरायला पैसे नसतात, पण मित्रांमध्ये बसले की तो मोठ्या मोठ्या जमिनीच्या आणि गाड्यांच्या खरेदीच्या गप्पा मारतो. त्याचे हे वागणे म्हणजे 'खिशात नाही आणा आणि मला बाजीराव म्हणा' असे आहे."

"घरची परिस्थिती बेताची असतानाही केवळ समाजात नाव व्हावे म्हणून बँकेकडून मोठे कर्ज काढून आलिशान गाडी घेणाऱ्या विकासला पाहून शेजारी म्हणाले, 'खिशात नाही आणा आणि मला बाजीराव म्हणा!'"

समानार्थी म्हणी:

'घरात नाही दाणा आणि मला मारुती म्हणा' (घरात अन्नधान्य नसताना स्वतःला देव किंवा मोठा समजणे.)

'अंगात नाही बळ आणि चिमटा घेई काळ'

'नाव सोनूबाई आणि हातात कथलाचा वाळा' (नाव खूप मोठे, पण प्रत्यक्ष परिस्थिती अत्यंत साधी किंवा हलकी असणे.)

खऱ्याचा काळ पांढरा

कधीकधी प्रामाणिक आणि सत्य बोलणाऱ्या माणसालाच जास्त त्रास सहन करावा लागतो किंवा त्याच्यावरच संशय घेतला जातो.

"खऱ्याचा काळ पांढरा" ही मराठी भाषेतील अत्यंत गंभीर, वास्तववादी आणि काहीशी उपरोधिक अशी म्हण आहे.

आजच्या जगात प्रामाणिक आणि सत्य बोलणाऱ्या माणसाला सन्मान मिळण्याऐवजी अनेकदा त्रास, अपमान किंवा संकटांचाच सामना करावा लागतो. म्हणजेच, "सत्याची चाड असणाऱ्या माणसाला जगात वाईट दिवस सोसावे लागतात; खऱ्या माणसाचा पराभव आणि खोट्या माणसाचा विजय होताना दिसणे."

येथे 'काळ' या शब्दाचा अर्थ 'वेळ' किंवा 'परिस्थिती' असा आहे, आणि 'पांढरा' हा शब्द 'फिका', 'निस्तेज' किंवा 'कठोर' या अर्थाने आला आहे. जेव्हा एखाद्याचे दिवस वाईट असतात, तेव्हा 'त्याचा काळ काळा आहे' किंवा 'त्याचे नशीब उजळले' असे म्हटले जाते. परंतु, सत्य बोलणाऱ्याच्या वाट्याला अनेकदा कष्ट आणि उपेक्षाच येते, हे दर्शवण्यासाठी 'खऱ्याचा काळ पांढरा' (म्हणजेच फिका किंवा प्रतिकूल) अशी रचना केली गेली आहे.

"रमेशने ऑफिसमधील घोटाळ्याविरुद्ध प्रामाणिकपणे साक्ष दिली, तर त्यालाच नोकरीवरून काढून टाकण्यात आले आणि घोटाळा करणारे मोकळे सुटले. यालाच म्हणतात, *खऱ्याचा काळ पांढरा!*"

"आजकालच्या जगात जो गोड बोलून फसवणूक करतो त्याचा उदोउदो होतो, आणि जो तोंडावर खरे बोलतो त्याला सगळे वाळीत टाकतात; खरंच, खऱ्याचा काळ पांढरा झाला आहे."

समानार्थी म्हणी व विचार:

'कलियुगात खऱ्याला मरण' (प्रामाणिक माणसाला जगात जगणे कठीण होते.)

'सत्य परेशान हो सकता है, पराजित नही' (हा या म्हणीला दिलासा देणारा हिंदी विचार आहे, मात्र मराठी म्हण ही जगाच्या तात्कालिक आणि निष्ठुर वास्तवावर थेट बोट ठेवते.)

खाईन तर उष्टी, नाहीतर राहीन उपाशी

स्वाभिमान सोडून मिळेल ते स्वीकारण्याची तयारी असणे, किंवा एखाद्या गोष्टीसाठी अतिशय टोकाचा आणि विचित्र हट्ट धरणे.

"खाईन तर उष्टी, नाहीतर राहीन उपाशी" ही मराठीतील एका अत्यंत लाचार, परावलंबी आणि स्वाभिमानशून्य मनोवृत्तीवर प्रहार करणारी म्हण आहे.

ही म्हण 'खाईन तर तुपाशी...' या प्रसिद्ध म्हणीच्या अगदी उलट (विरोधी) अर्थ व्यक्त करते.

स्वतः कष्ट करून किंवा सन्मानाने मिळवण्याऐवजी, दुसऱ्याच्या मेहेरबानीवर किंवा त्यांच्या उष्ट्या-खरकट्या तुकड्यांवर जगण्याची तयारी ठेवणे; पण स्वतःहून काहीही प्रयत्न न करणे. म्हणजेच, "अत्यंत लाचार

होऊन दुसऱ्याचे उष्टे-माष्टे खाणे पसंत करणे, पण स्वाभिमानाने कष्ट करण्याची तयारी न ठेवणे."

जिथे 'तुपाशी' राहण्याचा हट्ट हा टोकाचा स्वाभिमान किंवा अहंकार दाखवतो, तिथे 'उष्टी' खाण्याचा हट्ट हा पराकोटीची आळशी आणि लाचार वृत्ती दर्शवतो.

अशा व्यक्तीला स्वतःचे कर्तृत्व गाजवून काही मिळवण्यात रस नसतो, तर दुसऱ्याच्या जीवावर ऐश करणे किंवा त्यांच्या दयेवर जगणे सोयीचे वाटते.

"दिनेशला स्वतः कष्ट करून सन्मानाने चार पैसे कमावण्याची अजिबात इच्छा नाही. भाऊ देईल त्या तुकड्यावर तो पडून असतो. त्याची ही वृत्ती पाहून शेजारी म्हणतात, 'खाईन तर उष्टी, नाहीतर राहीन उपाशी' आणि याला म्हणावे काय?"

"अनेक लोक स्वतः नवीन व्यवसाय किंवा काम सुरू करत नाहीत, पण दुसऱ्याच्या हाताखाली वर्षानुवर्षे अपमान सहन करत, मिळणाऱ्या तुटपुंज्या पगारावर समाधानी राहतात. त्यांची गत 'खाईन तर उष्टी, नाहीतर राहीन उपाशी' अशी होते."

विरोधी अर्थाची म्हण:

'खाईन तर तुपाशी, नाहीतर राहीन उपाशी' (मिळाले तर अत्यंत उच्च दर्जाचे आणि मानाचे मिळेल तेच घेणार, अन्यथा उपाशी राहणार.)

खाणाराला चव नाही, रांधणाराला सुटी नाही

जेवणाऱ्याला अन्नाची किंमत किंवा चव कळत नाही, आणि स्वयंपाक करणाऱ्याला मात्र सतत कष्ट करावे लागतात. (कृतघ्न माणसांसाठी ही म्हण वापरतात).

ही संसारातील कष्ट, नातेसंबंधांतील कृतज्ञतेचा अभाव आणि अविरत कराव्या लागणाऱ्या श्रमांवर बोट ठेवणारी एक अतिशय कौटुंबिक आणि वास्तववादी मराठी म्हण आहे.

आपण जे काम करतोय त्याचे समोरच्या व्यक्तीला कौतुक, जाणीव किंवा किंमत (चव) नसणे; तरीही ते काम करणाऱ्याला कर्तव्यापोटी किंवा नाईलाजास्तव विश्रांती न घेता सतत राबत राहावे लागणे.
म्हणजेच, "कष्टाचे चीज किंवा कौतुक न होताही अविरत कष्ट करत राहावे लागणे."
रांधणाराला सुटी नाही: घरात स्वयंपाक करणाऱ्या व्यक्तीला (विशेषतः गृहिणीला) सण-उत्सव असो वा आजारपण, रोज स्वयंपाक करावाच लागतो, तिला कामातून कधीही सुटी मिळत नाही.

खाणाराला चव नाही: इतके कष्ट करूनही जेवणारे लोक जर अन्नाला नावे ठेवत असतील किंवा कोणतीही चव न घेता, न आवडता जेवत असतील, तर रांधणाऱ्याचे कष्ट वाया जातात.

हाच न्याय संसारातील किंवा कामाच्या ठिकाणच्या इतर कष्टकऱ्यांनाही लागू होतो, जिथे कष्टाचे मूल्य शून्य ठरते पण काम मात्र थांबत नाही.

"सकाळी उठल्यापासून रात्रीपर्यंत आई घरात सर्वांसाठी राबत असते, पण घरातले सगळे जण रोज जेवणात काही ना काही चुका काढतात. आईच्या कष्टाची कोणालाच जाणीव नाही. तिची अवस्था म्हणजे 'खाणाराला चव नाही आणि रांधणाराला सुटी नाही' अशी झाली आहे."

"कंपनीचा मालक कर्मचाऱ्यांच्या कामावर कधीच समाधानी नसतो, उलट रोज नवीन चुका काढतो; तरीही कर्मचाऱ्यांना पोटासाठी दिवस-रात्र ओव्हरटाईम करावाच लागतो. तिथे हीच म्हण लागू होते."

समानार्थी विचार:

'केले मढे आणि आले रडे' (इतके कष्ट करूनही शेवटी पदरी निराशा किंवा टोमणेच येणे.)

'कुकूट न्याय' (कौतुक न मिळताही अविरत सेवा करत राहणे.)

खर्चणाऱ्याचे खर्चते आणि कोठीवाल्याचे पोट दुखते

पैसे मूळ मालकाचे खर्च होत असतात, पण मधल्या कारभाऱ्याला किंवा नोकराला मात्र ते सहन होत नाही.

ही मानवी स्वभावातील हेवा, मत्सर आणि परोपकाराच्या आड येणाऱ्या संकुचित वृत्तीवर अचूक बोट ठेवणारी एक अतिशय मार्मिक मराठी म्हण आहे.

जेव्हा मूळ मालक किंवा श्रीमंत व्यक्ती स्वतःच्या आनंदासाठी किंवा चांगल्या कामासाठी स्वतःचा पैसा खर्च करायला तयार असते, पण त्या पैशाची व्यवस्था पाहणारा नोकर, व्यवस्थापक किंवा त्रयस्थ माणूस मात्र नाहक जळफळाट करतो किंवा तो पैसा खर्च होऊ नये म्हणून अडथळे आणतो. म्हणजेच, "देणाऱ्याला देण्याचे दुःख नसते, पण मधल्या माणसाला मात्र त्याचा त्रास होतो."

कोठीवाला: जुन्या काळात राजवाड्यांमध्ये किंवा मोठ्या श्रीमंत घरांमध्ये धान्य, पैसे आणि मौल्यवान वस्तू ठेवण्याची जी खोली असायची, त्याला 'कोठी' (Storehouse/Treasury) म्हटले जाई. या कोठीची किल्ली ज्याच्याकडे असायची, त्याला 'कोठीवाला' (कोशाध्यक्ष किंवा मुनीम) म्हणत.

मालकाने हुकूम दिल्यावर कोठीवाल्याला त्याच्या खजिन्यातून पैसे काढून द्यावे लागायचे. खजिना मालकाचा असला, तरी तो कमी होतोय या

विचाराने कोठीवाल्याचे 'पोट दुखायचे' (म्हणजेच त्याला वाईट वाटायचे किंवा हेवा वाटायचा).

"उद्योगपतीने गरिबांना मदत करण्यासाठी मोठा निधी मंजूर केला, पण कार्यालयातील कारकुनाने (Clerk) कागदपत्रांची पूर्तता करण्यातच महिने घालवले. हे पाहून एकाने म्हटले, 'खर्चणाऱ्याचे खर्चते आणि कोठीवाल्याचे पोट दुखते' तर याला म्हणतात."

"वडिलांनी आपल्या मुलाला अभ्यासासाठी महागडा लॅपटॉप घेऊन देण्याचे ठरवले, पण घरातल्या दूरच्या चुलत भावाला मात्र वडिलांचा हा खर्च उधळपट्टीचा वाटू लागला आणि तो त्यात चुका काढू लागला."
समानार्थी म्हणी व विचार:

'राजा उदार झाला आणि हाती भोपळा दिला' (काहीसा जवळचा संदर्भ, जिथे देणारा तयार असतो पण मधली यंत्रणा अडवणूक करते.)

'देणाऱ्याचे हात हजार, घेणाऱ्याचे दोन हात; पण मधल्याचे पोटात काळजात!' (हा याच आशयाचा लोकव्यवहारातील विचार आहे.)

खादाड खाईल तर घरदार खाई, निजेल तर मढं होईल

अतिशय आळशी आणि खादाड माणसाचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरतात, जो जागा असेल तेव्हा फक्त नुकसान करतो आणि झोपला की प्रेतासारखा पडून राहतो.

"खादाड खाईल तर घरदार खाई, निजेल तर मढं होईल" (काही भागांत "खाईल तर घरदार खाई..." अशीही म्हणतात) ही माणसाच्या अतिरेकी आळशीपणावर, अती खादाडपणावर आणि अकर्मण्य वृत्तीवर अत्यंत कडक शब्दांत प्रहार करणारी मराठी म्हण आहे.

एखाद्या माणसाला जर कोणत्याही चांगल्या कामाची किंवा कष्टाची गोडी नसेल आणि तो फक्त खाणे व झोपणे यातच आयुष्य घालवत असेल, तर तो कुटुंबाचा आणि स्वतःचा संपूर्ण नाश करतो. म्हणजेच, "अति खादाड आणि अति आळशी माणूस घराला दारिद्र्याकडे नेतो आणि स्वतःचे जीवन जिवंतपणीच मृतवत् (प्रेतासारखे) बनवून टाकतो."

खादाड खाईल तर घरदार खाई: जर एखाद्या माणसाला फक्त बसून खाण्याची सवय असेल (आणि तो काहीही कमावत नसेल), तर त्याच्या या अती खाण्याच्या आणि उपभोग घेण्याच्या वृत्तीमुळे घरातील संपूर्ण संपत्ती, पैसा आणि शेवटी 'घरदार' विकण्याची वेळ येते.

निजेल तर मढं होईल: 'मढं' म्हणजे प्रेत. जेव्हा हा माणूस खाऊन झाल्यावर झोपतो, तेव्हा तो इतका आळशी बनतो की जणू काही एखादे जिवंत प्रेतच पडून राहावे. त्याच्यामध्ये कोणतीही ऊर्जा, उत्साह किंवा चैतन्य उरत नाही.

"सदाशिवला घरच्यांनी खूप समजावून सांगितले की काहीतरी काम धंदा कर. पण तो सकाळी उशिरा उठून भरपूर जेवणार आणि दुपारी तसाच ढाराढूर झोपणार. त्याचे हे लक्षण पाहून शेजारी म्हणाले, 'याचे लक्षण काही ठीक नाही, खादाड खाईल तर घरदार खाई आणि निजेल तर मढं होईल!'"

"वडीलोपार्जित संपत्तीवर डोळे ठेवून स्वतः काहीही न करता दिवसभर लोळत पडणाऱ्या तरुणांना ही म्हण चपखल लागू होते, कारण त्यांची आळशी वृत्ती अखेर संपूर्ण कुटुंबाला बुडवते."

समानार्थी म्हणी:

'बसून खाणाऱ्याला देवही देत नाही' * 'आळशाची गंगा सुकते' (आळशी माणसाच्या जवळील समृद्धीही संपून जाते.)

'खाऊन खाऊन माजावे, पण टाकून टाकू नये' (याचा संदर्भ संपत्तीच्या गैरवापराशी येतो.)

खायला आधी आणि कामाला कधी?

काम करायची वेळ आली की पळ काढायचा, पण फायदा किंवा जेवणाची वेळ आली की सगळ्यात पुढे राहायचे.

ही माणसाच्या कामचुकारपणावर, स्वार्थी वृत्तीवर आणि आळसावर थेट बोट ठेवणारी एक अत्यंत व्यावहारिक आणि उपरोधिक मराठी म्हण आहे.

काही लोकांना हक्क गाजवायला, उपभोग घ्यायला किंवा जेवायला सगळ्यात पुढे यायला आवडते; पण जेव्हा प्रत्यक्ष कष्ट करण्याची, काम करण्याची किंवा जबाबदारी स्वीकारण्याची वेळ येते, तेव्हा मात्र ते मागे सरकतात किंवा पळ काढतात. म्हणजेच, "फायदा उठवायला नेहमी तयार राहणे, पण कामाच्या वेळी मात्र अंग चोरणे."

शब्दांमागील उपरोधाचा रोख:

ही म्हण प्रश्नार्थक स्वरूपात वापरली जाते. जेव्हा घरात किंवा कामाच्या ठिकाणी एखादी व्यक्ती जेवणाच्या पंक्तीत किंवा फुकट मिळणाऱ्या गोष्टींच्या रांगेत सर्वात आधी उभी राहते, आणि कामाची वेळ आली की गायब होते, तेव्हा तिला सुनावण्यासाठी हा टोकदार प्रश्न विचारला जातो.

"सकाळी शेतातील कामाची वेळ झाली की गण्या पोट दुखण्याचे नाटक करून घरात पडून राहिला, आणि दुपारच्या जेवणाची वेळ होताच ताट घेऊन सगळ्यात आधी बसला. हे पाहून त्याचे वडील रागाने म्हणाले,

'तुझी गत तर खायला आधी आणि कामाला कधी? अशी झाली आहे.'"

"काही कर्मचारी बोनस किंवा सुट्या मागताना सगळ्यात पुढे असतात, पण कंपनीवर जेव्हा संकट येते किंवा जास्त काम करावे लागते, तेव्हा मात्र रजा टाकून पळ काढतात. अशा कामचुकार लोकांना ही म्हण चपखल लागू होते."

समानार्थी म्हणी:

'कामात अळमटळम, जेवायला ढब्बलम!' (कामाच्या वेळी टाळाटाळ करायची आणि जेवायला मात्र भरपूर पुढे यायचे.)

'टाकाऊला टाकू नका, जेवायला विसरू नका!'

'कामाच्या वेळी मावशी आणि जेवणाच्या वेळी पूतळा!' (काम करायची वेळ आली की नात्याने दूरचे व्हायचे आणि जेवताना मात्र जवळचे नाते दाखवायचे.)

खाऊ जाणे तो पचवू जाणे

जे धाडस किंवा कृत्य आपण करतो, त्याचे बरे-वाईट परिणाम भोगण्याची तयारीही आपल्यात असायला हवी.

"खाऊ जाणे तो पचवू जाणे" ही मानवी कृत्य, जबाबदारी आणि परिणामांना सामोरे जाण्याच्या क्षमतेवर भाष्य करणारी एक अतिशय परिपक्व आणि व्यावहारिक मराठी म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीमध्ये एखादे धाडसी, चुकीचे किंवा मोठे काम करण्याचे धाडस असते, त्याने त्या कामातून निर्माण होणाऱ्या परिणामांना, संकटांना किंवा जबाबदारीला सामोरे जाण्याची तयारीही ठेवली पाहिजे. म्हणजेच, "भोग घेण्याची किंवा कृत्य करण्याची हिंमत असणाऱ्याकडे, त्याचे बरे-वाईट परिणाम पचवण्याची ताकदही असायला हवी."

जो माणूस भरपूर किंवा पचायला जड असलेले अन्न खातो, त्याला ते पचवण्याचे मार्ग आणि शरीराची ताकदही माहीत असायला हवी, नाहीतर त्याचे आरोग्य बिघडते.

हाच नियम जीवनातील प्रत्येक गोष्टीला लागू होतो. जर तुम्ही एखादा मोठा शब्द दिला, एखादी जोखीम पत्करली किंवा एखादे कृत्य केले, तर त्यानंतर उद्भवणाऱ्या परिस्थितीला तोंड देता आले पाहिजे. पळपुटेपणा करून चालत नाही.

"रमेशने जुनी नोकरी सोडून कोट्यवधींचे कर्ज काढून नवीन व्यवसाय सुरू केला. सुरुवातीला त्याला खूप तोटा झाला, पण खचून न जाता त्याने दिवस-रात्र मेहनत करून व्यवसाय फायद्यात आणला. याला म्हणतात, 'खाऊ जाणे तो पचवू जाणे!'"

"जर तू कोणाशी तरी वाद घालून आला आहेस, तर आता पोलीस स्टेशनची पायरी चढायला घाबरू नकोस. खाऊ जाणे तो पचवू जाणे या नियमाप्रमाणे आता परिणामांना सामोरा जा."

समानार्थी म्हणी व विचार:

'करावे तसे भरावे' (आपल्या कृत्याचे फळ आपल्यालाच भोगावे लागते.)

'उचलली जीभ लावली टाळ्याला' (हा या म्हणीच्या विरुद्ध वर्तन करणाऱ्यांसाठी वापरला जातो, जे विचार न करता बोलतात पण नंतर परिणाम पचवू शकत नाहीत.)

खऱ्याला मरण नाही आणि खोट्याला चलन नाही

सत्याचा कधीही नाश होत नाही आणि खोटेपणा समाजात फार काळ टिकू शकत नाही.

"खऱ्याला मरण नाही आणि खोट्याला चलन नाही" ही मानवी मूल्यांवर, नैतिकतेवर आणि अंतिमतः सत्याच्या होणाऱ्या विजयावर विश्वास दृढ करणारी एक अत्यंत मार्गदर्शक आणि सकारात्मक मराठी म्हण आहे.

सत्याचा मार्ग धरणाऱ्या माणसाला तात्कालिक त्रास झाला, तरी त्याचे सत्य कधीही नष्ट होत नाही; त्याला समाजात कायम आदर मिळतो. याउलट, खोटेपणाचा आधार घेणाऱ्या माणसाचे दिवस फार काळ टिकत नाहीत, समाजात त्याच्या खोट्या व्यवहाराला किंवा शब्दाला कोणतीही

किंमत उरत नाही. म्हणजेच, "सत्य चिरंतन असते आणि खोटेपणाला दीर्घायुष्य नसते."

शब्दांमागील संकल्पना:

खऱ्याला मरण नाही: एखादी खरी गोष्ट किंवा प्रामाणिक माणूस काही काळ संकटात सापडू शकतो, पण त्याचे अस्तित्व किंवा त्याचे नाव कधीही पुसले जात नाही. इतिहास साक्षी आहे की, सत्य शेवटी उजेडात येतेच.

खोट्याला चलन नाही: 'चलन' म्हणजे बाजारात चालणारे नाणे (Currency). जसे खोटे नाणे बाजारात चालत नाही, तसेच खोट्या माणसाची पत, विश्वासार्हता आणि हुशारी समाजात फार काळ चालू शकत नाही.

"न्यायालयात पैशाच्या जोरावर खोट्या साक्षीदारांनी सुरुवातीला केस जिंकण्याचा प्रयत्न केला; परंतु अंतिम सुनावणीत पुराव्यांसह सत्य समोर आलेच आणि गुन्हेगारांना शिक्षा झाली. म्हणतात ना, 'खऱ्याला मरण नाही आणि खोट्याला चलन नाही!'"

"व्यवसायात काही काळ भागीदाराने फसवणूक केल्यामुळे नितीनचे मोठे नुकसान झाले. पण त्याच्या प्रामाणिक स्वभावामुळे बाजारातील इतर व्यापाऱ्यांनी त्याला पुन्हा उभे केले आणि फसवणूक करणाऱ्याला सर्वांनी वाळीत टाकले. तिथे ही म्हण तंतोतंत लागू होते."

समानार्थी म्हणी व विचार:

'सत्यमेव जयते' (सत्याचाच विजय होतो.)

'चोराचे पाऊल चोरावरच पडते' किंवा 'खोट्याच्या कपाळी गोटा' (खोटे काम करणाऱ्याचे नुकसान ठरलेले असते.)

'कर नाही त्याला डर कशाला'

खऱ्याची दुनिया नाही

आजकालच्या जगात प्रामाणिक आणि सत्य बोलणाऱ्या माणसाची किंमत उरलेली नाही, उलट लबाड लोकांचाच बोलबाला होतो, अशी खंत व्यक्त करताना ही म्हण वापरतात.

"खऱ्याची दुनिया नाही" ही मानवी व्यवहारातील स्वार्थीपणावर आणि आजच्या युगातील कडू वास्तवावर बोट ठेवणारी एक अत्यंत हताश आणि उपरोधिक मराठी म्हण आहे.

आजच्या जगात प्रामाणिकपणा, सरळ मार्गाने वागणे आणि खरे बोलणे या गुणांना फारशी किंमत उरलेली नाही; उलट जे लोक खोटेपणा, लबाडी आणि गोड बोलून फसवणूक करतात, तेच जगात यशस्वी होताना दिसतात. म्हणजेच, "प्रामाणिक आणि सत्यवादी माणसाला जगात उपेक्षा, त्रास किंवा फसवणूकच पदरी पडते."

ही म्हण सहसा माणूस अत्यंत निराश झाल्यावर किंवा एखाद्या प्रामाणिक कृत्याचा मोबदला म्हणून जेव्हा त्याला फसवणूक किंवा अपमान मिळतो, तेव्हा उद्गारली जाते. ही म्हण 'खऱ्याचा काळ पांढरा' या म्हणीशी अगदी एकरूप आहे.

"रमेशने आपल्या मित्राला अडनडचणीच्या काळात कोणतीही पावती न घेता विश्वासाने मोठी रक्कम उसने दिली. पण जेव्हा स्वतःला गरज पडली तेव्हा मित्राने पैसे देण्यास तर नकार दिलाच, उलट 'मी कधी पैसे घेतलेच नव्हते' असा खोटा आव आणला. तेव्हा रमेश हताश होऊन म्हणाला, 'खरंच, आजकाल खऱ्याची दुनिया नाही!'"

"ऑफिसमध्ये दिवस-रात्र प्रामाणिकपणे काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्याला डावलून, साहेबांची खोटी स्तुती करणाऱ्या आणि कामाची नुसती चमकोगिरी करणाऱ्या व्यक्तीला जेव्हा बढती (Promotion) मिळते, तेव्हा तिथे हीच म्हण लागू होते."

समानार्थी म्हणी:

'खऱ्याचा काळ पांढरा' (सत्य बोलणाऱ्याचे दिवस अनुकूल नसतात.)

'कलियुगात खऱ्याला मरण' * 'खरे बोलणे जगाला रुचत नाही'

खाई आणि खाई, तर म्हणे माझीच आई

जोपर्यंत आपला स्वार्थ साधला जातो किंवा फायदा होतो, तोपर्यंत समोरच्याची खोटी स्तुती करणे किंवा त्याच्याशी अत्यंत जवळीक दाखवणे.

"खाई आणि खाई, तर म्हणे माझीच आई" ही मानवी स्वभावातील अत्यंत टोकाचा स्वार्थीपणा, लोभी वृत्ती आणि केवळ फायद्यापुरते नातेसंबंध जपण्याच्या प्रवृत्तीवर अचूक प्रहार करणारी एक अत्यंत उपरोधिक मराठी म्हण आहे.

जोपर्यंत एखादी व्यक्ती आपल्याला सातत्याने खाऊ घालत असते, संपत्ती देत असते किंवा आपला स्वार्थ पूर्ण करत असते, तोपर्यंतच तिच्याशी अत्यंत जवळचे नाते सांगणे आणि तिचा उदोउदो करणे; पण तिचा फायदा संपताच तिला विसरून जाणे. म्हणजेच, "केवळ स्वतःच्या स्वार्थासाठी किंवा लाभासाठी एखाद्याला देवमाणूस मानणे किंवा त्याच्याशी मोठे नाते जोडणे."

या म्हणीत 'आई' या पवित्र नात्याचा वापर मानवी स्वभावातील लबाडी दाखवण्यासाठी केला आहे. आईचे प्रेम हे निःस्वार्थी असते, पण या म्हणीतील व्यक्ती अशी आहे जी समोरची व्यक्ती जोपर्यंत तिच्या पदरात दान टाकत राहते ('खाई आणि खाई'), तोपर्यंतच तिला 'माझीच आई'

म्हणून तिची स्तुती करते. यात कृतज्ञतेपेक्षा 'हव्यास' आणि 'मतलबीपणा' जास्त दिसून येतो.

"नेते जोपर्यंत पदे आणि निधी वाटत होते, तोपर्यंत कार्यकर्ते त्यांना 'आमचे तारणहार' म्हणत मागे-पुढे करत होते. पण नेत्यांची सत्ता जाताच कार्यकर्त्यांनी दुसऱ्या पक्षाची वाट धरली. त्यांची ही वृत्ती म्हणजेच, 'खाई आणि खाई, तर म्हणे माझीच आई!'"

"श्रीमंत आजोबा जिवंत असेपर्यंत त्यांच्या संपत्तीवर डोळा ठेवून त्यांची अवाजवी सेवा करणारे नातेवाईक, त्यांनी संपत्ती ट्रस्टला दान केल्याचे कळताच फिरकणेही बंद झाले. तिथे ही म्हण तंतोतंत लागू होते."
समानार्थी म्हणी व विचार:

'ताकापुरते रामायण' (स्वतःचे काम किंवा स्वार्थ साधण्यापुरतीच समोरील व्यक्तीची मनधरणी करणे.)

'दाम करी काम, बीबी करी सलाम' * 'गरज सरो आणि वैद्य मरो' (काम संपले की उपकार करणाऱ्याला विसरून जाणे.)

खाल्लेल्या मिठाला जागणे

ज्याने आपल्याला संकटकाळात मदत केली किंवा अन्न दिले, त्याच्याशी आयुष्यभर कृतज्ञ (इमानदार) राहणे.

"खाल्लेल्या मिठाला जागणे" (किंवा "मिठाला जागणे") हा मराठी भाषेतील अत्यंत पवित्र, नैतिक आणि मानवी मूल्यांची जपणूक करणारा एक अतिशय लोकप्रिय वाक्प्रचार व विचार आहे.

हा विचार 'गरज सरो आणि वैद्य मरो' किंवा 'ताकापुरते रामायण' यांसारख्या स्वार्थी वृत्तीच्या अगदी विरुद्ध आहे.

ज्या व्यक्तीने आपल्याला संकटाच्या काळात मदत केली, अन्न दिले किंवा आश्रय दिला, तिच्या उपकारांची आयुष्यभर जाणीव ठेवणे आणि तिच्याशी नेहमी प्रामाणिक राहणे. म्हणजेच, "कृतज्ञता बाळगणे, प्रामाणिक राहणे आणि उपकारकर्त्याशी कधीही प्रतारणा (विश्वासघात) न करणे."

भारतीय संस्कृतीमध्ये 'मीठ' हे अत्यंत महत्त्वाचे आणि आदराचे प्रतीक मानले गेले आहे. प्राचीन काळापासून असे मानले जाते की, आपण ज्याच्या घरचे अन्न किंवा मीठ खातो, त्याचे आपल्यावर ऋण (कर्ज) असते. त्या ऋणाची परतफेड करणे किंवा कमीत कमी त्याच्याशी कधीही गद्दारी न करणे, हे प्रत्येक प्रामाणिक माणसाचे कर्तव्य मानले जाते. इतिहासात अनेक शूर सरदारांनी आणि सैनिकांनी आपल्या राजाच्या किंवा स्वामीच्या 'मिठाला जागून' प्राणांची आहुती दिल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

"मालकाने विठ्ठलला अत्यंत गरिबीच्या अवस्थेतून बाहेर काढून आपल्या दुकानात कामावर ठेवले होते. पुढे दुकानावर मोठे संकट आले आणि इतर नोकर सोडून गेले, तरी विठ्ठल मालकाच्या पाठीशी खंबीरपणे उभा राहिला. याला म्हणतात खाल्लेल्या मिठाला जागणे."

"कितीही मोठे पद किंवा श्रीमंती मिळाली, तरी ज्या संस्थेने आपल्याला घडवले तिची पडत्या काळात मदत करणे म्हणजे खाल्लेल्या मिठाला जागणे होय."

विरोधी अर्थाचे वाक्प्रचार:

'खाल्ल्या घरचे वासे मोजणे' (ज्याच्या घरी राहिले किंवा ज्याचे अन्न खाल्ले, त्याचेच नुकसान करण्याचा प्रयत्न करणे; म्हणजेच नमकहरामी करणे.)

'कृतघ्नपणा करणे'

खाण पाहावी ढीगाची आणि मुलगी पाहावी कुळाची

ज्याप्रमाणे खाणीचा दर्जा तिची व्याप्ती पाहून कळतो, त्याचप्रमाणे मुलीचे संस्कार आणि स्वभाव तिच्या कुटुंबाची पार्श्वभूमी पाहून ओळखता येतात.

"खाण पाहावी ढीगाची आणि मुलगी पाहावी कुळाची" (काही भागांत "खाण तशी माती" या अर्थाने जोडली जाणारी) ही कौटुंबिक संस्कार,

वंशपरंपरा आणि सुसंस्कृतपणाचे महत्त्व सांगणारी एक पारंपरिक मराठी म्हण आहे.

ज्याप्रमाणे एखाद्या खाणीतून निघालेल्या ढीगाचा किंवा खनिजाचा दर्जा पाहून त्या खाणीची श्रेष्ठता समजते, त्याचप्रमाणे एखाद्या मुलीचे वर्तन, संस्कार आणि स्वभाव समजून घेण्यासाठी तिचे कौटुंबिक पार्श्वभूमी, घराण्याचे संस्कार आणि कुळ पाहावे. म्हणजेच, "व्यक्तीच्या अंगी असणारे संस्कार हे तिच्या कुटुंबाकडून आणि कुळाकडून मिळालेल्या वारशावर अवलंबून असतात."

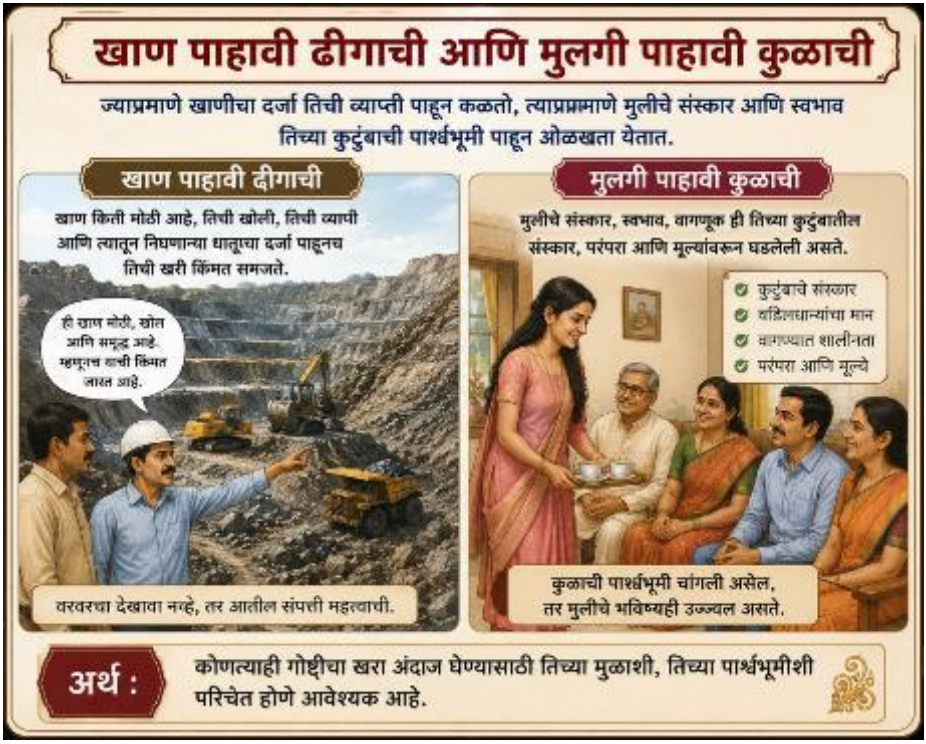

खाण पाहावी ढीगाची: एखादी सोन्याची, हिऱ्याची किंवा कोळशाची खाण किती मौल्यवान आहे, हे तिथून बाहेर पडणाऱ्या ढीगावरून (उत्पादनावरून) ठरते. ढीग उत्तम दर्जाचा असेल तर खाणही समृद्ध मानली जाते.

मुलगी पाहावी कुळाची: जुन्या काळात विवाहबंधनात जोडले जाताना कौटुंबिक संस्कारांना आणि घराण्याच्या परंपरेला (कुळाला) अत्यंत महत्त्व दिले जाई. रूप किंवा वरवरच्या गोष्टींपेक्षा कुटुंबातील नैतिक मूल्ये, आदरयुक्त वर्तन आणि सुसंस्कृतपणा हा मुलीमध्ये उपजतच येतो, हा या म्हणीमागील मुख्य सामाजिक विचार आहे.

"शांताबाईंनी आपल्या मुलासाठी मुलगी निवडताना तिच्या घराण्यातील सर्व थोर-मोठ्यांचा स्वभाव आणि त्यांचे आचार-विचार आधी समजून घेतले; कारण त्यांचे स्पष्ट मत होते की, 'खाण पाहावी ढीगाची आणि मुलगी पाहावी कुळाची!'"

"सुनीलच्या घरचे सर्वच लोक अत्यंत सरळमार्गी आणि परोपकारी आहेत, त्यामुळे त्याची बहीणही तशीच संस्कारी निघाली यात नवल नाही. म्हणतात ना, खाण पाहावी ढीगाची आणि मुलगी पाहावी कुळाची."

समानार्थी म्हणी:

'खाण तशी माती आणि आई तशी लेकी' (जशी खाण असेल तशीच तिथली माती असते, आणि जशी आई असते तसेच संस्कार मुलीवर होतात.)

'बाप तसा बेटा, कुंभार तसा लोटा' (हाच नियम मुलांच्या बाबतीत लागू करताना वापरली जाणारी म्हण.)

खाऊन माजावे, पण टाकून माजू नये

देवाने दिलेल्या संपत्तीचा किंवा सुखाचा स्वतः उपभोग जरूर घ्यावा, पण अन्नाची नासाडी करून किंवा गरिबांना हिणवून पैशाचा माज (अहंकार) दाखवू नये.

"खाऊन माजावे, पण टाकून माजू नये" ही अन्नधान्याचा आदर करायला शिकवणारी आणि समृद्धीचा अपव्यय (Waste) करणाऱ्यांच्या डोळ्यांत अंजन घालणारी एक अत्यंत सुजाण आणि संस्कारी मराठी म्हण आहे.

देवाने किंवा नशिबाने आपल्याला भरपूर दिले असेल, तर त्याचा यथेच्छ उपभोग घ्यावा, चांगले खावे-प्यावे आणि ऐश्वर्यात राहावे; पण आपल्याकडे खूप संपत्ती किंवा अन्न आहे म्हणून त्याची नासाडी करू नये किंवा ते फेकून देऊन माज (अहंकार) मिरवू नये. म्हणजेच, "वैभवाचा

उपभोग घेण्यास हरकत नाही, पण अन्नाचा वा पैशाचा अपव्यय करून खोटा अहंकार दाखवणे चुकीचे आहे."

खाऊन माजावे: येथे 'माजणे' हा शब्द सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही अर्थांनी वापरता येतो. चांगल्या अन्नाने शरीर सुदृढ आणि सशक्त बनवणे म्हणजे खाऊन माजणे. तसेच, स्वतःच्या पैशाने सुखाचा उपभोग घेणे गैर नाही.

टाकून माजू नये: खरी चूक तिथे होते जिथे माणूस ताटात अन्न सोडून देतो, ते कचऱ्यात फेकतो किंवा संपत्तीचा गैरवापर करतो. जगात अनेकांना दोन वेळचे अन्न मिळत नाही, याचे भान न ठेवता अन्न किंवा संपत्ती वाया घालवणे हा 'खोटा माज' आहे, जो शेवटी दारिद्र्याला कारणीभूत ठरतो.

"लग्नाच्या पंगतीत अक्षताने ताटात भरपूर पदार्थ वाढून घेतले, पण अर्ध्याहून जास्त अन्न न खाताच ती ताट सोडून उठली. हे पाहून आजीने तिला हटकले आणि म्हटले, 'बाळा, जेवायचे होते तितकेच घ्यायचे. खाऊन माजावे, पण टाकून माजू नये हा नियम नेहमी लक्षात ठेव!'"

"वडिलांच्या अफाट संपत्तीवर मुलगा मित्रांना रोज पार्ट्या देत होता आणि उरलेले महागडे अन्न फेकून देत होता. शेजाऱ्यांनी त्याला समजावले की, आज पैसा आहे म्हणून त्याची अशी नासाडी करू नकोस, कारण अन्न आणि लक्ष्मीचा अनादर फार काळ टिकत नाही."

समानार्थी म्हणी व विचार:

'अन्नाचा हा तोरा, मग मिळेल कोठून दुजोरा?'

'अन्न हे पूर्णब्रह्म' (अन्नाला देवाचा दर्जा देऊन त्याचा आदर करण्याचा भारतीय विचार या म्हणीचा पाया आहे.)

'लक्ष्मी चंचल असते' (पैशाचा माज केल्यास तो कधीही निघून जाऊ शकतो, हा या म्हणीमागील गर्भित इशारा आहे.)

खेटराची पूजा खेटरानेच होते

दुर्जन किंवा मूर्ख माणसाशी सरळ मार्गाने वागून चालत नाही; त्याला त्याच्याच भाषेत (कठोरपणे) धडा शिकवावा लागतो.

"खेटराची पूजा खेटरानेच होते" (किंवा काही भागांत "खेटराला खेटराचाच पूजक मिळतो") ही दुष्ट, उद्दाम किंवा हलक्या प्रवृत्तीच्या माणसांना सरळ करण्यासाठी त्याच प्रकारच्या भाषेचा किंवा उपचाराचा वापर करावा लागतो, हे सांगणारी अत्यंत कडक आणि व्यावहारिक मराठी म्हण आहे.

लायकी नसलेल्या, दुराग्रही किंवा उद्धट माणसाशी नम्रतेने किंवा आदराने वागून चालत नाही; त्याला सरळ करण्यासाठी त्याच्यासारखाच कठोर, टोकाचा किंवा जशास तसा (Tit for tat) मार्ग अवलंबावा लागतो.

म्हणजेच, "दुर्जनाला वठणीवर आणण्यासाठी दुर्जनासारखेच वागावे लागते."

खेटर: 'खेटर' म्हणजे जुनी, झिजलेली किंवा फाटलेली चप्पल/पादत्राण. लोकव्यवहारात हा शब्द अत्यंत तुच्छता किंवा टाकाऊ वस्तू/व्यक्ती दर्शवण्यासाठी वापरला जातो.

पूजा: देव्हाऱ्यातील देवाची पूजा आपण फुले, चंदन आणि अक्षता वाहून अत्यंत आदराने करतो. पण 'खेटर' ही काही आदराची वस्तू नाही. त्यामुळे त्याची 'पूजा' करायची असेल, तर त्याला दुसऱ्या 'खेटरानेच' (चपलेनेच) बदडावे लागेल, असा याचा उपरोधिक आणि शाब्दिक अर्थ निघतो.

"गावचा तो गुंड सर्वांशी अरेरावी करायचा, पोलीस स्टेशनलाही जुमानायचा नाही. पण जेव्हा नवीन आलेल्या कडक अधिकाऱ्याने त्याला त्याच गावरान भाषेत चोप दिला, तेव्हा तो ताकास तूर लागू देईनासा झाला. हे पाहून गावकरी म्हणाले, 'अगदी बरोबर झाले, खेटराची पूजा खेटरानेच होते!'"

"रमेश नेहमी शांतपणे आणि सभ्यतेने वागायचा, पण सुरेश त्याचा गैरफायदा घेऊन रोज त्याचा अपमान करायचा. शेवटी एक दिवस रमेशने सर्वांसमोर सुरेशची लायकी काढली आणि त्याला गप्प केले. यालाच म्हणतात, खेटराची पूजा खेटरानेच होते."

समानार्थी म्हणी व विचार:

'सळो की पळो करून सोडणे' (काहीशा जवळच्या संदर्भात.)

'शाठ्यं प्रति शाठ्यं कुर्यात्' (जशास तसे वागावे हा संस्कृत विचार.)

'काट्यानेच काटा निघतो' (संकट किंवा वाईट गोष्ट दूर करण्यासाठी त्याच तोडीच्या गोष्टीचा वापर करणे.)

खड्यासारखे वगळणे

तांदळातील खडा जसा निरुपयोगी म्हणून फेकून दिला जातो, तसेच एखाद्या समूहातून किंवा कामातून नकोशा असणाऱ्या माणसाला पूर्णपणे बाजूला करणे.

"खड्यासारखे वगळणे" (किंवा "ताकातून खड्यासारखे काढून टाकणे") हा मराठी भाषेतील अत्यंत प्रभावी आणि नेहमी वापरला जाणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या समूहातून, कामातून किंवा नियोजनातून एखाद्या निरुपयोगी, अडथळा ठरणाऱ्या किंवा नकोशा असलेल्या व्यक्तीला अथवा गोष्टीला पूर्णपणे आणि सहजतेने बाजूला करणे. म्हणजेच, "अत्यंत सहजतेने आणि कायमचे दूर करणे."

जेव्हा आपण धान्य (उदा. तांदूळ, गहू) निवडतो किंवा जेवताना पानात किंवा ताकात एखादा नकोसा खडा येतो, तेव्हा आपण तो खडा अलगद हाताने उचलतो आणि बाहेर फेकून देतो. तो खडा फेकून दिल्यावर धान्याची किंवा अन्नाची शुद्धता वाढते आणि खड्याचा विचार मनात पुन्हा येत नाही. याच प्रक्रियेवरून, नकोशा गोष्टीला समूहातून कायमचे बाहेर काढण्याच्या कृतीला 'खड्यासारखे वगळणे' म्हटले जाते.

"प्रकल्प (Project) पूर्ण करताना नितीन सतत कामचुकारपणा करत होता आणि इतरांच्या कामात अडथळे आणत होता, शेवटी व्यवस्थापकांनी त्याला त्या टीममधून खड्यासारखे वगळले."

"आयुष्यात प्रगती करायची असेल, तर मनातील नकारात्मक आणि वाईट विचारांना खड्यासारखे वगळायला शिकले पाहिजे."

या वाक्प्रचारात 'अलगदपणा' आणि 'निर्णायकता' हे दोन महत्त्वाचे भाव आहेत. म्हणजेच, कोणतीही मोठी खळबळ न माजवता किंवा फार वाद न घालता, शांतपणे त्या निरुपयोगी गोष्टीला कायमचे दूर करणे यात अभिप्रेत असते.

खडूने लिहिलेले खडूनेच पुसता येते

ज्या मार्गाने एखादी चूक किंवा गैरसमज निर्माण झाला आहे, त्याच मार्गाने तो निस्तरावा लागतो.

"खडूने लिहिलेले खडूनेच पुसता येते" (किंवा काही संदर्भांत "खडूचे डाग खडूनेच पुसतात") ही मानवी चुका, मतभेद आणि जीवनातील समस्या सोडवण्याच्या मार्गांवर भाष्य करणारी एक अतिशय वैचारिक आणि सुजाण मराठी म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीमुळे, ज्या माध्यमातून किंवा ज्या चुकीच्या विचारसरणीमुळे एखादी समस्या निर्माण झाली आहे, ती समस्या सोडवण्यासाठी किंवा ती चूक सुधारण्यासाठी त्याच व्यक्तीचा, माध्यमाचा किंवा मूळ घटकाचा आधार घ्यावा लागतो. म्हणजेच, "समस्येचे मूळ जिथे असते, तिथेच तिच्या निवारणाचा उपायही असतो."

फळ्यावर जर खडूने काही लिहिले, तर ते कापडाने किंवा डस्टरने पुसले जातेच; पण जर तिथेच खडूचा वापर करून खाडाखोड केली किंवा त्यावर पुन्हा खडू फिरवला, तर जुने लिखाण अस्पष्ट होऊन पुसल्यासारखे होते.

जीवनात अनेकदा जुने मतभेद किंवा गैरसमज मिटवण्यासाठी तिसऱ्या त्रयस्थ माणसाची मदत घेण्यापेक्षा, ज्यांच्यामध्ये वाद झाला आहे त्यांनीच एकत्र येऊन तो सोडवणे योग्य ठरते. तसेच, विचारांची लढाई ही शस्त्राने नाही तर विचारानेच जिंकावी लागते, हा संस्कार या म्हणीत दडला आहे.

"दोन भावांमधील जमिनीचा वाद न्यायालयात नेऊन वकिलांवर लाखो रुपये खर्च करण्यापेक्षा, त्यांनी स्वतः समोरासमोर बसून सामोपचाराने तो मिटवला. हे पाहून आजोबा म्हणाले, 'खडूने लिहिलेले खडूनेच पुसता येते' हेच खरे; तिसऱ्या माणसाने यात पडून फक्त स्वतःचा फायदा करून घेतला असता."

"अमित आणि सुमित यांच्यात एका लहानशा गोष्टीवरून गैरसमज झाला होता. त्यांनी सोशल मीडियावर वाद घालण्याऐवजी एकमेकांना फोन करून मन मोकळे केले आणि भांडण संपवले. तिथे ही म्हण तंतोतंत लागू होते."

समानार्थी म्हणी व विचार:

'काट्यानेच काटा निघतो' (काहीसा आक्रमक संदर्भ, जिथे अडथळा दूर करण्यासाठी तशाच साधनाची गरज असते.)

'ज्याची गाठ त्यानेच सोडावी' (ज्याने समस्या निर्माण केली आहे, त्यानेच ती सोडवणे सर्वात सोपे असते.)

'लोखंडाला लोखंडच कापते'

खाणाराचे तोंड चालते, तर बोलणाऱ्याचे हात चालतात

काही लोक प्रत्यक्षात काम करण्याऐवजी फक्त बोलण्यात (बडेजाव मारण्यात) पटाईत असतात.

"खाणाराचे तोंड चालते, तर बोलणाऱ्याचे हात चालतात" ही मानवी स्वभावातील परस्परविरोधी क्रिया आणि संभाषणाच्या ओघात होणाऱ्या शारीरिक हालचालींवर अतिशय विनोदी व मार्मिक भाष्य करणारी मराठी म्हण आहे.

जेव्हा एखादा माणूस जेवायला बसतो किंवा काही खात असतो, तेव्हा त्याचे लक्ष फक्त खाण्यावर असते आणि त्याचे तोंड अविरत चालू असते. याउलट, जेव्हा एखादा माणूस उत्साहाने किंवा आवेशाने एखादी गोष्ट सांगत असतो, संवाद साधत असतो, तेव्हा तो केवळ तोंडाने बोलत नाही, तर आपले विचार प्रभावीपणे मांडण्यासाठी त्याचे हात आणि अंगविक्षेप (Body Language) सतत हलत राहतात.

म्हणजेच, "प्रत्येक क्रियेचे एक विशिष्ट लक्षण असते—खाताना तोंडाची हालचाल मुख्य असते, तर बोलताना हातांचे हावभाव महत्त्वाचे ठरतात."

खाणाराचे तोंड चालते: जेवताना किंवा खाताना माणूस शांतपणे अन्नाचा आस्वाद घेतो, तिथे बोलण्यापेक्षा चावण्याची क्रिया महत्त्वाची असते.

बोलणाऱ्याचे हात चालतात: ही मानवी मानसशास्त्राची (Psychology) एक सहज प्रवृत्ती आहे. कोणताही वक्ता, शिक्षक किंवा सामान्य माणूस जेव्हा रंगात येऊन बोलतो, तेव्हा गोष्टी अधिक स्पष्ट करण्यासाठी त्याचे हात हवेत आपोआप फिरू लागतात. हाताच्या हालचालींशिवाय बोलणे निस्तेज वाटते.

"वर्गात नवीन आलेले भूगोलाचे शिक्षक जेव्हा पृथ्वीच्या परिवलनाविषयी शिकवू लागले, तेव्हा ते तोंडाने सांगत असतानाच हाताने गोल फिरवून दाखवत होते. मुलांनी घरी येऊन सांगितले की, 'खाणाराचे तोंड चालते, तर बोलणाऱ्याचे हात चालतात' याचा प्रत्यय आज आम्हाला गुरुजींना पाहून आला."

"बैठकीत रमेश इतक्या आवेशाने आपली बाजू मांडत होता की बोलता बोलता त्याचे हात सारखे टेबलवर आदळत होते. ते पाहून मित्राने हसत म्हटले, 'अरे रमेश, जरा शांत हो, बोलणाऱ्याचे हात चालतात हे खरे, पण शेजाऱ्याला लागेल असे हात हलवू नकोस!'"

ही म्हण मानवी संवादाची सहजता आणि शरीराचा समतोल दर्शवते. आपल्या संकलनात किंवा ग्रंथ संपादनात समाविष्ट करण्यासाठी ही एक उत्तम व्यावहारिक निरीक्षण असणारी म्हण आहे.

खिडकीतून आलेला वारा आणि भीक मागून आलेला पैसा कधीच पुरत नाही

उसनवारी किंवा भिकेवर मिळालेल्या गोष्टी तात्पुरत्या असतात, त्यातून माणसाचे कायमचे कल्याण होत नाही; स्वतःचे कष्टच कामी येतात.

हे अगदी खरे आणि खोल अर्थ असणारे वाक्य आहे. माणसाच्या आयुष्यातील एक महत्त्वाचा व्यावहारिक आणि मानसिक विचार या ओळीत अतिशय मार्मिकपणे मांडला आहे.

खिडकीतून आलेला वारा: खिडकीतून येणारी वाऱ्याची झुळूक ही क्षणिक सुख किंवा आराम देते. ती काही काळासाठी आपल्याला सुखावून जाते, पण संपूर्ण खोली थंड ठेवण्यास किंवा कायमचा उकाडा दूर करण्यास ती असमर्थ ठरते. वारा कधी येईल आणि कधी थांबेल यावर आपले नियंत्रण नसते.

भीक मागून आलेला पैसा: त्याचप्रमाणे, दुसऱ्याच्या दयेवर किंवा मोफत मिळालेला पैसा (ज्यासाठी स्वतः कष्ट केलेले नाहीत) कधीच पुरत नाही. तो माणसाला परावलंबी बनवतो. असा पैसा तात्पुरती गरज भागवू शकतो, पण त्याने कधीही समृद्धी, समाधान किंवा स्वाभिमान मिळत नाही.

स्वतःच्या घामाचा, मेहनतीचा आणि हक्काचा पैसा हा छोटा असला, तरी तो माणसाला कायमचे स्थैर्य आणि स्वाभिमान देतो.

खिडकीच्या वाऱ्यापेक्षा जसा स्वतःचा पंखा किंवा निसर्गातील उघडे मैदान जास्त हवा देते, तसेच दुसऱ्याच्या मदतीवर अवलंबून राहण्यापेक्षा स्वतःच्या पायावर उभे राहणे माणसाला आयुष्यभर पुरते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "तात्पुरत्या आणि परावलंबी गोष्टींपेक्षा, स्वतःच्या कष्टाने मिळवलेल्या गोष्टीच जीवनात कायम टिकतात आणि अपार समाधान देतात."

खोट्याच्या पाठीवर नेहमीच धूळ

खोटं बोलणारा माणूस कितीही लपवायचा प्रयत्न करत असला, तरी त्याची लबाडी कधी ना कधी उघडी पडतेच आणि त्याला अपमान सहन करावा लागतो.

ही मराठीतील एक अत्यंत अर्थपूर्ण आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

जो माणूस खोटं बोलतो, त्याच्या पाठीवर नेहमी धूळ उडते किंवा त्याला अपमानित व्हावे लागते.

तुम्ही कितीही हुशारीने खोटं बोललात किंवा सत्यावर पांघरूण घालण्याचा प्रयत्न केलात, तरी एक ना एक दिवस सत्य बाहेर येतंच.

जेव्हा ते सत्य समोर येतं, तेव्हा खोटं बोलणाऱ्याची समाजात नाचक्की होते, त्याला मान खाली घालावी लागते आणि त्याच्या पदरात केवळ 'धूळ' (म्हणजेच अपमान आणि अपयश) पडते.

खोट्याचा पाया कच्चा असतो. तात्पुरता फायदा मिळवण्यासाठी खोट्याचा आधार घेता येईलही, पण दीर्घकाळात फक्त सत्यच टिकून राहतं.

एकदा का माणसाचं खोटं पकडलं गेलं, की त्याचा लोकांवरचा विश्वास पूर्णपणे उडतो.

समजा एखाद्या विद्यार्थ्याने परीक्षेत कॉपी करून चांगले गुण मिळवले आणि घरी खोटं सांगितलं की त्याने खूप अभ्यास केला होता. पण जेव्हा पुढील वर्गात किंवा नोकरीच्या मुलाखतीत त्याची खरी बुद्धिमत्ता तपासली जाते, तेव्हा तो नापास होतो. अशा वेळी त्याचं आधीचं खोटं उघड पडतं आणि त्याला अपमान सहन करावा लागतो. यालाच म्हणतात, "खोट्याच्या पाठीवर नेहमीच धूळ".

खोटं बोलून मिळवलेलं यश किंवा आनंद हा क्षणभंगुर असतो. शेवटी सत्याचाच विजय होतो आणि खोटेपणा करणाऱ्याच्या पदरी निराशाच येते. म्हणूनच नेहमी सत्याची कास धरावी.

खायला चवदार आणि करायला बेजार

एखादी गोष्ट उपभोगी किंवा दिसायला खूप छान वाटते, पण ती तयार करण्यासाठी किंवा मिळवण्यासाठी प्रचंड कष्ट करावे लागतात.

"खायला चवदार आणि करायला बेजार" ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि चपखल म्हण आहे!

या म्हणीचा सोपा अर्थ असा की—काही पदार्थ खाताना अत्यंत स्वादिष्ट, जिभेची चव वाढवणारे आणि मजेचे वाटतात; पण ते प्रत्यक्ष बनवताना मात्र गृहिणीची किंवा स्वयंपाकी माणसाची प्रचंड दमछाक होते, खूप मेहनत आणि वेळ लागतो.

आपल्या मराठी खाद्यसंस्कृतीत अशा अनेक डिशेस आहेत, ज्यांना हा नियम तंतोतंत लागू होतो. उदाहरणादाखल काही पदार्थ पाहूया:

डाळ शिजवणे, पुरण वाटणे, ते पोळीत भरून लाटणे यात भरपूर वेळ आणि कष्ट जातात. पण खायला मात्र तुपाच्या धारेसोबत अप्रतिम लागते!

तांदळाच्या पिठाची अचूक उकड काढणे आणि त्या कळ्या पाडून मोदक वळणे हे प्रत्येकालाच जमते असे नाही. कष्टाचे काम आहे, पण चवीला तोड नाही.

पाने स्वच्छ करणे, बेसन लावणे, घड्या घालणे, उकडणे आणि शेवटी तळणे... एवढ्या दिव्य प्रवासानंतर ही कुरकुरीत वडी ताटात येते. भाजणी दळण्यापासून ते चकल्या पाडण्यापर्यंत किंवा करंजीचे सारण भरण्यापर्यंत सगळीकडेच खूप 'बेजार' व्हायला होते.

थोडक्यात सांगायचे तर, उत्कृष्ट चवीसाठी घेतलेल्या कष्टाची आणि कष्टांनंतर मिळणाऱ्या गोड फळाची ही एक मजेशीर आणि वास्तववादी

पावती आहे! तुमच्या मनात सध्या या म्हणीवरून कोणता पदार्थ आठवला?

खाती ती माती, गाती ती गीते

जो माणूस जसे कर्म करतो, त्याला तसेच फळ मिळते. वाईट कृत्य करणाऱ्याचे शेवटी नुकसानच होते.

"खाती ती माती, गाती ती गीते" ही देखील मराठी भाषेतली एक अत्यंत मार्मिक आणि मानवी स्वभावाचे अचूक दर्शन घडवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ आणि व्यावहारिक अर्थ असा होतो की—माणूस ज्याचे अन्न खातो (किंवा ज्याच्याकडून आश्रय, मदत, वेतन मिळवतो), तो नेहमी त्याचेच गुणगान गातो आणि त्याच्याच बाजूने बोलतो.

या म्हणीला दोन वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहिले जाते:

ज्या व्यक्तीने किंवा संस्थेने आपल्याला कठीण काळात आधार दिला, अन्न-वस्त्र दिले, त्यांच्याप्रती एकनिष्ठ राहणे आणि त्यांचे आभार मानणे हे माणसाचे कर्तव्यच आहे. (उदा. 'नमक हलाल' असणे).

काही वेळा स्वतःच्या फायद्यासाठी किंवा केवळ पोटापाण्यासाठी, समोरची व्यक्ती चुकीची असली तरीही तिचीच स्तुती करत राहणे किंवा तिचीच 'हो ला हो' करणे, या प्रवृत्तीवर टीका करण्यासाठीही ही म्हण वापरली जाते.

एखाद्या कंपनीत काम करणारा कर्मचारी बाहेर कंपनीच्या धोरणांवर कितीही नाराज असला, तरी अधिकृत ठिकाणी तो कंपनीची बाजूच लावून धरतो; कारण तिथूनच त्याचे घर चालत असते. अशा वेळी सहज म्हटले जाते—"शेवटी काय, खाती ती माती आणि गाती ती गीते!"

खूळ काढणे आणि कपाळ झोडणे

एखाद्या मूर्खपणाच्या गोष्टीच्या मागे लागून शेवटी स्वतःचेच नुकसान करून घेणे आणि नंतर पश्चात्ताप करत बसणे.

"खूळ काढणे" आणि "कपाळ झोडणे" हे दोन्ही मराठीतील अत्यंत प्रभावी आणि दैनंदिन जीवनात वापरले जाणारे वाक्प्रचार आहेत. मानवी स्वभाव, त्याचे हट्ट आणि त्यानंतर येणारी हताशता यांचे अतिशय सुंदर चित्रण या दोन वाक्प्रचारांतून होते.

या दोन्ही घटकांचा सविस्तर अर्थ आणि त्यांचा वापर खालीलप्रमाणे आहे:

या वाक्प्रचाराचा अर्थ एखादी निरर्थक, विक्षिप्त किंवा अवाजवी कल्पना डोक्यात आणणे आणि तिचा अट्टाहास धरणे असा होतो. जेव्हा एखादी व्यक्ती अचानक एखादी विचित्र किंवा अशक्य कोटीतील गोष्ट करण्याचा हेका धरते, तेव्हा त्याला 'खूळ काढणे' म्हणतात.

नसता हट्ट किंवा अनाठायी नाद निर्माण होणे.

"सध्याच्या चांगल्या नोकरीचा राजीनामा देऊन अचानक नवीन व्यवसाय सुरू करायचे काय हे नवीन खूळ काढले आहेस तू?"

या वाक्प्रचाराचा अर्थ अतिशय हताश होणे, तीव्र दुःख किंवा पश्चात्ताप व्यक्त करणे असा होतो. जेव्हा आपले नशीब खराब असते, किंवा एखादी गोष्ट खूप प्रयत्न करूनही पूर्णपणे बिघडते, तेव्हा माणूस हताश होऊन स्वतःच्या कपाळावर हात मारून घेतो. त्या कृतीवरून हा वाक्प्रचार आला आहे.

दुर्दैवावर किंवा स्वतःच्या चुकीवर अतीव दुःख व्यक्त करणे.

"परीक्षेचा निकाल हाती आल्यावर अभ्यास न करणाऱ्या मुलाला कपाळ झोडण्याशिवाय दुसरा पर्याय उरला नाही."

मजेची गोष्ट अशी की, हे दोन्ही वाक्प्रचार अनेकदा एकाच प्रसंगात एकामागून एक घडू शकतात!

आधी एखादा माणूस स्वतःच्या डोक्यातून एखादे 'खूळ काढतो' (मूर्खपणाचा हट्ट करतो) आणि जेव्हा त्या खुळामुळे त्याचे मोठे नुकसान होते, तेव्हा शेवटी तो हताश होऊन स्वतःचे 'कपाळ झोडतो' (पश्चात्ताप करतो).

खोट्याची नाव (नावडी) मध्यान्हात बुडते

खोटेपणाचा आधार घेऊन सुरू केलेले काम सुरुवातीला कितीही यशस्वी वाटले, तरी शेवटी ऐन मोक्याच्या वेळी त्याचा पर्दाफाश होतो आणि मोठे नुकसान होते.

"खोट्याची नाव (नावडी) मध्यान्हात बुडते" ही मराठीतील एक अत्यंत विचारप्रवर्तक आणि नैतिक मूल्य जपणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य संदेश असा आहे की—लबाडी, खोटेपणा किंवा अन्यायाच्या जोरावर सुरू केलेला प्रवास फार काळ टिकत नाही; यशाच्या शिखरावर (मध्यान्हात) असतानाच अशा लोकांचा अचानक आणि पूर्ण पाडाव होतो.

नाव (नावडी): नाव किंवा जहाज हे जीवनाचा, व्यापाराचा किंवा एखाद्याच्या कर्तृत्वाचा प्रवास दर्शवते. खोटेपणाची नाव म्हणजे असत्याचा पाया असलेला प्रवास.

मध्यान्ह: मध्यान्ह म्हणजे भर दुपार, जेव्हा सूर्य अगदी डोक्यावर असतो. म्हणजेच, जेव्हा माणसाच्या प्रगतीचा, यशाचा किंवा वैभवाचा काळ अगदी ऐन भरात असतो.

मध्यान्हात बुडते: एखादी नाव वादळात किंवा रात्री बुडणे समजू शकते; पण भर दुपारात, जेव्हा सगळीकडे प्रकाश असतो आणि सगळे काही

आलबेल चाललेले दिसते, अशा वेळी नाव बुडणे हे पूर्ण विनाशाचे आणि अनपेक्षित धक्क्याचे प्रतीक आहे.

माणूस खोटं बोलून किंवा गैरमार्गाने तात्पुरती प्रगती करू शकतो. लोकांना असे वाटते की हा माणूस खूप यशस्वी होतोय, पण जेव्हा त्याच्या पापाचा घडा भरतो, तेव्हा ऐन वैभवाच्या काळात त्याचे पितळ उघडे पडते.

असत्याचा आधार घेऊन उभा राहिलेला डोलारा आतून पोखरलेला असतो. त्यामुळे समाजासमोर किंवा कायद्यासमोर जेव्हा सत्य येते, तेव्हा त्या व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि संपत्ती एका झटक्यात नष्ट होते.

अनेकदा आपण पाहतो की काही लोक भ्रष्टाचाराच्या किंवा फसवणुकीच्या मार्गाने कोट्यवधी रुपये कमावतात आणि समाजात मोठे प्रस्थ निर्माण करतात. पण जेव्हा अचानक चौकशी होते किंवा सत्य बाहेर येते, तेव्हा त्यांचे साम्राज्य ऐन वैभवात असताना पत्त्याच्या बंगल्यासारखे कोसळते. अशा वेळी म्हटले जाते— "खोट्याची नाव मध्यान्हात बुडते!"

मराठी साहित्यात आणि लोकजीवनात नैतिकतेचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी या म्हणीचा वापर खूप प्रभावीपणे केला जातो.

खाणे सुखाचे आणि पचवणे दुःखाचे

चुकीच्या किंवा बेकायदेशीर मार्गाने फायदा मिळवणे सुरुवातीला खूप सोपे आणि आनंददायी वाटते, पण नंतर त्याचे वाईट परिणाम भोगताना मात्र नकोसे होते.

"खाणे सुखाचे आणि पचवणे दुःखाचे" ही मानवी प्रवृत्ती आणि व्यवहारावर अत्यंत अचूक भाष्य करणारी मराठीतील एक लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा वरवरचा अर्थ आरोग्य आणि जेवणाशी संबंधित वाटत असला, तरी याचा खरा वापर मानवी स्वभाव, अविचाराने केलेली कृत्ये आणि त्याचे नंतर भोगावे लागणारे परिणाम या संदर्भात केला जातो.

कोणताही चवदार, मसालेदार किंवा गोडधोड पदार्थ समोर आल्यावर तो खाताना जिभेला अत्यंत सुख मिळते, आनंद होतो. परंतु, जर तो पदार्थ अतिप्रमाणात किंवा चुकीच्या वेळी खाल्ला, तर नंतर तो पचवताना पोट बिघडते, अस्वस्थता येते आणि शारीरिक त्रास सहन करावा लागतो.

म्हणजेच, खाताना आनंद मिळतो पण नंतर त्याचे रूपांतर दुःखात होते.

हा या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे. जीवनात एखादी गोष्ट किंवा आनंद अनपेक्षितपणे मिळवणे किंवा उपभोगणे खूप सोपे आणि सुखाचे असते; परंतु त्या गोष्टीची जबाबदारी सांभाळणे किंवा त्याचे नंतर येणारे परिणाम पचवणे (सहन करणे) अत्यंत कठीण आणि त्रासाचे असते.

लाच घेणे किंवा चुकीच्या मार्गाने झटपट पैसा कमवणे सुरुवातीला खूप सुखाचे वाटते (खाणे सुखाचे). पण जेव्हा कायद्याचा बडगा येतो किंवा चौकशी सुरू होते, तेव्हा तो पैसा आणि त्याचे परिणाम निस्तरताना संपूर्ण आयुष्य उद्ध्वस्त होते (पचवणे दु:खाचे).
हौसमोस करण्यासाठी किंवा दाखवण्यासाठी बँकांकडून किंवा लोकांकडून कर्ज घेणे सुरुवातीला खूप सोपे वाटते; पण जेव्हा दरमहा त्याचे हप्ते आणि व्याज फेडण्याची वेळ येते, तेव्हा माणसाची दमछाक होते.

कोणाच्याही दबावाखाली किंवा उत्साहाच्या भरात 'मी हे काम करेन' असे आश्वासन देणे सोपे असते, पण नंतर ते प्रत्यक्षात पूर्ण करताना नाकीनऊ येतात.
क्षणिक सुखाच्या आहारी जाऊन घेतलेला निर्णय भविष्यात किती मोठे संकट किंवा दु:ख निर्माण करू शकतो, हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते. 'आधी आल्हाद आणि नंतर पश्चात्ताप' अशी ही स्थिती असते.

खोट्याला फुटले पाय, तो म्हणे मी स्वर्गाला जाय

लबाड माणसाला थोडे जरी यश किंवा सत्ता मिळाली, तरी तो अतिशय गर्विष्ठ बनतो आणि स्वत:ला अवास्तव मोठा समजू लागतो.
ही मराठी लोकजीवनातील अत्यंत मार्मिक आणि उपरोधिक म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—जेव्हा एखाद्या लबाड, खोट्या किंवा कपटी माणसाला (किंवा त्याच्या असत्याला) तात्पुरते यश मिळते, तेव्हा त्याचा अहंकार प्रचंड वाढतो आणि तो स्वतःला सर्वोत्कृष्ट किंवा अजिंक्य समजू लागतो; पण हे यश अत्यंत पोकळ आणि विनाशकारी असते.

खोट्याला फुटले पाय: मुळात असत्याला किंवा खोटेपणाला स्वतःचे अस्तित्व नसते. पण काही वेळा परिस्थिती अनुकूल असल्यामुळे किंवा लोकांच्या अज्ञानामुळे खोटेपणाचा प्रसार वेगाने होतो. यालाच 'खोट्याला पाय फुटणे' म्हणतात. म्हणजेच, खोट्या गोष्टीला समाजात तात्पुरती गती किंवा मान्यता मिळणे.

तो म्हणे मी स्वर्गाला जाय: जेव्हा खोट्या माणसाचे मनसुबे तात्पुरते यशस्वी होतात, तेव्हा तो अत्यंत गर्विष्ठ होतो. त्याला वाटते की आपण आता काहीही करू शकतो, अगदी स्वर्गातही जाऊ शकतो. हा त्याचा भास आणि अहंकाराची परिसिमा दर्शवतो.

अहंकार आणि अवाजवी आत्मविश्वास: अनेकदा गैरप्रवृत्तीचे लोक लहान-सहान युक्त्या करून किंवा इतरांना फसवून पुढे निघून जातात. अशा वेळी त्यांना वाटते की त्यांची लबाडी कधीच पकडली जाणार नाही. हा अतिआत्मविश्वासच त्यांच्या विनाशाचे कारण ठरतो.

तात्पुरते यश विरुद्ध शाश्वत सत्य: खोट्याच्या जोरावर मिळालेले यश हे वाळूच्या किल्ल्यासारखे असते. त्याला पाय फुटले तरी ते फार काळ

टिकत नाही. स्वर्गाला जाण्याची भाषा करणारा हा खोटेपणा शेवटी जमिनीवरच कोसळतो.

एखाद्या भ्रष्ट किंवा लबाड राजकारण्याला किंवा व्यापाऱ्याला जेव्हा सुरुवातीला लोकांची फसवणूक करून मोठे यश आणि संपत्ती मिळते, तेव्हा तो स्वतःला कायद्यापेक्षा आणि देवापेक्षाही मोठा समजू लागतो. पण जेव्हा त्याचे सत्य उघड होते, तेव्हा त्याचे हे 'स्वर्गाचे स्वप्न' भंग पावते. अशा वेळी या प्रवृत्तीवर टीका करताना म्हणतात—"खोट्याला फुटले पाय, तो म्हणे मी स्वर्गाला जाय!"

ही म्हण माणसाला सावध करते की असत्याचा फुगा कितीही मोठा झाला, तरी तो एक दिवस नक्की फुटतो. गर्वाचे घर शेवटी खालीच होते.

खऱ्याची बाजू उजवी

जो माणूस सत्याच्या बाजूने उभा राहतो, त्याला सुरुवातीला कितीही अडचणी आल्या तरी शेवटी विजय त्याचाच होतो; त्याचा पक्ष नेहमी मजबूत असतो.

"खऱ्याची बाजू उजवी" ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, सकारात्मक आणि न्याय्य भूमिकेचे समर्थन करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की—सत्य नेहमीच श्रेष्ठ आणि वरचढ ठरते. परिस्थिती कितीही कठीण असली किंवा असत्याचा प्रभाव कितीही मोठा

वाटत असला, तरी शेवटी विजय हा सत्याचाच होतो आणि सत्य बोलणारा माणूस नेहमी सन्मानाला पात्र ठरतो.

आपल्या संस्कृतीत 'उजवे' आणि 'डावे' या शब्दांना विशिष्ट महत्त्व आहे. 'उजवे' म्हणजे अधिक बलवान, श्रेष्ठ, शुभ आणि न्याय्य; तर 'डावे' म्हणजे कमकुवत किंवा दुय्यम. यावरूनच हा वाक्प्रचार आणि म्हण रूढ झाली आहे.

खोटे बोलणाऱ्या माणसाला आपले असत्य लपवण्यासाठी अनेक युक्त्या कराव्या लागतात, अनेक नवीन खोट्या गोष्टींचा आधार घ्यावा लागतो. याउलट, सत्य हे स्वयंप्रकाशी असते. खऱ्या माणसाला कोणत्याही भीतीची गरज नसते. त्यामुळे न्यायाच्या दरबारात किंवा समाजाच्या समोर अखेर खऱ्या माणसाचीच बाजू वरचढ ठरते.

सुरुवातीला कदाचित खोट्या लोकांचा आवाज मोठा असू शकतो किंवा त्यांना तात्पुरते यश मिळू शकते. परंतु, जसा जसा वेळ जातो आणि सत्यावरचे पडदे दूर होतात, तशी सत्याची ताकद समोर येते. "सत्य परेशान हो सकता है, पराजित नही" हाच विचार या म्हणीतून व्यक्त होतो.

न्यायालयात किंवा एखाद्या कौटुंबिक वादात जेव्हा दोन्ही बाजू आपले म्हणणे मांडतात, तेव्हा सुरुवातीला कितीही गोंधळ झाला, तरी पुराव्यांच्या आणि नैतिकतेच्या जोरावर शेवटी सत्याचाच विजय होतो.

अशा वेळी समाजात म्हटले जाते— "काहीही झाले तरी शेवटी खऱ्याची बाजू उजवी ठरली!"
ही म्हण माणसाला प्रामाणिकपणे आणि सत्याच्या मार्गाने चालण्याची प्रेरणा देते. सत्य हेच अंतिम सत्य आहे आणि त्याचे पारडे नेहमी जड असते, हा विश्वास ही म्हण दृढ करते.

मराठी खाद्यसंस्कृती, मानवी स्वभाव, लबाडीचे परिणाम आणि आता सत्याचा विजय...

खाणाराला अन्न आणि निजणाऱ्याला अंथरूण

ज्याला ज्या गोष्टीची तीव्र गरज किंवा आवड असते, तो ती गोष्ट कुठूनही आणि कशीही मिळवतोच.

"खाणाराला अन्न आणि निजणाऱ्याला अंथरूण" ही मानवी स्वभावाच्या सहज प्रवृत्तीवर आणि निसर्गाच्या नियमावर भाष्य करणारी एक अत्यंत सुंदर आणि सकारात्मक मराठी म्हण आहे.
या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—ज्या व्यक्तीला खरोखरच एखाद्या गोष्टीची तीव्र गरज किंवा भूक असते, त्याला ती गोष्ट कुठून ना कुठून तरी नक्कीच मिळते; म्हणजेच निसर्ग किंवा परिस्थिती त्याची सोय करून देते.

या म्हणीचे सविस्तर पैलू आणि तिचा व्यावहारिक अर्थ खालीलप्रमाणे सांगता येईल:

खाणाराला अन्न: ज्याला खरोखरच भूक लागली आहे, त्याला जे काही अन्न मिळेल ते गोड लागते आणि त्याची भूक भागते. भुकेलेल्या माणसाला अन्नाचा शोध घ्यावा लागत नाही, तर त्याची भूकच त्याला अन्नापर्यंत पोहोचवते किंवा कोणीतरी त्याला अन्न देते.

निजणाऱ्याला अंथरूण: ज्याला अतिशय तीव्र झोप आली आहे, त्याला मऊ गादीची किंवा आलिशान पलंगाची गरज भासत नाही. तो अगदी खडबडीत जमिनीवर किंवा झाडाच्या सावलीतही गाढ झोपू शकतो. झोपणाऱ्यासाठी ती जागाच त्याचे 'अंथरूण' बनून जाते.

या म्हणीचा वापर केवळ जेवण आणि झोपण्यापुरता मर्यादित नसून, तो इच्छाशक्ती आणि गरजेशी जोडलेला आहे. जर एखाद्या व्यक्तीमध्ये एखादी गोष्ट मिळवण्याची किंवा शिकण्याची तीव्र इच्छा असेल, तर त्याला आवश्यक असलेली साधनसामग्री, योग्य मार्गदर्शक किंवा संधी नक्कीच मिळते.
शिकण्याची तीव्र जिद्द असलेल्या विद्यार्थ्याला पैशांची किंवा साधनांची कमतरता फार काळ रोखू शकत नाही. त्याला कुठून ना कुठून तरी पुस्तके किंवा मदत मिळतेच.

ज्याला कलेची खरी आवड आहे, तो साधनांअभावी अडकून पडत नाही; उपलब्ध गोष्टींमधूनच तो आपली कला साध्य करतो.

ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की, बाह्य साधनांपेक्षा आपली अंतर्गत गरज आणि तीव्र इच्छा जास्त महत्त्वाची असते. इच्छा असेल तर परिस्थिती आपोआप अनुकूल होते.

खेटराची भीती दाखवून काम करून घेणे

एखाद्याला धाक दाखवून, भीती घालून किंवा अपमान करण्याची धमकी देऊन स्वतःचे काम साधून घेणे.

"खेटराची भीती दाखवून काम करून घेणे" (किंवा काही भागांत 'जोड्याची भीती दाखवणे') हा मराठी लोकजीवनातील अत्यंत रोखठोक, व्यावहारिक आणि तितकाच उपरोधिक वाक्प्रचार आहे.

या वाक्प्रचाराचा मुख्य अर्थ असा की—एखाद्या सरळ आणि सामोपचाराच्या मार्गाने न ऐकणाऱ्या माणसाकडून, कडक शब्दांत अपमान करण्याची किंवा शिक्षेची (दंडुशक्तीची) भीती दाखवून आपले काम करून घेणे.

'खेतर' किंवा 'खेटर' म्हणजे जुन्या काळातील चामड्याची जाड आणि जड पादत्राणे (चप्पल/जोडा). ग्रामीण भागात किंवा जुन्या बोलीभाषेत हा शब्द अनेकदा धाक दाखवण्यासाठी किंवा तिरस्कार व्यक्त करण्यासाठी वापरला जातो.

काही माणसे स्वभावाने अत्यंत आळशी, कामचुकार किंवा मुजोर असतात. त्यांना कितीही समजावून सांगितले, विनंती केली तरी ती कामात दिरंगाई करतात. अशा वेळी जेव्हा त्यांना थेट कारवाईची, दंडाची किंवा नोकरीवरून काढून टाकण्याची (अपमानास्पद परिस्थितीची) कडक धमकी दिली जाते, तेव्हा ती माणसे ताळ्यावर येतात आणि गपचूप काम करतात.

हा वाक्प्रचार 'दंड' नीतीशी साधर्म्य सांगणारा आहे. जेव्हा 'साम' (समजावणे) आणि 'दाम' (आमिष दाखवणे) हे मार्ग अपयशी ठरतात, तेव्हा शेवटचा उपाय म्हणून 'धमकी किंवा धाक' (खेटराची भीती) वापरावा लागतो.

एखाद्या कार्यालयात वारंवार सांगूनही काम न करणाऱ्या कर्मचाऱ्याला जेव्हा वरिष्ठ अधिकारी "यावेळी काम पूर्ण झाले नाही, तर थेट निलंबन (Suspend) होईल" अशी कडक ताकीद देतात, तेव्हा तो कर्मचारी रात्रभर जागून काम पूर्ण करतो. अशा वेळी सहज म्हटले जाते—"या माणसाचा स्वभावच असा आहे, खेटराची भीती दाखवल्याशिवाय हा काम करतच नाही!"

ही म्हण मानवी स्वभावाच्या एका विशिष्ट पैलूवर बोट ठेवते—काही लोकांना आदराची किंवा प्रेमाची भाषा समजत नाही, त्यांना फक्त धाक आणि शिक्षेचीच भाषा समजते.

खिशात नाही दमडी आणि म्हणा मला सुभेदार चमडी

स्वतःची आर्थिक लायकी अत्यंत बेताची असणे, पण समाजासमोर मात्र मोठे सावकार किंवा श्रीमंत असल्याचा खोटा आव आणणे.

"खिशात नाही दमडी आणि म्हणा मला सुभेदार चमडी" (किंवा काही भागांत '...आणि बाजीराव नंदी' किंवा '...आणि नाव काय तर सुभेदार') ही मराठीतील अत्यंत खुसखुशीत, विनोदी आणि मानवी स्वभावातील भपकेबाजपणावर अचूक प्रहार करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की—स्वतःजवळ किंवा खिशात एक पैशाचीही ऐपत (लायकी) नसताना, समाजात मात्र खूप मोठी प्रतिष्ठा, श्रीमंती किंवा हुद्दा असल्याचा खोटा आव आणणे आणि बडेजाव मिरवणे.

या म्हणीतील शब्दांचा आणि तिच्या मागचा उपरोधिक अर्थ खालीलप्रमाणे समजून घेता येईल:

दमडी: जुन्या काळातील अत्यंत कमी मूल्याचे तांब्याचे नाणे (एक रुपयाचा खूप छोटा भाग). 'खिशात दमडी नसणे' म्हणजे अत्यंत गरिबी असणे किंवा अजिबात पैसे नसणे.

सुभेदार: ऐतिहासिक काळात 'सुभेदार' हे खूप मोठे, लष्करी आणि प्रशासकीय मानाचे पद असायचे. सुभेदाराकडे प्रचंड अधिकार, वैभव आणि संपत्ती असायची.

चमडी: इथे 'चमडी' हा शब्द उपरोधाने वापरला आहे, जो केवळ बाह्य शरीर किंवा पोकळ अस्तित्वाला दर्शवतो.

ही म्हण समाजात वावरणाऱ्या अशा लोकांवर टीका करते, जे केवळ 'दिखवा' करण्यासाठी जगतात.

पोकळ बडेजाव: अनेक लोकांची आर्थिक स्थिती खालावलेली असते, पण त्यांना समाजात आपली श्रीमंती दाखवण्याची भारी हौस असते. ते महागडे कपडे, कर्ज काढून घेतलेल्या गाड्या किंवा मोठ्या गप्पा मारून स्वतःला 'सुभेदार' भासवण्याचा प्रयत्न करतात.

वास्तवाचा अभाव: ऐपत नसताना अवाजवी खर्च करणे आणि स्वतःच्या खोट्या प्रतिष्ठेसाठी कर्जबाजारी होणे, या प्रवृत्तीला ही म्हण चपखल लागू होते.

घरात खाण्याची भ्रांत असताना किंवा बँकेत खात्यावर पैसे नसताना, चार चौघात "अमुक मंत्र्यांशी आपले थेट संबंध आहेत" किंवा "आपण लवकरच कोट्यवधींचा प्रकल्प सुरू करतोय" अशा बाता मारणाऱ्या व्यक्तीच्या पाठीमागे लोक सहज म्हणतात—"याची अवस्था म्हणजे खिशात नाही दमडी आणि म्हणा मला सुभेदार चमडी!"

ही म्हण माणसाला आपल्या वास्तवात जगण्याचा आणि पोकळ अहंकार दूर ठेवण्याचा मोलाचा सल्ला देते. 'दिखव्यापेक्षा ऐपत महत्त्वाची' हाच याचा मुख्य संदेश आहे.

खड्याच्या राशीत खडीसाखर

वाईट किंवा सामान्य माणसांच्या समूहात एखादाच चांगला, गुणी आणि मौल्यवान माणूस असणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत सकारात्मक, दुर्मिळ आणि मानवी मूल्यांचा गौरव करणारी एक सुंदर म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की—वाइट, निरुपयोगी किंवा सर्वसामान्य गोष्टींच्या / लोकांच्या गर्दीत एखादी अत्यंत गुणवान, पवित्र किंवा मौल्यवान गोष्ट (किंवा व्यक्ती) मिळून येणे.

या म्हणीतील शब्दांचा आणि संकल्पनेचा अर्थ खालीलप्रमाणे लावता येतो:

खड्याची रास: खडे म्हणजे शेतातून किंवा धान्यातून निघणारे निरुपयोगी खडे, जे आपण कचरा म्हणून फेकून देतो. 'खड्याची रास' म्हणजे अशा टाकाऊ, वाइट किंवा सामान्य गोष्टींचा मोठा ढीग.

खडीसाखर: खडीसाखर ही दिसायला जरी खडबडीत किंवा खड्यासारखीच असली, तरी ती चवीला अत्यंत गोड, शुद्ध आणि

गुणकारी असते. देव्हाऱ्यात देवाच्या नैवेद्यासाठी आपण तिचा वापर करतो.

ही म्हण प्रामुख्याने गुणवत्तेचा आणि चांगुलपणाचा शोध घेण्यासाठी वापरली जाते.

अनेकदा एखादे कुटुंब किंवा समाज जर चुकीच्या मार्गावर असेल, पण त्याच कुटुंबात एखादा मूल अत्यंत सुसंस्कृत, प्रामाणिक आणि बुद्धिमान निपजले, तर त्या व्यक्तीला 'खड्याच्या राशीतील खडीसाखर' म्हटले जाते.

सर्वसामान्य किंवा निकृष्ट दर्जाच्या वस्तूंच्या ढिगाऱ्यात एखादी उत्कृष्ट दर्जाची वस्तू सापडणे, हे देखील या म्हणीचे एक उदाहरण आहे.

एखाद्या मागासलेल्या किंवा गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या वस्तीमध्ये एखादा तरुण अत्यंत कष्टाने अभ्यास करून मोठा अधिकारी बनतो आणि समाजाची सेवा करतो. तेव्हा त्याचे कौतुक करताना लोक अभिमानाने म्हणतात— "सगळा परिसर खराब असला तरी हा मुलगा म्हणजे खड्याच्या राशीत खडीसाखर आहे!"

ही म्हण आपल्याला शिकवते की, अवतीभवती कितीही नकारात्मकता किंवा वाईट गोष्टी असल्या, तरी चांगुलपणा आपले अस्तित्व आणि गोडवा कधीच सोडत नाही. तो खड्यांच्या गर्दीतही आपले वेगळेपण सिद्ध करतो.

खाल्लं तर सोंग सुटेल, नाहीतर जीव जाईल

अत्यंत बिकट किंवा संकटाची परिस्थिती निर्माण होणे; जिथे एखादी गोष्ट स्वीकारली तरीपंचाईत होते आणि नाकारली तरी नुकसान होते.

ही मराठीतील अत्यंत बिकट, पेचाची आणि कोंडीत टाकणाऱ्या परिस्थितीचे वर्णन करणारी एक अत्यंत प्रभावी म्हण आहे!
या म्हणीचा सरळ अर्थ असा होतो की—दोन्ही बाजूंनी अत्यंत अवघड परिस्थिती निर्माण होणे; म्हणजेच, एखादी गोष्ट केली तर गुपित उघडे पडण्याची किंवा इभ्रत जाण्याची भीती असणे, आणि ती गोष्ट नाही केली तर थेट प्राणावर बेतणे. माणसाला जेव्हा 'इकडे आड आणि तिकडे विहीर' अशा टोकाच्या संकटाचा सामना करावा लागतो, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.
या म्हणीचा उगम जुन्या काळातील लोकनाट्य किंवा नाटकांतून (सोंगाड्याच्या पात्रावरून) झाला असावा. समजा, एखाद्या नटाने उपाशी राहणाऱ्या साधूचे किंवा व्रतावर असणाऱ्या व्यक्तीचे सोंग (रूप) घेतले आहे. आता:

जर त्याने भूक लागली म्हणून अन्न 'खाल्लं', तर त्याचे ते व्रतस्थ असण्याचे 'सोंग सुटेल' (त्याचे ढोंग लोकांसमोर उघडे पडेल आणि नाचक्की होईल).

पण जर लोकांसमोर आपले सोंग टिकवण्यासाठी त्याने अन्न नाकारले, तर भुकेने त्याचा 'जीव जाईल'.

दैनंदिन जीवनात ही म्हण अशा प्रसंगी वापरली जाते जिथे स्वाभिमान/गुपित राखणे आणि स्वतःचा जीव/अस्तित्व वाचवणे या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी धोक्यात येतात.

अनेकदा अत्यंत प्रामाणिक किंवा स्वाभिमानी व्यक्तीवर अशी वेळ येते की, तिला आपले तत्त्व बाजूला ठेवून एखाद्या चुकीच्या किंवा लाजीरवाण्या गोष्टीचा स्वीकार करावा लागतो; कारण तसे न केल्यास तिचे मोठे नुकसान किंवा अस्तित्व संपण्याची भीती असते.

एखाद्या गुन्हेगाराला किंवा चुकीचे काम केलेल्या माणसाला जेव्हा पोलीस किंवा परिस्थिती अशा वळणावर आणून सोडते, जिथे तोंड उघडले तर बदनामी निश्चित असते आणि तोंड बंद ठेवले तर कठोर शिक्षा होणार असते.

एखाद्या स्वाभिमानी पण अत्यंत गरीब माणसाला आपल्या आजारी मुलाच्या उपचारासाठी अखेर अशा व्यक्तीकडून हातपाय पडून कर्ज घ्यावे लागते, ज्याच्याकडे तो कधीच जाणार नव्हता. जर मदत घेतली तर स्वाभिमान जातो (सोंग सुटते) आणि नाही घेतली तर मुलाचा उपचार होत नाही (जीव जातो). अशा वेळी त्याच्या मनःस्थितीचे वर्णन करताना म्हणतात—"त्याची अवस्था 'खाल्लं तर सोंग सुटेल, नाहीतर जीव जाईल' अशी झाली आहे."

ही म्हण मानवी जीवनातील अत्यंत अगतिक आणि लाजीरवाण्या कोंडीवर अचूक भाष्य करते.

खऱ्याची खोटी आणि खोट्याची मोठी

व्यवहारात अनेकदा प्रामाणिक माणसाला डावलले जाते किंवा त्याची बाजू कमकुवत ठरवली जाते, तर लबाड लोकांचाच प्रभाव मोठा दिसतो, अशी खंत व्यक्त करताना ही म्हण वापरतात.

"खऱ्याची खोटी आणि खोट्याची मोठी" ही मराठी लोकजीवनातील अत्यंत वास्तववादी आणि समाजव्यवस्थेतील दोषांवर उपरोधिकपणे बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—कधीकधी समाजात किंवा व्यवहारात प्रामाणिक आणि सत्य बोलणाऱ्या माणसालाच चुकीचे (दोषी) ठरवले जाते आणि लबाड किंवा खोटे बोलणारा माणूस आपल्या चतुरपणाने स्वतःची बाजू मोठी (वरचढ) करून मोकळा होतो.

या म्हणीतील शब्दांचा आणि तिच्या मागचा सामाजिक आशय खालीलप्रमाणे समजून घेता येईल:

खऱ्याची खोटी: सत्य सांगणारा माणूस अनेकदा साधा, सरळ असतो. त्याला खोट्या युक्तीने स्वतःची बाजू कशी मांडायची हे ठाऊक नसते. त्यामुळे काही वेळा व्यवहारात किंवा न्यायाच्या दरबारात त्याची खरी बाजूही 'खोटी' किंवा चुकीची ठरवली जाते.

खोट्याची मोठी: याउलट, लबाड माणसाकडे शब्दांची चतुरता, अवाजवी आत्मविश्वास आणि प्रपंच असतो. तो आपल्या खोट्या गोष्टीलाही इतक्या हुशारीने आणि मोठ्या आवाजात मांडतो की, वरकरणी त्याचे खोटेपणाच 'मोठा' (सत्य आणि वरचढ) वाटू लागतो.

ही म्हण प्रामुख्याने न्यायव्यवस्थेतील त्रुटी किंवा समाजातील दांभिकतेवर टीका करण्यासाठी वापरली जाते.

आजच्या काळात अनेकदा असे पाहायला मिळते की, ज्याच्याकडे पैसा, वकिली चातुर्य किंवा शक्ती आहे, तो माणूस गुन्हा करूनही स्वतःला निर्दोष सिद्ध करतो (खोट्याची मोठी). तर दुसरीकडे, गरीब किंवा साधा माणूस निष्पाप असूनही स्वतःला सिद्ध करू शकत नाही आणि अडकतो (खऱ्याची खोटी).

"ज्याचा आवाज मोठा, त्याचेच खरे" अशा प्रवृत्तीच्या लोकांवर प्रहार करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दोन व्यक्तींमधील वादात एकाने प्रामाणिकपणे आपली चूक मान्य केली किंवा साधेपणाने बाजू मांडली, पण दुसऱ्याने मात्र खोटे पुरावे आणि मोठ्या बाता मारून समोरच्यालाच दोषी ठरवले. अशा वेळी आजूबाजूचे लोक हळहळत म्हणतात— "आजकालचे दिवसच उलट झाले आहेत, सगळीकडे 'खऱ्याची खोटी आणि खोट्याची मोठी' चालली आहे."

ही म्हण आपल्याला समाजातील एका कडू वास्तवाची जाणीव करून देते, जिथे सत्याला स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो आणि असत्य तात्पुरते वर्चस्व गाजवून जाते.

खांदा देईल तो सखा

जो माणूस आपल्या सुख-दुःखात, विशेषतः अंतिम समयी किंवा अत्यंत कठीण प्रसंगात प्रामाणिकपणे पाठीशी उभा राहतो, तोच खरा मित्र किंवा आप्त असतो.

"खांदा देईल तो सखा" ही मानवी नात्यांमधील ओलावा, सुख-दुःखातील सहभाग आणि खऱ्या मैत्रीची व्याख्या सांगणारी एक अत्यंत जिव्हाळ्याची मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की—जो व्यक्ती आपल्या कठीण काळात, संकटात किंवा दुःखाच्या प्रसंगी आपल्याला मनापासून आधार देतो, प्रत्यक्ष मदत करतो, तोच आपला खरा मित्र, हितचिंतक किंवा सखा असतो.

या म्हणीचे दोन अतिशय महत्त्वाचे आणि सखोल अर्थ लावले जातात:

जीवनात जेव्हा आपल्यावर एखादे मोठे संकट येते, मानसिक किंवा आर्थिक कोंडी होते, तेव्हा केवळ तोंडाने गोड बोलणारे अनेक जण दूर

निघून जातात. अशा वेळी जो माणूस प्रत्यक्ष पुढे येतो, आपल्या पाठीवर मायेचा हात ठेवतो आणि संकटाचा भार हलका करण्यासाठी स्वतःचा 'खांदा' (मदत) देतो, तोच खरा सखा असतो.

इथे 'खांदा देणे' म्हणजे जबाबदारीत किंवा दुःखात वाटेकरी होणे.

या म्हणीचा एक अत्यंत कडू पण शाश्वत संबंध मृत्यूशी जोडलेला आहे. माणूस आयुष्यभर अनेक नाती कमावतो, संपत्ती गोळा करतो आणि मित्रांचा गोतावळा जमवतो. पण त्याच्या मृत्यूनंतर, जेव्हा त्याचा इहलोकीचा प्रवास संपतो, तेव्हा त्या पार्थिव देवाला स्मशानापर्यंत नेण्यासाठी जे चार लोक प्रत्यक्ष 'खांदा' देतात, तेच त्याचे खरे जवळचे आणि आप्त मानले जातात. कारण त्या अंतिम क्षणी मृत व्यक्तीकडून त्यांना कोणतीही अपेक्षा किंवा फायदा नसतो; तिथे असते ती केवळ शुद्ध भावना.

आपण अनेकदा पाहतो की, यश आणि पैशाच्या काळात अवतीभवती लोकांची गर्दी असते. पण जेव्हा अचानक व्यवसायात नुकसान होते किंवा घरात एखादी शोकांतिका घडते, तेव्हा मोजकेच लोक पाठीशी उभे राहतात. अशा वेळी त्या खऱ्या माणसांची पारख करताना म्हटले जाते— "संकट आले की सगळे दूर पळतात, जो खांदा देईल तोच खरा सखा!"

ही म्हण माणसाला रक्ताच्या नात्यापलीकडे जाऊन 'कामाच्या वेळी उपयोगी पडणाऱ्या' आणि 'अंतःकरणापासून सोबत करणाऱ्या' खऱ्या माणसांची किंमत शिकवते.

खोट्याचा खेळ, फार तर वेळ

लबाडी किंवा खोटेपणावर आधारलेले डावपेच फार काळ टिकू शकत नाहीत; ते तात्पुरते यशस्वी झाले तरी शेवटी त्यांचा पराभव निश्चित असतो.

"खोट्याचा खेळ, फार तर वेळ" ही मराठीतील एक अत्यंत मार्मिक आणि सत्य सांगणारी म्हण आहे. याचा अर्थ असा होतो की, खोटेपणाचा खेळ किंवा असत्याचा आधार घेऊन केलेली गोष्ट फार काळ टिकू शकत नाही; ती फक्त काही काळापुरतीच (वेळेपुरतीच) मर्यादित असते.

माणूस एखादे संकट टाळण्यासाठी किंवा स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी खोटा प्रपंच रचतो किंवा खोटं बोलतो. सुरुवातीला कदाचित त्याला त्यात यश आल्यासारखे वाटतेही, पण ते यश तात्पुरते असते. खोट्या गोष्टींचा पाया कच्चा असतो, त्यामुळे तो डोलारा फार काळ टिकत नाही.

"सत्याला मरण नसते आणि खोट्याला पाय नसतात."

वेळ कितीही लागला तरी सरतेशेवटी सत्य हे बाहेर येतेच. जेव्हा सत्याचा प्रकाश पडतो, तेव्हा खोट्याचा अंधार एका क्षणात नष्ट होतो. खोटं बोलून

मिळवलेली वेळ ही केवळ 'उधार घेतलेली वेळ' असते, जी कधी ना कधी संपणारच असते.
खोट्याचा खेळ खेळणाऱ्या व्यक्तीची समाजातील पत आणि विश्वासार्हता कायमची संपून जाते. एकदा का खोटेपणाचा बुरखा फाटला, की त्यानंतर त्या व्यक्तीने खरे जरी सांगितले तरी लोक त्याच्यावर विश्वास ठेवत नाहीत.
उदा. एखाद्या विद्यार्थ्याने परीक्षेत कॉपी करून (खोट्या मार्गाने) चांगले गुण मिळवले, तर तो फार तर त्या परीक्षेपुरता किंवा त्या वर्गापुरता कौतुक मिळवू शकेल. पण जेव्हा प्रत्यक्ष ज्ञानाची आणि भविष्यातील परीक्षांची वेळ येईल, तेव्हा त्याचे ज्ञान उघडे पडेलच. म्हणजेच त्याचा तो 'खोट्याचा खेळ' फार तर काही 'वेळेपुरताच' मर्यादित राहिला.

खोटेपणामुळे तात्पुरती सोय होऊ शकते, पण कायमस्वरूपी समाधान किंवा यश केवळ आणि केवळ सत्याच्या मार्गानेच मिळते.

खेटराची सोबती आणि नरकाची वाट

वाईट किंवा दुर्जन माणसांची संगत धरल्यास माणसाचे अधःपतन होते आणि शेवटी पदरी केवळ दुःख व अपमानच पडतो.
ही ग्रामीण आणि अस्सल मराठी भाषेतील एक अत्यंत तीव्र, परखड आणि सूचक म्हण आहे.
'खेतर' म्हणजे फाटलेली, जुनी किंवा निरुपयोगी झालेली पादत्राणे (चप्पल/जोडा). ग्रामीण भाषेत हा शब्द अत्यंत तुच्छ किंवा हीन दर्जाच्या

गोष्टींसाठी वापरला जातो. या म्हणीचा ढोबळमानाने अर्थ असा होतो की, जर तुमची संगत वाईट किंवा हीन दर्जाच्या प्रवृत्तींशी असेल, तर तुमचा विनाश (नरकाची वाट) अटळ आहे.

माणसाची जशी संगत असते, तसेच त्याचे विचार आणि वर्तन घडत जाते. जर एखादी व्यक्ती दुर्गुणी, दुष्ट किंवा कुप्रवृत्तीच्या लोकांच्या आहारी गेली (म्हणजेच खेटराची सोबती केली), तर ती हळूहळू योग्य मार्ग सोडून विनाशाच्या मार्गाला लागते.

'नरकाची वाट' हा शब्द प्रतीकात्मक आहे. याचा अर्थ असा नाही की मृत्यूंनंतरचा नरक, तर जिवंतपणीच आयुष्याची होणारी वाताहत, बदनामी आणि दुःख म्हणजे नरकवास. वाईट मित्रांमुळे किंवा चुकीच्या संगतीमुळे माणूस व्यसन, गुन्हेगारी किंवा अनैतिकतेकडे ओढला जातो आणि स्वतःचे आयुष्य नरक बनवून घेतो.

ज्याप्रमाणे पायातील जुन्या खेटराची किंमत शून्य असते आणि ते शेवटी कचऱ्यात किंवा चिखलातच जाते, त्याचप्रमाणे हलक्या प्रवृत्तीच्या लोकांसोबत राहिल्याने माणसाची समाजातील प्रतिष्ठा, मान-सन्मान धुळीस मिळतात.

जर एखादा चांगला, हुशार मुलगा केवळ मैत्रीखातर चुकीच्या लोकांच्या घोळक्यात उठू-बसू लागला, आणि त्यांच्या प्रभावामुळे वाईट सवयी किंवा गैरकृत्यांमध्ये अडकला, तर त्याचे करिअर आणि भविष्य उद्ध्वस्त होते. अशा वेळी ज्येष्ठ माणसे म्हणतात की, "त्याच्या नादी लागून याने स्वतःचे नुकसान केले—खेटराची सोबती आणि नरकाची वाट!"

हे मानवी स्वभावावर आणि संगतीवर केलेले भाष्य आहे. आयुष्यात प्रगती करायची असेल, तर संगतीची निवड नेहमी अत्यंत काळजीपूर्वक आणि योग्य माणसांचीच करावी, हाच मोलाचा संदेश ही म्हण आपल्याला देते.

खायला नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा

(याचाच दुसरा प्रचलित प्रादेशिक प्रकार)

घरात दारिद्र्य असतानाही बाहेर मात्र श्रीमंतीचा आणि पराक्रमाचा खोटा आव आणणे.

"खायला नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा" ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, उपरोधिक आणि चपखल बसणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा होतो की, घरची किंवा स्वतःची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत हलाखीची (दरिद्री) असणे, पण समाजासमोर वावरताना मात्र एखाद्या मोठ्या श्रीमंतासारखा किंवा राजासारखा अवाजवी तोरा आणि रुबाब दाखवणे. या म्हणीचा सविस्तर भावार्थ खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होतो:

'बाजीराव' हे नाव श्रीमंती, शौर्य आणि ऐश्वर्याचे प्रतीक मानले जाते. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीकडे साधे अन्न (दाणा) मिळवण्याचीही ऐपत नसते, तरीही समाजातील मान-सन्मान आणि मोठेपणा मिळवण्यासाठी ती व्यक्ती स्वतःला 'बाजीराव' म्हणवून घेते; म्हणजेच केवळ पोकळ फुशारकी मारते.

काही लोकांना आपले दारिद्र्य किंवा आपली खरी परिस्थिती स्वीकारणे जमत नाही. ते लोकांसमोर खोटा डामडौल उभा करण्याचा प्रयत्न करतात.

हा स्वभाव म्हणजे स्वतःच्या गरिबीवर श्रीमंतीचा खोटा मुखवटा चढवण्यासारखा आहे.
आजच्या काळातही अनेक लोक कर्ज काढून महागड्या वस्तू खरेदी करतात किंवा केवळ लोकांवर प्रभाव पाडण्यासाठी निष्कारण खर्च करतात. अशा वेळी त्यांची खरी परिस्थिती लपून राहत नाही आणि लोक त्यांच्या पाठीमागे याच म्हणीचा वापर करतात.
समजा एखाद्या व्यक्तीच्या घरात खाण्याची भ्रांत आहे, पण तो पाहुण्यांसमोर किंवा गावात फिरताना महागडे कपडे घालून, गळ्यात सोन्याची साखळी (तीही कदाचित खोटी किंवा कर्जाची) घालून रुबाबात फिरत असेल, तर गावकरी उपरोधाने म्हणतात, "यांच्या घरात खायला नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा!"
ही म्हण माणसाच्या दिखाऊपणावर आणि खोट्या प्रतिष्ठेच्या हव्यासावर अचूक बोट ठेवते. माणसाने नेहमी आपल्या ऐपतीप्रमाणे आणि वास्तवात जगले पाहिजे, पोकळ बडेजाव करू नये, हाच धडा यातून मिळतो.

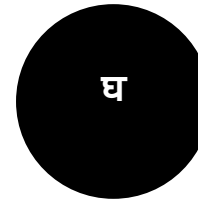

घरचे झाले थोडे आणि व्याह्याने धाडले घोडे

स्वतःच्याच घरातील अडचणी किंवा कामे आधीच भरपूर असताना, त्यात बाहेरच्या लोकांनी आणखी नवीन कामांची किंवा संकटांची भर घालणे.

"घरचे झाले थोडे आणि व्याह्याने धाडले घोडे" ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि चपखल म्हण आहे.

स्वतःच्या घरातील अडचणी, संकटे किंवा कामे आधीच भरपूर असताना, त्यातच बाहेरच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीने आपल्यावर आणखी कामाचा किंवा संकटाचा बोजा टाकणे; म्हणजेच 'आधीच आधीच्या विवंचना कमी नव्हत्या, त्यात आणखी नव्या त्रासाची भर पडणे.'

जुन्या काळात 'व्याही' (मुलीचे किंवा मुलाचे सासरे) यांना मानाचे स्थान असायचे. एका गृहस्थाच्या घरी आधीच गरिबी, खाण्यापिण्याची भ्रांत आणि अतोनात कामे होती. अशातच त्याच्या व्याह्याने स्वतःचे घोडे काही दिवसांसाठी याच्याकडे चारायला आणि सांभाळायला पाठवून दिले.

आता स्वतःच्याच खाण्यापिण्याची सोय नसताना, व्याह्यांचा मान राखण्यासाठी त्या घोड्याचा दाणा-गोटा करणे आणि त्याचा अवाढव्य खर्च पेलणे त्या गृहस्थाला जड जाऊ लागले. त्या परिस्थितीवरून ही म्हण रूढ झाली.

"कारखान्यात आधीच कामगारांचा संप सुरू असल्यामुळे मालक टेन्शनमध्ये होते, त्यातच आज उरलेल्या दोन मशीनही बिघडल्या; म्हणतात ना — घरचे झाले थोडे आणि व्याह्याने धाडले घोडे!"

घरात नाही तीळ आणि मला मिशांना पीळ

स्वतःच्या घरात अत्यंत दारिद्र्य किंवा गरिबी असणे, पण बाहेर मात्र श्रीमंतीचा आणि मोठेपणाचा खोटा तोरा (दिमाख) दाखवणे.

"घरात नाही तीळ आणि मला मिशांना पीळ" ही देखील मराठी लोकजीवनात आणि ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

स्वतःजवळ किंवा घरात खाण्यापिण्याची भ्रांत असणे, अत्यंत गरिबी किंवा कफल्लक अवस्था असणे; परंतु बाहेर मात्र श्रीमंतीचा, मोठेपणाचा किंवा पराक्रमाचा खोटा आव आणणे. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर 'अतिशय गरिबी असतानाही अवाजवी ताठा किंवा खोटा रुबाब दाखवणे.'

मराठी संस्कृतीत पूर्वीच्या काळी 'मिशांना पीळ देणे' हे पुरुषी अभिमान, शौर्य, श्रीमंती किंवा प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जायचे. दुसऱ्या बाजूला, 'घरात तीळ असणे' म्हणजे अगदी प्राथमिक अन्नधान्य किंवा गरजेची वस्तू असणे.

या म्हणीतील व्यक्तीच्या घरात खाण्यासाठी तिळाचा कणही नाही, पण बाहेर लोकांमध्ये वावरताना मात्र तो स्वतःला मोठा श्रीमंत किंवा शूर दाखवण्यासाठी आपल्या मिशांना पीळ देत फिरतो आहे. या विसंगतीवरून ही म्हण तयार झाली आहे.

समानार्थी म्हणी:

याच अर्थाच्या इतरही काही प्रसिद्ध मराठी म्हणी आहेत:

"घरात नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा!"

"खायला नाही भुइमुग आणि म्हणे मला शनिवारवाडा दाखव!"

"रमेशकडे स्वतःच्या सायकलमध्ये हवा भरायला पैसे नसतात, पण मित्रांमध्ये बसला की तो नेहमी मोठ्या गाड्या आणि बंगल्यांच्या गप्पा मारतो; त्याची अवस्था म्हणजे — घरात नाही तीळ आणि मला मिशांना पीळ!"

घर पाहावे बांधून आणि लग्न पाहावे करून

घर बांधणे आणि लग्न कार्य उरकणे ही दोन्ही कामे दिसायला सोपी वाटली, तरी प्रत्यक्षात ती पार पाडताना माणसाच्या धैर्याची आणि संपत्तीची खरी परीक्षा असते.

"घर पाहावे बांधून आणि लग्न पाहावे करून" ही मराठी संस्कृतीतील आणि संसारातील अनुभवातून आलेली एक अत्यंत परिपक्व आणि लोकप्रिय म्हण आहे.

स्वतःचे घर बांधणे आणि मुला-मुलीचे लग्न करणे ही दोन्ही कामे प्रत्यक्षात केल्याशिवाय त्यांमधील खऱ्या अडचणी, जबाबदाऱ्या, व्यवस्थापन आणि येणारा अफाट खर्च यांचा अचूक अंदाज येत नाही. 'कोणतेही मोठे आणि जबाबदारीचे काम प्रत्यक्षात उतरवल्याशिवाय त्यातील गुंतागुंत समजत नाही', हा या म्हणीचा मुख्य भावार्थ आहे.

संसारामध्ये 'घर बांधणे' आणि 'लग्न कार्य करणे' या दोन गोष्टी माणसाच्या आयुष्यातील अत्यंत महत्त्वाचे टप्पे मानले जातात.

घर बांधताना: सुरुवातीला आपण जो खर्च किंवा बजेट ठरवतो, प्रत्यक्षात काम सुरू झाल्यावर त्यापेक्षा कितीतरी जास्त खर्च होतो. विटा, सिमेंट, मजूर, अनपेक्षित अडचणी यांमुळे नियोजनात सतत बदल करावे लागतात.

लग्न करताना: लग्न ठरवण्यापासून ते ते पार पाडेपर्यंत मान-पान, पाहुणचार, खरेदी, लग्नघरातील धावपळ आणि ऐनवेळचे व्यवस्थापन यांमध्ये माणसाची मोठी कसोटी लागते.

वरवर पाहताना या दोन्ही गोष्टी सोप्या वाटू शकतात, पण जो माणूस या अनुभवातून स्वतः जातो, त्यालाच त्यातील खऱ्या कष्टाची आणि खर्चाची जाणीव होते. म्हणूनच म्हणतात की, हे दोन अनुभव आयुष्यात एकदा तरी स्वतः घेऊनच पाहावेत.

"अविनाशने विचार केला होता की ५ लाखांत बहिणीचे लग्न थाटामाटात होईल, पण प्रत्यक्ष लग्नाचा बार उडेपर्यंत ७ लाख खर्च झाले; म्हणूनच जुने लोक म्हणतात — 'घर पाहावे बांधून आणि लग्न पाहावे करून!'"

घरी अठरा विश्वे दारिद्र्य आणि नाव सुभेदार

परिस्थिती अतिशय हलाखीची असणे, परंतु नाव किंवा पद मात्र खूप मोठे असणे. (नावावरून परिस्थितीचा अंदाज न येणे).

"घरी अठरा विश्वे दारिद्र्य आणि नाव सुभेदार" ही मराठीतील अत्यंत उपरोधिक आणि माणसाच्या स्थिती-गतीवर अचूक बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे.

अत्यंत कमालीची गरिबी किंवा कफल्लक अवस्था असणे, परंतु नावावरून किंवा बाह्य रूपावरून मात्र एखाद्या मोठ्या हुद्द्याचा, श्रीमंतीचा किंवा वैभवाचा आभास निर्माण होणे. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर — 'नाव मोठे आणि लक्षण खोटे' किंवा 'नाव आणि प्रत्यक्ष परिस्थिती यांमध्ये टोकाची विसंगती असणे.'

अठरा विश्वे दारिद्र्य: जुन्या काळी 'अठरा' हा आकडा पूर्णत्वाचा किंवा अथांगतेचा निदर्शक मानला जाई (उदा. १८ पुराणे, १८ पगड जाती). जेव्हा दारिद्र्य अफाट असते, ज्याला कोणतीही सीमा नसते, तेव्हा त्याला 'अठरा विश्वे दारिद्र्य' असे म्हटले जाते.

सुभेदार: ऐतिहासिक काळात 'सुभेदार' हे प्रांत किंवा लष्कराचे प्रमुख असायचे. त्यांच्याकडे प्रचंड पैसा, सत्ता, लष्कर आणि मोठा मानमरातब असायचा.

या म्हणीमध्ये, संबंधित व्यक्तीच्या घरात खाण्यापिण्याची भ्रांत आहे (अठरा विश्वे दारिद्र्य), पण त्याचे नाव मात्र एखाद्या मोठ्या सरदारासारखे किंवा राजासारखे 'सुभेदार' ठेवले गेले आहे. ही विसंगती समाजातील खोट्या प्रतिष्ठेवर किंवा केवळ नावालाच मोठे असणाऱ्या गोष्टींवर उपरोधिक टीका करते.

समानार्थी म्हणी:

याच अर्थाच्या आणि विसंगती दाखवणाऱ्या इतर काही मराठी म्हणी:

"नाव सोनूबाई आणि हाती कथलाचा वाळा!" (कथील हा स्वस्त धातू आहे)

"नाव गंगाबाई आणि तहानलेली कोरडी!"

"घरात नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा!"

"त्यांच्या घरात साध्या छताची दुरुस्ती करायला पैसे नाहीत, पण घराबाहेर पाटी मात्र 'राजवाडा' अशी लावली आहे; त्यांची अवस्था म्हणजे — घरी अठरा विश्वे दारिद्र्य आणि नाव सुभेदार!"

घरात खाण्यास नाही अन्न आणि म्हणे देव पूजेला आण

स्वतःच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्याची ऐपत नसताना, उगीचच मोठे धार्मिक किंवा आव्हानात्मक खर्च अंगावर घेणे.

"घरात खाण्यास नाही अन्न आणि म्हणे देव पूजेला आण" ही मराठीतील मानवी स्वभावातील अविवेकीपणा आणि विसंगतीवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत व्यावहारिक म्हण आहे.

स्वतःच्या जगण्याच्या किंवा पोटापाण्याच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्याची ऐपत नसताना, देवधर्म, कर्मकांड किंवा बाह्य उपचारांवर

अवाजवी खर्च करणे; म्हणजेच 'अतिशय गरिबी असताना व्यावहारिक गरजांकडे दुर्लक्ष करून निरर्थक गोष्टींचा अट्टाहास धरणे.'

मराठी संस्कृतीत देवपूजा आणि धार्मिक विधींना मोठे स्थान आहे, परंतु त्याहीपेक्षा 'आधी पोटोबा मग विठोबा' या विचाराला म्हणजेच व्यावहारिक शहाणपणाला जास्त महत्त्व दिले गेले आहे.

या म्हणीमध्ये, संबंधित कुटुंबाकडे रोजच्या खाण्यापिण्याची भ्रांत आहे, घरात अन्नाचा कणही नाही. अशा गंभीर परिस्थितीत आधी पोटाची खळगी भरणे आवश्यक असते. परंतु, घरातील व्यक्ती मात्र ती व्यावहारिक अडचण बाजूला ठेवून पूजेचे सामान, नैवेद्य किंवा धार्मिक विधींसाठी खर्च करण्याचा हट्ट धरत आहे. हा मूर्खपणा किंवा अविवेकीपणा दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

समानार्थी म्हणी:

याच विचारसरणीशी मिळत्याजुळत्या इतर काही प्रसिद्ध मराठी म्हणी:

"आधी पोटोबा, मग विठोबा!"

"घरात नाही पीठ आणि म्हणे मला शेंगादाणे कुट!"

"खायला नाही भुईमुग आणि म्हणे मला शनिवारवाडा दाखव!"

"सुनीलच्या मुलाची शाळेची फी भरायला घरात पैसे नाहीत, पण तो मात्र गावातल्या सप्ताहासाठी हजार रुपयांची वर्गणी द्यायला निघाला आहे;

त्याची ही गत पाहून त्याचे वडील म्हणाले — 'घरात खाण्यास नाही अन्न आणि म्हणे देव पूजेला आण!'"

घोड्याला दिले मुतायला आणि तो गेला सुतायला

एखाद्या माणसाला लहानसे काम सांगितले असता, त्याने ते काम तर केलेच नाही उलट अधिक वेळ वाया घालवणे.

"घोड्याला दिले मुतायला आणि तो गेला सुतायला" ही मराठी ग्रामीण भागातील अत्यंत अस्सल आणि काहीशी विनोदी, पण तितकीच चपखल म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीला एखादे छोटे, साधे किंवा अल्पवेळाचे काम करायला सांगणे; परंतु त्या व्यक्तीने ते काम अत्यंत रेंगाळत ठेवणे, त्यात खूप जास्त वेळ वाया घालवणे किंवा तिथेच आरामात थांबून राहणे. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर 'दोन मिनिटांच्या कामासाठी गेलेली व्यक्ती तासनतास लावून बसणे.'

या म्हणीची पार्श्वभूमी ग्रामीण भागातील शेती आणि घोड्यांच्या निरीक्षणातून आली आहे.

मुतायला देणे: प्रवासात किंवा शेतात काम करताना घोड्याला नैसर्गिक विधीसाठी (लघवीसाठी) थोडे थांबवणे, हे अगदी काही सेकंदांचे किंवा मिनिटांचे काम असते.

सुतायला जाणे: 'सुतायला जाणे' म्हणजेच सुस्तावणे, पाय ताणून आरामात झोपणे किंवा सुस्तीत पडून राहणे.

घोडा लघवी करण्यासाठी थांबला आणि तिथेच सुस्तावून झोपून गेला, या कल्पनेतील विसंगतीवरून ही म्हण तयार झाली आहे. जेव्हा आपण एखाद्या माणसाला बाजारातून "दोन मिनिटांत कोथिंबीर घेऊन ये" म्हणून पाठवतो आणि तो तिथे मित्रांसोबत गप्पा मारत दोन तास घालवतो, तेव्हा हा मानवी स्वभाव दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

समानार्थी म्हणी:

याच अर्थाच्या इतरही काही मराठी म्हणी व्यवहारात वापरल्या जातात:

"गेला हगण्याला, तिथं लागला सुतायला!" (ही देखील याच अर्थाची अधिक ग्रामीण रूप असलेली म्हण आहे)

"तेल घ्यायला गेला अन पत्ता विसरला!"

"रमेशला म्हटलं जरा कोपऱ्यावरच्या दुकानातून दुधाची पिशवी घेऊन ये, तर तो तिथेच ओट्यावर बसून पेपर वाचत तीन तास रंगला; त्याची गत म्हणजे — घोड्याला दिले मुतायला आणि तो गेला सुतायला!"

घरचे खाऊन लष्कराच्या भाकऱ्या भाजणे

स्वतःचे आर्थिक किंवा वैयक्तिक नुकसान सोसून, इतरांच्या किंवा सार्वजनिक कामांसाठी विनामोबदला कष्ट करणे.

"घरचे खाऊन लष्कराच्या भाकऱ्या भाजणे" ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि माणसाच्या समाजोपयोगी किंवा परोपकारी वृत्तीवर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा वापर अनेकदा दोन वेगवेगळ्या छटांनी (सकारात्मक आणि उपरोधिक) केला जातो.

स्वतःचा कोणताही वैयक्तिक आर्थिक फायदा किंवा मोबदला न घेता, स्वतःच्या खर्चाने दुसऱ्यांच्या किंवा समाजाच्या कामासाठी अहोरात्र कष्ट करणे. म्हणजेच 'स्वतःचे नुकसान सोसून किंवा स्वतःचा खिसा रिकामा करून सार्वजनिक किंवा इतरांच्या कामाचा अवाजवी व्याप अंगावर घेणे.'

जुन्या काळात लष्करातील सैनिकांसाठी भाकऱ्या भाजण्याचे काम हे अतिशय मोठे, कष्टाचे आणि अथांग असायचे. लष्कराचे काम म्हणजे अफाट लोक आणि प्रचंड राबणूक.

जर एखादा माणूस लष्कराच्या भाकऱ्या भाजायला जातो, पण त्याचा मोबदला (पगार) लष्कराकडून घेत नाही, उलट स्वतःच्या घरचे अन्न खाऊन तिथे मोफत कष्ट करतो; या कल्पनेवरून ही म्हण रूढ झाली आहे.

सकारात्मक अर्थ: स्वतःचा स्वार्थ न पाहता निस्वार्थीपणे समाजसेवा करणे.
उपरोधिक/नकारात्मक अर्थ: स्वतःच्या घरात अनेक कामे किंवा जबाबदाऱ्या प्रलंबित असताना, त्याकडे दुर्लक्ष करून गावच्या उचापती किंवा उठाठेवी करत फिरणे.
समानार्थी म्हण:

"गावचा गोसावी आणि गावालाच पुसे, स्वतःचे सोडून दुसऱ्याचे पाहे!"

१. (समाजसेवेच्या अर्थाने): "डॉक्टरांनी आपली खाजगी प्रॅक्टिस सोडून आदिवासी भागात मोफत वैद्यकीय सेवा सुरू केली आहे. आजकालच्या जगात अशी घरचे खाऊन लष्कराच्या भाकऱ्या भाजणारी माणसे दुर्मिळ झाली आहेत."

२. (उपरोधिक अर्थाने): "घरात शेतीची कामे खोळंबली आहेत आणि हा पठ्ठ्या गावातल्या निवडणुकांचे फड रंगवत फिरतोय; याला म्हणतात — घरचे खाऊन लष्कराच्या भाकऱ्या भाजणे!"

घाईचे काम सैतानाचे

कोणतीही गोष्ट अतिशय घाईगडबडीत केली, तर ती नक्की बिघडते; म्हणून काम शांतपणे आणि विचाराने करावे.

"घाईचे काम सैतानाचे" ही मराठीतील एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि व्यावहारिक शहाणपण शिकवणारी म्हण आहे. (ही मूळची अरबी/उर्दू भाषेतील *"जल्दबाजी का काम शैतान का"* या म्हणीचे मराठी रूप आहे.)

कोणतेही काम अतिशय घाईगडबडीत, उतावीळपणे किंवा विचार न करता केले, तर ते हमखास बिघडते किंवा त्यात काहीतरी गंभीर चूक होते. 'अतिघाई संकटात नेई' किंवा 'संयम आणि विचार न करता केलेल्या कामाचे फळ वाईट असते', हा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

धार्मिक आणि लोककथांमध्ये 'सैतान' (किंवा वाईट प्रवृत्ती) हा माणसाची बुद्धी भ्रष्ट करण्यासाठी आणि त्याच्याकडून चुका करून घेण्यासाठी ओळखला जातो.

जेव्हा माणूस शांत डोक्याने विचार न करता केवळ घाईघाईत निर्णय घेतो, तेव्हा त्याच्या हातून चुका होण्याची शक्यता १००% असते. जणू काही ती घाई माणसाकडून सैतानच करून घेत असतो, अशी कल्पना यामागे आहे.

कामाचा दर्जा बिघडतो: घाईत केलेल्या कामात बारीक-सारीक गोष्टींकडे दुर्लक्ष होते.

नुकसान होते: घाईघाईने घेतलेले व्यावसायिक, आर्थिक किंवा वैयक्तिक निर्णय नंतर पश्चात्तापाला कारणीभूत ठरतात.

समानार्थी म्हणी:

याच अर्थाच्या इतर काही मराठी आणि इंग्रजी म्हणी:

"अति घाई, संकटात जाई!"

"उतावळा नवरा, गुडघ्याला बाशिंग!" (अतिउतावीळपणा दाखवणे)

"Haste makes waste." (इंग्रजी म्हण)

"परीक्षेचा पेपर हातात आल्यावर रमेशने घाईघाईत उत्तरे लिहायला सुरुवात केली आणि सोपे प्रश्नही चुकवून बसला; शेवटी वडिलांनी त्याला समजावले की, घाईचे काम सैतानाचे असते, आधी प्रश्न नीट वाचत जा!"

घशाशी आले आणि ओठाशी अडकले

एखादी हवी असलेली गोष्ट अगदी शेवटच्या क्षणी हातात येता येता राहून जाणे.

"घशाशी आले आणि ओठाशी अडकले" ही मराठी भाषेतील मानवी मनाची घालमेल आणि ऐनवेळची कोंडी दर्शवणारी एक अतिशय सुंदर आणि संवादात्मक म्हण आहे.

एखादी गोष्ट, विचार किंवा शब्द मनात अगदी स्पष्ट असणे आणि तो आता व्यक्त होणारच इतक्यात ऐनवेळी काहीतरी अडचण येऊन किंवा

संकोच वाटून तो बोलता न येणे. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर 'मनातले अगदी जिभेवर येणे, पण काही कारणास्तव ते बाहेर न पडणे.'

या म्हणीचा उगम माणसाच्या शारीरिक आणि मानसिक प्रक्रियेतून झाला आहे. जेव्हा आपल्याला एखादी अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट कोणालातरी सांगायची असते, तेव्हा ती मनात तयार होऊन गळ्यापर्यंत (घशाशी) येते; परंतु समोरची परिस्थिती, भीती, आदर किंवा अचानक झालेला विसर यांमुळे ती ओठांच्या बाहेर पडू शकत नाही. ती तिथेच अडकून पडते.
ही म्हण दोन मुख्य प्रसंगांत वापरली जाते:

१. शब्द न आठवणे: एखादे नाव किंवा शब्द आठवत असतो, "अरे.. ते अगदी जिभेवर आहे पण ऐनवेळी आठवेनासं झालंय" अशी स्थिती होणे.
२. भावना व्यक्त न करता येणे: समोरच्या व्यक्तीला मनातले खरे किंवा कडू सत्य सांगायचे असते, पण नाते बिघडण्याच्या भीतीने किंवा संकोचाने माणूस गप्प राहतो.
समानार्थी वाक्यप्रचार:

"जिभेवर येणे पण ओठावर न येणे."

"मनात असणे पण ओठात न येणे."

"वर्गात शिक्षकांनी विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर सुधीरला ठाऊक होते, तो उत्तर देणारच होता इतक्यात बेल वाजली आणि शिक्षक निघून गेले; त्याचे उत्तर घशाशी आले होते पण ओठाशीच अडकले!"

घरचे न जाणे आणि परक्याचे सांगणे

स्वतःच्या घरातील उणिवा किंवा समस्या सोडवता येत नसताना, उगीचच दुसऱ्यांच्या घरात डोकावून त्यांना सल्ले देत फिरणे.

"घरचे न जाणे आणि परक्याचे सांगणे" ही मराठीतील माणसाच्या ढोंगीपणावर आणि उथळ स्वभावावर अचूक बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल म्हण आहे.

स्वतःच्या घरातील अडचणी, उणिवा किंवा आपल्या माणसांचे स्वभाव व समस्या सोडवण्याचे ज्ञान किंवा ऐपत नसणे; परंतु बाहेरच्या लोकांच्या किंवा दुसऱ्यांच्या बाबतीत मात्र मोठे शहाणपण शिकवणे, त्यांच्या चुका काढणे किंवा त्यांना सल्ले देत फिरणे. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर — 'स्वतःचे घर सांभाळता येत नाही आणि दुसऱ्याला अक्कल शिकवायला जाणे.'

अनेक माणसांना स्वतःच्या घरातील दोषांकडे किंवा जबाबदाऱ्यांकडे डोळेझाक करण्याची सवय असते. त्यांच्या स्वतःच्या घरात अनेक वाद, दारिद्र्य किंवा समस्या असतात, ज्या ते सोडवू शकत नाहीत. परंतु, हाच माणूस जेव्हा समाजात वावरतो, तेव्हा तो इतरांच्या कौटुंबिक बाबींवर, राजकारणावर किंवा जगाच्या घडामोडींवर मोठ्या हुशारीने भाष्य करतो आणि सल्ले देतो. या विसंगतीवर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

समानार्थी म्हणी:

याच विचारसरणीशी मिळत्याजुळत्या इतर काही प्रसिद्ध मराठी म्हणी:

"आपले ठेवायचे झाकून आणि परक्याचे पाहायचे वाकून!"

"चित्त्याला आपल्या अंगावरचे ठिपके दिसत नाहीत!"

"स्वतःचे पाठीवरचे तट्टू दिसत नाही, पण दुसऱ्याच्या डोळ्यातले कुसळ दिसते!"

"स्वतःचा मुलगा दिवसभर मोबाईलवर गेम खेळून नापास झालाय, आणि काका मात्र कॉलनीतल्या दुसऱ्या मुलांना अभ्यासाचे महत्त्व पटवून देत फिरतायत; त्यांची ही पद्धत पाहून शेजारी म्हणाले — 'घरचे न जाणे आणि परक्याचे सांगणे!'"

घर उजळायला शेजाऱ्याचा दिवा कशाला?

जेव्हा स्वतःकडे पुरेसे कर्तृत्व, ज्ञान किंवा साधनसंपत्ती असते, तेव्हा स्वतःची प्रगती करण्यासाठी दुसऱ्याच्या मदतीवर अवलंबून राहण्याची गरज नसते.

"घर उजळायला शेजाऱ्याचा दिवा कशाला?" ही मराठी स्वाभिमान आणि आत्मनिर्भरता (Self-reliance) अधोरेखित करणारी एक अत्यंत बाणेदार आणि सुंदर म्हण आहे.

आपले स्वतःचे घर प्रकाशित करण्यासाठी किंवा आपल्या कुटुंबाची प्रगती करण्यासाठी दुसऱ्यांच्या (किंवा बाहेरच्यांच्या) मदतीची, बुद्धीची किंवा पैशांची काय गरज? जेव्हा स्वतःच्या घरातच कर्तबगार, हुशार किंवा सामर्थ्यवान माणसे असतात, तेव्हा इतरांकडून मदत मागण्याची गरज भासत नाही, हा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

जुन्या काळात संध्याकाळी घरात पंती किंवा दिवा लावला जाई. जर एखाद्याच्या घरात दिवा लावायला तेल नसेल, तर तो शेजाऱ्याकडून दिवा मागून आणून आपले घर उजळवण्याचा प्रयत्न करायचा.

परंतु, जर आपल्याच घरात दिव्याची सगळी सोय असेल, आपल्याच घरात लक्ष्मी आणि कर्तबगारी नांदत असेल, तर शेजाऱ्याकडे हात पसरणे हा आपलाच अपमान ठरतो. ही म्हण माणसाला 'स्वावलंबी' बनण्याचा संदेश देते आणि स्वतःच्या क्षमतेवर विश्वास ठेवायला शिकवते.

समानार्थी म्हणी / संकल्पना:

"आपला हात जगन्नाथ!" (स्वतःचे कष्ट हेच सर्वश्रेष्ठ)

"परोतीचा दिवा घर उजळत नाही!" ---

"रावांच्या दोन्ही मुलांनी स्वतःच्या हिमतीवर आणि हुशारीवर परदेशातून शिष्यवृत्ती मिळवून उच्च शिक्षण पूर्ण केले. त्यांचा हा स्वाभिमान पाहून

गावकरी म्हणाले, 'ज्यांच्या घरात अशी गुणी मुले आहेत, त्यांचे घर उजळायला शेजाऱ्याचा दिवा कशाला?'"

घराचे झाले मढे आणि बाहेर वाजतात चौघडे

घरात तीव्र दुःख किंवा एखादे मोठे संकट कोसळलेले असताना, बाहेरच्या जगात किंवा समाजात मात्र आनंदाचे वातावरण असणे; किंवा घरातील परिस्थितीची जाणीव न ठेवता बाहेर उधळपट्टी करणे.

"घराचे झाले मढे आणि बाहेर वाजतात चौघडे" ही मराठीतील अत्यंत कारुणिक आणि मानवी जीवनातील, समाजातील टोकाची विसंगती दाखवून देणारी एक अतिशय प्रभावी म्हण आहे.

एका बाजूला स्वतःच्या घरात अत्यंत दुःखद, गंभीर किंवा शोककुळ परिस्थिती (मरण किंवा मोठे संकट) ओढवलेली असणे, तर नेमके त्याच वेळी बाहेरच्या जगात किंवा अवतीभवती मात्र आनंदाचे, उत्साहाचे वातावरण असणे; म्हणजेच 'आपल्या दुःखाशी बाह्य जगाला काहीही देणेघेणे नसणे' किंवा 'अत्यंत प्रतिकूल आणि अनुकूल परिस्थिती एकाच वेळी समोर येणे.'

मढे: मृतदेह (घरात कोणाचा तरी मृत्यू झाला आहे, ज्यामुळे तिथे अतीव दुःख आणि शोककळा पसरली आहे).

चौघडे: जुन्या काळी लग्नकार्य, सण किंवा विजयाच्या प्रसंगी वाजवले जाणारे एक पारंपारिक वाद्य (जे आनंदाचे आणि उत्सवाचे प्रतीक आहे). घरात सुतकाचे सावट असताना घराबाहेर मात्र लग्नाचे सनई-चौघडे वाजत आहेत, या चित्रातून जगाचा निष्ठूरपणा आणि कोरडेपणा दिसून येतो. ही म्हण प्रामुख्याने तेव्हा वापरली जाते, जेव्हा एखाद्या व्यक्तीवर दुःखाचा डोंगर कोसळलेला असतो, पण आजूबाजूचे लोक मात्र आपापल्या आनंदात आणि उचापतींत मग्न असतात.

समानार्थी म्हण:

"आग लागली घरात आणि गाव गोळा झाला डफात!"

"एकीकडे जळते मढे, एकीकडे वाजते चौघडे!"

"अपघातात रमेशचे मोठे आर्थिक नुकसान झाल्यामुळे त्याच्या घरात सगळे चिंतेत बुडाले होते, आणि शेजारचे लोक मात्र त्यांच्या घरातल्या पार्टीत मोठ्या आवाजात गाणी लावून नाचत होते; याला म्हणतात — घराचे झाले मढे आणि बाहेर वाजतात चौघडे!"

घरची सून आणि घरचीच ऊन कधी सुख देत नाही (प्रादेशिक म्हण)

कौटुंबिक नातेसंबंधात जर आपापसात समन्वय नसेल, तर घरातील व्यक्तींमुळेच मानसिक क्लेश सहन करावे लागतात.

"घरची सून आणि घरचीच ऊन कधी सुख देत नाही" (काही भागांत याला "दुपारचे ऊन आणि घरची सून..." असेही म्हटले जाते) ही मराठी लोकजीवनातील, विशेषतः जुन्या कौटुंबिक व्यवस्थेतील अनुभवातून आलेली एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

ज्याप्रमाणे आपल्या स्वतःच्या घराच्या छतावर किंवा अंगणात पडणारे दुपारचे कडक ऊन आपल्याला असह्य होते (त्यापासून सुटका करून घ्यायला आडोसा शोधता येत नाही), त्याचप्रमाणे जर घरातील सून सतत कटकट करणारी, भांडखोर किंवा असंतोष निर्माण करणारी असेल, तर ती घरातील माणसांना कधीही मानसिक सुख किंवा शांतता लाभू देत नाही.

सोप्या शब्दांत सांगायचे तर — 'घरच्याच काही गोष्टी किंवा व्यक्ती अशा असतात, ज्यांच्या त्रासापासून माणूस पळ काढू शकत नाही आणि तो त्रास निमूटपणे सहन करावा लागतो.'

ही म्हण जुन्या काळातील एकत्र कुटुंबपद्धती आणि ग्रामीण भागातील हवामानाच्या निरीक्षणातून तयार झाली आहे:

घरचे (दुपारचे) ऊन: सकाळी किंवा संध्याकाळी ऊन कोवळे आणि सुखावह असते, पण दुपारचे ऊन डोक्यावर आले की ते अंगाची लाही लाही करते. आपण घरात असलो तरी घराची भिंत आणि छत तापल्यामुळे त्या उन्हाची झळ घराच्या आतही जाणवते. त्यापासून सुटका मिळणे कठीण असते.

घरची सून: सून ही घराची लक्ष्मी मानली जाते, तिच्यावर घराचे सौख्य अवलंबून असते. परंतु, जर सूनच घरात गृहकलह निर्माण करणारी असेल, तर सासू-सासरे किंवा पतीला घरात राहूनही सुखाचा श्वास घेता येत नाही. बाहेरच्या माणसाशी आपण संबंध तोडू शकतो, पण घरातील व्यक्तीशी (सुनेशी) रोजचा संबंध असल्यामुळे तो मानसिक त्रास रोज सहन करावा लागतो.

(टीप: ही म्हण जुन्या काळातील सासू-सुनेच्या नात्यातील संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर तयार झाली असली, तरी तिचा मुख्य गर्भितार्थ 'घरातील अंतर्गत त्रासातून सुटका नसणे' हाच आहे.)

"कमलाबाईंनी विचार केला होता की मुलाचे लग्न झाल्यावर घरात विसावा मिळेल, पण सून आल्यापासून रोज घरात कटकटी सुरू झाल्या; त्यांची अवस्था पाहून शेजारी म्हणाले — 'घरची सून आणि घरचीच ऊन कधी सुख देत नाही!'"

घोड्याला काय माहीत साखरेची चव?

मूर्ख किंवा अज्ञानी माणसाला कितीही मौल्यवान किंवा चांगल्या गोष्टीची किंमत सांगितली, तरी त्याला तिचे महत्त्व समजत नाही.

"घोड्याला काय माहीत साखरेची चव?" (किंवा काही भागांत "गाढवाला काय माहीत साखरेची चव?") ही मराठी भाषेतील मानवी अज्ञान आणि रसिकतेच्या अभावावर बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीला एखाद्या चांगल्या, मौल्यवान, कलात्मक किंवा गुणात्मक गोष्टीचे अजिबात ज्ञान नसते, ती व्यक्ती त्या गोष्टीची किंमत किंवा महत्त्व समजू शकत नाही. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर — 'मूर्ख किंवा अरसिक माणसाला उत्तम गोष्टीची कदर नसणे.'

घोडा (किंवा गाढव) हा प्राणी त्याला दिलेला साधा चारा किंवा पेंड खाऊन जगतो. त्याला जर अत्यंत महागडी आणि गोड साखर खायला दिली, तरी त्याला त्या साखरेच्या चवीचे किंवा तिच्या मूल्याचे काहीही कौतुक असणार नाही; तो तिला साध्या चाऱ्यासारखाच बघेल.

हाच नियम मानवी स्वभावालाही लागू होतो. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीसमोर एखादा उत्कृष्ट विचार, उत्तम पुस्तक, सुंदर कलाकृती किंवा मोलाचा सल्ला ठेवला जातो, परंतु ती व्यक्ती आपल्या अज्ञानामुळे किंवा

अरसिकतेमुळे त्याची किंमत करत नाही, उलट त्याची चेष्टा करते; तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

समानार्थी म्हणी:

याच अर्थाच्या आणि प्राण्यांच्या उदाहरणांवरून तयार झालेल्या इतर काही प्रसिद्ध म्हणी:

"गाढवाला गुळाची चव काय?"

"माकडाच्या हाती कोलीत!"

"डुकराला काय माहीत कस्तुरीची किंमत?"

"रमेशला जागतिक साहित्यातील एका उत्कृष्ट पुस्तकाची प्रत भेट दिली, तर त्याने त्याचा वापर चहाचा कप ठेवण्यासाठी केला; याला म्हणतात — घोड्याला काय माहीत साखरेची चव!"

घाई गडबड आणि कामाची पडझड

विचारांशिवाय आणि अतिशय घाईघाईने केलेले काम कधीही नीट पूर्ण होत नाही, उलट त्यात नुकसानच जास्त होते.

"घाई गडबड आणि कामाची पडझड" ही मराठीतील एका विशिष्ट प्रवृत्तीवर आणि उतावळेपणाच्या दुष्परिणामांवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय व्यावहारिक म्हण आहे.

जेव्हा कोणतेही काम शांत डोक्याने आणि नियोजनाने न करता अतिशय घाईघाईत, गोंधळात किंवा उतावळीने केले जाते, तेव्हा ते काम नीट पार पडण्याऐवजी संपूर्णपणे बिघडते, त्यात चुका होतात किंवा नुकसान होते.

सोप्या शब्दांत सांगायचे तर — 'अतिघाईमुळे कामाचा पुरता विचका होणे.'

या म्हणीत दोन महत्त्वाचे शब्द आले आहेत:

घाई गडबड: कामाचे पूर्वनियोजन नसणे आणि ऐनवेळी गोंधळात धावपळ करणे.

कामाची पडझड: केलेले काम अपयशी ठरणे, वस्तूंचे नुकसान होणे किंवा कामाचा दर्जा घसरणे.

माणूस जेव्हा वेळेचे नियोजन करत नाही, तेव्हा ऐनवेळी कामाचा डोंगर समोर येतो. मग तो एकाच वेळी अनेक गोष्टी करायला जातो. अशा गोंधळाच्या स्थितीत हातातली कामे नीट तर होत नाहीतच, उलट जी कामे नीट होणार असतात तीही बिघडून जातात.

समानार्थी म्हणी:

याच आशयाच्या इतर प्रसिद्ध मराठी म्हणी:

"अति घाई, संकटात जाई!"

"घाईचे काम सैतानाचे!"

"उतावळा नवरा, गुडघ्याला बाशिंग!"

"सकाळपासून निवांत बसलेल्या प्रशांतने बस सुटायला दहा मिनिटे राहिली असताना बॅग भरायला सुरुवात केली; त्या घाईत तो बस तर चुकलाच, वरून पाकीट आणि मोबाईलही घरीच विसरला. याला म्हणतात — घाई गडबड आणि कामाची पडझड!"

घोरपडीचे रक्त आणि माणसाचे मन

घोरपडीची पकड जशी घट्ट असते, तसेच माणसाचे मन जर एखाद्या गोष्टीवर ठाम झाले किंवा त्याने मनात अढी धरली, तर ती बदलणे अत्यंत कठीण असते.

"घोरपडीचे रक्त आणि माणसाचे मन" हा विचार ऐकायला जितका गूढ आणि विचित्र वाटतो, तितकाच तो मानवी स्वभाव, अंधश्रद्धा आणि इतिहासाच्या दृष्टीने सखोल आहे. घोरपड (Monitor Lizard) या प्राण्याविषयी समाजात अनेक लोकभ्रम आहेत, तर माणसाचे मन हे कायमच एक न उलगडलेले कोडे राहिले आहे.

घोरपडीचे रक्त: पारंपरिक लोकभ्रमांमध्ये आणि जुन्या वैद्यकात असा एक चुकीचा समज आहे की घोरपडीचे रक्त किंवा मांस खाल्ल्याने प्रचंड ताकद येते, गुप्त रोग बरे होतात किंवा दमा बरा होतो. विज्ञानाने हे

पूर्णपणे नाकारले आहे; उलट वन्यजीवांचे रक्त किंवा मांस खाण्याने मानवी शरीराला गंभीर संसर्ग होऊ शकतो.
माणसाचे मन: इथेच माणसाच्या मनाचा खेळ सुरू होतो. जेव्हा मन एखाद्या अंधश्रद्धेवर किंवा चमत्कारावर अंधळेपणाने विश्वास ठेवते, तेव्हा ते विज्ञानाला बाजूला सारून अशा निरपराध प्राण्यांची शिकार करायला प्रवृत्त होते. माणसाचे मन सुशिक्षित झाले तरी कधीकधी ते अंधश्रद्धेच्या गर्तेत अडकून पडते.

महाराष्ट्राच्या इतिहासात घोरपडीचा उल्लेख 'तानाजी मालुसरे आणि यशवंत घोरपड' यांच्या कथेसोबत जोडला गेला आहे. कडा चढण्यासाठी घोरपडीच्या चिकाटीचा वापर केला गेला (जरी यावर इतिहासकारांमध्ये मतभेद असले, तरी ती चिकाटीचे प्रतीक मानली जाते).

घोरपडीची पकड: घोरपड एकदा कुठे पकड घेते, तेव्हा तिथून तिला हलवणे अशक्य असते.
माणसाचे मन: माणसाच्या मनाचेही तसेच आहे. माणसाने जर मनात एखादी गोष्ट मिळवण्याचा 'घोरपडीसारखा' घट्ट निश्चय केला, तर तो अशक्य वाटणारे कडे (ध्येय) सहज पार करू शकतो. पण जर मनात चंचलता असेल, तर मात्र अपयश ठरलेले असते.

घोरपड हा एक शीत रक्ताचा (Cold-blooded) सरपटणारा प्राणी आहे. तिचे शरीर वातावरणावर अवलंबून असते आणि तिच्यात भावना किंवा विचार करण्याची क्षमता नसते.

याउलट, माणूस हा उबदार रक्ताचा (Warm-blooded) प्राणी आहे आणि त्याचे मन भावनांचा महासागर आहे. माणसाच्या मनात दया, क्रौर्य, प्रेम, मत्सर अशा अनेक भावना एकाच वेळी चालू असतात. घोरपडीचे रक्त थंड असते आणि ती निसर्गाच्या नियमाने चालते. पण माणसाचे मन अत्यंत गुंतागुंतीचे आहे. माणसाचे मन जर हिंस्र आणि अंधश्रद्धाळू बनले, तर ते स्वतःच्या फायद्यासाठी घोरपडीसारख्या निष्पाप जीवांचे रक्त सांडायलाही मागेपुढे पाहत नाही. म्हणूनच, मनाला अंधश्रद्धेच्या 'थंड' आणि अंधाऱ्या खोलीतून बाहेर काढून विज्ञानाच्या आणि दयेच्या प्रकाशात आणणे गरजेचे आहे.

घास देऊन पुसणे

एखाद्याला आधी प्रेमाने किंवा आपुलकीने मदत करणे आणि नंतर आपणच केलेल्या उपकारांची जाणीव करून देऊन त्याला मान खाली घालायला लावणे.

"घास देऊन पुसणे" हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत अर्थपूर्ण आणि व्यावहारिक वाक्प्रचार (किंवा म्हण) आहे. वरवर पाहता याचा अर्थ 'कशावरतरी घासून ते स्वच्छ करणे' असा वाटू शकतो, परंतु व्यवहारात आणि माणसाच्या स्वभावाच्या संदर्भात याचे खोल अर्थ निघतात.

भांडी, कपडे किंवा एखादी जुनी वस्तू चमकावायची असेल, तर आपण ती नुसती पाण्याने धुत नाही; तर त्यावर जोर देऊन, 'घास देऊन' ती पुसतो किंवा स्वच्छ करतो.

जितका जास्त घास दिला जाईल, तितकाच त्या वस्तूचा मूळचा लख्खपणा आणि चकाकी बाहेर येते.

हा नियम माणसाच्या कौशल्यांनाही लागू होतो. कोणतीही कला किंवा विद्या घासून-पुसून घेतल्याशिवाय (सतत सराव केल्याशिवाय) धारदार होत नाही.

व्यवहारात जेव्हा आपण म्हणतो की एखाद्याला "घास देऊन पुसून घेतले", तेव्हा त्याचा अर्थ त्या व्यक्तीची पूर्ण पारख करणे किंवा तिला कसोटीला लावणे असा होतो.

सोन्याची पारख: सोन्याची शुद्धता तपासण्यासाठी ते कसोटीच्या दगडावर 'घासून' पाहिले जाते.

माणसाची पारख: एखादी व्यक्ती खरंच प्रामाणिक, हुशार किंवा कर्तबगार आहे का, हे पाहण्यासाठी तिला कठीण प्रसंगात किंवा जबाबदारीच्या कामात टाकून पाहिले जाते. म्हणजेच तिची घास देऊन पुसणी केली जाते.

माणसाचे मन आणि स्वभाव सुद्धा आयुष्याच्या अनुभवांच्या घासानेच घडतात.

माणसाच्या आयुष्यात जोपर्यंत संकटे किंवा संघर्षाचे 'घास' लागत नाहीत, तोपर्यंत त्याच्या मनातील सुप्त शक्ती, संयम आणि प्रगल्भता बाहेर येत नाही.

कधीकधी माणसाच्या मनावर नकारात्मकतेची, आळसाची किंवा अहंकाराची पुटे चढतात. अशा वेळी विचारांना आणि बुद्धीला पुन्हा एकदा 'घास देऊन पुसणे' गरजेचे असते, जेणेकरून मनाचा आरसा पुन्हा स्वच्छ होईल आणि योग्य निर्णय घेता येतील.

"घास देऊन पुसणे" म्हणजे केवळ वरवरची स्वच्छता नव्हे, तर कसोटी, कष्ट आणि सरावाच्या माध्यमातून स्वतःचे किंवा दुसऱ्याचे खरे, शुद्ध आणि तेजस्वी रूप बाहेर आणणे. हिऱ्यालाही पैलू पाडताना घास सोसावा लागतो, तेव्हाच त्याचे मोल वाढते; मानवी मनाचे आणि कर्तृत्वाचेही तसेच आहे.

घरावर तुळशीपत्र ठेवणे

आपल्या घरदारावर, संपत्तीवर किंवा संसारावर असलेला हक्क पूर्णपणे सोडून देणे (सर्वसंगपरित्याग करणे).

"घरावर तुळशीपत्र ठेवणे" (किंवा 'घरावर उडद टाकणे' / 'घरावर पाणी सोडणे') हा मराठी भाषेतील अत्यंत प्रसिद्ध आणि ऐतिहासिक संदर्भ असलेला एक वाक्प्रचार आहे. याचा शाब्दिक अर्थ घर सोडून जाणे

किंवा घराचा त्याग करणे असा वाटू शकतो, पण लाक्षणिक अर्थाने यात 'सर्वस्वाचा त्याग करणे' किंवा 'अतीव त्यागाची भावना' दडलेली आहे.

हिंदू संस्कृतीत 'तुळशीचे पत्र' (पान) हे अत्यंत पवित्र आणि देवाच्या चरणी अर्पण करण्याचे साधन मानले जाते.

जेव्हा आपण देवाला एखादी गोष्ट अर्पण करतो, किंवा जुन्या काळात राजे-महाराजे जेव्हा एखादे मोठे दान करायचे, तेव्हा त्या दानावर किंवा संकल्प सोडताना हातामध्ये तुळशीपत्र आणि पाणी ठेवून ते अर्पण केले जायचे. याचा अर्थ 'आता या वस्तूवर माझा कोणताही अधिकार राहिलेला नाही, मी हे सर्वस्वाने त्यागले आहे.'

याच भावनेतून 'घरावर तुळशीपत्र ठेवणे' म्हणजे स्वतःच्या हक्काच्या घरादारावर, मालमत्तेवर किंवा सुखासीन आयुष्यावरचा स्वतःचा हक्क पूर्णपणे सोडून देणे.
भारताच्या आणि विशेषतः महाराष्ट्राच्या इतिहासात या वाक्प्रचाराला खूप मोठे स्थान आहे.

देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी ज्या क्रांतीकारकांनी, सैनिकांनी आणि समाजसुधारकांनी आपले घरदार सोडले, संपत्तीचा त्याग केला आणि प्राणांची आहुती दिली, त्यांनी खऱ्या अर्थाने 'आपल्या घरावर तुळशीपत्र ठेवले' होते.

कौटुंबिक सुखाचा, संपत्तीचा विचार न करता केवळ देशहित किंवा समाजहित हेच एकमेव ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून घराबाहेर पडणाऱ्या उदात्त मनाचे हे प्रतीक आहे.

माणसाचे मन हे सहसा 'माझे घर', 'माझी संपत्ती', 'माझे कुटुंब' या मोहाच्या धाग्यांनी घट्ट बांधलेले असते.

घरावर तुळशीपत्र ठेवणे ही मनाच्या अशा एका अवस्थेचे दर्शन घडवते, जिथे माणूस या सर्व मोहाच्या पलीकडे जातो. जेव्हा मनात एखाद्या उच्च ध्येयाविषयी (उदा. परमार्थ, देशसेवा, किंवा समाजसेवा) तीव्र ओढ निर्माण होते, तेव्हाच माणूस इतका मोठा त्याग करू शकतो.

हे संन्यासाचे किंवा पराकोटीच्या वैराग्याचे लक्षण आहे, जिथे भौतिक सुखापेक्षा कर्तव्याची किंवा ध्येयाची किंमत मनासाठी मोठी असते.

"घरावर तुळशीपत्र ठेवणे" म्हणजे केवळ घर सोडून जाणे नव्हे, तर एखाद्या उदात्त, महान ध्येयासाठी स्वतःच्या सर्व स्वाथ्याचा, संपत्तीचा आणि सुखाचा आनंदाने व कायमचा त्याग **करणे.** हे सामान्य मनाचे काम नाही; यासाठी अत्यंत खंबीर, निग्रही आणि त्यागी मनाची आवश्यकता असते.

घरचे खावे आणि गोड बोलावे

कोणत्याही अपेक्षेविना किंवा स्वार्थाविना स्वतःच्या बळावर जगणे आणि सर्वांशी प्रेमाने व आनंदाने वागणे.

"घरचे खावे आणि गोड बोलावे" हा मराठी संस्कृतीतील अत्यंत सुसंस्कृत, व्यावहारिक आणि कौटुंबिक मूल्यांचे जतन करणारा एक लोकप्रिय वाक्प्रचार आहे. याचे दोन मुख्य पैलू आहेत—एक म्हणजे स्वावलंबन (स्वतःच्या बळावर जगणे) आणि दुसरे म्हणजे सद्भावना (सर्वांशी प्रेमाने व गोडव्याने वागणे).

मानवी स्वभाव आणि व्यवहाराच्या दृष्टीने या विचाराचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल:

परान्न नको: 'घरचे खावे' याचा अर्थ असा की, माणसाने स्वतःच्या कष्टावर, स्वतःच्या मिळकतीवर जगले पाहिजे. दुसऱ्याच्या तुकड्यावर किंवा उपकारावर जगू नये. जो माणूस स्वतःच्या हक्काची चटणी-भाकर खातो, त्याचा स्वाभिमान नेहमी जागा राहतो.

अपेक्षा नसणे: जेव्हा आपण कोणाकडूनही आर्थिक किंवा भौतिक मदतीची अपेक्षा ठेवत नाही, तेव्हा आपण कोणाच्याही दबावाखाली राहत नाही. स्वतःच्या पायावर उभे राहून जगण्यासारखे दुसरे मोठे सुख नाही, हाच यातील पहिला संदेश आहे.

शब्दांचे महत्त्व: माणसाकडे स्वतःचे सर्व काही असले, तरी समाजात वावरताना त्याची भाषा आणि वर्तन कसे आहे, यावरून त्याची किंमत ठरते. 'गोड बोलावे' म्हणजे आपल्या बोलण्याने कोणाचे मन दुखावले जाणार नाही, याची काळजी घेणे.

कडू बोलण्याने नुकसान: काही लोकांना स्वतःच्या श्रीमंतीचा किंवा कर्तृत्वाचा इतका अहंकार असतो की ते इतरांशी उद्धटपणे बोलतात. पण हा वाक्प्रचार सांगतो की, तुमच्याकडे कितीही संपन्नता असली, तरी तुमचे बोलणे नेहमी नम्र आणि गोडच असले पाहिजे.

अनेकदा लोक कोणाकडून काहीतरी फायदा करून घेण्यासाठी (स्वार्थासाठी) समोरच्याशी गोड बोलतात. पण "घरचे खावे आणि गोड बोलावे" ही संकल्पना या स्वार्थी वृत्तीच्या पूर्णपणे उलट आहे. इथे कोणत्याही फायद्याची अपेक्षा न ठेवता, केवळ समोरच्या व्यक्तीबद्दल आदर आणि प्रेम आहे म्हणून गोड बोलण्याचा सल्ला दिला आहे.

जो माणूस स्वतःच्या कष्टाने मिळवतो आणि सर्वांशी प्रेमाने वागतो, त्याचे मन नेहमी शांत आणि समाधानी असते. अशा माणसाचे कोणाशीही वैर होत नाही आणि समाजात त्याला मान-सन्मान मिळतो.

हा वाक्प्रचार माणसाला स्वाभिमानी आणि सुसंस्कृत बनवतो. स्वतःच्या कष्टाचे खाऊन जगावे (स्वाभिमान बाळगावा) आणि जगाशी वावरताना मुखात नेहमी गोडवा ठेवावा (सौजन्य राखावे), हाच सुखी आणि आदर्श जीवनाचा मूळ मंत्र आहे.

घोरपडीला पाठीशी बांधणे

अत्यंत अवघड, धाडसाचे किंवा जोखमीचे काम करण्यासाठी एखाद्या कठीण आणि विश्वासू साधनांचा वा व्यक्तीचा आधार घेणे.

"घोरपडीला पाठीशी बांधणे" (किंवा 'घोरपड पाठीशी बांधणे') हा मराठी भाषेतील अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण, ऐतिहासिक संदर्भ लाभलेला आणि मानवी स्वभावावर भाष्य करणारा वाक्प्रचार आहे.

या वाक्प्रचाराचा थेट संबंध महाराष्ट्राच्या पराक्रमी इतिहासाशी, दुर्गम गडकिल्ल्यांशी आणि माणसाच्या अत्यंत धाडसी व काहीशा अजब मानसिकतेशी जोडलेला आहे. याचे विविध पैलू खालीलप्रमाणे समजून घेता येतील:

महाराष्ट्राच्या इतिहासात, विशेषतः छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात, कडेलोट असलेले दुर्गम किल्ले चढण्यासाठी 'घोरपड' या प्राण्याचा वापर केला जात असल्याचा उल्लेख येतो.

सिंहगडाची मोहीम: तानाजी मालुसरे यांनी सिंहगड (कोंढाणा) जिंकताना 'यशवंती' नावाच्या घोरपडीचा वापर केला, अशी कथा प्रसिद्ध आहे.

युक्ती आणि धाडस: घोरपडीच्या कंबरेला दोर बांधून तिला वर कड्यावर फेकले जायचे. घोरपड वर जाऊन खडकाच्या फटीत आपली पकड इतकी घट्ट करायची की, त्या दोराच्या साहाय्याने मावळे उभा कडा चढून जायचे. ही मोहीम सुरू करण्यापूर्वी किंवा चढाईच्या वेळी घोरपडीला

पाठीशी बांधून घेऊन जाणे हे पराकोटीच्या धाडसाचे आणि युक्तीचे प्रतीक मानले गेले.

व्यवहारात जेव्हा हा वाक्प्रचार वापरला जातो, तेव्हा त्याचा अर्थ 'स्वतःहून एखादे मोठे संकट, अतिशय अवघड काम किंवा धोकादायक जबाबदारी अंगावर घेणे' असा होतो.

जोखीम पत्करणे: घोरपड हा दिसायला भयानक आणि सरपटणारा प्राणी आहे, त्याला पाठीशी बांधणे सोपे नाही. त्याचप्रमाणे, समाजात किंवा व्यवसायात जेव्हा एखादा माणूस एखादी अत्यंत गुंतागुंतीची किंवा जोखमीची जबाबदारी स्वतःच्या शिरावर घेतो, तेव्हा "त्याने घोरपड पाठीशी बांधली आहे" असे म्हटले जाते.

माणसाच्या मनाच्या संदर्भात हा विचार दोन प्रकारे पाहता येतो:

सकारात्मक बाजू (जिद्द): ध्येयवेडी माणसे अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी साध्य करण्यासाठी कोणत्याही धोक्याला सामोरे जाण्यास तयार असतात. अशा वेळी ते परिणामांची पर्वा न करता अवघड आव्हाने (घोरपड) पाठीशी बांधून वाटचाल करतात. ही त्यांच्यातील अदम्य इच्छाशक्ती दाखवते.

नकारात्मक बाजू (विनाकारण संकट ओढवून घेणे): कधीकधी माणूस अतिउत्साहात किंवा अविचाराने अशा काही गोष्टींमध्ये अडकतो, ज्यातून सुटका करून घेणे नंतर कठीण होऊन बसते. नको त्या कटकटी मागे लावून घेण्याच्या प्रवृत्तीलाही या अर्थाने पाहिले जाते.

"घोरपडीला पाठीशी बांधणे" म्हणजे अशक्य किंवा अत्यंत कठीण वाटणारे ध्येय गाठण्यासाठी स्वत:हून मोठी जोखीम पत्करणे. हे कृत्य एका बाजूला अथांग धाडसाचे आणि रणनीतीचे लक्षण आहे, तर दुसऱ्या बाजूला ते आयुष्यातील मोठ्या आव्हानांना आमंत्रण देण्याचे प्रतीक आहे.

घर जळाले तरी कोळशाची घाई

एखाद्याचे खूप मोठे आणि मुख्य नुकसान झाले असताना, आजूबाजूच्या लोकांनी मात्र त्यातही स्वत:चा किरकोळ फायदा शोधण्याचा प्रयत्न करणे.

"घर जळाले तरी कोळशाची घाई" ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक, मानवी स्वभावातील उणिवांवर बोट ठेवणारी आणि उपरोधिक अर्थ असलेली एक प्रसिद्ध म्हण आहे. यात माणसाच्या अतिस्वार्थी वृत्तीचे, संकुचित मानसिकतेचे आणि प्रसंगावधान नसण्याचे अतिशय अचूक चित्रण केले आहे.

या म्हणीचा थेट अर्थ असा आहे की, एखाद्या माणसाचे संपूर्ण घर आगीत जळून खाक झाले आहे. तिथे खरेतर मोठे अस्मानी संकट कोसळले आहे, सर्वस्व नष्ट झाले आहे आणि अतोनात नुकसान झाले आहे.

अशा अत्यंत दु:खद आणि गंभीर प्रसंगी, घरातली मौल्यवान मानसे किंवा वस्तू वाचवण्याऐवजी, किंवा झालेल्या नुकसानीचा शोक करण्याऐवजी,

तो माणूस 'तिथे शिल्लक राहिलेले कोळसे गोळा करण्याची घाई' करत आहे.

कोळसा ही अत्यंत स्वस्त आणि कवडीमोलाची वस्तू आहे. लाखो रुपयांचे घर जळत असताना, काही पैशांच्या कोळशाचा विचार करणे हा यातील सर्वात मोठा आणि मूर्खपणाचा विरोधाभास आहे.

व्यवहारात जेव्हा एखादी मोठी आपत्ती येते किंवा कोणाचे अतोनात नुकसान होते, तेव्हा काही लोक त्या गंभीर परिस्थितीचे गांभीर्य न ओळखता, त्यातून स्वतःचा एखादा छोटासा, नगण्य फायदा कसा होईल, याचाच विचार करत असतात.

संधीसाधू वृत्ती: जेव्हा एखादी संस्था, कुटुंब किंवा समाज मोठ्या संकटात असतो, तेव्हा काही संकुचित मनाचे लोक स्वतःच्या छोट्याशा स्वार्थासाठी किंवा नफ्यासाठी धडपडत असतात. अशा लोकांच्या प्रवृत्तीला दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

प्राधान्यक्रम चुकणे (Wrong Priorities): संकटाच्या वेळी नेमके काय वाचवायचे किंवा कोणत्या गोष्टीला प्राधान्य द्यायचे, याचे भान नसणे म्हणजेच 'कोळशाची घाई' करणे होय.

माणसाचे मन कधीकधी इतके संकुचित आणि लोभी बनते की, त्याला सभोवतालच्या मोठ्या विनाशाची जाणीवच होत नाही.

जेव्हा मनात केवळ तात्कालिक आणि लहान फायद्याचा विचार असतो, तेव्हा माणसाची दूरदृष्टी नाहीशी होते. घर जळाल्यामुळे भविष्यात येणाऱ्या मोठ्या संकटाचा विचार करण्याऐवजी, मन केवळ समोर दिसणाऱ्या कोळशावर स्थिरावते.

दुसऱ्याचे घर जळत असताना (किंवा स्वतःचे मोठे नुकसान होत असतानाही) केवळ क्षुल्लक गोष्टींचा हव्यास धरणे हे मनाच्या संवेदनाहीनतेचे लक्षण आहे.

"घर जळाले तरी कोळशाची घाई" ही म्हण माणसाला 'प्रसंगावधान' राखण्याचा आणि 'मोठ्या संकटात क्षुल्लक स्वार्थ न पाहण्याचा' मोलाचा सल्ला देते. जेव्हा मोठे नुकसान समोर असते, तेव्हा छोट्या-मोठ्या गोष्टींचा हव्यास सोडायचा असतो; नाहीतर माणूस हशाचा आणि टिकेचा पात्र ठरतो.

घाणा भरला की तेल निघणारच

जेव्हा आपण एखाद्या कामाची योग्य पद्धत आणि पूर्ण तयारी करून सुरुवात करतो, तेव्हा त्याचे अपेक्षित फळ किंवा यश हे नक्की मिळतेच.

अग्दी बरोबर! ही आपल्या मराठीतील एक अतिशय अर्थपूर्ण आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ आणि सखोल अर्थ असा होतो:

प्रत्यक्ष अर्थ: लाकडी किंवा लोखंडी घाण्यात जेव्हा आपण तीळ, भुईमूग, जवस किंवा मोहरी (घाणा) भरतो आणि तो फिरवला जातो, तेव्हा त्यातून तेल हे निघणारच. तो निसर्गाचा आणि प्रक्रियेचा नियम आहे.
लाक्षणिक अर्थ (खरा संदेश): जेव्हा आपण एखाद्या कामासाठी योग्य ती पूर्वतयारी करतो, प्रामाणिक कष्ट घेतो आणि योग्य पद्धत (Process) अवलंबतो, तेव्हा त्याचे फळ किंवा सकारात्मक निकाल (Result) हा नक्कीच मिळतो.
या म्हणीचा वापर कुठे होतो?
एखाद्याला कष्टाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी.
"कामाची सुरुवात तर झाली आहे, आता उत्तम रिझल्ट मिळणारच" हा आत्मविश्वास दाखवण्यासाठी.
"पेराल ते उगवेल" या न्यायाने, सातत्य ठेवल्यास यश निश्चित आहे हे सांगण्यासाठी.
थोडक्यात काय, तर प्रयत्नांचा 'घाणा' प्रामाणिकपणे चालू ठेवला, की यशाचं 'तेल' निघणारच! तुमच्या मनात आज हा विचार अचानक कसा आला? एखाद्या नव्या प्रकल्पाची किंवा कामाची तयारी सुरू आहे का?

घोड्यावरचे सुके आणि गाढवावरचे ओले

कामाचे अयोग्य नियोजन असणे; जिथे जास्त काळजी घ्यायची तिथे दुर्लक्ष करणे आणि जिथे गरज नाही तिथे अवाजवी लक्ष देणे.

ही मराठी भाषेतील एक अत्यंत मार्मिक आणि पारंपारिक म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या गोष्टीचे नियोजन किंवा व्यवस्थापन पूर्णपणे उलट-पालट, चुकीचे किंवा मूर्खपणाचे केले जाते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

घोड्यावरचे सुके: घोडा हा वेगाने धावणारा, डौलदार आणि मौल्यवान प्राणी आहे. त्याच्यावर प्रवासादरम्यान सुरक्षित राहणारे 'सुके' सामान (जे भिजण्याची भीती नसते) लादणे, ही खरं तर संसाधनांची उधळपट्टी किंवा अयोग्य नियोजन आहे.

गाढवावरचे ओले: गाढव हा संथ चालणारा प्राणी आहे. त्याच्यावर 'ओले' किंवा वजनाने जड आणि खराब होणारे सामान लादणे मूर्खपणाचे ठरते, कारण गाढवाच्या संथ गतीमुळे ते सामान वेळेत पोहोचणार नाही किंवा खराब होईल.

ज्या व्यक्तीला किंवा गोष्टीला जिथे महत्त्व द्यायला हवे, तिथे ते न देता भलत्याच ठिकाणी वापरणे; म्हणजेच योग्य कामासाठी अयोग्य व्यक्ती किंवा वस्तूची निवड करणे. उदा. एखाद्या अत्यंत हुशार आणि

उच्चशिक्षित व्यक्तीला साधे कारकुनी काम देणे आणि निर्णय घेण्याच्या महत्त्वाच्या पदावर अकार्यक्षम व्यक्तीला बसवणे—याला म्हणतात 'घोड्यावरचे सुके आणि गाढवावरचे ओले'.

घरी नाही दमडी आणि लग्न करायला चमडी

स्वतःची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत बेताची किंवा हलाखीची असणे, तरीही ऐपतीबाहेरचे मोठे आणि खर्चिक बेत आखणे.

"घरी नाही दमडी आणि लग्न करायला चमडी" ही मराठीतील एक अत्यंत प्रचलित आणि मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, स्वतःजवळ किंवा घरात आर्थिक ऐपत (पैसे) अजिबात नसणे, परंतु तरीही आपल्या क्षमतेबाहेरच्या मोठ्या, विलासी किंवा प्रतिष्ठेच्या गोष्टींची हाव धरणे. ---

स्पष्टीकरण:

दमडी: हे जुन्या काळातील एक अत्यंत कमी मूल्याचे नाणे होते. इथे 'दमडी'चा वापर 'पैसा' किंवा 'आर्थिक संपत्ती' या अर्थाने केला आहे.

लग्न करायला चमडी: इथे 'चमडी' किंवा लग्न हा शब्द चैनीच्या, प्रतिष्ठेच्या किंवा मोठ्या खर्चाच्या गोष्टींचे प्रतीक म्हणून वापरला आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःची आर्थिक परिस्थिती बेताची असताना किंवा गरिबी असतानाही, केवळ देखावा करण्यासाठी किंवा स्वतःच्या सुखासाठी मोठे धाडस किंवा खर्च करायला जाते, तेव्हा तिच्या या अतिशहाणपणावर किंवा मूर्खपणावर बोट ठेवण्यासाठी हा टोमणा मारला जातो.

स्वतःची लायकी किंवा ऐपत नसताना मोठ्या गोष्टींच्या बाता मारणे किंवा तसा वागण्याचा प्रयत्न करणे.

घामाचा पैसा फार काळ टिकतो

कष्टाने आणि प्रामाणिक मार्गाने मिळवलेली संपत्ती माणसाला कायम सुख-शांती देते, ती सहजासहजी नष्ट होत नाही.

"घामाचा पैसा फार काळ टिकतो" हे विधान अत्यंत सत्य आणि मानवी जीवनाचा एक शाश्वत नियम आहे. कष्टाने आणि प्रामाणिकपणे मिळवलेल्या पैशाचे मूल्य आणि त्याचे टिकणे यामागे काही महत्त्वाची कारणे आहेत:

जेव्हा माणूस स्वतः घाम गाळून, रात्रंदिवस मेहनत करून पैसा कमावतो, तेव्हा त्याला त्या पैशाच्या प्रत्येक रुपयाची किंमत ठाऊक असते. त्यामुळे असा पैसा खर्च करताना अत्यंत विचारपूर्वक आणि जबाबदारीने केला जातो. उधळपट्टी टाळली गेल्यामुळे हा पैसा दीर्घकाळ टिकतो.

प्रामाणिक कष्टाच्या पैशामध्ये एक प्रकारचे मानसिक समाधान असते. यात कोणाची फसवणूक किंवा चुकीचा मार्ग नसतो. त्यामुळे या पैशासोबत घरात सुख, समृद्धी आणि शांतता येते. 'हक्काची भाकर' माणसाला जी तृप्ती देते, ती गैरमार्गाने मिळवलेल्या संपत्तीत कधीच मिळत नाही.

कष्टाने कमावलेला पैसा कुटुंबाला आणि पुढील पिढीला पैशाचा आदर करायला शिकवतो. हा पैसा केवळ भौतिक गरजाच भागवत नाही, तर जीवनाला एक शिस्त आणि नैतिक अधिष्ठान देतो.

चुकीच्या मार्गाने किंवा अन्यायाने मिळवलेला पैसा जितक्या वेगाने येतो, तितक्याच वेगाने निघून जातो, असे म्हणतात. पण कष्टाचा आणि घामाचा पैसा हा संथपणे का होईना, पण माणसाच्या आयुष्यात स्थैर्य आणि दीर्घकालीन समृद्धी घेऊन येतो. म्हणूनच कष्टाला आणि प्रामाणिकपणाला पर्याय नाही.

घरचे राजे आणि बाहेरचे प्रजे

काही लोक स्वतःच्या घरात खूप हुकूमशाही गाजवतात आणि घरच्यांवर रुबाब दाखवतात, पण बाहेर समाजात वावरताना मात्र अत्यंत भीतभित आणि नम्र राहतात.

"घरचे राजे आणि बाहेरचे प्रजे" ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक आणि व्यावहारिक जीवनावर प्रकाश टाकणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे. माणसाच्या दुटप्पी स्वभावाचे किंवा दोन वेगवेगळ्या परिस्थितींमधील त्याच्या वर्तनाचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

काही व्यक्तींचा स्वभाव असा असतो की, ते आपल्या घरात स्वतःला 'राजे' समजतात. म्हणजेच घरात त्यांचे वर्तन हुकूमशाहीचे असते, ते घरातील इतर सदस्यांवर आपला हक्क गाजवतात, रागवतात आणि स्वतःचेच म्हणणे खरे करतात. पण हीच माणसे जेव्हा समाजातील इतर लोकांमध्ये किंवा बाहेर जातात, तेव्हा मात्र अत्यंत नम्र, मवाळ आणि 'प्रजे'सारखे (सामान्य माणसासारखे) वागतात. बाहेर ते कोणाचाही विरोध करू शकत नाहीत.

दुसऱ्या बाजूने पाहिल्यास, या म्हणीमध्ये एक कौटुंबिक वास्तवही दडलेले आहे. माणूस आपल्या घरात सुरक्षित असतो; तिथे त्याला कोणाची भीती नसते, त्यामुळे तो तिथे मुक्तपणे आणि हक्काने वागतो (राजे). परंतु, बाहेरच्या जगात, मग ते कामाचे ठिकाण असो वा समाज, तिथे टिकून राहण्यासाठी त्याला इतरांचे ऐकून घ्यावे लागते, नियमांचे पालन करावे लागते आणि नम्र राहावे लागते (प्रजे).
अनेकदा जी माणसे बाहेर आपल्या हक्कासाठी उभी राहू शकत नाहीत किंवा बाहेरच्या जगात ज्यांचा सातत्याने अपमान होतो, ती माणसे

आपला तो सर्व राग आणि न्यूनगंड घरात येऊन कुटुंबातील कमकुवत सदस्यांवर काढतात. बाहेरची लाचारी झाकण्यासाठी ते घरात 'राजे' बनण्याचा खोटा प्रयत्न करतात.

ही म्हण अशा व्यक्तींवर चपखल बसते ज्यांचे "घरात वाघ आणि बाहेर शेळी" असे स्वरूप असते. उत्तम आणि संतुलित व्यक्तिमत्त्व तेच असते, जे घरात प्रेमळ-जबाबदार आणि बाहेर स्वाभिमानी असते.

घाशीराम कोतवाली करणे

मिळालेल्या अधिकाराचा किंवा सत्तेचा गैरवापर करून स्वतःच्या स्वार्थासाठी इतरांवर अन्याय किंवा जुलूम करणे.

"घाशीराम कोतवाली करणे" हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्या अधिकाराचा किंवा पदाचा गैरवापर करून अन्याय, जुलूम, मनमानी किंवा अनैतिक कारभार करते, तेव्हा त्या वर्तनाला 'घाशीराम कोतवाली करणे' असे म्हटले जाते.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

हा वाक्प्रचार ऐतिहासिक सत्य घटनेवर आधारित आहे. पेशवाईच्या काळात, नाना फडणवीस यांच्या राजवटीत घाशीराम सावळदास नावाचा एक कान्यकुब्ज ब्राह्मण पुण्याचा 'कोतवाल' (मुख्य पोलीस अधिकारी)

बनला. सुरुवातीला त्याने पुण्याची कायदा व सुव्यवस्था चांगली राखली, परंतु नंतर त्याला सत्तेची आणि अधिकाराची प्रचंड नशा चढली.
कोतवाल बनल्यानंतर घाशीरामने पुणे शहरात आपली दहशत निर्माण केली. तो निष्पाप नागरिकांना किरकोळ कारणांवरून अटक करणे, अमानुष छळ करणे, आणि लोकांवर स्वतःचे कडक व जाचक नियम लादणे अशा गोष्टी करू लागला. आपल्या पदाचा गैरवापर करून त्याने पुणेकरांचे जगणे असह्य केले होते. त्याच्या या जुलमी राजवटीचा अंत अत्यंत भयंकर झाला; संतप्त पुणेकर जनतेने शेवटी त्याला दगडमार करून मृत्यूच्या दारात ढकलले.
आजच्या काळात हा वाक्प्रचार खालील परिस्थितींमध्ये वापरला जातो:

अधिकाराचा गैरवापर: जेव्हा एखादा सरकारी अधिकारी, नेता किंवा शक्तिशाली व्यक्ती आपल्या पदाचा वापर लोकांवर अन्याय करण्यासाठी करतो.

मनमानी कारभार: नियमांना बाजूला सारून स्वतःच्या मर्जीने, हुकूमशाही पद्धतीने कारभार चालवणे.
भ्रष्ट आणि जुलमी वृत्ती: कायदे कडक करून सामान्य माणसाला त्रास देणे आणि स्वतःचा स्वार्थ साधणे.

"कार्यालयात नवीन मॅनेजर आल्यापासून त्याने कर्मचाऱ्यांवर नको ते नियम लादून स्वतःची घाशीराम कोतवाली सुरू केली आहे."

मराठी साहित्यात नाटककार विजय तेंडुलकर यांनी याच कथेवर आधारित 'घाशीराम कोतवाल' हे जगप्रसिद्ध राजकीय उपरोधात्मक नाटकही लिहिले आहे, ज्यातून सत्तेच्या गैरवापराचे विदारक चित्र समाजासमोर आणले गेले.

घरात नाही पिठ आणि म्हणे मला खांडवा करून वाढ

अत्यंत गरिबीची परिस्थिती असतानाही स्वतःच्या आवडीनिवडी मात्र खूप राजेशाही आणि खर्चिक ठेवणे.

"घरात नाही पीठ आणि म्हणे मला खांडवा करून वाढ" ही मराठीतील अत्यंत खुसखुशीत, उपरोधात्मक आणि व्यावहारिक जीवनावर बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची आर्थिक किंवा मूळ परिस्थिती अत्यंत गरिबीची किंवा बेताची असते, परंतु तरीही ती व्यक्ती मोठ्या-मोठ्या बाता मारते किंवा अवास्तव चैनीच्या गोष्टींची मागणी करते, तेव्हा तिची फजिती दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

'पीठ' ही घरात असणारी अत्यंत मूलभूत आणि गरजेची गोष्ट आहे, ज्यावरून रोजची साधी भाकर बनते. तर 'खांडवा' (किंवा खांडवी/खांडव्या) हा बेसनाचा किंवा पिठाचाच बनवला जाणारा एक

विशेष, चवदार आणि श्रमाचा पक्वान्न किंवा पदार्थ आहे. म्हणीचा अर्थ असा की, ज्याच्या घरात साधी भाकर बनवण्याइतकेही पीठ नाही, ती व्यक्ती स्वतःसाठी किंवा इतरांसाठी खांडव्यासारख्या विशेष पदार्थाची मागणी करत आहे. म्हणजेच, लायकी किंवा ऐपत नसताना केवळ देखावा करण्यासाठी मोठ्या गोष्टींची अपेक्षा करणे.

काही लोकांना आपली खरी परिस्थिती लपवून समाजात स्वतःला मोठे दाखवण्याची सवय असते. स्वतःकडे मूलभूत गरजा भागवण्याची सोय नसतानाही, ते इतरांसमोर किंवा स्वतःशीच अशा काही मागण्या किंवा योजना मांडतात ज्या त्यांच्या आवाक्याबाहेरच्या असतात. अशा लोकांच्या 'उचलली जीभ लावली टाळ्याला' या प्रवृत्तीवर ही म्हण चपखल बसते.

हा टोमणा अशाही व्यक्तींना मारला जातो, ज्यांना घरची परिस्थिती काय आहे याची अजिबात जाण नसते आणि ते घरातल्या मुख्य व्यक्तीकडे न परवडणाऱ्या गोष्टींसाठी हट्ट धरून बसतात.

स्वतःच्या खिशात साधे बसचे भाडे नसताना, एखाद्याने मित्रांसमोर "मी पुढच्या महिन्यात नवीन कार घेण्याचा विचार करतोय" अशा गप्पा मारणे म्हणजे "घरात नाही पीठ आणि म्हणे मला खांडवा करून वाढ" असा प्रकार आहे.

ही म्हण माणसाला आपल्या 'अंथरूण पाहून पाय पसरावे' या नियमाची आणि वास्तवाची जाणीव करून देते.

घोड्याला लगाम आणि माणसाला नियम हवाच

ज्याप्रमाणे लगाम नसेल तर घोडा उधळतो, त्याचप्रमाणे जर माणसाच्या वर्तनावर नियमांचे किंवा कायद्याचे बंधन नसेल, तर तो भरकटतो.

"घोड्याला लगाम आणि माणसाला नियम हवाच" हे सुविचार वजा विधान मानवी जीवन आणि समाजाला सुव्यवस्थित ठेवण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे तत्त्व मांडते. ज्याप्रमाणे एका शक्तिशाली प्राण्याला नियंत्रणात ठेवण्यासाठी लगाम आवश्यक असतो, त्याचप्रमाणे मानवी बुद्धीला आणि वर्तनाला योग्य दिशा देण्यासाठी नियमांची गरज असते.

या विधानाचा सविस्तर अर्थ आणि त्यामागील महत्त्व खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेता येईल:

घोडा हा अत्यंत वेगवान आणि शक्तिशाली प्राणी आहे. जर घोड्याच्या तोंडात लगाम नसेल, तर तो स्वतःच्या मर्जीने कुठेही धावेल, स्वतःला जखमी करेल किंवा पाठीवर बसलेल्या स्वाराला पाडेल. माणसाचेही तसेच आहे; माणसाकडे अफाट बुद्धी आणि शक्ती आहे. जर मानवी वर्तनावर कायदे, कानू आणि सामाजिक नियमांचा 'लगाम' नसेल, तर माणूस स्वैराचारी बनेल. समाजात अराजकता माजेल आणि 'ज्यांची काठी त्याची म्हैस' (Might is Right) अशी परिस्थिती निर्माण होईल.

लगामामुळे घोड्याला कोणत्या दिशेने, किती वेगाने आणि कधी धावायचे आहे याचे अचूक मार्गदर्शन मिळते. नियमही माणसाच्या आयुष्यात नेमके हेच काम करतात. कुटुंबातील नियम, शाळेतील शिस्त, कामाच्या ठिकाणचे नियम आणि देशाचे कायदे माणसाला एका योग्य चौकटीत राहून प्रगती करायला शिकवतात. नियमांमुळेच मानवी ऊर्जेचा वापर विनाशाऐवजी विकासासाठी होतो.

रस्त्यावरील वाहतुकीचे नियम जर नसतील, तर अपघात निश्चित आहेत. तसेच, समाजात शांततेने आणि सुरक्षितपणे जगण्यासाठी एकमेकांच्या हक्कांचा आदर करणे (जे नियमांनी ठरवून दिले आहे) आवश्यक आहे. नियम हे माणसाच्या स्वातंत्र्याला बांधून ठेवत नाहीत, तर सर्वांचे स्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवतात.

घोड्याचा लगाम दुसऱ्याच्या (स्वाराच्या) हातात असतो, पण माणसाच्या बाबतीत नियमांचा लगाम हा बाह्य कायद्यांसोबतच त्याच्या स्वतःच्या 'विवेकबुद्धीचा' असावा लागतो. जो माणूस स्वतःहून नियमांचे पालन करतो, तो समाजात आदरणीय ठरतो.

लगामाशिवाय घोडा जसा निरुपयोगी आणि धोकादायक ठरू शकतो, तसेच नियमांशिवाय माणूसही केवळ एक बुद्धिमान हिंस्र प्राणी बनेल. मानवी समाजाला 'सुसंस्कृत समाज' बनवण्यासाठी कायदे आणि नैतिक नियमांचा लगाम अनिवार्य आहे.

घार हिंडते आकाशी, तिचे चित्त पिल्लापाशी

एखादी व्यक्ती कामाच्या निमित्ताने किंवा कर्तव्यामुळे कितीही दूर गेली, तरी तिचे लक्ष किंवा ओढ मात्र नेहमी आपल्या जवळच्या माणसांकडे किंवा घराकडेच असते.

"घार हिंडते आकाशी, तिचे चित्त पिल्लापाशी" ही मराठी भाषेतील

अत्यंत हळवी, लोकप्रिय आणि मानवी भावनांचा अचूक वेध घेणारी एक सुप्रसिद्ध म्हण आहे. ही म्हण प्रामुख्याने आईचे आपल्या मुलांवरील अतूट प्रेम, काळजी आणि तिची सतत असणारी व्याकुळता व्यक्त करण्यासाठी वापरली जाते.

घार हा पक्षी आकाशात अत्यंत उंचावर, ढगांच्या जवळ घिरट्या घालत असतो. ती संपूर्ण आकाशभर फिरत असली, तरी तिची तीक्ष्ण नजर खाली जमिनीवर किंवा झाडावर असलेल्या तिच्या घरट्याकडे आणि त्यात असणाऱ्या तिच्या छोट्या पिल्लांवर खिळलेली असते. ती कितीही

उंचावर गेली, तरी तिचे मन आणि लक्ष आपल्या पिल्लांपासून क्षणभरही दूर होत नाही.

हाच नियम मानवी जीवनाला आणि प्रामुख्याने मातांना (आईला) लागू होतो. एखादी आई नोकरी, व्यवसाय किंवा इतर कामाच्या निमित्ताने घराबाहेर असली, तरी तिचे लक्ष सतत घरातल्या आपल्या लहान मुलांकडे लागलेले असते. "मुलाने वेळेवर खाल्ले असेल का?", "ते व्यवस्थित असेल का?" हेच विचार तिच्या मनात चक्रावत असतात. ती शरीराने बाहेर असली, तरी मनाने ती आपल्या मुलांच्या जवळच असते.

केवळ आईच नाही, तर ही म्हण कोणत्याही अशा व्यक्तीला लागू होते जी कर्तव्यापोटी किंवा कामाच्या निमित्ताने आपल्या माणसांपासून, घरापासून किंवा मूळ ध्येयापासून दूर गेलेली असते.

पोटापाण्यासाठी किंवा शिक्षणासाठी परगावी किंवा परदेशात राहणारे लोक कितीही मोठे झाले किंवा व्यस्त असले, तरी त्यांचे मन नेहमी आपल्या गावी आणि आई-वडिलांकडे लागलेले असते.

एखादा व्यावसायिक किंवा कर्मयोगी बाहेरच्या जगात कितीही वावरला, तरी त्याचे मुख्य लक्ष त्याच्या मूळ उद्दिष्टावर (Main Focus) केंद्रित असते.

"सध्या सुनिताबाई कामानिमित्त दिल्लीला गेल्या आहेत, पण फोन करून सतत मुलांची चौकशी करत असतात; म्हणतात ना- घार हिंडते आकाशी, तिचे चित्त पिल्लापाशी!"

ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की, कर्तव्यासाठी माणसाला कितीही उंच भरारी घ्यावी लागली, तरी आपल्या माणसांबद्दलची आपुलकी, जिव्हाळा आणि आंतरिक ओढ कधीही कमी होत नाही.

घोड्याला मैदान जवळ असणे

एखाद्याच्या कर्तृत्वाची किंवा क्षमतेची खरी परीक्षा घेण्याची वेळ अगदी जवळ येणे; किंवा कोणाची लायकी सिद्ध करण्यासाठी प्रत्यक्ष संधी मिळणे.

"घोड्याला मैदान जवळ असणे" (किंवा 'घोडा मैदान जवळ असणे') हा मराठीतील एक अत्यंत प्रभावी आणि आव्हानात्मक वाक्प्रचार आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या गुणवत्तेची, क्षमतेची किंवा दाव्यांची खरी परीक्षा घेण्याची वेळ अगदी जवळ आलेली असते, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

हा वाक्प्रचार घोड्यांच्या शर्यतीवरून किंवा युद्धाच्या मैदानातून आला आहे. एखादा घोडा किती वेगवान आहे किंवा तो किती ताकदीचा आहे,

याच्या केवळ गप्पा मारून उपयोग नसतो. जेव्हा प्रत्यक्ष मैदान समोर येते, तेव्हाच त्याच्या धावण्याच्या क्षमतेची खरी परीक्षा होते. म्हणजेच, पोकळ गप्पा मारण्यापेक्षा प्रत्यक्ष कृती करून दाखवण्याची वेळ येणे.

काही लोकांना स्वतःबद्दल किंवा स्वतःच्या कौशल्याबद्दल मोठ्या-मोठ्या बाता मारण्याची सवय असते. अशा वेळी समोरची व्यक्ती त्यांना आव्हान देताना म्हणते की, आता जास्त बोलू नका, प्रत्यक्ष कामाची वेळ आली आहे; तिथेच तुमचे कर्तृत्व सिद्ध होईल.

हा वाक्प्रचार खालील परिस्थितींमध्ये प्रामुख्याने वापरला जातो:

विद्यार्थी वर्षभर कितीही अभ्यास केल्याचा दावा करोत, परीक्षा सुरू झाली की 'घोड्याला मैदान जवळ' असते.

राजकीय नेते जनतेसाठी काय काम केले याचे कितीही दावे करत असले, तरी मतदानाचा दिवस म्हणजे त्यांच्यासाठी मैदान जवळ असणे होय.

एखाद्या प्रकल्पाची (Project) प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करण्याची वेळ येणे.

"तू खूप चांगला क्रिकेट खेळतोस ना? मग उद्याच्या अंतिम सामन्यात तुझी फलंदाजी पाहूच; आता घोड्याला मैदान जवळ आहे!"

पर्यायी म्हण: या वाक्प्रचाराशी साधर्म्य दर्शवणारी "काढ रे घोडा, पाहा रे मैदान" ही म्हणही मराठीत प्रसिद्ध आहे.

हा वाक्प्रचार मानवी स्वभावाला हेच बजावतो की, शब्दांपेक्षा 'कृती' महत्त्वाची असते आणि योग्य वेळ आल्यावर प्रत्येकाचे खरे रूप किंवा क्षमता जगासमोर उघड होतेच.

घुबडाला दिवसा दिसत नाही म्हणून सूर्य प्रकाशहीन होत नाही

एखाद्या अज्ञानी किंवा पूर्वग्रहदूषित माणसाने चांगल्या गोष्टीची किंमत नाकारली, तरी त्यामुळे त्या गोष्टीचे मूळ महत्त्व किंवा श्रेष्ठत्व कमी होत नाही.

"घुबडाला दिवसा दिसत नाही म्हणून सूर्य प्रकाशहीन होत नाही" हे विधान अत्यंत विचारप्रवर्तक, मार्मिक आणि मानवी मानसिकतेवर अचूक बोट ठेवणारे आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या अज्ञानामुळे, मर्यादांमुळे किंवा पूर्वग्रहामुळे विश्वातील अंतिम सत्य किंवा एखाद्या गोष्टीचे श्रेष्ठत्व बदलत नाही, हा वैश्विक नियम या विधानातून स्पष्ट होतो.

घुबड हा निशाचर पक्षी आहे. त्याच्या डोळ्यांची रचना अशी असते की तो रात्रीच्या अंधारात उत्तम पाहू शकतो, पण दिवसाच्या प्रखर सूर्यप्रकाशात त्याला पाहाणे कठीण होते. निसर्गाचा हा नियम आहे की सूर्य हा संपूर्ण सृष्टीला प्रकाश देणारा ऊर्जास्रोत आहे. आता केवळ घुबडाच्या डोळ्यांच्या मर्यादेमुळे त्याला दिवसा दिसत नाही, याचा अर्थ सूर्याकडे प्रकाश नाही किंवा सूर्य अस्तित्वातच नाही, असा होत नाही. चूक किंवा मर्यादा घुबडाची आहे, सूर्याची नाही.

समाजात अनेकदा असे घडते की, काही व्यक्तींची बुद्धी, विचारसरणी किंवा ज्ञान मर्यादित असते. अशा व्यक्ती स्वतःच्या अज्ञानामुळे एखाद्या महान विचाराला, सत्याला किंवा दुसऱ्याच्या कर्तृत्वाला नाकारतात किंवा त्यावर टीका करतात. परंतु, त्यांच्या नाकारण्याने सत्य बदलत नाही.

जर एखाद्या व्यक्तीला विज्ञानाचे नियम समजत नसतील, तर विज्ञान खोटे ठरत नाही.

जेव्हा एखादी व्यक्ती समाजात खूप मोठे, प्रामाणिक किंवा कौतुकास्पद काम करत असते, तेव्हा काही संकुचित वृत्तीचे लोक हेतूची शंका घेतात किंवा त्यात उणिवा शोधतात. अशा टीकाकारांना हे विधान चपखल उत्तर देते. टीकाकारांच्या नकारात्मक दृष्टिकोनामुळे काम करणाऱ्या व्यक्तीचे कर्तृत्व किंवा त्याचे मोठेपण कमी होत नाही.

हे विधान आपल्याला अंतर्मुख करायला शिकवते. आपली विचार करण्याची क्षमता किंवा आवाका लहान असेल, तर आपण जगातील चांगुलपणा किंवा विशालता पाहू शकत नाही. त्यासाठी आपण आपला दृष्टिकोन बदलण्याची गरज असते, सृष्टीला दोष देऊन चालत नाही.

"स्वतःचे डोळे बंद केल्याने जग अंधारमय होत नाही." त्याचप्रमाणे, एखाद्या मूर्ख किंवा अज्ञानी व्यक्तीने एखाद्या चांगल्या गोष्टीला वाईट म्हटले, तरी त्या गोष्टीचे मूळ मूल्य तीळमात्रही कमी होत नाही. सत्य हे सूर्यासारखे स्वयंप्रकाशी आणि चिरंतन असते, त्याला कोणाच्या प्रमाणपत्राची गरज नसते.

घोड्याची आणि गाढवाची तुलना होत नाही

समाजात दोन वेगवेगळ्या पात्रता किंवा गुण असलेल्या गोष्टींची उगीचच तुलना करणे चुकीचे ठरते.

"घोड्याची आणि गाढवाची तुलना होत नाही" हे विधान मानवी स्वभावातील आणि समाजातील एका अत्यंत महत्त्वाच्या व्यावहारिक वास्तवावर प्रकाश टाकते. जेव्हा दोन अत्यंत भिन्न गुणधर्म, क्षमता, दर्जा किंवा स्वभाव असणाऱ्या गोष्टींची किंवा व्यक्तींची परस्परांशी अवाजवी तुलना केली जाते, तेव्हा ही तुलना किती निरर्थक आहे, हे दाखवण्यासाठी हे वाक्य वापरले जाते.

निसर्गाने आणि मानवी वापराने घोडा आणि गाढव या दोन्ही प्राण्यांची वैशिष्ट्ये वेगवेगळी ठरवली आहेत.

घोडा हा त्याच्या वेगासाठी, चपळतेसाठी, देखणेपणासाठी, स्वाभिमानासाठी आणि युद्धातील किंवा शर्यतीतील पराक्रमासाठी ओळखला जातो. त्याला 'राजेशाही' प्रतीक मानले जाते.

गाढव हा कष्टाळू, संथ गतीने चालणारा आणि केवळ ओझे वाहण्यासाठी उपयोगात आणला जाणारा प्राणी आहे.

दोन्हींची कार्यक्षेत्रे, त्यांची शारीरिक क्षमता आणि त्यांचे मूल्य पूर्णपणे भिन्न आहे. त्यामुळे घोड्याचा वेग आणि गाढवाचे ओझे वाहणे यांची एकमेकांशी बरोबरी करणे तर्कसुसंगत ठरत नाही.
समाजात किंवा कार्यक्षेत्रात अनेकदा दोन व्यक्तींची तुलना चुकीच्या पद्धतीने केली जाते. एखादी व्यक्ती अत्यंत बुद्धिमान, कल्पक आणि नेतृत्वगुण असणारी असते (घोड्यासारखी); तर दुसरी व्यक्ती केवळ दिलेले काम यंत्रासारखे करणारी किंवा मर्यादित क्षमतेची असू शकते. अशा वेळी दोघांना एकाच तराजूत तोलणे चुकीचे असते. प्रत्येकाची लायकी आणि दर्जा वेगवेगळा असतो, हेच हे विधान अधोरेखित करते.

हा नियम कला, क्रीडा, शिक्षण किंवा साहित्य अशा सर्वच क्षेत्रांना लागू होतो.

एका उत्कृष्ट शास्त्रीय गायकाची तुलना एका सामान्य गल्लीबोळातील गायकाशी करणे, किंवा एका आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या खेळाडूची तुलना स्थानिक खेळाडूशी करणे म्हणजे घोड्याची आणि गाढवाची तुलना करण्यासारखेच आहे.

हे विधान आपल्याला हे शिकवते की, प्रत्येकाचे मूल्यमापन त्याच्या स्वतःच्या गुणवत्तेनुसार झाले पाहिजे. चुकीच्या तुलनेमुळे चांगल्या गुणांचा अपमान होतो आणि गुणवत्तेचे खच्चीकरण होते.
हे विधान एका श्रेष्ठ आणि दुसऱ्या कनिष्ठ गोष्टीमधील अंतर स्पष्ट करते. प्रत्येक गोष्टीचे समाजात एक विशिष्ट स्थान असते, परंतु एकाच्या गुणांची बरोबरी दुसऱ्याच्या अवगुणांशी किंवा मर्यादित गुणांशी करून दर्जा घसरवता येत नाही. म्हणूनच म्हटले जाते की, श्रेष्ठाची तुलना सामान्याशी होऊ शकत नाही.

घरचे काय आणि परक्याचे काय, ज्याचे त्यालाच ठाऊक

बाहेरून परिस्थिती कितीही चांगली किंवा वाईट दिसली, तरी प्रत्यक्ष दुःख किंवा सुख काय आहे हे ज्याचे त्यालाच (अनुभवणाऱ्यालाच) माहीत असते.

"घरचे काय आणि परक्याचे काय, ज्याचे त्यालाच ठाऊक" हे विधान मानवी नातेसंबंध, कौटुंबिक जीवन आणि वैयक्तिक अनुभवांचे एक अतिशय खोल आणि विदारक सत्य मांडते. वरवर पाहता जग आपल्याला जितके सुखी किंवा दुःखी दिसते, वास्तवात तसे नसते; प्रत्येकाच्या आयुष्यातील गुपिते आणि संघर्ष हे केवळ त्याचे त्यालाच ठाऊक असतात, हाच या विधानाचा मुख्य गाभा आहे.

समाजात वावरताना प्रत्येक माणूस स्वतःचे एक हसरे आणि सुखी रूप जगासमोर ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. एखादे कुटुंब बाहेरून खूप श्रीमंत, सुसंस्कृत आणि सुखी दिसू शकते; पण त्या घराच्या चार भिंतींच्या आत नेमके काय सुरू आहे, कोणते वाद आहेत, किती मानसिक क्लेश आहेत, हे बाहेरच्या परक्या माणसाला कधीच समजू शकत नाही. म्हणूनच म्हणतात, "सुखाचे दाखवायचे दात वेगळे आणि दुःखाचे खायचे दात वेगळे."

अनेकदा आपल्याला वाटते की आपले नातेवाईक किंवा घरची माणसे हीच आपली खरी हितचिंतक असतात. परंतु, कधीकधी संकटकाळात हीच घरची माणसे पाठ फिरवतात, तर एखादा पूर्णपणे परका किंवा अनोळखी माणूस देवासारखा धावून येतो. कोणाकडून काय अनुभव येईल, कोणाचे मन आतून कसे आहे—मग तो 'घरचा' असो वा

'परका'—हे ज्याने त्याने स्वतः घेतलेल्या अनुभवावरूनच ठरते. त्यामुळे वरवरच्या नात्यांवरून कोणाचाही अंदाज लावता येत नाही.
आयुष्यात आलेले चटके आणि मिळालेली सुखे ही अत्यंत वैयक्तिक असतात. एखाद्या व्यक्तीच्या मनात किती दुःख दडलेले आहे, किंवा तिच्यावर काय परिस्थिती ओढवली आहे, याचे केवळ तर्क बाहेरचे लोक लावू शकतात. परंतु, त्या परिस्थितीची खरी धग काय आहे, हे फक्त ती भोगणारी व्यक्तीच सांगू शकते.

हे विधान आपल्याला "दुसऱ्याच्या पायी लागल्याशिवाय चटका समजत नाही" या नियमाची आठवण करून देते. नात्यांचा पोकळ बडेजाव किंवा बाहेरचा देखावा यापेक्षा स्वतःला आलेला अनुभव हाच माणसासाठी अंतिम सत्य असतो. कोणाचे अंतःकरण किती शुद्ध आहे आणि कोणाच्या मनात काय चालले आहे, हे केवळ 'ज्याचे त्यालाच' अचूक ठाऊक असते.

घरात नाही सोय आणि बाहेर देवाचा नवस

स्वतःच्या घरातील माणसांची किंवा प्राथमिक गरजांची नीट व्यवस्था नसताना, बाहेर मात्र मोठे धार्मिक सोहळे किंवा दातृत्वाचा देखावा करणे.

"घरात नाही सोय आणि बाहेर देवाचा नवस" ही मराठीतील एक अतिशय वास्तववादी आणि मानवी ढोंगीपणावर प्रहार करणारी प्रसिद्ध

म्हण आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्या घरातील मूलभूत जबाबदाऱ्या किंवा कुटुंबाच्या गरजेकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करते आणि बाहेर मात्र स्वतःची प्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी किंवा मोठेपणा मिळवण्यासाठी अवाजवी खर्च अथवा अवडंबर माजवते, तेव्हा तिची फजिती उघडी पाडण्यासाठी हा टोमणा मारला जातो.

'घरात सोय नसणे' याचा अर्थ घरात खाण्यापिण्याची, कपड्यांची किंवा इतर आवश्यक गोष्टींची टंचाई असणे, कुटुंबातील सदस्य अडचणीत असणे. अशा परिस्थितीत त्या व्यक्तीचे पहिले कर्तव्य घरची परिस्थिती सुधारणे हे असायला हवे. परंतु, ते सोडून ही व्यक्ती 'बाहेर देवाचा नवस' फेडायला निघते, म्हणजेच मंदिरात मोठे दानधर्म करणे, महाप्रसाद देणे किंवा धार्मिक कार्यात अवाजवी खर्च करणे यात धन्यता मानते. हा केवळ स्वतःचा खोटा मोठेपणा मिरवण्याचा प्रकार असतो. काही लोकांना असे वाटते की घरच्या कर्तव्यांपेक्षा बाहेर कर्मकांड किंवा देवाचा नवस बोलल्याने त्यांचे कल्याण होईल. परंतु, ही प्रवृत्ती कौटुंबिक शांतता आणि आर्थिक स्थैर्य नष्ट करणारी ठरते. घरातील माणसांना उपाशी ठेवून किंवा त्रासात ठेवून बाहेर देवाच्या नावाने केलेल्या खर्चाला काहीही अर्थ नसतो, हाच संदेश या म्हणीतून मिळतो.

संत रामदासांनी म्हटले आहे, "आधी प्रपंच करावा नेटका, मग घ्यावे परमार्थविवेका." म्हणजे आधी आपले घर, कुटुंब व्यवस्थित सांभाळा

आणि मग परमार्थ किंवा सामाजिक कार्यात पडा. ही म्हण या नियमाच्या अगदी उलट वागणाऱ्या लोकांवर चपखल बसते.

"स्वतःच्या आई-वडिलांच्या औषधाला पैसे द्यायला खिशात दमडी नाही आणि गावातल्या सप्ताहासाठी दहा हजारांची वर्गणी जाहीर करतोय; याला म्हणतात- घरात नाही सोय आणि बाहेर देवाचा नवस!"

साधर्म्य असणाऱ्या इतर म्हणी:

"घरात नाही दाणा, अन् मला बाजीराव म्हणा."

"घरात खाणे शेळ-पाळ, आणि बाहेर महादेवाला बेल-फूल."

ही म्हण माणसाला खोट्या प्रतिष्ठेच्या जाळ्यातून बाहेर काढून आधी आपल्या घरच्या जबाबदाऱ्या प्रामाणिकपणे पार पाडण्याचा आणि वास्तवाचे भान ठेवण्याचा मोलाचा सल्ला देते.

घरची कोंबडी आणि शेजाऱ्याला अंडी

स्वतःच्या माणसांना किंवा साधनांना किंमत न देता, त्यांच्या गुणांचा फायदा दुसऱ्यांनाच (बाहेरच्यांना) जास्त मिळणे.

"घरची कोंबडी आणि शेजाऱ्याला अंडी" ही मराठीतील एक अत्यंत चपखल, विनोदी आणि मानवी स्वभावाच्या विचित्र पैलूवर बोट ठेवणारी प्रसिद्ध म्हण आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या कष्टाचा, पैशाचा, साधनांचा

किंवा कौशल्याचा फायदा त्याच्या स्वतःच्या कुटुंबाला किंवा जवळच्या माणसांना न मिळता, केवळ बाहेरच्या किंवा परक्या लोकांनाच होतो, तेव्हा ही परिस्थिती दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

या म्हणीचा शब्दशः अर्थ पाहिला तर—कोंबडी स्वतःच्या घरची आहे, तिच्या खाण्यापिण्याचा, संगोपनाचा खर्च आणि कष्ट घरचे लोक करतात; परंतु ती कोंबडी मात्र अंडी शेजाऱ्याच्या अंगणात जाऊन घालते. म्हणजेच, गुंतवणूक आणि कष्ट एकाचे आणि त्याचा प्रत्यक्ष फायदा मात्र आयताच दुसऱ्याला मिळणे.

काही व्यक्तींचा स्वभाव असा असतो की, ते आपल्या घरातील सदस्यांच्या गरजा, सुख-दुःख यांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करतात. घरात पैसे द्यायला किंवा मदत करायला ते नेहमी हात आखडता घेतात. परंतु, बाहेरच्या जगात किंवा मित्रांमध्ये मात्र स्वतःची पत वाढवण्यासाठी, मोठेपणा मिळवण्यासाठी सढळ हाताने मदत करतात किंवा धावून जातात. अशा लोकांच्या प्रवृत्तीवर हा चपखल टोमणा आहे.

हा नियम केवळ पैशापुरता मर्यादित नसून गुणांनाही लागू होतो.

एखादा माणूस उत्तम डॉक्टर, इंजिनिअर किंवा मेकॅनिक असतो. बाहेरचे हजारो लोक त्याचे कौतुक करतात आणि त्याच्याकडून काम करून घेतात. परंतु, त्याच्या स्वतःच्या घरातील बिघडलेली वस्तू किंवा आजारी माणूस मात्र योग्य वेळेत दुरुस्त होत नाही किंवा त्याला उपचार मिळत नाही.

"रमेशराव गावातल्या लोकांची भांडणे सोडवायला आणि त्यांना मदत करायला नेहमी पुढे असतात, पण इकडे त्यांच्या स्वतःच्या मुलाच्या शिक्षणाची फी भरायला घरात पैसे नाहीत; याला म्हणतात— घरची कोंबडी आणि शेजाऱ्याला अंडी!"

साधर्म्य असणारी दुसरी म्हण: "दिव्याखाली अंधार" (ज्याप्रमाणे दिवा संपूर्ण जगाला प्रकाश देतो, पण स्वतःच्या तळाशी मात्र अंधारच राहतो).

ही म्हण माणसाला आपल्या प्राधान्यक्रमाची (Priorities) जाणीव करून देते. आधी आपल्या माणसांची, घराची जबाबदारी आणि गरजा पूर्ण कराव्यात, आणि मगच बाहेर औदार्य दाखवावे, हाच मोलाचा व्यावहारिक सल्ला यातून मिळतो.

घाईचे मडके कधी ना कधी फुटणारच

अतिशय उतावळेपणाने आणि नियोजन न करता सुरू केलेले काम फार काळ टिकत नाही, ते कधीतरी अपयशी ठरते.

"घाईचे मडके कधी ना कधी फुटणारच" हे विधान अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावाच्या एका मोठ्या दोषावर बोट ठेवणारे आहे. कोणत्याही कामात अवाजवी घाईगडबड किंवा उतावळेपणा केल्यास

त्याचे परिणाम शेवटी नुकसानकारकच होतात, हा जीवननियम या विधानातून स्पष्ट होतो.

कुंभार जेव्हा मातीचे मडके घडवतो, तेव्हा त्याला अत्यंत संयमाने आणि हळुवारपणे आकार द्यावा लागतो. मडके चाकावर फिरवून तयार झाल्यावर ते व्यवस्थित सुकू द्यावे लागते आणि नंतर भट्टीत नीट भाजावे लागते. या संपूर्ण प्रक्रियेला एक ठराविक वेळ द्यावाच लागतो. जर कुंभाराने घाईगडबड केली, कच्चे मडकेच भट्टीत टाकले किंवा व्यवस्थित न सुकवता ते वापरायला काढले, तर ते मडके कच्चे राहील आणि थोडासा धक्का लागताच कधी ना कधी नक्कीच फुटेल.

हाच नियम माणसाच्या प्रत्येक कामाला लागू होतो. कोणत्याही गोष्टीचा पाया भक्कम करण्यासाठी संयम आणि वेळेची गरज असते.

जर एखाद्याने शॉर्टकट वापरून किंवा घाईघाईने एखादी गोष्ट अर्धवट शिकली, तर प्रत्यक्ष परीक्षेच्या किंवा गरजेच्या वेळी त्याचे अज्ञान उघडे पडते.

विचार न करता, घाईघाईने घेतलेले व्यावसायिक किंवा वैयक्तिक निर्णय भविष्यात मोठे आर्थिक किंवा मानसिक नुकसान घडवून आणतात. घाईघाईने किंवा चुकीच्या मार्गाने मिळवलेले यश हे वरवर कितीही आकर्षक दिसत असले, तरी ते दीर्घकाळ टिकू शकत नाही. त्याला स्थैर्य नसते. संकट किंवा आव्हानांचा पहिलाच धक्का बसताच अशी व्यवस्था कोलमडून पडते.

साधर्म्य असणाऱ्या इतर म्हणी व सुविचार:

"उतावळा नवरा गुडघ्याला बाशिंग" (अतिउतावळेपणाने हास्यास्पद परिस्थिती निर्माण होणे).

"अति घाई, संकटात नेई" (घाईमुळे अपघात किंवा नुकसान निश्चित असणे).

कोणत्याही अभ्यासाशिवाय किंवा नियोजनाशिवाय घाईघाईने सुरू केलेला व्यवसाय सुरुवातीला चांगला वाटला तरी काही दिवसांतच बंद पडतो; म्हणतात ना— "घाईचे मडके कधी ना कधी फुटणारच!"

हे विधान माणसाला संयम, अचूक नियोजन आणि चिकाटी यांचे महत्त्व शिकवते. घाईने केलेले काम हे तात्पुरते यश देऊ शकते, पण शाश्वत आणि दीर्घकालीन यशासाठी कामात परिपक्वता आणि योग्य वेळ देणे अत्यंत अनिवार्य आहे.

घामाची भाकर आणि सुखाची झोप

कष्टाने कमावलेले अन्न माणसाला खरी तृप्ती देते आणि त्यामुळे मनाला शांतता मिळून उत्तम झोप लागते.

"घामाची भाकर आणि सुखाची झोप" हा केवळ एक सुविचार नसून, माणसाच्या सुखी, समाधानी आणि स्वाभिमानी जीवनाचे ते एक सुवर्णसूत्र आहे. कष्टाने मिळवलेले अन्न आणि त्यामुळे मिळणारी

मानसिक शांतता यांचा परस्परांशी किती जवळचा संबंध आहे, हे या विधानातून अचूक स्पष्ट होते.
या सुंदर विधानाचा सविस्तर अर्थ आणि त्यामागील जीवनमूल्य खालीलप्रमाणे समजून घेता येईल:

'घामाची भाकर' म्हणजे स्वतः प्रामाणिकपणे, अपार मेहनत करून आणि घाम गाळून कमावलेले अन्न. या भाकरीमध्ये कोणत्याही प्रकारची फसवणूक, लाचखोरी किंवा गैरमार्ग नसतो. मानवी स्वभावाचा एक नियम आहे की, जे सहज किंवा फुकट मिळते, त्याचे माणसाला कौतुक नसते. परंतु, स्वतःच्या कष्टाने मिळवलेली साधी चटणी-भाकरही पंचपक्वान्नापेक्षा अधिक चवदार आणि तृप्ती देणारी वाटते, कारण त्यात स्वाभिमान दडलेला असतो.

रात्रभर बेडवर कुशी बदलूनही ज्यांना झोप येत नाही, अशा लोकांकडे संपत्तीची कमी नसते, तर मानसिक शांततेची कमी असते. याउलट, जो माणूस दिवसभर प्रामाणिकपणे कष्ट करतो, त्याच्या मनात कोणाला फसवल्याचे पापबोध किंवा भीती नसते. त्याला कायद्याची, समाजाची किंवा कोणा शत्रूची भीती नसते. त्याचे अंतःकरण शुद्ध असल्यामुळे, अंथरुणावर पडताच त्याला अत्यंत गाढ आणि 'सुखाची झोप' लागते. शारीरिक कष्टामुळे शरीराला थकवा असतो आणि मनाला हक्काची भाकर मिळाल्याचे समाधान असते.

चुकीच्या मार्गाने किंवा अन्यायाने मिळवलेला पैसा गाद्या-गिरद्या आणि ऐषाराम विकत घेऊ शकतो, पण 'शांत झोप' विकत घेऊ शकत नाही. 'घामाची भाकर' माणसाला आर्थिकदृष्ट्या कदाचित श्रीमंत बनवणार नाही, पण ती त्याला एक नैतिक बळ आणि आत्मसन्मान देते, जो जगातील कोणत्याही संपत्तीपेक्षा मोठा असतो.

"घामाची भाकर" हे कारण आहे आणि "सुखाची झोप" हा त्याचा परिणाम आहे. ज्याच्या आयुष्यात प्रामाणिक कष्टाची भाकर आहे, त्याच्या वाट्याला निसर्गातली सगळ्यात मौल्यवान गोष्ट म्हणजेच शांत झोप आणि निरोगी आयुष्य नक्कीच येते. म्हणूनच, सुखी समाधानी आयुष्याची व्याख्या या दोनच शब्दांत पूर्ण होते.

घोड्यामागून गाढव जाणे

चांगल्या आणि गुणी माणसाच्या पाठीमागून एखाद्या मूर्ख किंवा नालायक माणसाने येणे किंवा त्याचे अनुकरण करणे.

"घोड्यामागून गाढव जाणे" हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत उपरोधात्मक आणि मानवी व्यवहारावर बोट ठेवणारा वाक्प्रचार आहे. जेव्हा एखाद्या श्रेष्ठ, बुद्धिमान किंवा कर्तबगार व्यक्तीच्या जागी (किंवा तिच्या पाठीमागे) अत्यंत कनिष्ठ, अकार्यक्षम किंवा अज्ञानी व्यक्तीची

नियुक्ती होते किंवा ती तिचे अनुकरण करू लागते, तेव्हा ही परिस्थिती दर्शवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

मूळ आणि रूपकात्मक अर्थ

निसर्गात आणि मानवी व्यवहारात घोडा हा त्याच्या वेग, चपळता, राजेशाही तोरा आणि पराक्रमासाठी ओळखला जातो, तर गाढव हे संथपणा, ओझे वाहणे आणि मर्यादित बुद्धीचे प्रतीक मानले जाते. जेव्हा एखादा उमदा घोडा पुढे चालला असेल आणि त्याच्या मागे गाढव चालले असेल, तर ते दृश्य विसंगत आणि हास्यास्पद दिसते. हाच नियम माणसांच्या गुणवत्तेला लावून हा वाक्प्रचार तयार झाला आहे.

कार्यक्षेत्रात किंवा राजकारणात अनेकदा असे घडते की, एखाद्या उच्च पदावर आधी अत्यंत विद्वान, कल्पक आणि खंबीर अधिकारी किंवा नेता काम करत असतो. परंतु, त्यांच्या निवृत्तीनंतर किंवा बदलीनंतर त्याच पदावर जर एखादी अकार्यक्षम, सुस्त किंवा केवळ होयबा असणारी व्यक्ती आली, तर लोक म्हणतात की, "अहो, त्या पूर्वीच्या साहेबांचा दरारा कुठे आणि हा माणूस कुठे? ही तर घोड्यामागून गाढव जाण्याची गत झाली!"

काही लोक स्वत:ची बुद्धी न वापरता केवळ दुसऱ्याचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करतात. एखादी कर्तबगार व्यक्ती जेव्हा एखादा धाडसी निर्णय घेते, तेव्हा तिची क्षमता वेगळी असते. पण तिची नक्कल करायला

जेव्हा एखादी सामान्य क्षमतेची व्यक्ती जाते, तेव्हा तिची फजिती उघडी पडते.

साधर्म्य असणारा दुसरा वाक्प्रचार:

"घोड्याची आणि गाढवाची तुलना होत नाही" (म्हणजेच श्रेष्ठाची आणि कनिष्ठाची बरोबरी कधीच होऊ शकत नाही).

हा वाक्प्रचार समाजातील 'गुणवत्तेच्या घसरणीवर' अचूक प्रहार करतो. कोणत्याही महत्त्वाच्या पदावर किंवा स्थानावर व्यक्तीची निवड करताना तिची पात्रता योग्य असणे गरजेचे आहे; अन्यथा आख्ख्या व्यवस्थेचे महत्त्व कमी होते, हाच मोलाचा संदेश यातून मिळतो.

घोंगडं भिजत पडणे

एखादा महत्त्वाचा निर्णय किंवा काम प्रदीर्घ काळासाठी प्रलंबित राहणे; कामाची विनाकारण रेंगाळत राहण्याची स्थिती.

"घोंगडं भिजत पडणे" हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत लोकप्रिय, प्रभावी आणि दैनंदिन व्यवहारात वारंवार वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे. जेव्हा एखादा महत्त्वाचा प्रश्न, काम, वाद किंवा निर्णय प्रदीर्घ काळ प्रलंबित राहतो, रेंगाळतो किंवा त्यावर कोणताही ठोस तोडगा निघत नाही, तेव्हा ती परिस्थिती दर्शवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

'घोंगडी' (किंवा घोंगडं) हे मेंढराच्या लोकरीपासून बनवलेले एक जाड, खडबडीत आणि उबदार अंथरूण-पांघरूण असते, जे प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात शेतकरी आणि धनगर बांधव वापरतात. लोकर जाड असल्यामुळे घोंगडीवर पाणी पडल्यास ती सहज भिजत नाही, पण जर ती एकदा पाण्यात पूर्णपणे भिजली, तर ती सुकायला प्रचंड वेळ लागतो. भिजलेली घोंगडी वजनदार होते आणि ती एकाच जागी तशीच पडून राहते. याच नैसर्गिक प्रक्रियेवरून "एखादी गोष्ट दीर्घकाळ रेंगाळत राहणे" या अर्थाने हा वाक्प्रचार रूढ झाला.

आजच्या काळात हा वाक्प्रचार खालील परिस्थितींमध्ये प्रामुख्याने वापरला जातो:

निर्णय न होणे (Delayed Decisions): जेव्हा एखादी फाईल, प्रकल्प किंवा सरकारी काम कोणत्याही निर्णयाशिवाय टेबलवर धूळ खात पडून राहते.

न्यायालयीन खटले किंवा वाद: कौटुंबिक, जमिनीचे किंवा राजकीय वाद जेव्हा अनेक वर्षे न्यायालयात किंवा आपापसात सुटत नाहीत, तेव्हा वाद प्रलंबित राहण्यासाठी हा शब्द वापरतात.

तडजोड लांबणीवर पडणे: दोन बाजूंमध्ये समेट घडवून आणताना जेव्हा कोणीच माघार घेत नाही आणि चर्चा थांबते.

"मंत्रालयात मंजुरी न मिळाल्यामुळे नवीन रस्त्याचा प्रस्ताव गेल्या दोन वर्षांपासून भिजत पडला आहे."

"त्या दोन्ही भावांनी आपापसातील जमिनीचा वाद सामोपचाराने सोडवला नाही, त्यामुळे त्यांचे घोंगडं अजूनही न्यायालयात भिजत पडलंय."

हा वाक्प्रचार 'अनिश्चितता' आणि 'विलंब' दर्शवतो. एखादी समस्या सोडवण्यासाठी वेळेवर पावले उचलली नाहीत, तर ती कशी रेंगाळत राहते आणि डोकेदुखी ठरते, हेच यातून स्पष्ट होते.

घरचे भुकेले आणि बाहेरचे सुकेले

स्वतःच्या कुटुंबातील माणसे उपाशी किंवा अडचणीत असताना, बाहेरच्या लोकांवर मात्र उगीचच पैसे खर्च करणे किंवा त्यांना खूश ठेवण्याचा प्रयत्न करणे.

"घरचे भुकेले आणि बाहेरचे सुकेले" ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक आणि मानवी स्वभावाच्या एका मोठ्या दोषावर बोट ठेवणारी प्रसिद्ध म्हण आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्या घरातील माणसांच्या गरजा, सुख-दुःख आणि हक्कांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करते आणि बाहेरच्या किंवा परक्या लोकांना मात्र सुखी ठेवण्याचा, त्यांचा स्वार्थ साधण्याचा खोटा आव आणते, तेव्हा तिची प्रवृत्ती उघडी पाडण्यासाठी हा टोमणा मारला जातो.

या म्हणीमध्ये दोन परस्परविरोधी शब्द वापरले आहेत—'भुकेले' (ज्यांना अन्नाची किंवा गरजेची उणीव आहे) आणि 'सुकेले' (ज्यांना सुखी किंवा तृप्त ठेवले आहे). याचा अर्थ असा की, ज्या व्यक्तीच्या घरात स्वतःची माणसे उपाशी आहेत किंवा अडचणीत आहेत, ती व्यक्ती बाहेरच्या लोकांना मात्र पकवान्ने भरवत आहे किंवा त्यांना सुखी करत आहे.

समाजात काही व्यक्ती अशा असतात ज्यांना घरापेक्षा 'बाहेर आपली वाहवा कशी होईल' याची जास्त काळजी असते. घरात पैशाची चणचण असताना, मुलांच्या शिक्षणाची किंवा आई-वडिलांच्या औषधाची सोय नसताना, ही माणसे मित्रांमध्ये किंवा समाजात स्वतःची दानशूर, श्रीमंत आणि दिलदार अशी प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी मोठा खर्च करतात. बाहेर मोठेपणा मिळवण्यासाठी घरच्यांचा घास हिरावून घेण्याच्या या प्रवृत्तीवर ही म्हण चपखल बसते.

हा टोमणा अशाही लोकांना मारला जातो जे घरासाठी कधीही वेळ किंवा पैसा देत नाहीत, पण मित्रांच्या एका हाकेवर मध्यरात्रीही धावून जातात. बाहेरच्या जगात त्यांना खूप 'सज्जन' मानले जाते, परंतु त्यांच्या स्वतःच्या घरात मात्र त्यांच्या या स्वभावामुळे केवळ दुःख आणि दारिद्र्य असते.

साधर्म्य असणाऱ्या इतर मराठी म्हणी:

मराठी भाषेत याच अर्थाच्या इतरही काही खुसखुशीत म्हणी आहेत:

"घरची कोंबडी आणि शेजाऱ्याला अंडी" (कष्ट घरच्यांचे आणि फायदा बाहेरच्यांचा).
"घरात नाही सोय आणि बाहेर देवाचा नवस" (घरच्या जबाबदाऱ्या सोडून बाहेर खोटा बडेजाव करणे).
"दिव्याखाली अंधार" (सगळ्या जगाला प्रकाश देणाऱ्या दिव्याच्या स्वतःच्या तळाशी मात्र अंधार असणे).
"स्वतःच्या वृद्ध आई-वडिलांना साध्या दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत आहे आणि हा पठ्ठ्या अख्या गावाला पार्ट्या देत फिरतोय; याला म्हणतात—घरचे भुकेले आणि बाहेरचे सुकेले!"
ही म्हण माणसाला वास्तवाचे भान आणून देते. माणसाचे पहिले कर्तव्य हे त्याच्या कुटुंबाप्रती असते. जो माणूस स्वतःचे घर सुखी आणि तृप्त ठेवू शकत नाही, त्याने बाहेर दाखवलेले औदार्य हे निव्वळ ढोंग आणि खोट्या प्रतिष्ठेचा खेळ असतो, हाच मोलाचा व्यावहारिक धडा यातून मिळतो.

घरचे खाऊन शेजाऱ्याचे उट्टे काढणे

स्वतःचे नुकसान सोसून किंवा स्वतःच्या पैशाने दुसऱ्याचे वैर किंवा कर्ज मिटवण्याचा मूर्खपणा करणे.

"घरचे खाऊन शेजाऱ्याचे उट्टे काढणे" (किंवा काही भागांत 'घरचे खाऊन लष्कराच्या भाकऱ्या भाजणे' या अर्थाने) ही मराठीतील एक

अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावाच्या एका विशिष्ट प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी म्हण आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःचे आर्थिक किंवा कौटुंबिक नुकसान सोसून, स्वतःच्या संसाधनांचा वापर करून दुसऱ्याच्या फायद्यासाठी किंवा कामासाठी नको तितकी धावपळ करते, तेव्हा ही परिस्थिती दर्शवण्यासाठी हा वाक्प्रचार किंवा म्हण वापरली जाते.

'घरचे खाणे' म्हणजे स्वतःच्या घरातील अन्न, पैसा, वेळ आणि ऊर्जा वापरणे. 'शेजाऱ्याचे उट्टे काढणे' म्हणजे शेजाऱ्याचे जुने उधारी-पाधारी, वैर, किंवा त्यांच्या घरची कामे उपसणे आणि ती पूर्ण करण्यासाठी स्वतःची ताकद पणाला लावणे. थोडक्यात, खर्च आणि कष्ट स्वतःचे, पण राबता आणि फायदा मात्र दुसऱ्याचाच.

काही व्यक्तींना स्वतःच्या घरच्या जबाबदाऱ्यांपेक्षा दुसऱ्यांच्या कामात रस जास्त असतो. स्वतःच्या घरात काय अडचण आहे, कुटुंबाला आपली किती गरज आहे, याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करून ही माणसे शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या किंवा मित्रांच्या कामासाठी दिवस-रात्र धावत असतात. यामध्ये त्यांचा स्वतःचा वेळ आणि पैसा खर्च होतो, पण बदल्यात त्यांना काहीही मिळत नाही.

या म्हणीचा दुसरा एक अर्थ असाही निघतो की, दोन परक्या व्यक्तींमधील किंवा शेजाऱ्यांमधील वाद मिटवण्यासाठी किंवा त्यांच्या भल्याबुऱ्या गोष्टींसाठी स्वतःचे घरदार सोडून पुढे-पुढे करणे. अनेकदा या नादात त्या व्यक्तीच्या स्वतःच्या वैयक्तिक कामांचा खेळखंडोबा होतो.

साधर्म्य असणाऱ्या इतर मराठी म्हणी:

"घरचे भुकेले आणि बाहेरचे सुकेले" (घरात टंचाई असताना बाहेर औदार्य दाखवणे).

"घरची कोंबडी आणि शेजाऱ्याला अंडी" (कष्ट आणि गुंतवणूक स्वतःची, पण लाभ मात्र दुसऱ्याला).

"घरचे खाऊन लष्कराच्या भाकऱ्या भाजणे" (स्वतःच्या खर्चाने दुसऱ्याच्या कामाचा अवाजवी व्याप सांभाळणे).

"स्वतःच्या शेतातली कामे वेळेवर न झाल्यामुळे पिकांचे नुकसान होत आहे, आणि हा गडी दिवसभर गावातल्या लोकांची कामे करून देतोय; याला म्हणतात— घरचे खाऊन शेजाऱ्याचे उट्टे काढणे!"

परोपकार करणे किंवा दुसऱ्याला मदत करणे ही चांगली गोष्ट असली, तरी ती स्वतःचे घर उध्वस्त करून किंवा स्वतःच्या कर्तव्यांकडे दुर्लक्ष करून नसावी. हाच मोलाचा व्यावहारिक सल्ला ही म्हण आपल्याला देते.

घरात नाही बळ आणि उगीचच थुंकणे वळवळ

स्वतःमध्ये कोणतेही कर्तृत्व किंवा ताकद नसताना, उगीचच दुसऱ्यांवर राग दाखवणे किंवा तोंड टाकून बोलणे.

"घरात नाही बळ आणि उगीचच थुंकणे वळवळ" ही मराठी ग्रामीण भागातील एक अतिशय अस्सल, तिखट आणि मानवी स्वभावातील

फोलपणा उघडा पाडणारी म्हण आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीकडे स्वतःची कोणतीही ताकद, क्षमता, संपत्ती किंवा योग्यता नसते, परंतु तरीही ती व्यक्ती केवळ तोंडाची वाफ दवडत, उगीचच धुसफूस करत किंवा फुकाचा तोरा मिरवत इतरांना दाखवण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा हा टोमणा मारला जातो.

मूळ आणि रूपकात्मक अर्थ

'घरात नाही बळ' म्हणजे स्वतःकडे किंवा स्वतःच्या घरात कोणत्याही प्रकारचे सामर्थ्य नसणे—ते शारीरिक असो, आर्थिक असो वा बौद्धिक असो. म्हणजेच मूळ परिस्थिती अत्यंत कमकुवत असणे.

'उगीचच थुंकणे वळवळ' हे अतिशय उपरोधात्मक रूपक आहे. जसा एखादा माणूस आतून घाबरलेला किंवा हतबल असतो, पण बाहेरून स्वतःचा खोटा रुबाब किंवा राग दाखवण्यासाठी इकडेतिकडे थुंकून, तोंड वेडेवाकडे करून धुसफूस (वळवळ) करतो, तसा हा प्रकार आहे. म्हणजेच, प्रत्यक्ष ताकद काहीच नसताना केवळ अस्वस्थतेतून किंवा मत्सरातून पोकळ बडबड करणे.

काही लोकांना दुसऱ्याची प्रगती किंवा मोठेपण सहन होत नाही. परंतु, त्यांच्याशी बरोबरी करण्याची स्वतःची औकात किंवा 'बळ' नसल्यामुळे, ही माणसे प्रत्यक्ष समोर येऊन मुकाबला करू शकत नाहीत. अशा वेळी ते पाठीमागे उगीचच कुरकुर करणे, टोमणे मारणे किंवा जळफळाट

व्यक्त करणे एवढेच करू शकतात. त्यांच्या या असहाय्य संतापावर ही म्हण अचूक बोट ठेवते.

ज्या व्यक्तींमध्ये संकटाचा सामना करण्याचे किंवा आपले म्हणणे सिद्ध करण्याचे धाडस नसते, त्या व्यक्ती अनेकदा मोठ्या-मोठ्या बाता मारून किंवा उगीचच राग दाखवून आपण किती श्रेष्ठ आहोत, असा खोटा आव आणतात. परंतु, वेळ आल्यावर त्यांचे हे ढोंग लगेच उघडे पडते.

साधर्म्य असणाऱ्या इतर मराठी म्हणी:

"कोल्हा काकडीला राजी" (स्वतःची क्षमता लहान असल्यामुळे छोट्या गोष्टींवरच समाधान मानणे किंवा धुसफूस करणे).

"बोलाचीच कढी आणि बोलाचाच भात" (केवळ शाब्दिक बाता मारणे, प्रत्यक्ष कृती काहीच नाही).

"घरात नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा" (परिस्थिती बेताची असताना मोठा तोरा मिरवणे).

"त्याच्याकडून स्वतःचे साधे दुकान सांभाळले जात नाही आणि तो चाललाय मोठ्या उद्योगपतींच्या चुका काढायला; अशा लोकांचे कसे असते— घरात नाही बळ आणि उगीचच थुंकणे वळवळ!"

ही म्हण माणसाला स्वतःच्या क्षमतेचे आत्मपरीक्षण करण्याचा सल्ला

घरची राख आणि शेजारचा विस्तव कधी दुरवू नये

आपल्या घरातील गोष्टी आणि शेजाऱ्यांशी असलेले संबंध नेहमी जपून ठेवावेत, कारण संकटकाळात हेच सर्वात आधी कामी येतात.

"घरची राख आणि शेजारचा विस्तव कधी दुरवू नये" ही मराठीतील अत्यंत अर्थपूर्ण आणि पारंपारिक म्हण आहे. वरवर पाहता ही म्हण साधी आणि ग्रामीण जीवनशैलीशी जोडलेली वाटते, पण त्यामागे कौटुंबिक आणि सामाजिक संबंध टिकवून ठेवण्याचा एक खूप मोठा जीवनप्रवास आणि व्यावहारिक सल्ला दडला आहे.

पूर्वीच्या काळी ग्रामीण भागात घराघरांमध्ये चुली पेटवल्या जायच्या. चूल कायमची विझू नये म्हणून रात्री स्वयंपाक झाल्यावर चुलीतील निखारे राखेखाली दाबून ठेवले जायचे, ज्याला 'घरची राख' किंवा 'विस्तव राखणे' म्हणतात. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ती राख बाजूला करून त्याच निखाऱ्यांवर चूल पुन्हा सहज पेटवता येत असे.

कदाचित काही कारणाने स्वतःच्या घरचा विस्तव विझलाच, तर चूल पेटवण्यासाठी शेजाऱ्याकडून विस्तव (निखारा) मागून आणला जायचा, ज्याला 'शेजारचा विस्तव' म्हटले आहे. त्यामुळे घरची राख व्यवस्थित सांभाळणे आणि शेजाऱ्याशी विस्तवापुरते (गरजेपुरते) संबंध चांगले ठेवणे रोजच्या जगण्यासाठी अनिवार्य होते.

या म्हणीचा मुख्य उद्देश माणसाला नातेसंबंधांचे महत्त्व पटवून देणे हा आहे:

घरची राख दुरवू नये (आपले कुटुंब सांभाळा): 'राख' म्हणजे आपल्या घरातील माणसे, आपल्या घरातील गुपिते किंवा गरिबीतही एकत्र राहण्याची वृत्ती. आपल्या माणसांमध्ये कितीही मतभेद असले, तरी त्यांना स्वतःपासून दूर करू नये. संकटाच्या काळात शेवटी आपले कुटुंबच आपल्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहते. आपल्या घरातील गोष्टी बाहेर जाऊ न देणे म्हणजेच 'घरची राख जपून ठेवणे' होय.

शेजारचा विस्तव दुरवू नये (शेजाऱ्यांशी सलोखा ठेवा): 'विस्तव' हे गरजेच्या वेळी मिळणाऱ्या मदतीचे प्रतीक आहे. आपल्यावर जेव्हा अचानक एखादे संकट येते (उदा. वैद्यकीय आणीबाणी किंवा अपघात), तेव्हा दूरवर राहणारे नातेवाईक लगेच पोहोचू शकत नाहीत. अशा वेळी सर्वात आधी धावून येतो तो आपला शेजारी. म्हणून, शेजाऱ्याशी कधीही वैर पत्करू नये किंवा त्यांच्याशी असलेले संबंध तोडू नयेत.

थोडक्यात सांगायचे तर, आपले नातेवाईक/कुटुंबीय आणि आपले शेजारी हे आपल्या जगण्याचे मुख्य आधारस्तंभ असतात. ही म्हण आपल्याला शिकवते की, स्वतःच्या माणसांशी असलेले रक्ताचे नाते (घरची राख) आणि संकटात सगळ्यात आधी धावून येणारा शेजारी (शेजारचा विस्तव) यांच्याशी कधीही दुरावा निर्माण करू नये; कारण त्यांच्याशिवाय आपले सामाजिक आणि कौटुंबिक जीवन सुरक्षित राहू शकत नाही.

घरात पाय आणि अंगणात डोके

अत्यंत सावधगिरीने आणि हुशारीने वागणे; स्वतःचे घर सांभाळून बाहेरच्या जगावरही बारीक लक्ष ठेवणे.

"घरात पाय आणि अंगणात डोके" हे मराठी संस्कृतीतील आणि जुन्या धाटणीच्या वास्तुकलेतील एक अतिशय सुंदर, मार्मिक आणि कोडेवजा भाषिक निरीक्षण आहे.

वरवर पाहता हे वाक्य अद्भूत किंवा अशक्य वाटले, तरी याचा थेट संबंध आपल्या पारंपारिक घरांची रचना आणि माणसाच्या नम्रतेशी जोडलेला आहे. याचे दोन मुख्य अर्थ लावता येतात:

पूर्वीच्या काळी महाराष्ट्रात, विशेषतः ग्रामीण भागात किंवा वाड्यांमध्ये, घराचे मुख्य प्रवेशद्वार (ज्याला 'उंबरठा' किंवा 'दिंडी दरवाजा' म्हणतात) खूप लहान किंवा उंचीने कमी असायचे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती अशा घरात प्रवेश करते, तेव्हा ती आधी आपले पाय उंबरठ्याच्या आत (घरात) टाकते.
दरवाजा लहान असल्यामुळे आत येताना व्यक्तीला आपली मान किंवा डोके पुढे वाकवावे लागते. त्यामुळे पाय घरात असले, तरी झुकलेले डोके अजूनही बाहेरच्या बाजूला म्हणजेच अंगणाच्या दिशेने झुकलेले असते.

म्हणूनच, घरात प्रवेश करताना एकाच वेळी 'घरात पाय आणि अंगणात डोके' अशी स्थिती निर्माण होते.

या विधानाला आपल्या संस्कृतीत एक मोठा नैतिक आणि कौटुंबिक संस्कार मानला गेला आहे:

हे वाक्य माणसाला 'नम्रता' शिकवते. घरात प्रवेश करताना डोके वाकवणे म्हणजे आपल्या अहंकाराचा त्याग करून घरात येणे. घर ही एक पवित्र जागा आहे, तिथे प्रवेश करताना माणसाने आपले पद, गर्व आणि अहंकार बाहेर (अंगणात) ठेवून अत्यंत विनयशीलतेने आत यावे, हा त्यामागील सुसंस्कृत विचार आहे.

घरात राहणाऱ्या ज्येष्ठांचा, संस्कृतीचा आणि वास्तूचा आदर राखण्यासाठी माणसाचे डोके नेहमी नम्रतेने झुकलेले असावे, याचे हे एक दृश्य रूपक आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, 'घरात पाय आणि अंगणात डोके' हे केवळ एका शारीरिक स्थितीचे वर्णन नसून, ते आपल्या जुन्या वास्तुकलेचे वैशिष्ट्य आणि भारतीय कुटुंबांमधील 'विनयशीलता व मर्यादा' या मूल्यांचे सुंदर प्रतीक आहे.

घोरपडीच्या पाठीवर बसणे

अत्यंत संशयास्पद किंवा जिथे धोका निश्चित आहे अशा गोष्टीचा किंवा माणसाचा आश्रय घेणे.

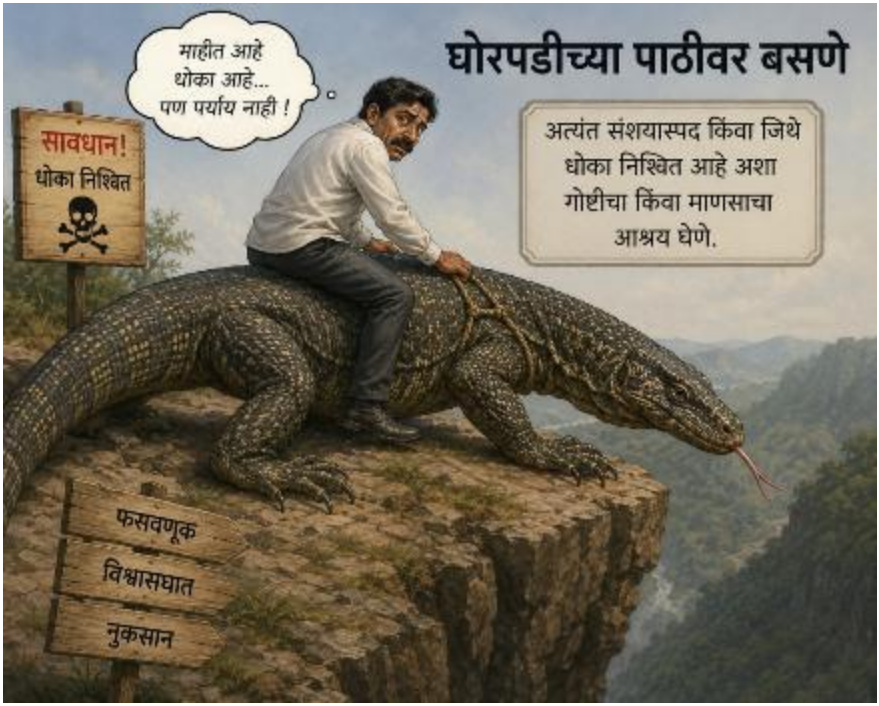

"घोरपडीच्या पाठीवर बसणे" हा मराठीतील एक अतिशय वेगळा, वैशिष्ट्यपूर्ण आणि ऐतिहासिक संदर्भातून आलेला वाक्प्रचार (किंवा म्हण) आहे.

याचा मूळ अर्थ अतिशय धाडसी, संकटमय किंवा अत्यंत कठीण आणि अशक्यप्राय वाटणारे काम अंगावर घेणे असा होतो.

ऐतिहासिक संदर्भ (तानाजी मालुसरे आणि यशवंत घोरपड)

या वाक्प्रचाराचा थेट संबंध मराठा साम्राज्याच्या इतिहासाशी, विशेषतः सिंहगड किल्ल्याच्या लढाईशी (१६७०) जोडला जातो.

कोंढाणा (सिंहगड) किल्ला जिंकण्यासाठी तानाजी मालुसरे रात्रीच्या वेळी किल्ल्याच्या उभ्या कड्यापाशी पोहोचले. तो सरळ कडा चढणे अशक्य होते.

अशा वेळी त्यांनी 'यशवंती' नावाच्या घोरपडीच्या कमरेला दोर बांधून तिला वर कड्यावर चढवले. घोरपडीची पकड इतकी मजबूत असते की ती दगडाला घट्ट धरून ठेवते.

त्या घोरपडीच्या पाठीवर (किंवा तिने पकडलेल्या दोराच्या आधारे) बसून/अवलंबून राहून मावळे तो कठीण कडा चढून गेले आणि त्यांनी किल्ला सर केला.

याच ऐतिहासिक आणि अंगावर काटा आणणाऱ्या धाडसावरून "घोरपडीच्या पाठीवर बसणे" म्हणजेच "अतिशय दुर्गम आणि मृत्यूच्या छायेत असलेले धाडसी काम करणे" हा वाक्प्रचार रूढ झाला.

आजच्या व्यावहारिक जीवनात जेव्हा हा वाक्प्रचार वापरला जातो, तेव्हा त्याचे खालील अर्थ निघतात:

एखादे काम जे पूर्ण होणे खूप कठीण आहे आणि ज्यामध्ये अपयशाची मोठी जोखीम आहे, असे काम करायला हाताशी घेणे.

घोरपड हा प्राणी पाळण्याजोगा किंवा त्यावर स्वार होण्याजोगा नसतो. त्यामुळे तिच्या पाठीवर बसणे म्हणजे एका प्रकारे स्वतःहून संकटाशी सामना करायला तयार होणे.

थोडक्यात सांगायचे तर, 'घोरपडीच्या पाठीवर बसणे' म्हणजे केवळ एखादी साधी गोष्ट करणे नव्हे, तर इतिहासकालीन मावळ्यांसारखे अचाट धाडस दाखवणे, कठीण प्रसंगात जिद्दीने उतरणे आणि अशक्य वाटणारे आव्हान स्वीकारणे होय.

घोड्याला चारा आणि गाढवाला बोरा

ज्याची जी लायकी किंवा गरज आहे, त्याला त्यानुसारच गोष्टी देणे; अयोग्य व्यक्तीला अयोग्य गोष्ट देऊन काही फायदा होत नाही.

ही मराठीतील एक अतिशय चपखल, व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावावर भाष्य करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ ज्याची जी लायकी किंवा आवड असते, त्याला त्यानुसारच गोष्टी द्याव्यात; चुकीच्या माणसाला चुकीची गोष्ट दिली की तिची किंमत उरत नाही, असा होतो.

निसर्गाच्या नियमानुसार प्रत्येक प्राण्याची खाद्यसंस्कृती आणि आवड ठरलेली असते.

घोड्याला चारा: घोडा हा राजेशाही आणि शर्यतीचा प्राणी मानला जातो, त्याला उत्तम प्रतीचा हिरवा चारा किंवा हरभरे दिले जातात, जे त्याचे मुख्य अन्न आहे.

गाढवाला बोरा: गाढव हा काबाडकष्ट करणारा प्राणी आहे, जो काटेरी बोरीची झाडे किंवा वाळलेले काटेही सहज खाऊ शकतो.
जर तुम्ही उलट केले—म्हणजे घोड्यासमोर काटेरी बोरी टाकल्या आणि गाढवासमोर उत्तम प्रतीचा चारा ठेवला, तर ते दोघांसाठीही निरुपयोगी ठरेल. दोघांनाही त्यांच्या गरजेनुसार आणि स्वभावानुसार गोष्टी मिळणे गरजेचे असते.

मानवी समाजात ही म्हण प्रामुख्याने पात्रता, गुणवत्ता आणि योग्य व्यवस्थापन दर्शवण्यासाठी वापरली जाते:

एखाद्या व्यक्तीची कार्यक्षमता आणि बुद्धिमत्ता ज्या क्षेत्रातील आहे, त्याला तिथेच काम दिले पाहिजे. विद्वानाला शेतीचे आणि शेतकऱ्याला राजकारणाचे काम दिले, तर दोघांचेही नुकसान होईल.

ज्याला ज्या गोष्टीची किंमत किंवा जाण आहे, त्यालाच ती गोष्ट द्यावी. मूर्ख माणसाला सोन्याचे दागिने दिले तरी त्याला त्याचे महत्त्व कळणार नाही, त्याला साध्या वस्तूच जास्त आवडतील.

समाजात वावरताना प्रत्येक माणसाच्या स्वभावाची पातळी ओळखून त्याच्याशी व्यवहार करावा लागतो. सुसंस्कृत माणसाशी आदराने (घोड्याला चाऱ्यासारखे) आणि उद्धट माणसाशी त्याच्याच भाषेत (गाढवाला बोरासारखे) वागावे लागते.

थोडक्यात सांगायचे तर, 'घोड्याला चारा आणि गाढवाला बोरा' ही म्हण आपल्याला व्यवस्थापनाचे आणि व्यवहाराचे मोठे सूत्र शिकवते.

माणसांची पारख करून त्यांच्या योग्यतेनुसार आणि गरजेनुसार त्यांना मान किंवा वस्तू देणे, हाच खऱ्या शहाणपणाचा मार्ग आहे.

घरात नाही नाकाचा पत्ता आणि म्हणे नथ हवी सोन्याची

स्वतःची मूळ पात्रता अत्यंत सामान्य असणे, पण अपेक्षेचे आणि श्रीमंतीचे मागणे मात्र खूप मोठे असणे.

"घरात नाही नाकाचा पत्ता आणि म्हणे नथ हवी सोन्याची" ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक, रोकडी आणि मानवी स्वभावाच्या फोलपणावर बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ स्वतःची मूलभूत गरज भागवण्याचीही ऐपत नसताना, केवळ दिखाव्यासाठी मोठ्या आणि उच्च राहणीमानाच्या गोष्टींची हाव धरणे, असा होतो.

व्यंग्यात्मक रूपक

पारंपारिक भारतीय संस्कृतीत 'नथ' हा स्त्रियांच्या नाकात घालण्याचा सोन्याचा आणि मोत्यांचा अत्यंत मौल्यवान दागिना मानला जातो. पण नथ घालण्यासाठी आधी चेहऱ्यावर 'नाक' असणे आणि त्याला छिद्र असणे ही पहिली मूलभूत अट आहे.

या म्हणीत व्यंग करताना म्हटले आहे की, ज्या व्यक्तीला नीट नाकच नाही (म्हणजेच जिची प्राथमिक पात्रता किंवा परिस्थिती नाही), ती व्यक्ती थेट सोन्याच्या नथीची मागणी करत आहे. म्हणजे मूळ वस्तू अस्तित्वात नसताना, तिच्यावर चढवायच्या श्रीमंती साज-शृंगाराची स्वप्ने पाहणे.

आजच्या काळात ही म्हण अशा लोकांवर टीका करण्यासाठी वापरली जाते जे **'अं**थरूण पाहून पाय पसरत नाहीत':

घरात साधे दोन वेळच्या अन्नाची भ्रांत असणे, पण बाहेर फिरताना महागडा आयफोन किंवा चैनीच्या वस्तू हव्या असणे, या मानसिकतेला ही म्हण चपखल लागू होते.

समाजात केवळ आपली पत मोठी दाखवण्यासाठी अनेक जण कर्ज बाजारी होऊन महागड्या गाड्या किंवा वस्तू खरेदी करतात. अशा वेळी लोकांकडून "घरात नाही नाकाचा पत्ता आणि म्हणे नथ हवी सोन्याची" असे टोमणे मारले जातात.

आधी स्वतःची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती मजबूत करण्यावर भर न देता, थेट उच्च दर्जाच्या सुखांची अपेक्षा करणे म्हणजे हास्यास्पद ठरणे होय.

थोडक्यात सांगायचे तर, ही म्हण माणसाला 'वास्तववादाची' आणि 'विकासाच्या पायऱ्यांची' जाणीव करून देते. आधी स्वतःचा पाया

(नाक) मजबूत करा, मगच स्वप्नांचे महाल (सोन्याची नथ) उभारा, असा अत्यंत मोलाचा आणि व्यावहारिक सल्ला या म्हणीतून मिळतो.

घास घास रडणे आणि वेळ आली की पडणे

काम करताना सतत कुरकुर करणे किंवा रडगाणे गाणे, आणि प्रत्यक्ष कठीण प्रसंगी मात्र पळ काढणे.

ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक आणि माणसाच्या दुटप्पी किंवा कमकुवत मानसिकतेवर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ रोजच्या साध्या-साध्या गोष्टींवरून किंवा छोट्या कष्टांवरून सारखे रडगाणे गाणे, तक्रारी करणे; परंतु जेव्हा खरी कसोटीची किंवा जबाबदारीची वेळ येते, तेव्हा घाबरून माघार घेणे किंवा अपयशी ठरणे, असा होतो.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे व्यावहारिक पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

घास घास रडणे: इथे 'घास घास' म्हणजे प्रत्येक घासागणिक किंवा रोजच्या जगण्यातील अगदी छोट्या-छोट्या गोष्टी. काही लोकांना प्रत्येक कामात कुरकूर करण्याची, "माझ्या नशिबात कष्टाच आहेत", "मला खूप काम करावे लागते" असे म्हणून सतत रडण्याची किंवा तक्रार करण्याची सवय असते.

वेळ आली की पडणे: 'पडणे' म्हणजे इथे खाली कोसळणे किंवा अपयशी होणे/पळ काढणे. जेव्हा एखादी खरी मोठी जबाबदारी पार पाडण्याची, स्वतःचे कर्तृत्व सिद्ध करण्याची किंवा संकटाचा सामना करण्याची मुख्य वेळ (ऐन वेळ) येते, तेव्हा हीच रडणारी माणसे सपशेल अपयशी ठरतात किंवा धीर सोडून माघार घेतात.

मानवी समाजात ही म्हण प्रामुख्याने दोन प्रकारच्या स्वभावांवर भाष्य करण्यासाठी वापरली जाते:

काही व्यक्तींना आपण किती व्यस्त आहोत किंवा आपल्यावर किती ताण आहे, हे दाखवण्याची सवय असते. पण जेव्हा त्यांना एखादे मोठे आणि महत्त्वाचे काम विश्वासाने सोपवले जाते, तेव्हा ते ते काम पूर्ण करू शकत नाहीत.

रोजच्या किरकोळ अडचणींवर अवाजवी प्रतिक्रिया देऊन ऊर्जा वाया घालवणारी माणसे ऐन संकटाच्या वेळी हातपाय गाळतात. त्यांच्यात प्रत्यक्ष आव्हानाला तोंड देण्याचे धैर्य नसते.

घरात किंवा कार्यालयात काम करताना रोज किरकोळ कामावरून कटकट करायची, पण जेव्हा एखादा मोठा प्रसंग किंवा कौटुंबिक/व्यावसायिक अडचण समोर उभी ठाकते, तेव्हा जबाबदारी झटकून बाजूला व्हायचे, या प्रवृत्तीवर या म्हणीद्वारे अचूक प्रहार केला जातो.

थोडक्यात सांगायचे तर, 'घास घास रडणे आणि वेळ आली की पडणे' ही म्हण माणसाला 'पोकळ तक्रारी सोडून खऱ्या अर्थाने खंबीर बनण्याचा' सल्ला देते. रोजच्या छोट्या गोष्टींवरून रडत बसण्यापेक्षा, आपली ऊर्जा वाचवून ऐन वेळी संकटाशी दोन हात करण्याची तयारी ठेवणारी व्यक्तीच जीवनात यशस्वी होते.

घरचे झाले थोडे आणि व्याह्याने धाडले घोडे

स्वतःच्याच घरातील अडचणी किंवा कामे आधीच भरपूर असताना, त्यात बाहेरच्या लोकांनी आणखी नवीन कामांची किंवा संकटांची भर घालणे. "घरचे झाले थोडे आणि व्याह्याने धाडले घोडे" ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि चपखल म्हण आहे.

स्वतःच्या घरातील अडचणी, संकटे किंवा कामे आधीच भरपूर असताना, त्यातच बाहेरच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीने आपल्यावर आणखी कामाचा किंवा संकटाचा बोजा टाकणे; म्हणजेच 'आधीच आधीच्या विवंचना कमी नव्हत्या, त्यात आणखी नव्या त्रासाची भर पडणे.'

जुन्या काळात 'व्याही' (मुलीचे किंवा मुलाचे सासरे) यांना मानाचे स्थान असायचे. एका गृहस्थाच्या घरी आधीच गरिबी, खाण्यापिण्याची भ्रांत आणि अतोनात कामे होती. अशातच त्याच्या व्याह्याने स्वतःचे घोडे काही दिवसांसाठी याच्याकडे चारायला आणि सांभाळायला पाठवून दिले.

आता स्वतःच्याच खाण्यापिण्याची सोय नसताना, व्याह्यांचा मान राखण्यासाठी त्या घोड्याचा दाणा-गोटा करणे आणि त्याचा अवाढव्य खर्च पेलणे त्या गृहस्थाला जड जाऊ लागले. त्या परिस्थितीवरून ही म्हण रूढ झाली.

"कारखान्यात आधीच कामगारांचा संप सुरू असल्यामुळे मालक टेन्शनमध्ये होते, त्यातच आज उरलेल्या दोन मशीनही बिघडल्या; म्हणतात ना — घरचे झाले थोडे आणि व्याह्याने धाडले घोडे!"

घरात नाही तीळ आणि मला मिशांना पीळ

स्वतःच्या घरात अत्यंत दारिद्र्य किंवा गरिबी असणे, पण बाहेर मात्र श्रीमंतीचा आणि मोठेपणाचा खोटा तोरा (दिमाख) दाखवणे.

"घरात नाही तीळ आणि मला मिशांना पीळ" ही देखील मराठी लोकजीवनात आणि ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

स्वतःजवळ किंवा घरात खाण्यापिण्याची भ्रांत असणे, अत्यंत गरिबी किंवा कफल्लक अवस्था असणे; परंतु बाहेर मात्र श्रीमंतीचा, मोठेपणाचा किंवा पराक्रमाचा खोटा आव आणणे. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर 'अतिशय गरिबी असतानाही अवाजवी ताठा किंवा खोटा रुबाब दाखवणे.'

मराठी संस्कृतीत पूर्वीच्या काळी 'मिशांना पीळ देणे' हे पुरुषी अभिमान, शौर्य, श्रीमंती किंवा प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जायचे. दुसऱ्या बाजूला, 'घरात तीळ असणे' म्हणजे अगदी प्राथमिक अन्नधान्य किंवा गरजेची वस्तू असणे.

या म्हणीतील व्यक्तीच्या घरात खाण्यासाठी तिळाचा कणही नाही, पण बाहेर लोकांमध्ये वावरताना मात्र तो स्वतःला मोठा श्रीमंत किंवा शूर दाखवण्यासाठी आपल्या मिशांना पीळ देत फिरतो आहे. या विसंगतीवरून ही म्हण तयार झाली आहे.

समानार्थी म्हणी:

याच अर्थाच्या इतरही काही प्रसिद्ध मराठी म्हणी आहेत:

"घरात नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा!"

"खायला नाही भुइमुग आणि म्हणे मला शनिवारवाडा दाखव!"

"रमेशकडे स्वतःच्या सायकलमध्ये हवा भरायला पैसे नसतात, पण मित्रांमध्ये बसला की तो नेहमी मोठ्या गाड्या आणि बंगल्यांच्या गप्पा मारतो; त्याची अवस्था म्हणजे — घरात नाही तीळ आणि मला मिशांना पीळ!"

घरी अठरा विश्वे दारिद्र्य आणि नाव सुभेदार

परिस्थिती अतिशय हलाखीची असणे, परंतु नाव किंवा पद मात्र खूप मोठे असणे. (नावावरून परिस्थितीचा अंदाज न येणे).

"घरी अठरा विश्वे दारिद्र्य आणि नाव सुभेदार" ही मराठीतील अत्यंत उपरोधिक आणि माणसाच्या स्थिती-गतीवर अचूक बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे.

अत्यंत कमालीची गरिबी किंवा कफल्लक अवस्था असणे, परंतु नावावरून किंवा बाह्य रूपावरून मात्र एखाद्या मोठ्या हुद्द्याचा, श्रीमंतीचा किंवा वैभवाचा आभास निर्माण होणे. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर — 'नाव मोठे आणि लक्षण खोटे' किंवा 'नाव आणि प्रत्यक्ष परिस्थिती यांमध्ये टोकाची विसंगती असणे.'

अठरा विश्वे दारिद्र्य: जुन्या काळी 'अठरा' हा आकडा पूर्णत्वाचा किंवा अथांगतेचा निदर्शक मानला जाई (उदा. १८ पुराणे, १८ पगड जाती). जेव्हा दारिद्र्य अफाट असते, ज्याला कोणतीही सीमा नसते, तेव्हा त्याला 'अठरा विश्वे दारिद्र्य' असे म्हटले जाते.

सुभेदार: ऐतिहासिक काळात 'सुभेदार' हे प्रांत किंवा लष्कराचे प्रमुख असायचे. त्यांच्याकडे प्रचंड पैसा, सत्ता, लष्कर आणि मोठा मानमरातब असायचा.

या म्हणीमध्ये, संबंधित व्यक्तीच्या घरात खाण्यापिण्याची भ्रांत आहे (अठरा विश्वे दारिद्र्य), पण त्याचे नाव मात्र एखाद्या मोठ्या सरदारासारखे किंवा राजासारखे 'सुभेदार' ठेवले गेले आहे. ही विसंगती

समाजातील खोट्या प्रतिष्ठेवर किंवा केवळ नावालाच मोठे असणाऱ्या गोष्टींवर उपरोधिक टीका करते.
समानार्थी म्हणी:
याच अर्थाच्या आणि विसंगती दाखवणाऱ्या इतर काही मराठी म्हणी:
"नाव सोनूबाई आणि हाती कथलाचा वाळा!" (कथील हा स्वस्त धातू आहे)
"नाव गंगाबाई आणि तहानलेली कोरडी!"
"घरात नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा!"
"त्यांच्या घरात साध्या छताची दुरुस्ती करायला पैसे नाहीत, पण घराबाहेर पाटी मात्र 'राजवाडा' अशी लावली आहे; त्यांची अवस्था म्हणजे — घरी अठरा विश्वे दारिद्र्य आणि नाव सुभेदार!"

घरात खाण्यास नाही अन्न आणि म्हणे देव पूजेला आण

स्वतःच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्याची ऐपत नसताना, उगीचच मोठे धार्मिक किंवा आव्हानात्मक खर्च अंगावर घेणे.
"घरात खाण्यास नाही अन्न आणि म्हणे देव पूजेला आण" ही मराठीतील मानवी स्वभावातील अविवेकीपणा आणि विसंगतीवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत व्यावहारिक म्हण आहे.

स्वतःच्या जगण्याच्या किंवा पोटापाण्याच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्याची ऐपत नसताना, देवधर्म, कर्मकांड किंवा बाह्य उपचारांवर अवाजवी खर्च करणे; म्हणजेच 'अतिशय गरिबी असताना व्यावहारिक गरजांकडे दुर्लक्ष करून निरर्थक गोष्टींचा अट्टाहास धरणे.'

मराठी संस्कृतीत देवपूजा आणि धार्मिक विधींना मोठे स्थान आहे, परंतु त्याहीपेक्षा 'आधी पोटोबा मग विठोबा' या विचाराला म्हणजेच व्यावहारिक शहाणपणाला जास्त महत्त्व दिले गेले आहे.

या म्हणीमध्ये, संबंधित कुटुंबाकडे रोजच्या खाण्यापिण्याची भ्रांत आहे, घरात अन्नाचा कणही नाही. अशा गंभीर परिस्थितीत आधी पोटाची खळगी भरणे आवश्यक असते. परंतु, घरातील व्यक्ती मात्र ती व्यावहारिक अडचण बाजूला ठेवून पूजेचे सामान, नैवेद्य किंवा धार्मिक विधींसाठी खर्च करण्याचा हट्ट धरत आहे. हा मूर्खपणा किंवा अविवेकीपणा दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

समानार्थी म्हणी:

याच विचारसरणीशी मिळत्याजुळत्या इतर काही प्रसिद्ध मराठी म्हणी:

"आधी पोटोबा, मग विठोबा!"

"घरात नाही पीठ आणि म्हणे मला शेंगादाणे कुट!"

"खायला नाही भुईमुग आणि म्हणे मला शनिवारवाडा दाखव!"

"सुनीलच्या मुलाची शाळेची फी भरायला घरात पैसे नाहीत, पण तो मात्र गावातल्या सप्ताहासाठी हजार रुपयांची वर्गणी द्यायला निघाला आहे; त्याची ही गत पाहून त्याचे वडील म्हणाले — 'घरात खाण्यास नाही अन्न आणि म्हणे देव पूजेला आण!'"

घोड्याला काय माहीत साखरेची चव?

मूर्ख किंवा अज्ञानी माणसाला कितीही मौल्यवान किंवा चांगल्या गोष्टीची किंमत सांगितली, तरी त्याला तिचे महत्त्व समजत नाही.

"घोड्याला काय माहीत साखरेची चव?" (किंवा काही भागांत "गाढवाला काय माहीत साखरेची चव?") ही मराठी भाषेतील मानवी अज्ञान आणि रसिकतेच्या अभावावर बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीला एखाद्या चांगल्या, मौल्यवान, कलात्मक किंवा गुणात्मक गोष्टीचे अजिबात ज्ञान नसते, ती व्यक्ती त्या गोष्टीची किंमत किंवा महत्त्व समजू शकत नाही. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर — 'मूर्ख किंवा अरसिक माणसाला उत्तम गोष्टीची कदर नसणे.'

घोडा (किंवा गाढव) हा प्राणी त्याला दिलेला साधा चारा किंवा पेंड खाऊन जगतो. त्याला जर अत्यंत महागडी आणि गोड साखर खायला

दिली, तरी त्याला त्या साखरेच्या चवीचे किंवा तिच्या मूल्याचे काहीही कौतुक असणार नाही; तो तिला साध्या चाऱ्यासारखाच बघेल.
हाच नियम मानवी स्वभावालाही लागू होतो. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीसमोर एखादा उत्कृष्ट विचार, उत्तम पुस्तक, सुंदर कलाकृती किंवा मोलाचा सल्ला ठेवला जातो, परंतु ती व्यक्ती आपल्या अज्ञानामुळे किंवा अरसिकतेमुळे त्याची किंमत करत नाही, उलट त्याची चेष्टा करते; तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.
समानार्थी म्हणी:
याच अर्थाच्या आणि प्राण्यांच्या उदाहरणांवरून तयार झालेल्या इतर काही प्रसिद्ध म्हणी:
"गाढवाला गुळाची चव काय?"
"माकडाच्या हाती कोलीत!"
"डुकराला काय माहीत कस्तुरीची किंमत?"
"रमेशला जागतिक साहित्यातील एका उत्कृष्ट पुस्तकाची प्रत भेट दिली, तर त्याने त्याचा वापर चहाचा कप ठेवण्यासाठी केला; याला म्हणतात — घोड्याला काय माहीत साखरेची चव!"

घाई गडबड आणि कामाची पडझड

विचारांशिवाय आणि अतिशय घाईघाईने केलेले काम कधीही नीट पूर्ण होत नाही, उलट त्यात नुकसानच जास्त होते.

"घाई गडबड आणि कामाची पडझड" ही मराठीतील एका विशिष्ट प्रवृत्तीवर आणि उतावळेपणाच्या दुष्परिणामांवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय व्यावहारिक म्हण आहे.

जेव्हा कोणतेही काम शांत डोक्याने आणि नियोजनाने न करता अतिशय घाईघाईत, गोंधळात किंवा उतावळीने केले जाते, तेव्हा ते काम नीट पार पडण्याऐवजी संपूर्णपणे बिघडते, त्यात चुका होतात किंवा नुकसान होते.

सोप्या शब्दांत सांगायचे तर — 'अतिघाईमुळे कामाचा पुरता विचका होणे.'

या म्हणीत दोन महत्त्वाचे शब्द आले आहेत:

घाई गडबड: कामाचे पूर्वनियोजन नसणे आणि ऐनवेळी गोंधळात धावपळ करणे.

कामाची पडझड: केलेले काम अपयशी ठरणे, वस्तूंचे नुकसान होणे किंवा कामाचा दर्जा घसरणे.

माणूस जेव्हा वेळेचे नियोजन करत नाही, तेव्हा ऐनवेळी कामाचा डोंगर समोर येतो. मग तो एकाच वेळी अनेक गोष्टी करायला जातो. अशा गोंधळाच्या स्थितीत हातातली कामे नीट तर होत नाहीतच, उलट जी कामे नीट होणार असतात तीही बिघडून जातात.

समानार्थी म्हणी:

याच आशयाच्या इतर प्रसिद्ध मराठी म्हणी:

"अति घाई, संकटात जाई!"

"घाईचे काम सैतानाचे!"

"उतावळा नवरा, गुडघ्याला बाशिंग!"

"सकाळपासून निवांत बसलेल्या प्रशांतने बस सुटायला दहा मिनिटे राहिली असताना बॅग भरायला सुरुवात केली; त्या घाईत तो बस तर चुकलाच, वरून पाकीट आणि मोबाईलही घरीच विसरला. याला म्हणतात — घाई गडबड आणि कामाची पडझड!"

घोरपडीचे रक्त आणि माणसाचे मन

घोरपडीची पकड जशी घट्ट असते, तसेच माणसाचे मन जर एखाद्या गोष्टीवर ठाम झाले किंवा त्याने मनात अढी धरली, तर ती बदलणे अत्यंत कठीण असते.

"घोरपडीचे रक्त आणि माणसाचे मन" हा विचार ऐकायला जितका गूढ आणि विचित्र वाटतो, तितकाच तो मानवी स्वभाव, अंधश्रद्धा आणि इतिहासाच्या दृष्टीने सखोल आहे. घोरपड (Monitor Lizard) या प्राण्याविषयी समाजात अनेक लोकभ्रम आहेत, तर माणसाचे मन हे कायमच एक न उलगडलेले कोडे राहिले आहे.

घोरपडीचे रक्त: पारंपरिक लोकभ्रमांमध्ये आणि जुन्या वैद्यकात असा एक चुकीचा समज आहे की घोरपडीचे रक्त किंवा मांस खाल्ल्याने प्रचंड

ताकद येते, गुप्त रोग बरे होतात किंवा दमा बरा होतो. विज्ञानाने हे पूर्णपणे नाकारले आहे; उलट वन्यजीवांचे रक्त किंवा मांस खाण्याने मानवी शरीराला गंभीर संसर्ग होऊ शकतो.

माणसाचे मन: इथेच माणसाच्या मनाचा खेळ सुरू होतो. जेव्हा मन एखाद्या अंधश्रद्धेवर किंवा चमत्कारावर अंधळेपणाने विश्वास ठेवते, तेव्हा ते विज्ञानाला बाजूला सारून अशा निरपराध प्राण्यांची शिकार करायला प्रवृत्त होते. माणसाचे मन सुशिक्षित झाले तरी कधीकधी ते अंधश्रद्धेच्या गर्तेत अडकून पडते.

महाराष्ट्राच्या इतिहासात घोरपडीचा उल्लेख 'तानाजी मालुसरे आणि यशवंत घोरपड' यांच्या कथेसोबत जोडला गेला आहे. कडा चढण्यासाठी घोरपडीच्या चिकाटीचा वापर केला गेला (जरी यावर इतिहासकारांमध्ये मतभेद असले, तरी ती चिकाटीचे प्रतीक मानली जाते).

घोरपडीची पकड: घोरपड एकदा कुठे पकड घेते, तेव्हा तिथून तिला हलवणे अशक्य असते.

माणसाचे मन: माणसाच्या मनाचेही तसेच आहे. माणसाने जर मनात एखादी गोष्ट मिळवण्याचा 'घोरपडीसारखा' घट्ट निश्चय केला, तर तो अशक्य वाटणारे कडे (ध्येय) सहज पार करू शकतो. पण जर मनात चंचलता असेल, तर मात्र अपयश ठरलेले असते.

घोरपड हा एक शीत रक्ताचा (Cold-blooded) सरपटणारा प्राणी आहे. तिचे शरीर वातावरणावर अवलंबून असते आणि तिच्यात भावना किंवा विचार करण्याची क्षमता नसते.

याउलट, माणूस हा उबदार रक्ताचा (Warm-blooded) प्राणी आहे आणि त्याचे मन भावनांचा महासागर आहे. माणसाच्या मनात दया, क्रौर्य, प्रेम, मत्सर अशा अनेक भावना एकाच वेळी चालू असतात.

घोरपडीचे रक्त थंड असते आणि ती निसर्गाच्या नियमाने चालते. पण माणसाचे मन अत्यंत गुंतागुंतीचे आहे. माणसाचे मन जर हिंस्र आणि अंधश्रद्धाळू बनले, तर ते स्वतःच्या फायद्यासाठी घोरपडीसारख्या निष्पाप जीवांचे रक्त सांडायलाही मागेपुढे पाहत नाही. म्हणूनच, मनाला अंधश्रद्धेच्या 'थंड' आणि अंधाऱ्या खोलीतून बाहेर काढून विज्ञानाच्या आणि दयेच्या प्रकाशात आणणे गरजेचे आहे.

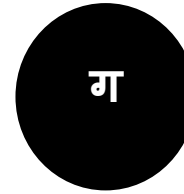

ग ची बाधा झाली

गर्व चढणे; अहंकार निर्माण होणे.

किंवा 'ग ची बाधा होणे' हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत सुंदर, चपखल आणि वाक्प्रचारासारखा वापरला जाणारा शब्दप्रयोग आहे.
येथे 'ग' या अक्षराचा अर्थ 'गर्व' किंवा 'घमंड' असा आहे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला स्वतःच्या श्रीमंतीचा, ज्ञानाचा, रूपाचा, अधिकाराचा किंवा यशामुळे अत्यंत गर्व (अहंकार) होतो आणि ती व्यक्ती इतरांना तुच्छ लेखू लागते, तेव्हा त्या व्यक्तीला "ग ची बाधा झाली" असे म्हणतात.
ज्याप्रमाणे एखाद्याला भूताखेताची किंवा रोगाची 'बाधा' (संसर्ग/असर) होते आणि त्याचे वागणे बदलून जाते, तसेच गर्वाचे भूत डोक्यात शिरल्यामुळे माणसाचे मूळचे चांगले वागणे संपून तो उर्मट बनतो, हा यामागील गर्भित अर्थ आहे.
हा प्रयोग प्रामुख्याने संत वाङ्मयात आणि जुन्या मराठी साहित्यात आढळतो. माणसाने कितीही प्रगती केली तरी त्याने विनम्र राहावे, हा आपल्या संस्कृतीचा पाया आहे. पण यश पचवता न आल्यामुळे

माणसाच्या बोलण्यात आणि वागण्यात जेव्हा 'अहंकाराचा' प्रादुर्भाव होतो, तेव्हा जुनी जाणती माणसे या शब्दांत टोमणा मारतात.
अचानक मिळालेले यश: एखादा गरीब कलाकार जेव्हा खूप मोठा स्टार होतो आणि जुन्या मित्रांना ओळखायला नकार देतो, तेव्हा लोक म्हणतात, "दोन चित्रपट काय हिट झाले, त्याला 'ग' ची बाधा झाली!"
पद किंवा अधिकार मिळणे: निवडणुकीत जिंकून आल्यावर किंवा कंपनीत मोठे पद मिळाल्यावर जेव्हा एखादी व्यक्ती आधी नम्र असणाऱ्या लोकांशी उद्धटपणे वागू लागते, तेव्हा हा शब्दप्रयोग तंतोतंत लागू पडतो.
समानार्थी शब्द किंवा म्हणी:
गर्व सांडणे / गर्वाचे घर खाली: (गर्वाचा शेवट शेवटी अपमानानेच होतो.)
श्रीमंतीची हवा डोक्यात जाणे.
'ग' ची बाधा झालेला माणूस शेवटी स्वतःचेच नुकसान करून घेतो.
म्हणूनच ही म्हण माणसाला 'नम्रता' राखण्याचा आणि यशाच्या शिखरावर असतानाही पाय जमिनीवर ठेवण्याचा मोलाचा सल्ला देते.

गरज सरो, वैद्य मरो

गरज संपल्यावर उपयोग झालेल्याची किंमत उरत नाही.
ही मराठी भाषेतील मानवी स्वभावातील कमालीचा स्वार्थीपणा आणि कृतघ्नपणा उघडा पाडणारी एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, आपले काम किंवा आपली गरज संपली की, ज्या माणसाने आपल्याला मदत केली त्याला पूर्णपणे विसरून जाणे किंवा त्याच्याशी देणेघेणे न ठेवणे. आपले काम होईपर्यंत दुसऱ्याच्या पाया पडायचे आणि काम फत्ते झाल्यावर त्याला ओळखायचेही नाही, या स्वार्थी प्रवृत्तीला ही म्हण लागू होते.

हा शब्दप्रयोग वैद्यकीय उपचारांवरून आला आहे. जेव्हा एखादा माणूस खूप आजारी असतो, तेव्हा तो डॉक्टरांकडे (वैद्याकडे) जातो. जोपर्यंत आजार बरा होत नाही, तोपर्यंत तो वैद्याला देवासारखा मानतो, त्याचे पाय धरतो. पण एकदा का आजार बरा झाला आणि त्याची गरज संपली, की तो वैद्याला विसरून जातो; अगदी 'तो जिवंत आहे की मेला' याच्याशीही त्याला काही सोयरसुतक राहत नाही. हाच न्याय जगातील इतर व्यवहारांना लावून ही म्हण तयार झाली आहे.

आर्थिक मदतीच्या संदर्भात: एखाद्या मित्राने अडचणीच्या काळात स्वतःचे दागिने गहाण ठेवून दुसऱ्या मित्राला मोठी आर्थिक मदत केली. पण नंतर पैसे परत मागताना ज्याने मदत घेतली तो टाळाटाळ करू लागला आणि त्याच्याशी संबंध तोडून टाकले. अशा वेळी लोक म्हणतात—"हा तर 'गरज सरो, वैद्य मरो' असा कारभार झाला!"

कार्यालयीन किंवा राजकीय क्षेत्रात: निवडणुकीच्या काळात नेते मतदारांचे पाय धरतात, पण निवडणूक जिंकून सत्ता हातात आली की

मतदारांना साधे तोंडही दाखवत नाहीत. या स्वार्थी वृत्तीला ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हण / वाक्प्रचार:

काम काढणे आणि पाठ फिरवणे.

तहान मिटली की विहीर विसरणे.

ही म्हण मानवी स्वभावातील एका वाईट पैलूवर बोट ठेवते. संकटाच्या काळात ज्याने आपल्याला हात दिला, त्याच्या उपकाराची जाणीव आयुष्यभर ठेवली पाहिजे, हा कृतज्ञतेचा संस्कार ही म्हण आपल्याला अप्रत्यक्षपणे शिकवते.

गरजवंताला अक्कल नसते

अत्यंत गरजेच्या वेळी माणूस विचारशक्ती गमावतो.

किंवा 'गरजवंताला अक्कल नसावी' ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी हतबलतेवर बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, जेव्हा एखाद्या माणसाला एखाद्या गोष्टीची तीव्र गरज किंवा अडचण असते, तेव्हा त्याला स्वतःचा स्वाभिमान, अक्कल, विचार किंवा विवेक बाजूला ठेवावा लागतो. समोरचा माणूस सांगेल त्या अटी किंवा त्याचे बोलणे निमूटपणे ऐकून घेण्याशिवाय

त्याच्याकडे दुसरा कोणताही पर्याय उरत नाही. संकटसमयी आपले काम करून घेण्यासाठी माणसाला कधी कधी आपली बुद्धी चालवता येत नाही आणि नमते घ्यावे लागते.

इथे 'अक्कल नसते' याचा अर्थ असा मुळीच नाही की ती व्यक्ती मूर्ख असते. तर याचा अर्थ असा आहे की, परिस्थितीमुळे ती व्यक्ती इतकी हतबल झालेली असते की, योग्य-अयोग्यतेचा विचार करण्याचे स्वातंत्र्य तिच्याकडे उरत नाही. जर तिने तिथे अक्कल किंवा शहाणपण दाखवायचा प्रयत्न केला, तर तिचे काम अडकू शकते.

आर्थिक व्यवहारात: समजा एखाद्या व्यक्तीच्या घरात वैद्यकीय आणीबाणी (Medical Emergency) आली आहे आणि त्याला पैशांची अत्यंत निकड आहे. अशा वेळी सावकार किंवा समोरचा माणूस खूप जादा व्याजाने पैसे देत असेल, तरीही परिस्थितीमुळे त्या व्यक्तीला ते मान्य करावे लागते. तेव्हा लोक म्हणतात—"काय करणार, गरजवंताला अक्कल नसते!"

नोकरी किंवा कामाच्या ठिकाणी: बेरोजगार तरुण जेव्हा पोटापाण्यासाठी अत्यंत कमी पगारात आणि मालकाचे जाचक नियम सोसून काम करतो, तेव्हा त्याची ही मजबुरी या म्हणीतून स्पष्ट होते.

समानार्थी म्हण:

गरज ही कायद्याला मानत नाही: (माणूस गरजेपोटी कोणतेही नियम बाजूला ठेवायला तयार होतो.)

अडचणीत गाढवालाही माऊली (किंवा बाप) म्हणावे लागते: (आपले काम करून घेण्यासाठी कधी कधी अयोग्य माणसालाही मान द्यावा लागतो.)

ही म्हण माणसाच्या 'मजबुरीचे' आणि 'परिस्थितीशरणतेचे' दर्शन घडवते. संकटकाळात माणसाला आपले शहाणपण आणि अहंकार बाजूला ठेवून पडती बाजू घ्यावी लागते, हेच या म्हणीतून अधोरेखित होते.

गर्जेल तो पडेल काय?

पोकळ बडबड करणारा काही करीत नाही.

'गर्जेल ते पडेल काय?' ही मराठी भाषेतील मानवी स्वभावाच्या उथळपणावर आणि अतिशयोक्तीवर अचूक बोट ठेवणारी एक अतिशय प्रसिद्ध आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, जे लोक खूप मोठ्या-मोठ्या बाता मारतात, केवळ तोंडाची वाफ दवडतात किंवा केवळ धमक्या देतात, ते प्रत्यक्षात काहीही करून दाखवत नाहीत. नुसत्याच वल्गना करणाऱ्या व्यक्ती कर्माच्या बाबतीत अगदी शून्य असतात.

ही म्हण थेट आपल्या निसर्गातून आली आहे. पावसाळ्याच्या दिवसांत अनेकदा आकाश काळ्याकुट्ट ढगांनी भरून येते आणि ढगांचा खूप मोठा,

कानठळ्या बसवणारा गडगडाट (गर्जना) होतो. पण अनुभवाने आपल्याला माहीत आहे की, जे ढग खूप जास्त गडगडतात, ते सहसा बरसत नाहीत; ते नुसतेच निघून जातात. याउलट, संततधार किंवा मुसळधार पाऊस पाडणारे ढग फार गाजावाजा न करता शांतपणे बरसतात. हाच निसर्गाचा नियम माणसाच्या स्वभावाला लागू करून ही म्हण तयार झाली आहे.

केवळ धमक्या देणारे लोक: समाजात किंवा गल्लीबोळात काही लोक "मी हे करीन, मी ते करीन, मी तुला बघून घेईन" अशा मोठ्या धमक्या देतात. पण प्रत्यक्षात जेव्हा कृती करण्याची वेळ येते, तेव्हा ते मागच्या पाऊलाने पळ काढतात. अशा वेळी लोक म्हणतात—"अरे, त्याच्या बोलण्याकडे लक्ष देऊ नकोस, 'गर्जेल तो पडेल काय?'"

विद्यार्थी किंवा परीक्षेच्या संदर्भात: काही विद्यार्थी वर्षभर "मला ९5 टक्के मिळणार,

मी पहिला येणार" असा वर्गात गाजावाजा करतात, पण प्रत्यक्ष निकाल लागतो तेव्हा ते जेमतेम पास होतात.
समानार्थी म्हणी:
भुंकणारे कुत्रे चावत नाहीत: (केवळ ओरडणारे प्रत्यक्षात इजा करत नाहीत.)
उथळ पाण्याला खळखळाट फार: (ज्यांच्याकडे कमी ज्ञान किंवा क्षमता असते, तेच जास्त आवाज करतात.)
बोले तैसे चाले, त्याची वंदावी पावले: (या म्हणीच्या अगदी उलट अर्थ असणारा संत तुकारामांचा हा चरण आहे, जो कृतीला महत्त्व देतो.)
ही म्हण आपल्याला 'शब्दांपेक्षा कृतीला' महत्त्व देण्याचा संदेश देते. मोठ्या बाता मारण्यापेक्षा आपले काम शांतपणे आणि चोख करून दाखवावे, हेच या म्हणीतून अधोरेखित होते.

गर्वाचे घर खाली

अहंकारामुळे शेवटी फजितीच होते.
ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि शाश्वत सत्य मांडणारी म्हण आहे.
या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, अहंकारी किंवा गर्विष्ठ माणसाला कधी ना कधी पराभवाचा, अपमानाचा किंवा विनाशाचा सामना करावाच

लागतो. माणसाचा गर्व शेवटी टिकत नाही; निसर्ग किंवा परिस्थिती त्याचा अहंकार मोडून काढतेच.

इथे 'घर खाली होणे' म्हणजे एखाद्याचे वैभव, प्रतिष्ठा किंवा गर्व धुळीस मिळणे. माणसाकडे संपत्ती, सत्ता, रूप, कला किंवा बुद्धी आली की अनेकदा त्याच्यात अहंकार निर्माण होतो आणि तो इतरांना तुच्छ लेखू लागतो. पण काळ आणि परिस्थिती नेहमी सारखी राहत नाही. जेव्हा अशा माणसाचा पराभव होतो, तेव्हा त्याचा अहंकार पार मोडून पडतो.

आपल्या पुराणात आणि इतिहासात याची अनेक उदाहरणे आहेत. महापराक्रमी आणि विद्वान असलेल्या रावणाचा अहंकार त्याच्या विनाशाला कारणीभूत ठरला. महाभारतात कौरवांचा किंवा दुर्योधनाचा अहंकार शेवटी त्यांना नष्ट करून गेला.

खेळ किंवा स्पर्धेच्या संदर्भात: एखाद्या मल्लाला (पैलवानाला) आपल्या शक्तीचा प्रचंड माज असतो आणि तो इतर मल्लांचा जाहीर अपमान करतो. पण कुस्तीच्या मैदानात जेव्हा एक साधा, नम्र पैलवान त्याला चितपट करतो, तेव्हा लोक म्हणतात—"बघा, शेवटी 'गर्वाचे घर खाली' झाले!"

व्यापार किंवा राजकारणात: एखादा मोठा श्रीमंत उद्योगपती जेव्हा गरिबांना आणि आपल्या कामगारांना पायाची धूळ समजतो, पण अचानक आलेल्या मंदीत किंवा चुकीच्या निर्णयामुळे त्याचे दिवाळे निघते, तेव्हा ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हण / वाक्प्रचार:

ग ची बाधा होणे.

चढेल तो पडेल: (जो अतिशय वर चढतो, तो तितक्याच वेगाने खाली पडतो.)

ही म्हण माणसाला 'नम्रता' शिकवते. आयुष्य कितीही मोठे यश, वैभव किंवा अधिकार देवो, माणसाने आपले पाय नेहमी जमिनीवर ठेवावेत; कारण अहंकार हा माणसाच्या नाशाचा पहिला टप्पा असतो, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

गळ्यात पडले झुंड, हसून केले गोड

परिस्थिती टाळता येत नसेल तर ती हसत स्वीकारावी.

काही भागांत याला 'गळ्यात पडले सोंग, हसून केले गोड' असेही म्हणतात ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक आणि परिस्थितीशी जुळवून घेण्याच्या मानवी वृत्तीवर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, जेव्हा एखादी नको असलेली, अत्यंत अवघड किंवा अनपेक्षित जबाबदारी (किंवा संकट) आपल्या गळ्यात येऊन पडते आणि ती टाळणे अशक्य असते, तेव्हा रडत न बसता किंवा तक्रार न करता ती आनंदाने, हसतमुखाने स्वीकारणे आणि निभावून नेणे.

गळ्यात पडले झुंड (किंवा सोंग): 'झुंड' किंवा 'सोंग' म्हणजे अशी परिस्थिती किंवा जबाबदारी जी आपण स्वतःहून मागून घेतलेली नसते, ती केवळ परिस्थितीमुळे आपल्यावर लादली जाते.

हसून केले गोड: जर ती जबाबदारी टाळता येतच नसेल, तर चिडचिड करून किंवा दुःख करून काही फायदा होत नाही. उलट, ती गोष्ट हसतमुखाने गोड मानून घेतली, तर मनाला होणारा त्रास कमी होतो आणि ते कामही सुसह्य होते.

कौटुंबिक किंवा कार्यालयीन संदर्भात: समजा, एखाद्या कर्मचाऱ्याला त्याच्या ऑफिसमध्ये अगदी शेवटच्या क्षणी एका कठीण आणि किचकट प्रकल्पाचे (Project) प्रमुख बनवले गेले. तो प्रकल्प सांभाळण्याची त्याची अजिबात इच्छा नव्हती, पण वरिष्ठांचा आदेश असल्यामुळे नकार देणे शक्य नव्हते. अशा वेळी तो कर्मचारी चिडचिड न करता "ठीक आहे, मी हे उत्तम करून दाखवेन" असे म्हणून कामाला लागतो. तेव्हा लोक म्हणतात—"गळ्यात पडले झुंड, हसून केले गोड!"

नात्यांच्या संदर्भात: घरात अचानक पाहुण्यांची मोठी गर्दी झाली आणि गृहिणीला खूप थकवा आलेला असतानाही ती आनंदाने सर्वांचे स्वागत करून स्वयंपाक करते, तिथेही ही वृत्ती दिसून येते.

समानार्थी म्हण / वाक्प्रचार:

गळ्यात पडले शिपाड, तर सुखाने (किंवा हसून) गाला लाकूड: (नको असलेली गोष्ट गळ्यात पडली, तरी ती गोड मानून घेणे.)

इलाज नसणे किंवा परिस्थितीला शरण जाणे.

ही म्हण आपल्याला 'सकारात्मकता' (Positivity) आणि 'परिस्थिती स्वीकारणे' शिकवते. आयुष्यात प्रत्येक गोष्ट आपल्या मनासारखी घडत नाही; अशा वेळी जे समोर आले आहे त्याला आनंदाने सामोरे जावे, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

गळ्यातले तुटले ओटीत पडले

नुकसान होण्याच्या वेळीही काहीतरी वाचणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत सकारात्मक, दिलासा देणारी आणि व्यावहारिक समजूतदारपणा सांगणारी एक अतिशय सुंदर म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, एखादे नुकसान होता होता थोडक्यात निभावणे किंवा आपले एखादे नुकसान झाले तरी त्यातून निर्माण होणारी सुबत्ता किंवा वस्तू आपल्याच लोकांच्या किंवा आपल्याच घरात सुरक्षित राहणे. म्हणजेच, वरवर जरी नुकसान झाल्यासारखे वाटले, तरी प्रत्यक्षात ते धन किंवा वस्तू परक्याच्या हाती न जाता आपल्याच घरात किंवा आपल्याच माणसांच्या फायद्यासाठी राहते.

हा शब्दप्रयोग पारंपरिक भारतीय स्त्रीच्या वेशभूषेवरून आणि दागिन्यांवरून आला आहे. पूर्वीच्या काळी स्त्रिया गळ्यात सोन्याचे दागिने (उदा. पोत, मंगळसूत्र किंवा माळ) घालत असत आणि कमरेला साडीचा पदर खोचून त्याची 'ओटी' (पोटी/झोळी) तयार करत असत. जर गळ्यातली सोन्याची माळ अचानक तुटली, तर ती जमिनीवर पडून मातीत हरवण्याऐवजी जर खाली खोचलेल्या साडीच्या ओटीतच पडली, तर सोन्याचे मणी घरातच सुरक्षित राहतात; ते वाया जात नाहीत. हाच न्याय मानवी व्यवहाराला लावून ही म्हण तयार झाली आहे.

वापरायची उदाहरणे:

कौटुंबिक किंवा मालमत्तेच्या संदर्भात: एखाद्या वडिलांना आपली जमीन किंवा घर पैशांच्या अडचणीमुळे विकावे लागणार होते. ते परक्या माणसाला विकण्याऐवजी जर त्यांच्याच सख्ख्या भावाने किंवा मुलाने विकत घेतले, तर ती मालमत्ता कुटुंबातच राहते. अशा वेळी कुटुंबातील ज्येष्ठ माणसे समाधानाने म्हणतात—"काही हरकत नाही, 'गळ्यातले तुटले आणि ओटीत पडले', संपत्ती आपल्याच घरात राहिली!"

व्यापार किंवा भागीदारीत: दोन मित्रांनी मिळून सुरू केलेला व्यवसाय काही कारणास्तव बंद करावा लागला, पण त्यातील सर्व माल एका मित्राच्या भावानेच चांगल्या किमतीत विकत घेतला, ज्यामुळे मोठे आर्थिक नुकसान टळले.

समानार्थी विचार / संदर्भ:

घरातले धन घरातच राहणे.

नुकसान टळणे किंवा आपत्तीतून इष्टपत्ती होणे.

ही म्हण आपल्याला 'समाधान' आणि 'सकारात्मक दृष्टिकोन' शिकवते. संकट किंवा नुकसान आले तरी जर त्यातून वस्तू किंवा व्यक्ती आपल्या जवळच सुरक्षित राहत असेल, तर दुःख करण्याचे काहीही कारण नाही, हाच या म्हणीचा मोलाचा संदेश आहे.

गाड्याबरोबर नळ्याची यात्रा

मोठ्यांच्या साहाय्याने लहानांनाही मान मिळतो.

काही भागांत याला 'गाड्याबरोबर नळ्याचीही जत्रा' असेही म्हणतात ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी संबंधांवर प्रकाश टाकणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एखाद्या मोठ्या किंवा महत्त्वाच्या व्यक्तीच्या निमित्ताने, त्याच्यासोबत असणाऱ्या लहानांचा किंवा सामान्य माणसांचाही फायदा होणे, त्यांनाही मानसन्मान किंवा प्रसिद्धी मिळणे.

दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, मुख्य वस्तू किंवा व्यक्तीच्या प्रवासासोबत जोडलेल्या इतर दुय्यम गोष्टींचाही प्रवास किंवा काम आपोआप होऊन जाते.

पूर्वीच्या काळी जत्रा किंवा यात्रेला जाण्यासाठी बैलगाड्यांचा वापर केला जायचा. जत्रेमध्ये देवाचा अभिषेक करण्यासाठी किंवा विशिष्ट विधीसाठी 'नळे' (म्हणजे बांबूचे पोकळ नळकांड किंवा विशिष्ट भांडे, ज्यात तेल अथवा पाणी नेले जाई) वापरले जात. हे नळे स्वतःहून जत्रेला जाऊ शकत नाहीत, पण जेव्हा ते बैलगाडीत बांधले किंवा ठेवले जातात, तेव्हा गाड्यासोबत ते नळेही आपोआप जत्रेला पोहोचतात आणि त्यांचीही 'यात्रा' होते. यावरूनच ही म्हण रूढ झाली.

नेते आणि कार्यकर्ते: एखाद्या मोठ्या राजकीय नेत्याला विमानाने किंवा मोठ्या गाडीने एखाद्या दौऱ्यावर जायचे असते. त्यांच्यासोबत त्यांचे साधे कार्यकर्ते किंवा अंगरक्षकही त्या मोठ्या हॉटेलमध्ये राहतात आणि विमानाचा प्रवास करतात. अशा वेळी लोक कौतुकाने किंवा गमतीने म्हणतात—"नेत्याच्या निमित्ताने कार्यकर्त्यांचीही चंगळ झाली, यालाच म्हणतात 'गाड्याबरोबर नळ्याची यात्रा!'"

कौटुंबिक सहल: घरातील मोठ्या भावाला कंपनीतर्फे परदेशी जाण्याची संधी मिळते आणि तो आपल्यासोबत लहान भावालाही घेऊन जातो. लहान भावाचा प्रवास मोठ्या भावामुळे आपोआप होतो, तिथेही ही म्हण लागू पडते.

समानार्थी म्हण:

मोठ्याच्या आश्रयाने लहानाचे कल्याण होणे.

ही म्हण आपल्याला हे सुचवते की, जीवनात योग्य आणि मोठ्या माणसांची संगत धरली, तर त्यांच्या प्रगतीसोबत आपलीही प्रगती आणि कल्याण आपोआप होत जाते.

गाढवाचा गोंधळ आणि लाथांचा सुकाळ

मूर्खांच्या समूहात फक्त भांडणच होते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक, विनोदी आणि समाजातल्या गोंधळाच्या परिस्थितीवर अचूक प्रहार करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, जेव्हा एखादे काम मूर्ख, अकार्यक्षम किंवा अडाणी माणसांच्या हाती सोपवले जाते, तेव्हा तिथे केवळ गोंधळ, मारामाऱ्या, वाद आणि गोंधळच निर्माण होतो; तिथून कोणतेही चांगले फळ किंवा सकारात्मक काम कधीच बाहेर पडत नाही.

मराठी संस्कृतीत 'गोंधळ' हा एक पवित्र आणि शिस्तबद्ध असा कुलधर्माचा धार्मिक विधी आहे, जो देवाच्या नावाने केला जातो. पण गाढवांचा स्वभाव हा लाथा मारण्याचा आणि ओरडण्याचा असतो. जर गाढवांना एकत्र करून त्यांचा 'गोंधळ' घालायचा ठरवला, तर ते शांतपणे धार्मिक विधी करण्याऐवजी एकमेकांना लाथा मारून संपूर्ण वातावरण कलुषित आणि हिंसक करतील. म्हणजेच, ज्यांना कामाची काहीच समज नाही, ते एकत्र आले की फक्त 'लाथांचा सुकाळ' (म्हणजेच वाद आणि मारामारी) होणार.

वापरायची उदाहरणे:

अकार्यक्षम लोकांची समिती: एखाद्या संस्थेत किंवा गावात चांगले काम करण्यासाठी एक समिती नेमली गेली, पण त्या समितीत सर्व भांडकुदळ आणि मूर्ख व्यक्तींची निवड झाली. मिटिंग सुरू झाल्यापासून ते संपेपर्यंत त्यांनी कामाचे काहीही न बोलता एकमेकांवर केवळ आरोप-प्रत्यारोप आणि खुर्च्या फेकण्याचे काम केले. अशा वेळी गावातील लोक म्हणतात—"अहो, त्या मिटिंगमध्ये काय होणार? तिथे तर 'गाढवाचा गोंधळ आणि लाथांचा सुकाळ' सुरू होता!"

नियोजन नसलेले काम: कोणत्याही नियोजनाशिवाय जेव्हा चार मित्र मिळून एखादे मोठे काम करायला जातात आणि शेवटी कामाचा बट्ट्याबोळ करून एकमेकांशी भांडू लागतात, तेव्हा ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हण / वाक्प्रचार:

मूर्खांची सभा: (जिथे ज्ञानाची नाही तर मूर्खपणाची देवाणघेवाण होते.)

उथळ पाण्याचा खळखळाट: (लागू पडू शकणारी, पण ही म्हण प्रामुख्याने हिंसक किंवा गोंधळाच्या वातावरणावर जास्त भाष्य करते.)

ही म्हण आपल्याला योग्य काम 'योग्य आणि समजूतदार' व्यक्तीच्याच हाती देण्याचा मोलाचा सल्ला देते. अयोग्य माणसांच्या गर्दीतून कधीही चांगले काम उभे राहू शकत नाही, हेच या म्हणीचे मर्म आहे.

गाढवाच्या पाठीवर गोणी

गोष्टींचा उपयोग कळला नाही तर त्या निरुपयोगी ठरतात.

ही मराठी भाषेतील मानवी अज्ञान आणि निरुपयोगी श्रमावर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय प्रसिद्ध आणि बोधप्रद म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, एखाद्या व्यक्तीकडे खूप मौल्यवान वस्तू, संपत्ती किंवा अफाट ज्ञान असणे; परंतु तिला स्वतःला मात्र त्या गोष्टीचे अजिबात महत्त्व किंवा मूल्य न कळणे. केवळ ती गोष्ट सोबत बाळगून किंवा तिचे ओझे वाहून त्या व्यक्तीला काहीही फायदा होत नाही.

हा शब्दप्रयोग गाढवाच्या मालकी आणि त्याच्या उपयोगावरून आला आहे. पूर्वीच्या काळी व्यापारी गाढवाच्या पाठीवर मौल्यवान वस्तू, सुगंधी चंदनाची लाकडे किंवा धान्याची 'गोणी' (पोते) लादून एका ठिकाणाहून

दुसऱ्या ठिकाणी वाहतूक करत असत. गाढव ते ओझे प्रामाणिकपणे वाहून नेते, पण त्या गोणीत नेमके काय आहे आणि त्याचे मूल्य किती मोठे आहे, याचे ज्ञान गाढवाला कधीच नसते. त्याच्यासाठी ते केवळ एक ओझे असते. हाच न्याय समाजातल्या काही माणसांना लावून ही म्हण तयार झाली आहे.

केवळ पुस्तकी ज्ञानाच्या संदर्भात: एखाद्या विद्यार्थ्याच्या किंवा माणसाच्या घरात शेकडो उत्तम आणि दुर्मिळ पुस्तकांचा संग्रह आहे, पण त्याने त्यातले एकही पुस्तक कधी वाचले नाही किंवा त्यातून काही शिकला नाही. अशा वेळी लोक म्हणतात—"त्याच्याकडे पुस्तकांचा काय उपयोग? त्याची अवस्था तर 'गाढवाच्या पाठीवर गोणी' सारखी झाली आहे."

कलेचे मूल्य न कळणे: एखाद्या श्रीमंत व्यक्तीला वारशाने खूप मौल्यवान आणि ऐतिहासिक चित्रे (Paintings) मिळाली, पण तिला कलेची अजिबात जाण नसल्यामुळे तिने ती चित्रे अडगळीत टाकून दिली. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हण / संदर्भ:

गाढवाला गुळाची चव काय? (मूर्ख माणसाला चांगल्या गोष्टीचे महत्त्व कळत नाही.)

माकडाच्या हाती कोलीत.

ही म्हण आपल्याला सांगते की, आपल्याकडे एखादी चांगली गोष्ट, ज्ञान किंवा साधन असण्यापेक्षा त्याचे मूल्य ओळखणे आणि त्याचा योग्य वापर करता येणे जास्त महत्त्वाचे आहे. मूल्य न ओळखता केवळ संग्रह करणे म्हणजे निरुपयोगी ओझे वाहण्यासारखेच आहे.

गाढवापुढे वाचली गीता, कालचा गोंधळ बरा होता

अज्ञानी माणसाला उपदेश व्यर्थ असतो.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, उपरोधिक आणि मानवी अज्ञानावर चपखल प्रहार करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, मूर्ख किंवा अडाणी माणसाला कितीही मोलाचा उपदेश केला, ज्ञान दिले किंवा चांगली गोष्ट समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्याचा काहीही उपयोग होत नाही. उलट, त्याला समजवण्यात वेळ वाया घालवण्यापेक्षा आधीची परिस्थिती (जी गोंधळाची होती) तीच जास्त बरी होती, अशी पश्चात्तापाची भावना यातून व्यक्त होते.

गाढवापुढे वाचली गीता: 'श्रीमद्भगवद्गीता' हा अत्यंत पवित्र, श्रेष्ठ आणि तत्त्वज्ञानाने भरलेला ग्रंथ आहे. पण जर कोणी गाढवा समोर बसून संपूर्ण गीता वाचून दाखवली, तर गाढवाला त्यातील एक अक्षराचाही बोध होणार नाही, कारण त्याची ती पात्रता नाही.

कालचा गोंधळ बरा होता: मूर्ख माणसाला शहाणपण शिकवताना तो व्यक्ती असे काही अचरट प्रश्न विचारतो किंवा वागतो की, उपदेश करणारा माणूस शेवटी कंटाळतो आणि म्हणतो, "बाबा रे! तुला शहाणे करण्यापेक्षा तुझा आधीचा गोंधळच बरा होता."

कौटुंबिक किंवा कामाच्या ठिकाणी: घरातील एखाद्या उधळ्या आणि व्यसनी मुलाला वडिलांनी रात्रभर बसून पैशांचे महत्त्व आणि भविष्याची चिंता यावर मोलाचा उपदेश केला. सकाळी उठल्यावर त्या मुलाने वडिलांनाच विचारले, "ते सर्व ठीक आहे, पण आज मित्राच्या पार्टीसाठी पाच हजार रुपये मिळतील का?" अशा वेळी वडील कपाळावर हात मारून म्हणतात—"गाढवापुढे वाचली गीता, कालचा गोंधळ बरा होता!"

चर्चा किंवा वादविवादात: सोशल मीडियावर किंवा प्रत्यक्ष जीवनात जेव्हा एखादा विद्वान माणूस एखाद्या अडाणी आणि हट्टी व्यक्तीला नियमांची किंवा कायद्याची भाषा समजावून सांगतो; पण ती व्यक्ती आपलेच तुणतुणे वाजवत राहते, तेव्हा ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हण:

गाढवाला गुळाची चव काय?

पालथ्या घड्यावर पाणी: (कितीही उपदेश केला तरी काहीही फरक न पडणे.)

ही म्हण आपल्याला सुचवते की, उपदेश नेहमी पात्र व्यक्तीलाच करावा. ज्याची ज्ञान ग्रहण करण्याची क्षमता किंवा इच्छाच नाही, त्याच्या मागे वेळ दवडणे म्हणजे स्वतःचा मूर्खपणा ठरतो.

गाढवाला गुळाची चव काय?

ज्याला समज नाही, त्याला चांगल्या गोष्टीचे महत्त्व कळत नाही.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, व्यावहारिक आणि मानवी स्वभाववैशिष्ट्यावर अचूक बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, मूर्ख, अज्ञानी किंवा अडाणी माणसाला एखाद्या उत्तम, दर्जेदार आणि मौल्यवान गोष्टीचे महत्त्व किंवा गोडी कधीच समजू शकत नाही. ज्या व्यक्तीची बौद्धिक किंवा वैचारिक पातळी कमी असते, तिच्यासमोर कितीही श्रेष्ठ दर्जाची गोष्ट ठेवली, तरी ती तिची किंमत करू शकत नाही.
हा शब्दप्रयोग गाढवाच्या खाण्यापिण्याच्या सवयीवरून आला आहे. गाढवाचे मुख्य अन्न उकिरड्यावरील कचरा, गवत किंवा साधी लाकडे हे असते. गुळ हा मानवासाठी अत्यंत गोड, चविष्ट आणि पौष्टिक पदार्थ आहे. जर गाढवा समोर उत्तम प्रतीचा सुगंधी गुळ ठेवला, तर त्याला त्याचे काहीच अप्रूप वाटत नाही; ते गुळाची चव न ओळखता पुन्हा

गवताकडेच वळते. हाच नियम माणसाच्या गुणांना आणि पात्रतेला लावून ही म्हण तयार झाली आहे.

वापरायची उदाहरणे:

कलेच्या संदर्भात: एखाद्या श्रेष्ठ शास्त्रीय गायकाने अत्यंत सुंदर राग आळवला, पण तिथे उपस्थित असलेल्या एका सुमार बुद्धीच्या माणसाने "काय हे विनाकारण ओरडत आहेत, यापेक्षा साधी फिल्मी गाणी बरी" अशी प्रतिक्रिया दिली. अशा वेळी संगीतप्रेमी म्हणतात—"सोडून द्या हो, गाढवाला गुळाची चव काय!"

वस्तू किंवा भेटवस्तूच्या संदर्भात: एखाद्या लहान मुलाला किंवा अजाण माणसाला खूप महागडे, अत्याधुनिक लॅपटॉप किंवा पुस्तक भेट दिले आणि त्याने त्याचा वापर न करता ते फेकून दिले किंवा मोडीत काढले, तेव्हा ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हण:

माकडाच्या हाती कोलीत (किंवा मणिक्य): (अयोग्य व्यक्तीच्या हातात मौल्यवान वस्तू पडणे.)

उंदराला हलदीची गाठ मिळाली, तो स्वतःला पशारी समजू लागला: (अल्प ज्ञानी माणसाला थोडे काही मिळाले की तो माज करतो, या अर्थाशी काहीशी जोडलेली.)

गाय व्याली, शिंगी झाली

अकल्पित घटना घडणे.

ही मराठी भाषेतील मानवी घाईगडबडीवर आणि अवाजवी अपेक्षांवर अत्यंत मिश्कीलपणे बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एखादी क्रिया किंवा काम पूर्ण होताच, लगेच अत्यंत घाईने त्याच्या अंतिम फळाची किंवा परिणामाची अपेक्षा करणे. म्हणजेच, कोणत्याही गोष्टीला निसर्गनियमाप्रमाणे किंवा प्रक्रियेनुसार जो वेळ लागतो, तो वेळ न देता लगेचच मोठ्या गोष्टीची हाव धरणे.

हा शब्दप्रयोग ग्रामीण भागातील पशुपालनातून आणि निसर्गाच्या नियमावरून आला आहे. जेव्हा एखादी गाय वासराला जन्म देते (व्याते), तेव्हा जन्माला आलेले वासरू अगदी लहान, कोवळे असते. त्याला शिंगे यायला आणि मोठे व्हायला काही महिन्यांचा किंवा वर्षांचा कालावधी लागतो. पण जर कोणी अशी अपेक्षा केली की, 'गाय आत्ता व्याली आहे आणि तिच्या वासराला लगेच मोठी शिंगेही आली पाहिजेत', तर ती अत्यंत हास्यास्पद आणि अशक्य गोष्ट आहे. हीच अवाजवी घाई जेव्हा माणूस व्यवहारात दाखवतो, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

वापरायची उदाहरणे:

व्यवसाय किंवा गुंतवणुकीच्या संदर्भात: एखाद्या नवशिक्या उद्योजकाने आज एक लहानसे दुकान सुरू केले आणि दोनच दिवसांत तो "मला लाखो रुपयांचा नफा का होत नाही? माझी मोठी कंपनी का झाली नाही?" म्हणून कुरकूर करू लागला. अशा वेळी त्याचे अनुभवी नातेवाईक म्हणतात—"अरे बाबा, व्यवसायाला स्थिर व्हायला वेळ लागतो, तुझा कारभार तर 'गाय व्याली आणि शिंगी झाली' असा सुरू आहे!"

शिक्षणाच्या किंवा कौशल्याच्या संदर्भात: मुलाला शाळेत घालून महिनाही झाला नाही, तोच पालकांनी "माझा मुलगा इंग्रजीत पटापट का बोलत नाही?" अशी तक्रार शिक्षकांकडे केली, तर तिथेही ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हण / वाक्प्रचार:

आधी सुंता, मग लग्न: (कामाचा क्रम न ओळखता अतिघाई करणे.)

उतावळा नवरा, गुडघ्याला बाशिंग: (अतिशय उतावीळपणे वागणे.)

ही म्हण माणसाला 'संयम' (Patience) राखण्याचा मोलाचा सल्ला देते. कोणतीही गोष्ट वेळेनुसारच परिपक्व होते; त्यामुळे अतिउतावीळपणा न करता प्रक्रियेला आवश्यक तेवढा वेळ दिलाच पाहिजे, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

गाव करी ते राव न करी

सामान्य लोक एकीने जे करू शकतात ते श्रीमंत कधीच करू शकत नाहीत.

'गाव करील ते राव काय करील?' ही मराठी भाषेतील लोकशाहीचे, एकीचे आणि जनशक्तीचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक अत्यंत सामर्थ्यशाली म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, जी गोष्ट संपूर्ण गाव (म्हणजेच सामान्य जनता किंवा लोकसमुदाय) एकजुटीने करू शकते, ती गोष्ट एखादा श्रीमंत राजा, सत्ताधीश किंवा मोठा अधिकारी (राव) आपल्या अफाट पैशाच्या बळावर किंवा सत्तेच्या जोरावरही एकटा करू शकत नाही. म्हणजेच, पैशापेक्षा आणि सत्तेपेक्षा लोकांची 'एकजूट' ही नेहमीच श्रेष्ठ असते.

गाव करी: जेव्हा गावातील सर्व लोक जात, पात, धर्म किंवा श्रीमंती-गरीबी विसरून एखाद्या चांगल्या कामासाठी एकत्र येतात, तेव्हा मोठे संकटही दूर होते आणि अशक्य वाटणारी कामेही शक्य होतात.

ते राव न करी: 'राव' म्हणजे राजा, उमराव किंवा मोठा जमीनदार. राजाकडे कितीही संपत्ती किंवा हुकूम देण्याची ताकद असली, तरी लोकांच्या मनातील जिव्हाळा, श्रमदान आणि सामूहिक शक्ती तो पैशाने विकत घेऊ शकत नाही.

सामूहिक श्रमाच्या संदर्भात: एखाद्या गावात पाण्याचे प्रचंड दुर्भिक्ष आहे. सरकारने लाखो रुपये खर्च करूनही तिथली पाणीटंचाई दूर झाली नाही. पण जेव्हा संपूर्ण गावाने एकत्र येऊन, 'श्रमदानातून' जलसंधारणाची कामे केली आणि गाव सुजलाम् सुफलाम् केले, तेव्हा लोक अभिमानाने म्हणतात—"खरेच, गाव करी ते राव न करी!"

सामाजिक कार्यात: एखाद्या गरिबाच्या घरातील लग्नकार्य किंवा संकट समयी जेव्हा संपूर्ण शेजारी आणि गाव धावून येतो आणि ते कार्य व्यवस्थित पार पाडतो, जे काम मोठी यंत्रणाही करू शकली नसती, तिथे ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हण:

एकीचे बळ मिळते फळ: (एकजुटीमध्ये प्रचंड ताकद असते.)

झाली तर जत्रा, नाही तर पांजरापूल: (लोकांच्या एकत्र येण्याला महत्त्व देणारा संदर्भ.)

पाचामुखी परमेश्वर: (बहुसंख्यांचा आवाज किंवा निर्णय हा देवासारखा बलवान असतो.)

ही म्हण आपल्याला 'एकजुटीचे' (Unity) आणि 'सहकार्याचे' महत्त्व शिकवते. समाजात किंवा कुटुंबात एकत्र येऊन काम केल्यास कोणतीही मोठी समस्या सोडवता येते, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

गोगलगाय न पोटात पाय

वरून शांत पण आतून कपट ठेवणारी व्यक्ती.

'गोगलगाय नी पोटात पाय' ही मराठी भाषेतील माणसाच्या छुप्या किंवा कपटी स्वभावावर चपखल बोट ठेवणारी एक अत्यंत प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, वरवर पाहता अत्यंत गरीब, निरपराध, गरीब बिचारी किंवा साधी सरळ दिसणारी व्यक्ती; परंतु प्रत्यक्षात मात्र ती आतून अत्यंत धूर्त, कपटी किंवा कारस्थानी असणे. बाहेरचा देखावा आणि आतील वास्तव यात जमीन-अस्मानाचा फरक असणाऱ्या व्यक्तीला हा शब्दप्रयोग लागू होतो.

निसर्गात आपण 'गोगलगाय' (Snail) पाहतो. ती अत्यंत संथ चालते, कोणालाही त्रास देत नाही आणि तिला पाहिल्यावर ती किती गरीब आणि निरुपद्रवी जीव आहे असे वाटते. गोगलगायीचे पाय तिच्या शरीराच्या आतल्या भागात (पोटाच्या खाली) असतात, जे बाहेरून सहज दिसत नाहीत. या निसर्गाच्या नियमाचा आधार घेऊन माणसाच्या छुप्या स्वभावाचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण तयार झाली. म्हणजेच, ज्याप्रमाणे गोगलगायीचे पाय आत लपलेले असतात, त्याचप्रमाणे काही कपटी माणसांचे खरे रूप किंवा त्यांचे डावपेच त्यांच्या साध्या राहणीनामाच्या मागे लपलेले असतात.

वापरायची उदाहरणे:

कौटुंबिक किंवा सामाजिक संदर्भात: एखाद्या कार्यालयात किंवा घरात एखादी व्यक्ती नेहमी शांत बसते, कोणाच्या अध्यात न मध्यात असते, त्यामुळे ती खूप चांगली आहे असा सगळ्यांचा समज होतो. पण नंतर अचानक कळते की, तिनेच पाठीमागे गुप्तपणे कारस्थान करून दुसऱ्याचे नुकसान केले आहे. अशा वेळी लोक म्हणतात—"अरेरे! आम्ही त्याला किती साधा समजत होतो, पण तो तर 'गोगलगाय नि पोटात पाय' निघाला!"

राजकारणात किंवा नात्यांमध्ये: समोर गोड गोड बोलून पाठीमागून डाव साधणाऱ्या कपटी मित्राच्या बाबतीत ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हणी / वाक्प्रचार:

बोके संन्यासी: (मांजर जसे डोळे मिटून दूध पिते आणि संन्याशाचे सोंग घेते, तसाच हा प्रकार.)

मुखात राम, हातात सुरी: (बोलण्यात गोडवा पण मनात कपट असणे.)

दिसते तसे नसते, म्हणूनच जग फसते.

ही म्हण आपल्याला माणसाच्या केवळ बाह्य रूपावर किंवा त्याच्या साधेपणावर विश्वास न ठेवण्याचा आणि 'सावध' राहण्याचा मोलाचा सल्ला देते. नेहमीच शांत दिसणारी व्यक्ती निरपराध असेलच असे नाही, हेच या म्हणीचे मर्म आहे.

घडाई परिस मडाई जास्त

मुख्य गोष्टीपेक्षा आनुषंगिक गोष्टींवर जास्त खर्च होणे.

काही भागांत 'घडाईपेक्षा मडाई जास्त' ही मराठी भाषेतील व्यावसायिक गणितावर आणि दैनंदिन व्यवहारातील विसंगतीवर अचूक बोट ठेवणारी एक अत्यंत लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, मुख्य वस्तू तयार करण्याच्या खर्चापेक्षा (किंवा मूळ किमतीपेक्षा) तिच्यावर कराव्या लागणाऱ्या इतर दुय्यम गोष्टींचा, देखभालीचा, पॅकिंगचा किंवा सजावटीचा खर्चच जास्त असणे.

म्हणजेच, मूळ गोष्टीपेक्षा तिच्यावरचा वरकड खर्च अवाजवी असणे.

हा शब्दप्रयोग पारंपरिक कुंभारकाम किंवा कारागिरीवरून आला आहे.

घडाई: म्हणजे मातीचा एखादा घट किंवा मडके 'घडवण्याची' (तयार करण्याची) मजुरी किंवा किंमत.

मडाई: म्हणजे ते मडके तयार झाल्यावर त्याला रंगवणे, त्यावर नक्षीकाम करणे, ते भाजणे किंवा ते सुरक्षित ग्राहकापर्यंत पोहोचवण्यासाठी करावे लागणारे 'मढवण' (सजावट/पॅकिंग).

जेव्हा साधे मडके घडवण्याची मजुरी कमी असते, पण त्याला रंगवण्याचा आणि सजवण्याचा खर्च मूळ मडक्याच्या किमतीपेक्षाही जास्त होतो, त्यावरून ही म्हण रूढ झाली.

वापरायची उदाहरणे:

वस्तू खरेदीच्या संदर्भात: तुम्ही ऑनलाईन बाजारातून ५० रुपयांची एक साधी वस्तू किंवा पुस्तक विकत घेतले, पण ते तुमच्या घरापर्यंत आणण्यासाठी कुरिअरवाल्याने (Shipping Charges) १०० रुपये डिलिव्हरी चार्ज लावला. अशा वेळी आपण कपाळावर हात मारून म्हणतो—"हे तर 'घडाई परिस मडाई जास्त' अशी अवस्था झाली!"

दुरुस्तीच्या संदर्भात: एखादा जुना मोबाईल किंवा मिक्सर दुरुस्त करायला काढला, तर मूळ वस्तूची किंमत हजारांत असते, पण मेकॅनिक सांगतो की त्याचे सुटे भाग (Parts) बदलण्यासाठी दोन हजार रुपये खर्च येईल. तिथेही ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हण / संदर्भ:

मुलापेक्षा विजार मोठी: (मूळ गोष्टीपेक्षा तिच्याशी संबंधित इतर गोष्ट अवाजवी असणे.)

कोंबडी एवढी आणि मसाला तेवढा.

ही म्हण आपल्याला कोणत्याही व्यवहारात 'अवाजवी किंवा अनावश्यक खर्चाची' जाणीव करून देते. व्यावहारिक निर्णय घेताना मूळ वस्तूचे मूल्य

आणि तिच्यावर होणारा अवांतर खर्च यांचा ताळमेळ बसवणे गरजेचे आहे, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

घोडा मैदाजनवळ असणे

परीक्षा लवकरच होणे.

'घोडा मैदान फार लांब नसणे' हा मराठी भाषेतील माणसाच्या कर्तृत्वाची आणि दाव्यांची कसोटी पाहणारा एक अत्यंत प्रभावी वाक्प्रचार आणि म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, एखाद्या गोष्टीची खरी परीक्षा किंवा कसोटी लागण्याची वेळ अगदी जवळ आलेली असणे. जेव्हा कोणी मोठ्या बाता मारतो किंवा स्वतःच्या क्षमतेचे मोठे दावे करतो, तेव्हा "तुझे दावे किती खरे आहेत हे लवकरच सिद्ध होईल" हे दाखवण्यासाठी हा शब्दप्रयोग वापरतात.

हा शब्दप्रयोग जुन्या काळातील युद्धनीती आणि घोड्यांच्या शर्यतीवरून आला आहे. पूर्वी जेव्हा सैनिक किंवा घोडेस्वार आपल्या घोड्याच्या वेगाच्या आणि शौर्याच्या मोठ्या बाता मारत असत, तेव्हा राजे किंवा सेनापती त्यांना म्हणायचे, "नुसत्या गप्पा मारू नका, समोरच मैदान आहे आणि घोडाही तयार आहे; तिथे धावून दाखवा." म्हणजेच, मैदान जवळच आहे, तिथे प्रत्यक्ष कृती करून तुमचे कसब सिद्ध करा.

वापरायची उदाहरणे:

परीक्षेच्या संदर्भात: एखादा विद्यार्थी वर्षभर अभ्यास न करता "मी परीक्षेत पहिला नंबर आणून दाखवेन" अशा मोठ्या गप्पा मित्रांमध्ये मारत असतो. जेव्हा परीक्षेचे वेळापत्रक (Time Table) जाहीर होते, तेव्हा त्याचे मित्र म्हणतात—"फार बोलू नकोस, आता 'घोडा मैदान जवळ आहे', परीक्षेत कळेलच तुझ्या किती गप्पा आणि किती अभ्यास!"

निवडणुकीच्या संदर्भात: दोन राजकीय पक्ष एकमेकांवर आरोप-प्रत्यारोप करत "आमचीच सत्ता येणार" असा दावा करतात. मतदानाचा दिवस जवळ आला की पत्रकार किंवा ज्येष्ठ नागरिक म्हणतात, "आता जनता कोणाला निवडून देते ते समजेलच, 'घोडा मैदान जवळ आहे'."

समानार्थी म्हण / संदर्भ:

हातच्या कंकणाला आरसा कशाला?: (जी गोष्ट उघड आहे, ती सिद्ध करण्यासाठी पुराव्याची गरज नसते.)

साक्ष काढणे किंवा कसोटीची वेळ येणे.

ही म्हण आपल्याला 'केवळ बोलण्यापेक्षा प्रत्यक्ष कृती करून दाखवण्याचे' आव्हान देते. खोट्या दाव्यांचे फुगे प्रत्यक्ष परीक्षेच्या वेळी फुटतात, त्यामुळे जास्त न बोलता कामगिरी करून दाखवावी, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

घर ना दार देवळी बि-हाड

शिरावर कोणतीही जबाबदारी नसलेली व्यक्ती.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत समर्पक आणि एखाद्याच्या पूर्णपणे निराधार किंवा विरक्त अवस्थेचे वर्णन करणारी प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, ज्या व्यक्तीला स्वतःचे हक्काचे घरदार, जमीन-जुमला किंवा कुटुंब असे काहीही नसते; जी पूर्णपणे निराधार असते आणि मिळेल त्या सार्वजनिक ठिकाणी (जसे की मंदिराच्या ओसरीत किंवा धर्मशाळेत) आपला संसार थाटून राहते.

हा शब्दप्रयोग ग्रामीण आणि पारंपरिक समाजव्यवस्थेतून आला आहे. 'देवूळ' (मंदिर) ही गावाची सार्वजनिक जागा असते, जिथे कोणालाही येण्या-जाण्याची किंवा विश्रांती घेण्याची मुभा असते. ज्या माणसाला राहण्यासाठी स्वतःचे घर नसते किंवा ज्याचे जगात कोणीही नातेवाईक उरलेले नसतात, तो माणूस गावातल्या मंदिराच्या (देवळाच्या) आडोशाला राहू लागतो आणि तिथेच आपले 'बिर्हाड' (म्हणजेच आपले थोडेफार सामान आणि संसार) थाटतो. यावरूनच ही म्हण रूढ झाली.

वापरायची उदाहरणे:

निराधार व्यक्तीच्या संदर्भात: गावात एखादा असा माणूस असतो, ज्याचे कुटुंब मागेच संपलेले असते आणि तो मिळेल तिथे मजुरी करून रात्री मंदिराच्या ओसरीत झोपतो. अशा व्यक्तीबद्दल बोलताना लोक

म्हणतात—"त्या बिचाऱ्याचे काय विचारता? त्याचे तर 'घर ना दार, देवळी बिर्हाड' अशी अवस्था आहे."

फकीर किंवा विरक्त वृत्ती: ज्याला कोणत्याही भौतिक सुखाची, संपत्तीची किंवा घरादाराची हाव नसते आणि जो जगात अगदी मुक्तपणे वावरतो, अशा व्यक्तीच्या साध्या राहणीमानाचे वर्णन करण्यासाठीही हा शब्दप्रयोग वापरला जातो.

समानार्थी म्हण / संदर्भ:

जड-जवाहीर ना घरदार, सदा सुखी हा पोद्दार: (काहीही पाठीशी नसताना सुखाने जगणे.)

उघड्यावर संसार असणे.

अल्पसंतुष्ट किंवा उपरे असणे.

ही म्हण एका बाजूने अत्यंत गरिबी आणि हलाखीच्या, निराधार परिस्थितीवर प्रकाश टाकते; तर दुसऱ्या बाजूने कोणत्याही बंधनात न अडकता अगदी साधेपणाने राहणाऱ्या माणसाच्या स्थितीचे अचूक दर्शन घडवते.

घर फिरले म्हणजे घराचे वासेही फिरतात

एखाद्यावर प्रतिकूल परिस्थिती आली की सगळे त्याच्याशी वाईट वागू लागतात.

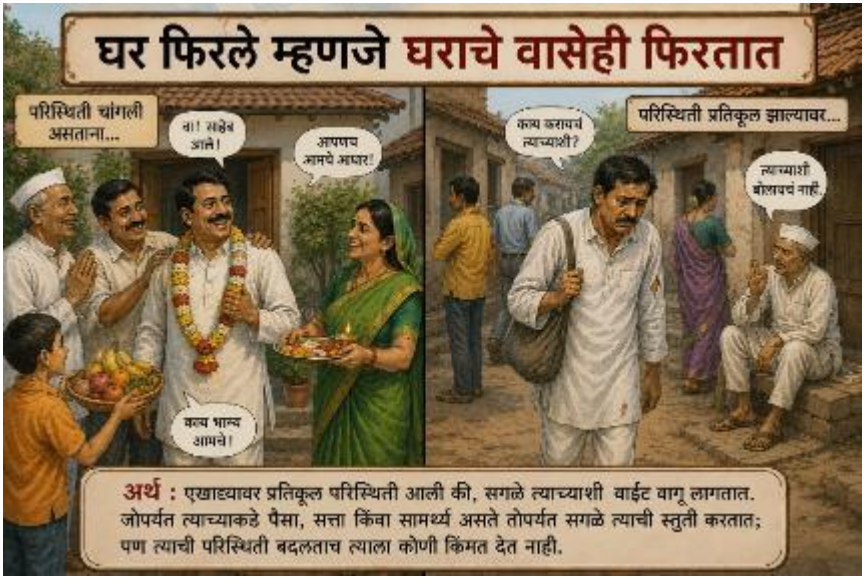

ही मराठी भाषेतील मानवी नातेसंबंधांवर आणि वाईट परिस्थितीवर अत्यंत मार्मिक भाष्य करणारी एक अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे नशीब फिरते किंवा तिच्यावर वाईट परिस्थिती (संकट) येते, तेव्हा तिची स्वतःची जवळची माणसे, नातेवाईक आणि मित्रही तिच्याशी परक्यासारखे वागू लागतात; ते तिची साथ सोडून देतात किंवा तिच्याविरुद्ध उलटतात.

हा शब्दप्रयोग जुन्या काळातील घरांच्या रचनेवरून आला आहे.

वासे: म्हणजे कौलारू किंवा पत्र्याच्या घराचे छप्पर पक्के धरून ठेवण्यासाठी वापरलेले लाकडी खांब किंवा आडवे दांडे (Beams).

हे वासे संपूर्ण घराला आणि छपराला आधार देतात. जोपर्यंत घर मजबूत उभे आहे, तोपर्यंत हे वासे आपल्या जागी स्थिर असतात. पण जर घराचा मुख्य पायाच ढासळला किंवा 'घर फिरले' (घराची भिंत कलली), तर त्या भिंतीला टेकलेले लाकडी वासेही आपली दिशा बदलतात, म्हणजेच तेही फिरतात आणि छप्पर कोसळते. याच न्यायाचा वापर करून माणसाच्या संकटाच्या काळाचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण रूढ झाली.

वापरायची उदाहरणे:

आर्थिक संकटाच्या संदर्भात: एखादा मोठा श्रीमंत व्यापारी होता, ज्याच्या पैशांवर त्याचे अनेक नातेवाईक आणि मित्र मजा करत असत. दुर्दैवाने व्यवसायात मोठे नुकसान होऊन तो कर्जबाजारी झाला. संकट येताच, ज्या मित्रांनी त्याला मदत करायला हवी होती, त्यांनी त्याचे फोन उचलणे बंद केले आणि नातलगांनीही पाठ फिरवली. अशा वेळी तो माणूस उद्वेगाने म्हणतो—"खरेच, घर फिरले की घराचे वासेही फिरतात!"

राजकीय किंवा सामाजिक संदर्भात: एखादा नेता सत्तेत असेपर्यंत त्याच्यामागे हजारो कार्यकर्त्यांची गर्दी असते. पण सत्ता जाताच किंवा तो संकटात सापडताच त्याचेच खंदे समर्थक दुसऱ्या पक्षात निघून जातात, तिथेही ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी म्हण / संदर्भ:

बुडत्या जहाजावरून उंदीर पहिले पळतात: (संकट येताच सोबती सोडून जाणे.)

नशीब फिरणे किंवा दैव उलटणे.

ही म्हण आपल्याला 'जगाची रीत' काय आहे, याची जाणीव करून देते. चांगल्या काळात सगळे सोबत असतात, पण वाईट काळात आपले म्हणवणारेही परके होतात, हाच या म्हणीचा अत्यंत कडू पण शाश्वत संदेश आहे.

घरचे झाले थोडे, व्याह्याने धाडले घोडे

अडचणीत आणखी भर पडणे.

ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि चपखल अशी म्हण आहे. आपल्याकडे आधीच खूप समस्या, अडचणी किंवा जबाबदाऱ्या असताना, त्यात भर म्हणून दुसऱ्या कोणाकडून तरी आणखी नवीन संकट, अडचण किंवा कामाचा बोजा येऊन पडणे; म्हणजेच "आधीच्याच त्रासात आणखी नवीन त्रासाची भर पडणे."

या म्हणीचा उगम जुन्या काळातील कौटुंबिक आणि सामाजिक रीतीरिवाजांमधून झाला आहे.

जुन्या काळात लग्नकार्यासाठी किंवा व्याह्यांकडच्या (मुलीच्या किंवा मुलाच्या सासरच्या) लोकांचे आदरातिथ्य करण्यासाठी आधीच घरात प्रचंड धावपळ, खर्च आणि ताण असायचा.

आधीच घरातल्या माणसांना सांभाळताना नाकी नऊ आलेले असताना, त्यात अचानक व्याह्यांनी (बिनापरवानगी किंवा न विचारता) स्वतःचे घोडे आणि सोबतचे लोक तुमच्याकडे पाठवून दिले, तर त्यांच्या राहण्याची, खाण्याची आणि घोड्यांच्या दाणापाण्याची व्यवस्था करण्याचा अतिरिक्त भार घराच्या मालकावर पडायचा.

यावरूनच "स्वतःचेच प्रश्न सुटत नसताना वरून दुसऱ्याने नवीन उपदव्याप मागे लावणे" या परिस्थितीसाठी हा वाक्प्रचार रूढ झाला.

१. ऑफिसमध्ये आधीच मार्च एंडिंगचे (March Ending) प्रचंड काम साचलेले असताना, साहेबांनी अचानक अजून एका नवीन प्रोजेक्टची फाईल टेबलवर आणून ठेवली की कर्मचाऱ्याची अवस्था 'घरचे झाले थोडे, व्याह्याने धाडले घोडे' अशी होते.

२. घरात आधीच पैशांची चणचण असताना आणि मुलांच्या शाळेची फी भरायची असताना, अचानक दूरच्या नातेवाईकाने येऊन काही दिवसांसाठी मोठी रक्कम उसने मागणे म्हणजे हाच प्रकार झाला.

घरोघरी मातीच्या चुली

सर्वत्र सारखीच परिस्थिती असणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि मानवी स्वभावावर अचूक बोट ठेवणारी म्हण आहे.

वरवर पाहता एखादे कुटुंब कितीही सुखी, श्रीमंत किंवा आदर्श वाटत असले, तरी प्रत्येक घरात किंवा कुटुंबात काही ना काही अंतर्गत समस्या, भांडणे, उणिवा किंवा दोष हे असतातच. सर्वत्र मानवी स्वभाव आणि कौटुंबिक परिस्थिती साधारण सारखीच असते.

जुन्या काळात सिमेंटची किंवा गॅसची शेगडी नव्हती, तेव्हा श्रीमंत असो वा गरीब, प्रत्येकाच्या घरात स्वयंपाकासाठी मातीचीच चूल असायची.

बाहेरून महाल कितीही भव्य असला, तरी आतल्या स्वयंपाकघरात मातीचीच चूल जळत असे आणि तिच्यातून निघणारा धूर सर्वांनाच सहन करावा लागे.

यावरूनच हा विचार रूढ झाला की, बाहेरून माणसे किंवा कुटुंबे कितीही वेगळी दिसली, तरी प्रत्येकाचे वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक प्रश्न (जसे की हेवेदावे, मतभेद, काळजी) हे सारखेच असतात. जगाच्या पाठीवर कुठेही गेले तरी माणसांचे स्वभाव आणि त्यांच्या घरातील समस्या यात फारसा फरक नसतो.

१. कौटुंबिक संदर्भात: दोन मैत्रिणी एकमेकांकडे आपल्या सासरच्या किंवा मुलांच्या तक्रारी करत असताना एकीने म्हटले, "मला वाटलं होतं फक्त माझ्याच घरात असे वाद होतात, पण तुझ्याकडचं ऐकून समजलं की घरोघरी मातीच्याच चुली आहेत!"

२. व्यावसायिक किंवा सामाजिक संदर्भात: एखाद्या मोठ्या, नामांकित कंपनीतही कर्मचाऱ्यांमध्ये अंतर्गत राजकारण आणि हेवेदावे चालतात हे समजल्यावर, तिथे काम करणारा माणूस म्हणतो की, संस्था कितीही मोठी असली तरी तिथेही घरोघरी मातीच्याच चुली आहेत.

या म्हणीशी संबंधित एक पूरक ओळ:

या म्हणीला जोडून अनेकदा पुढची ओळ गमतीने किंवा उपरोधाने म्हटली जाते:

"घरोघरी मातीच्या चुली आणि आमच्या घराला तर दारच नाही!"

(याचा अर्थ: सगळीकडे समस्या आहेतच, पण माझ्याकडची परिस्थिती इतरांपेक्षा थोडी जास्तच बिकट आहे.)

घेता दिवाळी देता शिमगा

घ्यायला आनंद, पण द्यायची वेळ आली की बोंबाबोंब.

ही माणसाच्या स्वार्थी आणि संकुचित वृत्तीवर प्रहार करणारी एक अतिशय मार्मिक मराठी म्हण आहे.

दुसऱ्याकडून काही घेताना किंवा लाभ उठवताना अत्यंत आनंदाने आणि उत्साहाने (दिवाळीसारखे) पुढे होणे; परंतु स्वतः देण्याची, परत करण्याची किंवा खर्च करण्याची वेळ आली की रडगाणे गाणे, वाद

घालणे किंवा टाळाटाळ करणे (शिमग्यासारखे कपाळमोक्ष करणे).

थोडक्यात, घ्यायला गोड आणि द्यायला कडू लागणे.

हा विरोधाभास स्पष्ट करण्यासाठी महाराष्ट्रातील दोन मोठ्या सणांचा वापर केला गेला आहे:

दिवाळी: हा सण आनंद, समृद्धी, गोडधोड खाण्याचा आणि लक्ष्मीच्या स्वागताचा असतो. यात सर्वत्र उत्साह आणि सकारात्मकता असते.

म्हणूनच, जेव्हा माणसाला स्वतःचा फायदा करून घ्यायचा असतो, तेव्हा तो दिवाळीसारखा आनंदी आणि तत्पर असतो.

शिमगा (होळी): कोकण आणि महाराष्ट्राच्या अनेक भागांत होळीच्या सणाला 'शिमगा' म्हणतात. जुन्या परंपरेनुसार या सणात बोंबा मारणे, शिवीगाळ करणे किंवा आरडाओरडा करून वाईट गोष्टींचा निषेध करण्याची प्रथा आहे. म्हणूनच, जेव्हा एखाद्याकडून पैसे किंवा वस्तू परत

मागितली जाते, तेव्हा तो समोरचा माणूस वाद घालतो, चिडचिड करतो किंवा बोंबा मारतो, त्याला 'शिमगा करणे' म्हटले आहे.

१. आर्थिक व्यवहारात: रमेशने गरज असताना मित्राकडून अतिशय गोड बोलून आणि हात जोडून कर्ज घेतले. पण जेव्हा मित्र महिन्याभरानंतर आपले पैसे परत मागू लागला, तेव्हा रमेश चिडला आणि त्याने वाद घालायला सुरुवात केली. यावर तो मित्र म्हणाला, "तुझं कसं आहे, घेता दिवाळी देता शिमगा!"

२. कामाच्या ठिकाणी: काही कर्मचारी ऑफिसमध्ये बोनस, सवलती आणि पगारवाढ घेताना सगळ्यात पुढे असतात; पण जेव्हा एखादे कठीण काम किंवा अतिरिक्त जबाबदारी घेण्याची वेळ येते, तेव्हा मात्र कामाची टाळाटाळ करत तक्रारी करू लागतात.

घोडे कमावते आणि गाढव खाते

एकाने कष्ट करावेत आणि दुसऱ्याने त्याचा गैरफायदा घ्यावा.
ही समाजातील अन्यायकारक परिस्थिती आणि माणसांच्या स्वभावधर्मावर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय चपखल मराठी म्हण आहे. एका माणसाने अत्यंत प्रामाणिकपणे, कष्ट करून, घाम गाळून पैसे किंवा संपत्ती मिळवायची; आणि दुसऱ्या एखाद्या आळशी, अकार्यक्षम किंवा बुद्धू माणसाने कष्ट न करता त्यावर डल्ला मारायचा किंवा ती संपत्ती

उडवायची. म्हणजेच "कष्ट एकाचे आणि त्याचा फायदा मात्र दुसऱ्यालाच."

या म्हणीमध्ये 'घोडा' आणि 'गाढव' या दोन प्राण्यांच्या प्रतीकांचा वापर केला आहे:

घोडा: हा प्राणी अत्यंत उमदा, कष्टाळू, वेगाने धावणारा आणि स्वाभिमानी मानला जातो. युद्धाच्या मैदानात किंवा प्रवासात तो आपल्या मालकासाठी अहोरात्र कष्ट करतो आणि प्रतिष्ठा मिळवून देतो (कमावतो).

गाढव: हा प्राणी संथ आणि बुद्धीने कमी समजला जातो.

जेव्हा घोड्याने केलेल्या कष्टाचे फळ घोड्याला किंवा त्याच्या खऱ्या मालकाला न मिळता, एखादे आळशी किंवा अकार्यक्षम गाढव ते फळ आरामात खाऊन फस्त करते, त्यावरून ही म्हण रूढ झाली आहे.

व्यवहारातील उदाहरणे:

१. कुटुंबात: वडिलांनी आयुष्यभर कष्ट करून, काटकसर करून मोठी मालमत्ता आणि बँक बॅलन्स तयार केला; पण त्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या व्यसनी आणि आळशी मुलाने ती सर्व संपत्ती काही वर्षांतच उडवून दिली. याला म्हणतात, 'घोडे कमावते आणि गाढव खाते.'

२. व्यावसायिक क्षेत्रात: एखाद्या कंपनीत किंवा ऑफिसमध्ये एखादा कष्टाळू कर्मचारी दिवस-रात्र एक करून प्रोजेक्ट यशस्वी करतो. पण त्याचे क्रेडिट (श्रेय) आणि प्रमोशन मात्र साहेबांचा चमचेगिरी करणारा आळशी माणूस लाटून नेतो, तेव्हा तिथे काम करणारे लोक ही म्हण वापरतात.

गरज सरो आणि वैद्य मरो

आपले काम किंवा स्वार्थ साधून झाला की, ज्याने मदत केली त्या उपकारकर्त्याला पूर्णपणे विसरून जाणे किंवा त्याला डावलणे.

"गरज सरो आणि वैद्य मरो" ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

आपले काम किंवा गरज असेपर्यंत एखाद्या व्यक्तीला महत्त्व देणे, त्याची मनधरणी करणे आणि गरज संपताच त्याला पूर्णपणे विसरून जाणे किंवा त्याच्या उपकारांची जाणीव न ठेवणे, या प्रवृत्तीला "गरज सरो आणि वैद्य मरो" असे म्हणतात.

जेव्हा एखादा माणूस आजारी असतो, तेव्हा त्याला डॉक्टर (वैद्य) हे देवासारखे वाटतात. तो वैद्याचे पाय धरतो, त्यांची प्रत्येक आज्ञा पाळतो. पण एकदा का आजार बरा झाला आणि माणूस ठणठणीत झाला, की तो त्याच वैद्याला विसरून जातो; अगदी त्याची फी द्यायलाही टाळाटाळ करतो.

हा केवळ वैद्यापुरता मर्यादित नसून मानवी स्वभावातील कृतघ्नपणा (Ingratitude) दाखवणारा आहे. संकटाच्या वेळी मदत करणाऱ्या व्यक्तीला, संकट टळल्यानंतर सोयीस्करपणे विसरून जाणाऱ्या लोकांच्या वागणुकीवर या म्हणीद्वारे अचूक बोट ठेवले जाते.

समानार्थी म्हण:

काम झाले, गाढव गेले!

ताकाला पुरती आणि भांडाला धुरती.

गिळेल तर सोन्याचा गोळा, नाहीतर राहील उपाशी शेळा

एकतर प्रचंड मोठ्या फायद्याची गोष्ट स्वीकारणे, नाहीतर साध्या गोष्टींचा पूर्णपणे धिक्कार करणे; म्हणजेच अवाजवी हट्ट किंवा अवास्तव अपेक्षा बाळगणे.

"गिळेल तर सोन्याचा गोळा, नाहीतर राहील उपाशी शेळा" (काही भागांत याला 'उपाशी भोळा' किंवा 'उपाशी मळा' असेही म्हटले जाते) ही मराठीतील एक अत्यंत चपखल म्हण आहे. माणसाच्या अतिरेकी किंवा टोकाच्या स्वभावावर ही म्हण प्रकाश टाकते.

मिळाले तर थेट अत्यंत मोठी, मौल्यवान किंवा अलिशान गोष्ट मिळवायची, नाहीतर साध्या गोष्टींचा स्वीकार न करता अगदी उपाशी राहायची तयारी ठेवणे; म्हणजेच कमालीचा हट्टीपणा किंवा टोकाची भूमिका घेणे.

दोन टोकांचे वागणे: या म्हणीमध्ये माणसाच्या अशा मानसिकतेचे वर्णन आहे, जिथे तो तडजोड (Compromise) करायला अजिबात तयार नसतो. एकतर त्याला 'सोन्याचा गोळा' (अवाढव्य नफा किंवा सर्वोत्तम गोष्ट) हवा असतो, आणि जर तो मिळाला नाही, तर गरिबासारखे 'शेळे-पाळे' (साधे-सुधे अन्न) खाऊन समाधान मानण्याऐवजी तो थेट उपाशी राहणे पसंत करतो.

व्यावहारीक दृष्टिकोनाचा अभाव: व्यावहारिक जीवनात बऱ्याचदा आपल्याला परिस्थितीनुसार थोडे नमते घ्यावे लागते किंवा मध्यम मार्ग निवडावा लागतो. परंतु, अशी वृत्ती असणारी व्यक्ती "सर्व काही किंवा काहीच नाही" (All or Nothing) या तत्त्वाने वागते, ज्यामुळे अनेकदा तिचे स्वतःचेच नुकसान होते.

"रमेशला नोकरी हवी तर थेट मॅनेजरचीच हवी आहे, साधी कारकुनाची नोकरी करायला तो तयार नाही. त्याचे हे वागणे म्हणजे 'गिळेल तर सोन्याचा गोळा, नाहीतर राहील उपाशी शेळा' असंच आहे."

गंगा वाहते आहे तोवर हात धुवून घेणे

चांगल्या संधीचा काळ चालू असतानाच स्वतःचा जास्तीत जास्त फायदा करून घेणे.

"गंगा वाहते आहे तोवर हात धुवून घेणे" (किंवा 'गंगेत हात धुवून घेणे') ही मराठीतील एक अतिशय व्यवहारोपयोगी आणि लोकप्रिय म्हण आहे. योग्य वेळेचा आणि परिस्थितीचा अचूक फायदा उठवण्याच्या मानवी प्रवृत्तीवर ही म्हण आधारलेली आहे.

एखादी अनुकूल परिस्थिती किंवा सुवर्णसंधी चालून आली असताना, त्याचा विलंब न करता तातडीने स्वतःच्या फायद्यासाठी पूर्ण उपयोग करून घेणे.

प्राचीन काळापासून गंगा नदीला पवित्र मानले गेले आहे. जर समोरून पवित्र गंगेचा प्रवाह वाहतो आहे, तर तिथे जाऊन वेगळा कष्ट न करता सहजपणे आपले हात धुवून किंवा स्नान करून पुण्य पदरात पाडून घ्यावे, हा याचा शाब्दिक आशय आहे.

जीवनात अनेकदा अशा परिस्थिती निर्माण होतात, जिथे आपल्याला कमी कष्टात किंवा इतरांच्या सोयीसोबत स्वतःचे काम साधून घेता येते. अशा वेळी आळस न करता किंवा वेळ न घालवता त्या संधीचे सोने करणे म्हणजेच 'गंगेत हात धुवून घेणे' होय.

"गावात मुख्यमंत्र्यांच्या दौऱ्यामुळे रस्ते आणि पाण्याच्या पाईपलाईनचे काम युद्धपातळीवर सुरू होते. सरपंचानी याच संधीचा फायदा घेऊन स्वतःच्या शेताकडचा रस्ताही मंजूर करून घेतला; म्हणतात ना, 'गंगा वाहते आहे तोवर हात धुवून घेणे'!"

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

Make hay while the sun shines. (सूर्य प्रकाशतो आहे तोवर गवत वाळवून घ्यावे.)

गरीब बिचारा आणि कोपऱ्यात निजायचा अधिकारी

गरीब किंवा स्वभावाने मवाळ असलेल्या माणसाला समाजात किंवा कुटुंबात नेहमी दुय्यम स्थान मिळते, त्याला स्वतःचे हक्क सहज मिळत नाहीत.

"गरीब बिचारा आणि कोपऱ्यात निजायचा अधिकारी" ही मराठीतील एका विशिष्ट सामाजिक वास्तवावर आणि उपरोधावर आधारलेली अत्यंत मार्मिक म्हण आहे. ही म्हण समाजातील गरीब किंवा कमकुवत व्यक्तीच्या हतबलतेचे दर्शन घडवते.

जो माणूस गरीब, साधा किंवा सरळ असतो, त्याला समाजात किंवा कुटुंबात मानाचे स्थान मिळत नाही; उलट त्याला नेहमी दुय्यम दर्जाची

वागणूक दिली जाते आणि सर्वात शेवटची किंवा उपेक्षित जागा (किंवा काम) त्याच्या वाट्याला येते.

जुन्या काळात किंवा मोठ्या एकत्र कुटुंबात जेव्हा जागेची टंचाई असायची, तेव्हा घरातील श्रीमंत, कर्तबगार किंवा वजनदार माणसांना मध्यभागी, मानाच्या आणि हवेशीर जागी झोपायला मिळायचे. याउलट, जो गरीब किंवा आश्रित असायचा, त्याला अगदी कोपऱ्यात, जिथे अंधार किंवा अडचण असेल अशा ठिकाणी निजण्याची (झोपण्याची) जागा दिली जायची. जणू काही कोपऱ्यात पडणे हाच त्याचा हक्क किंवा 'अधिकार' मानला जायचा.

हा केवळ झोपण्याच्या जागेपुरता मर्यादित विषय नाही. कोणत्याही कार्यात, निर्णयात किंवा महत्त्वाच्या प्रसंगी गरीब अथवा शांत स्वभावाच्या व्यक्तीला बाजूला सारले जाते. "हा बिचारा सरळ आहे, हा कुठे आवाज उठवणार?" या मानसिकतेतून अशा व्यक्तीवर अन्याय केला जातो.

"कंपनीच्या नफ्यात सर्वांना मोठा बोनस मिळाला, पण रात्रंदिवस प्रामाणिकपणे काम करणाऱ्या शिपायाच्या हातात मात्र व्यवस्थापनाने अगदी किरकोळ रक्कम टेकवली. त्याचे हे जगणे म्हणजे 'गरीब बिचारा आणि कोपऱ्यात निजायचा अधिकारी' असंच आहे."

समानार्थी म्हण:

गरीबाचे नशीब सदाच पाठीशी.

अडका ना धडका, आणि मधोमध निजायचा लाडका (या म्हणीच्या अगदी उलट अर्थाची म्हण.

गुरुची विद्या गुरुलाच फळली

ज्याने आपल्याला शिकवले किंवा डावपेच शिकवले, त्याच्यावरच उलटून त्याचेच डावपेच त्याच्याविरुद्ध वापरणे.

"गुरुची विद्या गुरुलाच फळली" ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि उद्बोधक म्हण आहे. ही म्हण बऱ्याचदा उपरोधाने किंवा एखाद्याच्या अतिशहाणपणावर मात झाली की वापरली जाते.

एखाद्या शिक्षकाने किंवा मार्गदर्शकाने आपल्या शिष्याला शिकवलेली विद्या, कला किंवा युक्ती, त्या शिष्याने उलटवून स्वतःच्याच गुरुविरुद्ध वापरणे आणि त्यात गुरुलाच पराभूत करणे किंवा अडचणीत आणणे.

या म्हणीचा उगम पौराणिक कथांमधून झालेला पाहायला मिळतो.

भस्मासुराची कथा: भगवान शंकरांनी भस्मासुराला वरदान दिले की, तो ज्याच्या डोक्यावर हात ठेवेल तो भस्म होईल. वरदान मिळताच भस्मासुराने त्याचा पहिला प्रयोग स्वतः भगवान शंकरांवरच करायचा प्रयत्न केला.

काचाची कथा: शुक्राचार्यांनी काचाला संजीवनी विद्या शिकवली, जी नंतर देवांच्या बाजूने वापरली गेली.

जेव्हा एखादा माणूस कोणाकडून तरी एखादी कला किंवा युक्ती शिकतो आणि नंतर कृतघ्न होऊन किंवा स्वतःला अधिक श्रेष्ठ सिद्ध करण्यासाठी त्याच व्यक्तीला फसवण्याचा किंवा हरवण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा ही म्हण चपखल बसते.

"प्रकाशने आपल्या लहान भावाला व्यवसायातील सर्व खाचाखोचा आणि हुकमी युक्त्या शिकवल्या. पण दोनच वर्षांत भावाने स्वतःची वेगळी कंपनी काढून प्रकाशच्याच ग्राहकांना आपल्याकडे खेचले. यालाच म्हणतात, 'गुरुची विद्या गुरुलाच फळली'!"

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

To be hoist with one's own petard. (स्वतःच्याच शस्त्राने किंवा युक्तीने घायाळ होणे.

गाढवापुढे वाचली गीता आणि कालचा गोंधळ बरा होता

मूर्ख माणसाला कितीही चांगला उपदेश केला किंवा ज्ञान दिले तरी ते वाया जाते; त्याला जुनीच वाईट परिस्थिती बरी वाटते.

जेव्हा आपण एखाद्या मूर्ख, अजाण किंवा कृतघ्न माणसाला कितीही चांगल्या गोष्टी समजावून सांगायचा प्रयत्न करतो, पण त्याचा काहीही उपयोग होत नाही, तेव्हा ही म्हण अगदी चपखल बसते.

या म्हणीचा सोपा अर्थ असा:

गाढवापुढे वाचली गीता: गाढवाला भगवद्गीतेसारख्या पवित्र आणि महान ग्रंथाचं महत्त्व कधीच कळणार नाही. त्याच्यासमोर तो ग्रंथ वाचणं म्हणजे निव्वळ वेळ आणि शक्ती वाया घालवणं आहे.

कालचा गोंधळ बरा होता: त्या मूर्ख माणसाला शहाणपण शिकवण्यापेक्षा आधीची जी गोंधळाची परिस्थिती होती, तीच काय ती बरी होती! कारण नवीन चांगलं काही शिकण्याऐवजी तो माणूस डोक्याला जास्त ताप देतो.

ज्याला समजूनच घ्यायचं नाहीये, त्याला ज्ञान पाजळण्यात काहीच हशील नसतं.

गळ्यात पडले सोंग, तर वठवणे भाग आहे

एखादी जबाबदारी किंवा काम अनिच्छेने अंगावर आले तरी ते नाईलाजाने पूर्ण करावेच लागते.

"गळ्यात पडले सोंग, तर वठवणे भाग आहे" ही म्हण आपल्या जगण्यातील एका खूप मोठ्या वास्तवावर बोट ठेवते. जेव्हा एखादी गोष्ट, जबाबदारी किंवा काम आपल्या इच्छेविरुद्ध किंवा अनपेक्षितपणे आपल्यावर येऊन पडतं, तेव्हा नाईलाजाने का होईना, पण ते काम आपल्याला पूर्ण ताकदीने आणि शेवटपर्यंत पार पाडावंच लागतं.

या म्हणीचा उगम आणि अर्थ असा:

सोंग वठवणे: नाटकात जर एखाद्या नटाच्या गळ्यात एखादी भूमिका (सोंग) बांधली, तर ती आवडत नसली तरी रंगमंचावर जाऊन ती प्रामाणिकपणे वठवावीच लागते; नाहीतर नाटक फ्लॉप होतं.

व्यावहारिक अर्थ: वैयक्तिक किंवा व्यावसायिक आयुष्यात अनेकदा अशा जबाबदाऱ्या समोर येतात ज्या आपणहून स्वीकारलेल्या नसतात. पण एकदा का ती जबाबदारी 'गळ्यात पडली' की मग तक्रार न करता, रडत न बसता ती उत्तम रीतीने निभावून नेण्याशिवाय दुसरा पर्याय नसतो.

जबाबदारी टाळता येत नसेल, तर ती मनापासून आणि चोख पार पाडणे हाच शहाणपणा असतो.

असं म्हणतात की काही 'सोंगं' सुरुवातीला ओझं वाटतात, पण ती निभावताना माणसाची खरी क्षमता आणि कर्तृत्व सिद्ध होतं.

गाव जळत असताना विहीर खणणे

संकट ऐन डोक्यावर आलेले असताना बचावासाठी अगदी शेवटच्या क्षणी उपायांची जुळवाजुळव करायला सुरुवात करणे (ज्याचा काहीच फायदा होत नाही).

आणखी एक अत्यंत टोकदार आणि चपखल मराठी म्हण! मराठी भाषेची हीच तर श्रीमंती आहे की माणसाच्या स्वभावातील उणिवा अवघ्या काही शब्दांत अचूकपणे मांडता येतात.

"गाव जळत असताना विहीर खणणे" ही म्हण माणसाच्या अकार्यक्षमतेवर, अति-आळशीपणावर किंवा वेळेचे गांभीर्य न समजण्याच्या प्रवृत्तीवर कडाडून प्रहार करते.

या म्हणीचा अचूक अर्थ असा:

ऐन आणीबाणीच्या वेळी उपाय शोधणे: जेव्हा संकट दारात उभे असते किंवा अगदी डोक्यावर येऊन ठेवलेले असते, तेव्हा आधीपासून तयारी न ठेवता ऐनवेळी बचावाचे मार्ग शोधायला सुरुवात करणे.

नियोजनशून्य कारभार: संकट आल्यावर जो उपाय करायचा असतो, त्याचे नियोजन आधीच असावे लागते. गाव पेटल्यावर जर पाणी मिळवण्यासाठी विहीर खणायला घेतली, तर विहीर खणून होईपर्यंत संपूर्ण गाव जळून खाक झालेले असेल.

संकट ओढवल्यावर उपाय शोधायला जाणे म्हणजे 'बैल गेला अन् झोपा केला' किंवा 'तहान लागल्यावर विहीर खणण्या'सारखेच आहे. कोणतीही आपत्ती येण्यापूर्वी किंवा वेळेतच प्रतिबंधात्मक उपाय करणे गरजेचे असते.

आजच्या आधुनिक भाषेत सांगायचे तर, याला "Crisis Management" चा अभाव म्हणता येईल. नियोजनशून्यतेचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

गबाळ्याचा विस्तव आणि आळशाची शिदोरी कधी पुरत नाही

नियोजन नसलेल्या आणि आळशी माणसाच्या गोष्टी तात्पुरत्या असतात, त्या फार काळ टिकत नाहीत.

"गबाळ्याचा विस्तव आणि आळशाची शिदोरी कधी पुरत नाही" ही म्हण मानवी स्वभावातील निष्काळजीपणा, नियोजनशून्यतेचा अभाव आणि आळशी वृत्ती यावर अतिशय अचूक भाष्य करते. जुन्या काळात ग्रामीण जीवनातील दोन अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी — विस्तव (आग) आणि शिदोरी (प्रवासातील अन्न) — यांचा संदर्भ घेऊन ही म्हण तयार झाली आहे.

गबाळ्याचा विस्तव: 'गबाळा' म्हणजे अत्यंत अस्ताव्यस्त, निष्काळजी आणि अळंटळं करणारा माणूस. जुन्या काळी विस्तव टिकवून ठेवणे ही एक कला होती. पण गबाळा माणूस शेकोटीवर किंवा चुलीवर लाकडं, गोवऱ्या व्यवस्थित रचत नाही; त्यामुळे त्याचा विस्तव एकतर विझून जातो किंवा अस्ताव्यस्त जळून लगेच संपून जातो. तो कधीच गरजेच्या वेळी टिकत नाही.

आळशाची शिदोरी: आळशी माणूस स्वतः कष्ट करून शिदोरी (अन्न) तयार करत नाही. दुसऱ्याने दिलेली किंवा कशीतरी जुळवलेली शिदोरी तो बसून खातो. पण तो स्वतः काहीच भर घालत नसल्यामुळे ती शिदोरी फार काळ टिकू शकत नाही, ती लवकरच संपते.

नियोजन नसलेला माणूस कितीही साधनसामग्री असली तरी ती वाया घालवतो, आणि कष्ट न करणारा माणूस कितीही साठा असला तरी तो संपवून देशोधडीला लागतो. व्यवस्थापन (Management) आणि कष्ट (Hard work) या दोन्ही गोष्टींशिवाय कोणतीही गोष्ट टिकू शकत नाही, हाच या म्हणीचा गाभा आहे.

गावाचा गाडा आणि म्हणे मीच ओढतो वाडा

एखादे काम सर्वांच्या सहकार्याने चालू असताना, एखाद्याने उगीचच 'हे काम फक्त माझ्यामुळेच चालले आहे' असा खोटा बडेजाव मारणे.

ही म्हण म्हणजे अहंकारी, फुशारक्या मारणाऱ्या आणि स्वतःला प्रमाणाबाहेर महत्त्व देणाऱ्या प्रवृत्तीवर ओढलेला अतिशय चपखल ओढाढ आहे.

"गावाचा गाडा आणि म्हणे मीच ओढतो वाडा" (किंवा काही भागांत 'मीच ओढतो गाडा') या म्हणीचा रोख सरळ आहे – स्वतःच्या कर्तृत्वाची अवाजवी बढाई मारणे.

गावाचा गाडा: संपूर्ण गावाची व्यवस्था, तिथला कारभार किंवा एखादी मोठी यंत्रणा ही अनेक लोकांच्या सामुदायिक प्रयत्नांनी आणि निसर्गाच्या

नियमाने सुरळीत सुरू असते. तो गाडा कोणा एका व्यक्तीवर अवलंबून नसतो.

म्हणे मीच ओढतो वाडा: पण एखादा क्षुद्र किंवा अहंकारी माणूस असा गैरसमज करून घेतो की, "माझ्याशिवाय हे पानही हलत नाही, संपूर्ण गाव किंवा ही मोठी संस्था मी एकटाच चालवतोय!"

'माझ्याशिवाय जगाचं अडणार नाही' हे सत्य विसरून, जेव्हा एखादी व्यक्ती संपूर्ण व्यवस्थेच्या यशाचे श्रेय स्वतःकडे घेण्याचा आचरट प्रयत्न करते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

यालाच आपल्याकडे "कुत्रा गाडीखाली चालतो आणि त्याला वाटते की गाडी मीच ओढतोय" असेही म्हणतात.

सामुदायिक कामात जेव्हा एखादा माणूस "क्रेडिट" घ्यायला आघाडीवर असतो, तेव्हा ही म्हण अगदी तंतोतंत लागू पडते.

गिळता येत नाही आणि थुंकताही येत नाही

एखादी अशी पेचप्रसंगाची परिस्थिती निर्माण होणे, जिथे ती गोष्ट स्वीकारणेही कठीण असते आणि नाकारणेही अशक्य असते.

"गिळता येत नाही आणि थुंकताही येत नाही" (किंवा 'गिळताही येत नाही आणि थुंकताही येत नाही') ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सोपा अर्थ असा की—एखाद्या अत्यंत कठीण, अवघड किंवा पेचाच्या प्रसंगात सापडणे, जिथे कोणताही निर्णय घेणे किंवा पाऊल उचलणे अशक्य होऊन बसते.

अडचणीची स्थिती: जेव्हा आपल्यासमोर अशी परिस्थिती निर्माण होते की, ती गोष्ट आपण स्वीकारू शकत नाही (गिळता येत नाही) आणि ती पूर्णपणे नाकारू किंवा सोडूनही देऊ शकत नाही (थुंकता येत नाही).

दुहेरी पेच (Dilemma): याला आपण इंग्रजीत *'Dilemma'* किंवा *'Catch-22 situation'* म्हणू शकतो. दोन्ही बाजूंनी अडचण असते. एखादी गोष्ट सहन करणेही अशक्य असते आणि तिचा त्याग करणेही प्रतिष्ठेचे किंवा संबंधांचे विचार करता जमत नसते.

कौटुंबिक नातेसंबंधात: घरात जवळच्याच व्यक्तीने काही चुकीचे वागणे केले, तर समाजाच्या भीतीने ते जाहीर करता येत नाही आणि घरातल्या घरात ते सहनही होत नाही.

नोकरी किंवा व्यवसायात: सध्याची नोकरी अजिबात आवडत नाहीये किंवा तिथे त्रास होतोय, पण हाताशी दुसरी नोकरी नसल्यामुळे ती सोडताही येत नाही आणि तिथे काम करणे असह्य होते.

थोडक्यात सांगायचे तर, 'इशारा इकडेही अन तिकडेही' किंवा 'इकडे आड आणि तिकडे विहीर' अशा कात्रीत सापडलेल्या मनःस्थितीला दर्शवण्यासाठी ही म्हण अचूक वापरली जाते.

गाढवाला पाजली दारू, ते म्हणे मीच जगात थोरू

लायकी नसलेल्या माणसाला अचानक महत्त्व किंवा सत्ता मिळाली, की तो अतिशय गर्विष्ठ बनतो आणि स्वतःला सर्वश्रेष्ठ समजू लागतो.

"गाढवाला पाजली दारू, ते म्हणे मीच जगात थोरू" ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक आणि चपखल बसणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की— एखाद्या अज्ञानी, मूर्ख किंवा लायकी नसलेल्या माणसाला जर अचानक अवाजवी महत्त्व, संपत्ती किंवा अधिकार मिळाले, तर तो अहंकाराने आंधळा होतो आणि स्वतःलाच सर्वोत्कृष्ट समजून फुशारक्या मारू लागतो.

अल्प बुद्धी आणि अहंकार: गाढवाला बुद्धी कमी मानली जाते. अशा प्राण्याला जर दारूची नशा चढली, तर त्याला आपल्या खऱ्या परिस्थितीचे भान राहत नाही. तो स्वतःलाच सर्वात श्रेष्ठ ('थोरू') समजू लागतो.

अयोग्य व्यक्तीला अधिकार मिळणे: समाजात जेव्हा एखाद्या सामान्य किंवा कुवत नसलेल्या व्यक्तीला अनपेक्षितपणे मोठे पद किंवा अधिकार मिळतात, तेव्हा ती व्यक्ती नम्र राहण्याऐवजी गर्वाने फुगते.

अचानक मिळालेली श्रीमंती: एखाद्या व्यक्तीला कष्टाशिवाय किंवा अचानक मोठा पैसा मिळाला, की तो जुन्या मित्रांना आणि नातेवाइकांना तुच्छ लेखू लागतो आणि स्वतःलाच सर्वात मोठा समजतो.

कार्यालयातील राजकारण: कामाची अजिबात समज नसलेल्या पण चापलुसी करून वरच्या पदावर पोहोचलेल्या व्यक्तीने हाताखालील तज्ज्ञ लोकांवर अवाजवी रुबाब गाजवणे.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'उचलली जीभ लावली टाळ्याला' (काहीही विचार न करता बोलणे)

'पदरी पडले घोंगडे, भिजू द्या आपले अंगडे' (परिस्थिती स्वीकारणे - पण ही म्हण अगतिकता दर्शवते, तर 'गाढवाला पाजली दारू...' ही अहंकारावर प्रहार करते).

'अल्प बुद्धी, बहु गर्वी'

थोडक्यात सांगायचे तर, माणसाने आपली पात्रता आणि मर्यादा कधीही विसरू नये, हाच मोठा संदेश या म्हणीतून उपरोधाच्या माध्यमातून दिला आहे.

गोगलगाय आणि पोटात पाय

वरून अत्यंत गरीब, साधी आणि निरुपद्रवी दिसणारी व्यक्ती प्रत्यक्षात मात्र मनात कपट बाळगून किंवा लबाड असणे.

"गोगलगाय आणि पोटात पाय" ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि माणसाच्या स्वभाववैशिष्ट्यांवर अचूक बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—वरवर अत्यंत साधी, निष्पाप, गरीब किंवा शांत दिसणारी व्यक्ती प्रत्यक्षात मात्र कमालीची कपटी, धूर्त किंवा कारस्थानी असणे.

गोगलगायीचे रूपक: निसर्गात गोगलगाय (Snail) हा अत्यंत संथ, मवाळ आणि कोणालाही इजा न पोहोचवणारा जीव म्हणून ओळखला जातो. तिला चालताना पाय दिसत नाहीत, ते तिच्या शरीराच्या आतल्या भागात असतात.

दोन चेहऱ्यांची प्रवृत्ती: याच निसर्गाच्या नियमाचा वापर माणसाच्या स्वभावासाठी केला गेला आहे. काही लोक बाहेरून खूपच साधे आणि सरळ असल्याचा आव आणतात, पण त्यांच्या मनात मात्र इतरांबद्दल कुटिल हेतू किंवा डावपेच चाललेले असतात (पोटात पाय असणे). अशा कपटी स्वभावाला उघडे पाडण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

कार्यालयात किंवा राजकारणात: एखादा सहकारी सर्वांशी अत्यंत गोड बोलतो, आपण किती साधे आहोत असे दाखवतो; पण पाठीमागे मात्र सहकाऱ्यांची बदनामी करून स्वतःचा फायदा करून घेतो.

सामाजिक जीवनात: समोर आल्यावर अत्यंत आपुलकी दाखवणारी, पण प्रत्यक्षात मनात अढी ठेवून पाठीत खंजीर खुपसणारी व्यक्ती.
समान अर्थाच्या इतर म्हणी:
'बोके संन्यासी' (ढोंगीपणा करणे)
'मुख मे राम, बगल मे छुरी' (ही हिंदी म्हणही याच अर्थाने वापरली जाते.)
'वर पांढरे, आत काळे'
थोडक्यात सांगायचे तर, माणसाच्या केवळ बाह्य रूपावर किंवा त्याच्या शांत स्वभावावर विश्वास ठेवून फसू नये; कारण काही लोकांचे खरे रूप त्यांच्या 'पोटात' दडलेले असते, हाच इशारा ही म्हण देते.

गुळाचा गणपती आणि गुळाचाच नैवेद्य

ज्या माणसाकडून किंवा ज्या साधनातून फायदा मिळवायचा, त्याच गोष्टीचा वापर करून त्याचे काम साधणे; म्हणजेच स्वतःचा खिसा रिकामा न करता काम करून घेणे.
"गुळाचा गणपती आणि गुळाचाच नैवेद्य" ही मराठी संस्कृती आणि भाषेतील एक अत्यंत सुंदर, व्यावहारिक आणि मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—ज्या व्यक्तीकडून किंवा ज्या साधनातून आपल्याला फायदा झाला आहे, त्याच फायद्याचा काही अंश (किंवा त्याच गोष्टी) पुन्हा त्याच व्यक्तीसाठी किंवा कार्यासाठी वापरणे; किंवा स्वतःचा काहीही खर्च न करता समोरील गोष्टीचा वापर करूनच काम भागवणे.

रूपकात्मक अर्थ: समजा आपण गुळाचीच गणपतीची मूर्ती तयार केली, आणि त्याच मूर्तीला अर्पण करण्यासाठी वेगळा प्रसाद न बनवता, त्याच गुळाचा छोटा खडा मोडून नैवेद्य दाखवला. यात आपण बाहेरून किंवा स्वतःकडून वेगळे काहीही आणले नाही. जे मिळाले होते, त्यातलेच थोडे परत केले.

खर्च न करता काम साधणे: व्यवहारामध्ये स्वतःचे पदरचे काहीही न गमावता, उपलब्ध असलेल्या गोष्टींमधूनच मूळ काम पूर्ण करणे किंवा उपकार फेडणे, याला 'गुळाचा गणपती आणि गुळाचाच नैवेद्य' म्हणतात.

बँकेचे कर्ज आणि व्याज: बँकेकडून मिळालेल्या कर्जाच्या पैशांवरच व्यवसाय उभारून, त्यातून मिळणाऱ्या नफ्यातूनच बँकेचे व्याज आणि हप्ते फेडणे. (इथे भांडवल बँकेचे आणि परतफेडही त्याच पैशातून होते).

भेटवस्तूंचा फेरवापर: एखाद्या समारंभात मिळालेली भेटवस्तू (Gift) स्वतः न वापरता, तशीच पुढे दुसऱ्या कोणाच्या तरी समारंभात त्याला भेट म्हणून देऊन टाकणे.

सरकारी योजना: जनतेकडून कर (Tax) गोळा करणे आणि त्याच पैशातून जनतेसाठी सोयी-सुविधा किंवा योजना राबवणे.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी किंवा वाक्प्रचार:

'गंगेचे पाणी गंगेलाच अर्पण करणे' (हा या म्हणीचा अधिक आदरयुक्त आणि आध्यात्मिक संदर्भ असलेला पर्याय आहे.)

'हळदीच्या गाठीने पिवळे होणे'

थोडक्यात सांगायचे तर, हा व्यवहार अतिशय चतुरपणाचा आणि मर्यादित साधनांचा अचूक वापर करण्याचा आहे, जिथे स्वतःची वेगळी गुंतवणूक न करता मूळ स्रोताचाच वापर करून वर्तुळ पूर्ण केले जाते.

गळा सुकल्याशिवाय विहीर आठवत नाही

जोपर्यंत स्वतःवर तीव्र संकट येत नाही किंवा तीव्र गरज भासत नाही, तोपर्यंत माणसाला जुन्या उपकारकर्त्यांची किंवा साधनांची किंमत कळत नाही.

"गळा सुकल्याशिवाय विहीर आठवत नाही" (किंवा 'गळा सुकल्याशिवाय विहीर आठवत नाही') ही माणसाच्या स्वार्थी आणि आळशी प्रवृत्तीवर अचूक प्रहार करणारी एक अतिशय व्यावहारिक मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—जोपर्यंत स्वतःवर एखादे मोठे संकट येत नाही किंवा तीव्र गरज भासत नाही, तोपर्यंत माणसाला त्यावरील उपायांची, साधनांची किंवा मदत करणाऱ्या व्यक्तींची किंमत कळत नाही; संकट आल्यावरच धावपळ करणे.

तहान आणि विहिरीचे रूपक: निसर्गाचा नियम आहे की माणसाला पाणी पिण्याची तीव्र तहान लागते, तेव्हाच त्याचा गळा सुकतो. गळा सुकेपर्यंत माणूस विहिरीकडे किंवा पाण्याच्या स्रोताकडे ढुंकूनही पाहत नाही, तिची काळजी घेत नाही. पण गळा सुकला की मात्र तो विहिरी शोधू लागतो.

दूरदृष्टीचा अभाव: ही म्हण माणसाच्या त्या वृत्तीकडे बोट दाखवते जिथे भविष्यातील संकटांची आगाऊ तयारी न करता, संकट उंबरठ्यावर आले की मगच जाग येते.

विद्यार्थी आणि परीक्षा: वर्षभर अभ्यास न करता पुस्तकांकडे ढुंकूनही न पाहणे; पण परीक्षा अगदी दोन दिवसांवर आली की रात्रभर जागून नोट्स आणि पुस्तके शोधत बसणे.

आरोग्याची काळजी: शरीर निरोगी असताना व्यायामाकडे आणि चांगल्या आहाराकडे दुर्लक्ष करणे; पण एखादा गंभीर आजार जडला किंवा डॉक्टरांनी तंबी दिली की मगच जिम, वॉक आणि पथ्यपाणी आठवणे.

आर्थिक नियोजन (Savings): हातात पैसा खेळत असताना भविष्यासाठी कोणतीही बचत न करणे; परंतु अचानक मोठी आर्थिक

अडचण किंवा वैद्यकीय आणीबाणी आली की मग बँकेचे कर्ज किंवा विमा (Insurance) आठवणे.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'तहान लागल्यावर विहीर खणणे' (ही या म्हणीशी अगदी तंतोतंत जुळणारी म्हण आहे.)

'ऐन वेळेला केळे, नि बाळ बाळंत व्हायला चाले'

'आगीन लागल्यावर विहीर खणणे'

संकट येण्यापूर्वीच सावध राहून योग्य ती पूर्वतयारी करून ठेवणे शहाणपणाचे असते. संकट आल्यावर केलेली धावपळ बऱ्याचदा नुकसानकारक ठरते, हाच मोलाचा सल्ला ही म्हण आपल्याला देते.

गाढवाचे पाय धरण्याची वेळ येणे

आपला स्वार्थ साधण्यासाठी किंवा संकटसमयी नाईलाजाने एखाद्या मूर्ख किंवा दुय्यम माणसाचीही विनवणी करावी लागणे.

"गाढवाचे पाय धरण्याची वेळ येणे" (किंवा 'गरज सरो आणि गाढवालाही मावशी म्हणावे' या म्हणीशी मिळतीजुळती) हा मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि व्यावहारिक वाक्प्रचार आहे.

याचा मुख्य अर्थ असा की—स्वतःचे महत्त्वाचे काम अडकले असल्यास किंवा अत्यंत कठीण परिस्थिती ओढवल्यास, आपल्यापेक्षा अत्यंत कमी लायकीच्या, मूर्ख किंवा आपण ज्याला अजिबात मानत नाही अशा व्यक्तीचीही गयावया करावी लागणे, तिच्यासमोर लाचारी पत्करावी लागणे.

लाचारी आणि असहाय्यता: गाढवाला समाजात कमी बुद्धीचा किंवा कमी दर्जाचा प्राणी मानले जाते. अशा प्राण्याचे पाय धरण्याची कोणाचीच इच्छा नसते. परंतु, जर आपले काहीतरी मोठे काम त्याच्यामुळे अडकले असेल, तर नाईलाजाने, स्वतःचा स्वाभिमान बाजूला ठेवून त्याचे पाय धरावे लागतात.

गरज आणि स्वार्थ: हा वाक्प्रचार माणसाच्या हतबलतेवर बोट ठेवतो. जेव्हा परिस्थिती आपल्या हातात नसते, तेव्हा शत्रू किंवा मूर्ख माणसापुढेही नमावे लागते.

कार्यालयीन कामे: एखाद्या प्रामाणिक आणि हुशार अधिकाऱ्याला आपले शासकीय काम करून घेण्यासाठी एखाद्या भ्रष्ट किंवा कामचुकार कनिष्ठ कर्मचाऱ्याची मनधरणी करावी लागणे.

संकटकाळात मदत: एरवी ज्या नातेवाईकाला आपण थारेधारे देत नाही, अत्यंत बिकट आर्थिक अडचण आल्यावर त्याच व्यक्तीकडे नाईलाजाने हात पसरण्याची वेळ येणे.

राजकारण: निवडणुका जवळ आल्या की मोठ्या नेत्यांनाही मत मिळवण्यासाठी गल्लीबोळातील गुंडांपुढे किंवा क्षुल्लक कार्यकर्त्यांपुढे हात जोडून उभे राहावे लागते.
समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी किंवा वाक्प्रचार:
'गरज पडेल तसे गाढवालाही मावशी म्हणावे लागते.'
'तहान लागली की अस्वलाचेही पाय धरावे लागतात.'
'वेळ आली की वाघालाही शेळी व्हावे लागते.'
वेळ नेहमी सारखी राहत नाही. दिवस फिरले की माणसाला आपले काम साधण्यासाठी किंवा संकट टाळण्यासाठी अत्यंत अप्रिय आणि स्वाभिमानाला ठेच पोहचवणारी तडजोडही करावी लागते, हाच निसर्गाचा आणि व्यवहाराचा नियम यातून स्पष्ट होतो.

गुरू गोड आणि चेला साखर

गुरुपेक्षाही त्याचा शिष्य ज्ञानी, हुशार किंवा सवाई निघणे.

"गुरू गोड आणि चेला साखर" ही मराठीतील अत्यंत सकारात्मक, कौतुकास्पद आणि प्रगती दर्शवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—गुरूच्या मार्गदर्शनाखाली शिकून, शिष्याने (चेला) गुरूच्याही पुढे जाणे, म्हणजेच गुरू पेक्षा शिष्याने अधिक ज्ञान, प्रगती किंवा कीर्ती मिळवणे.

म्हणीचा मूळ भावार्थ:

गोडवा आणि साखरेचे रूपक: गूळ हा मूळ पदार्थ आहे जो गोड असतो. परंतु, गुळावर प्रक्रिया करून जेव्हा साखर बनवली जाते, तेव्हा ती दिसायलाही स्वच्छ असते आणि चवीला गुळापेक्षा अधिक गोड व परिपक्व वाटते. इथे गुरूला 'गूळ' (गोड) आणि शिष्याला 'सांखर' म्हटले आहे.

गुरूचा खरा विजय: कोणत्याही खऱ्या आणि श्रेष्ठ गुरूला नेहमी असेच वाटत असते की आपल्या शिष्याने आपल्यापेक्षाही मोठे व्हावे, जास्त नाव कमवावे. जेव्हा शिष्य गुरूच्या शिकवणीचे सोने करतो आणि उत्तुंग यश मिळवतो, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

खेळ जगतात (Sports): महान प्रशिक्षक (Coaches) खेळाडूंना घडवतात. जेव्हा एखादा खेळाडू आपल्या गुरूचे विक्रम मोडून जागतिक पातळीवर स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण करतो, तेव्हा गुरू गोड आणि चेला साखर ठरतो.

कला आणि संगीत क्षेत्रात: एखाद्या संगीतकाराच्या किंवा गायकाच्या हाताखाली शिकलेला त्यांचा शिष्य जेव्हा त्यांच्यापेक्षाही अधिक लोकप्रिय आणि कलेमध्ये निष्णात होतो.

शिक्षण आणि संशोधन क्षेत्रात: प्राध्यापकांच्या मार्गदर्शनाखाली संशोधन करणाऱ्या विद्यार्थ्याने पुढे जाऊन एखादा मोठा जागतिक शोध लावणे आणि आपल्या गुरूचे व संस्थेचे नाव मोठे करणे.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी किंवा संकल्पना:

'गुरूंनी केली घाई आणि चेला गुरूचा गुरू होई' (काहीशा उपरोधिक किंवा कधीकधी सकारात्मक अर्थानेही वापरली जाते.)
'शिष्यादिच्छेत् पराजयम्' (हा संस्कृत श्लोकाचा अंश आहे, ज्याचा अर्थ 'गुरूने नेहमी शिष्याकडून स्वतःच्या पराजयाची—म्हणजेच शिष्य आपल्यापुढे जाण्याची—इच्छा करावी', असा होतो.)
ही म्हण गुरू-शिष्याच्या नात्यातील ईर्ष्या नव्हे, तर सुसंवाद आणि ज्ञानाची उत्क्रांती दर्शवते. गुरूच्या ज्ञानाचा पाया घेऊन शिष्याने यशाचे उत्तुंग शिखर गाठणे, हाच या म्हणीचा मूळ आणि गौरवशाली संदेश आहे.

गाव तिथे महारवाडा

ज्याप्रमाणे प्रत्येक गावात एखादी वस्ती किंवा ठराविक भाग असतोच, त्याप्रमाणे जगात कुठेही गेले तरी चांगल्या गोष्टींसोबत काही ना काही दोष, उणिवा किंवा वाईट प्रवृत्ती ही असणारच.

"गाव तिथे महारवाडा" (किंवा 'गाव तिथे उकिरडा') ही मराठीतील एक अतिशय जुनी, पारंपारिक आणि सामाजिक वास्तवावर आधारित म्हण आहे.

या म्हणीचा व्यवहारातील मुख्य अर्थ असा की—कोणतीही गोष्ट, समाज, संस्था किंवा गाव असो, तिथे काही ना काही दोष, उणिवा किंवा वाईट

प्रवृत्तीच्या गोष्टी या असायच्याच; जगात सर्वगुणसंपन्न किंवा दोषमुक्त अशी कोणतीही जागा नसते.

जुन्या काळात महाराष्ट्रातील ग्रामीण रचनेत जातीव्यवस्थेनुसार गावाबाहेर विशिष्ट वस्ती असायची, ज्याला 'महारवाडा' म्हटले जायचे. गाव कितीही लहान किंवा मोठे असले, तरी त्या काळातील सामाजिक रचनेनुसार प्रत्येक गावात ही वस्ती असायचीच. याच रचनेवरून पुढे ही म्हण व्यवहारात रूढ झाली.

आजच्या काळात ही म्हण जातीवाचक अर्थाने न वापरता, 'दोष किंवा उणिवा सर्वत्र असतात' या लाक्षणिक अर्थाने वापरली जाते.

दोषमुक्त काहीही नाही: तुम्ही जगात कुठेही गेलात, अगदी प्रगत देशात किंवा मोठ्या शहरात गेलात, तरी तिथे काही ना काही समस्या, अस्वच्छता किंवा वाईट प्रवृत्तीचे लोक तुम्हाला आढळणारच.

कामातील त्रुटी: एखादी संस्था किंवा मोठे कार्यालय कितीही शिस्तबद्ध असले, तरी तिथे एखादा कामचुकार किंवा नियमांचे उल्लंघन करणारा माणूस असतोच.

परदेशातील जीवन: एखादी व्यक्ती अमेरिकेत किंवा युरोपमध्ये राहायला जाते आणि विचार करते की तिथे अजिबात कचरा किंवा गुन्हेगारी नसेल. पण तिथे गेल्यावरही काही भागांत अस्वच्छता किंवा गरिबी दिसते, तेव्हा

सहज म्हटले जाते की, "काय करणार, गाव तिथे महारवाडा असायचाच!"

संस्थेचे व्यवस्थापन: एखाद्या नामांकित आणि शिस्तप्रिय शाळेत किंवा कंपनीत अचानक एखादा मोठा घोटाळा किंवा वाद समोर येतो, तेव्हा या म्हणीचा वापर करून परिस्थिती स्पष्ट केली जाते.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'गाव तिथे उकिरडा' (गाव म्हटले की तिथे कचरा टाकण्याची जागा असणारच, म्हणजेच त्रुटी असणारच.)

'चांगल्या झाडालाही सुके पान असतेच'

'चंदनालाही किडे पडतात'

ही म्हण मानवी स्वभावाचे आणि जगाचे एक कटू सत्य सांगते की, जगात कोणतीही व्यवस्था शंभर टक्के परिपूर्ण किंवा आदर्श असू शकत नाही; चांगल्या गोष्टींसोबत काही प्रमाणात वाईट किंवा सदोष गोष्टी या सर्वत्र अस्तित्वात असतातच.

गावा गावे शेण सांडणे

स्वतःच्या गावात किंवा घरात सुधारणा न करता, गावोगावी हिंडून लोकांच्या चुका काढत फिरणे किंवा स्वतःची नाचक्की करून घेणे.

"गावा गावे शेण सांडणे" (किंवा 'गावोगावी शेण सांडणे') ही ग्रामीण जीवन आणि संस्कृतीतून आलेली एक अतिशय उपरोधिक आणि चपखल मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—स्वतःचे अज्ञान, मूर्खपणा, वाईट वर्तन किंवा अवगुण वेगवेगळ्या ठिकाणी जाऊन दाखवणे; आणि स्वतःसोबतच आपल्या कुटुंबाची किंवा गावातील लोकांची नाचक्की (बदनामी) करणे.

मूळ संदर्भ: जुन्या काळात किंवा ग्रामीण भागात गुरे (गायी-म्हशी) जेव्हा गावोगावी किंवा रस्त्यावरून फिरतात, तेव्हा ती ठिकठिकाणी शेण सांडत म्हणजेच अस्वच्छता करत चालतात.

माणसाच्या स्वभावाशी तुलना: हाच संदर्भ मानवी स्वभावाला जोडताना, जो माणूस जिथे जाईल तिथे फक्त चुका करतो, वाद घालतो, घाणेरडे वागतो किंवा मूर्खपणाचे प्रदर्शन करतो, त्याला 'गावा गावे शेण सांडणारा' म्हटले जाते. असा माणूस स्वतःची सुधारणा करण्याऐवजी प्रत्येक नवीन ठिकाणी जाऊन नवीन घोळ घालतो.

कामचुकारपणा किंवा बेशिस्त: एखादा कर्मचारी एका कंपनीत गैरवर्तन करतो आणि तिथून त्याला काढून टाकले जाते. तो दुसऱ्या कंपनीत नोकरीला लागतो आणि तिथेही तसेच वागतो. अशा वेळी लोक म्हणतात, "याची सवय सुटणारी नाही, हा गावोगावी शेण सांडत फिरणार."

कुटुंबाची नाचक्की: घराण्यातील एखादा उनाड किंवा व्यसनी मुलगा नातेवाईकांमध्ये किंवा शेजाऱ्यापाजाऱ्यांकडे जाऊन काहीतरी वाद उकरून काढतो किंवा पैसे मागून फसवणूक करतो, तेव्हा त्याचे पालक वैतागून म्हणतात, "घरात अब्रू ठेवली नाही आणि आता गावा गावे शेण सांडत फिरतोय."

समान अर्थाचे वाक्प्रचार किंवा म्हणी:

'सगळीकडे दिवाळे काढणे' (सगळीकडे स्वतःचे नुकसान किंवा नाचक्की करून घेणे.)

'काळ्या तोंडाचा' किंवा 'अब्रूची लक्तरे टांगणे'

माणसाने आपण जिथे जाऊ तिथे आपले चांगले गुण, कर्तृत्व आणि सुसंस्कृतपणा दाखवायचा असतो. याउलट, जो माणूस ठिकठिकाणी जाऊन फक्त स्वतःचे अवगुण आणि मूर्खपणाचे प्रदर्शन करतो, त्याच्या या वृत्तीवर प्रहार करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

गावात घर नाही आणि रानात शेत नाही

ज्याच्याकडे राहण्यासाठी स्वतःचे घर नाही आणि उपजीविकेसाठी कोणतेही साधन नाही, अशा अत्यंत निराधार माणसाचे वर्णन करताना ही म्हण वापरतात.

"गावात घर नाही आणि रानात शेत नाही" (किंवा 'गावात घर नाही, नावात शेत नाही') ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि एखाद्याच्या पूर्ण निराधार किंवा गरिबीच्या परिस्थितीवर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—एखाद्या व्यक्तीकडे उपजीविकेचे किंवा राहण्याचे कोणतेही साधन नसणे; पूर्णपणे निर्धन, भूमिहीन आणि आश्रयहीन असणे.

पारंपारिक ग्रामीण जीवनात माणसाच्या सुबत्तेची किंवा स्थैर्याची दोनच मुख्य लक्षणे मानली जायची—पहिले म्हणजे गावात हक्काचे राहते घर असणे आणि दुसरे म्हणजे रानात (शेतात) उदरनिर्वाहासाठी स्वतःची जमीन (शेत) असणे. ज्याच्याकडे या दोन्ही गोष्टी नसतात, तो समाजात पूर्णपणे एकाकी, थारा नसलेला आणि गरीब मानला जातो.

ही म्हण अशा व्यक्तीसाठी वापरली जाते जिचे कुठेही कसलेही अस्तित्व किंवा हक्क उरलेला नसतो.

पूर्णपणे निराधार असणे: ना डोक्यावर छप्पर असणे, ना पोट भरण्यासाठी शाश्वत साधन असणे.

जबाबदारी किंवा बंधनांपासून मुक्त (नकारात्मक अर्थाने): ज्याच्याकडे गमावण्यासारखे काहीही उरलेले नसते, अशा अत्यंत हलाखीच्या स्थितीला दर्शवण्यासाठी हे शब्द वापरले जातात.

अतिशय गरिबी: एखाद्या कुटुंबाची परिस्थिती एवढी खालावलेली असते की त्यांच्याकडे स्वतःचे घरही नसते आणि उपजीविकेसाठी कोणतीही

नोकरी किंवा शेती नसते, ते केवळ रोजंदारीवर दिवस ढकलत असतात. अशा कुटुंबाचे वर्णन करताना ही म्हण वापरली जाते.

उनाड किंवा भटके जीवन: जो माणूस कोणतेही कामधंदा करत नाही, कुठेही स्थिर राहत नाही आणि ज्याची कोणतीही मालमत्ता नसते, त्याला नातेवाईक टोमणा मारताना म्हणतात, "अरे, वय संपत आले तरी तुझे 'गावात घर नाही आणि रानात शेत नाही', कधी स्थिर होणार?"

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'घर ना दार, देवळी बिऱ्हाड' (राहण्याला घर नाही आणि मंदिराच्या ओट्यावर संसार मांडणे.)

'हात हलवत जाणे आणि पाय हलवत येणे' (काहीही पदरात नसणे.)

'ना धड भाराभर चिंध्या' (काहीही नीट नसणे, तरीही हा संदर्भ थोडा वेगळा आहे.)

ही म्हण मानवी जीवनातील अत्यंत हलाखीची, गरिबीची आणि अस्थैर्याची परिस्थिती अत्यंत साध्या पण प्रभावी शब्दांत मांडते. ज्याच्याकडे स्थैर्याचे कोणतेही साधन नाही, त्या व्यक्तीची अवस्था या म्हणीतून स्पष्ट होते.

गाढवाच्या पाठीवर गोणी, ती काय साखरेची की मिठाची?

ज्याप्रमाणे ओझं वाहणाऱ्या प्राण्याला पाठीवर असलेल्या मौल्यवान वस्तूचे महत्त्व कळत नाही, त्याचप्रमाणे अज्ञानी माणसाला त्याच्याकडे असलेल्या चांगल्या ज्ञानाची किंवा मूल्यांची किंमत समजत नाही.

"गाढवाच्या पाठीवर गोणी, ती काय साखरेची की मिठाची?" (किंवा काही ठिकाणी 'गाढवाला काय माहिती साखरेची चव?') ही मराठीतील एक अतिशय मार्मिक आणि माणसाच्या आकलनशक्तीवर (Understanding) बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—एखाद्या अज्ञानी किंवा पात्रता नसलेल्या व्यक्तीवर कितीही मौल्यवान गोष्टीची, जबाबदारीची किंवा ज्ञानाची धुरा सोपवली, तरी त्याला त्या गोष्टीचे खरे महत्त्व, मूल्य किंवा गोडवा कधीही समजत नाही. त्याच्यासाठी सर्व गोष्टी सारख्याच मोलाच्या असतात.

गाढवाचा वापर केवळ ओझे वाहण्यासाठी केला जातो. त्याच्या पाठीवर साखरेची (मौल्यवान आणि गोड) गोणी ठेवली काय, किंवा मिठाची (कमी मूल्याची) गोणी ठेवली काय; गाढवाला फक्त त्या ओझ्याचे वजन जाणवते. त्याला पाठीवर असलेल्या वस्तूच्या चवीशी किंवा मूल्याशी काहीही देणेघेणे नसते.

समाजात अशा काही व्यक्ती असतात ज्यांच्याकडे उत्तम साधनसामग्री, पुस्तके किंवा ज्ञानाचा साठा असतो, परंतु बुद्धी किंवा योग्य दृष्टिकोन नसल्यामुळे ते त्याचा योग्य वापर करू शकत नाहीत.

पात्रतेचा अभाव: एखाद्या माणसाला अमूल्य दर्जाची गोष्ट मिळाली, तरी तो तिच्या गुणांची पारख करू शकत नाही.

केवळ ओझे वाहणे: कोणत्याही गोष्टीचा मर्म किंवा गाभा न समजता केवळ यांत्रिकपणे (Mechanically) काम करत राहणे.

ज्ञानाचा गैरवापर किंवा कदर न करणे: एखाद्या विद्यार्थ्याला पालकांनी महागडी पुस्तके, संगणक आणि सर्व सोयीसुविधा आणून दिल्या, पण त्याला शिक्षणाची अजिबात गोडी नसेल, तर तो फक्त ती पुस्तके कपाटात ओझ्यासारखी वाहून नेतो. अशा वेळी ही म्हण लागू होते.

कलेची जाण नसणे: ज्या माणसाला संगीतातील किंवा साहित्यातील काडीचाही रस नाही, त्याला एखाद्या जागतिक दर्जाच्या मैफिलीत बसवले, तर त्याला ते गाणे म्हणजे केवळ 'आवाज' वाटतो. त्याच्यासाठी ते संगीत निरर्थक ओझ्यासारखेच असते.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'गाढवाला काय माहिती साखरेची चव?'

'माकडाच्या हाती कोलीत' (अयोग्य व्यक्तीच्या हातात मौल्यवान किंवा शक्तिशाली गोष्ट पडणे.)

'कुकुरपुच्छं न नाम्यते' किंवा 'पालथ्या घड्यावर पाणी' (काहीही फरक न पडणे.)

'गाढवापुढे वाचली गीता, कालचा गोंधळ बरा होता'

वस्तू कितीही मौल्यवान असली, तरी ती भोगण्यासाठी किंवा समजून घेण्यासाठी माणसाकडे तशी बुद्धी, पात्रता आणि चोखंदळपणा असावा लागतो. या जाणिवेच्या अभावालाच ही म्हण अधोरेखित करते.

गळ्यात गळपट्टी आणि पाय धरून रडती

समोरून अत्यंत प्रेम, आदर आणि जवळिकता दाखवायची, पण प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी लाळ घोटायची (खोटा आव आणणे).

"गळ्यात गळपट्टी आणि पाय धरून रडती" (किंवा काही भागांत 'गळ्यात गळपट्टी आणि पाय धरून रडणे') ही माणसाच्या अतिशय ढोंगी, लाचार आणि संधिसाधू प्रवृत्तीवर अचूक प्रहार करणारी मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—स्वतःचे मोठे काम साधून घेण्यासाठी किंवा एखाद्या मोठ्या संकटातून स्वतःची सुटका करून घेण्यासाठी, अत्यंत प्रतिष्ठेचा आव आणणाऱ्या माणसानेही स्वतःचा सगळा ताठा

बाजूला ठेवून समोरच्याचे पाय धरणे, म्हणजेच पराकोटीची लाचारी पत्करणे.

या म्हणीमागील सविस्तर भावार्थ आणि त्याचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

गळ्यात गळपट्टी: 'गळपट्टी' किंवा 'कलर' (Collar) हे स्वाभिमानाचे, ताठ कण्याचे किंवा समाजातील चांगल्या प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जाते. "मी कसा प्रतिष्ठित आणि श्रेष्ठ आहे" हे दाखवण्यासाठी माणूस गळपट्टी ताठ ठेवतो.

पाय धरून रडती: परंतु, जेव्हा स्वतःचा स्वार्थ किंवा अत्यंत कठीण प्रसंग येतो, तेव्हा हाच ताठ मानेचा माणूस समोरच्या व्यक्तीच्या पाया पडायला आणि गयावया करायलाही मागेपुढे पाहत नाही.

कार्यालयातील राजकारण: एखादा वरिष्ठ कर्मचारी एरवी कनिष्ठांशी अतिशय तोऱ्यात आणि उद्धटपणे वागतो (गळ्यात गळपट्टी). परंतु, जेव्हा त्याच्याकडून एखादी मोठी चूक होते आणि नोकरीवर गदा येण्याची वेळ येते, तेव्हा तोच माणूस कनिष्ठाचे पाय धरून "माझी चूक वरिष्ठांना सांगू नका" म्हणून रडू लागतो.

कर्जबाजारी व्यक्ती: समाजात वावरताना अत्यंत महागडे कपडे घालून आणि गाड्या फिरवून श्रीमंतीचा आव आणणारा माणूस जेव्हा आर्थिक अडचणीत येतो, तेव्हा कर्ज मिळवण्यासाठी किंवा वसुली टाळण्यासाठी लोकांपुढे हात पसरून रडू लागतो.

राजकारण: निवडणुकीपूर्वी अतिशय गर्वाने आणि पैशाच्या माजात फिरणारे पुढारी, ऐन मतदानाच्या वेळी मात्र झोपडपट्ट्यांमध्ये जाऊन सामान्य मतदारांचे पाय धरून रडवेला चेहरा करतात.
समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी किंवा वाक्प्रचार:
'गरज सरो आणि वैद्य मरो' (काम होईपर्यंत पाय धरणे, काम झाल्यावर विसरणे.)
'ताठ मान आणि लाचार पाय'
'गरज पडेल तसे गाढवालाही मावशी म्हणावे लागते.'
ही म्हण मानवी स्वभावातील दुटप्पीपणा उघडा पाडते. जी व्यक्ती एरवी अतिशय ताठर आणि अभिमानी दिसते, तीच व्यक्ती स्वतःच्या स्वार्थासाठी किंवा गरजेपोटी किती खालच्या पातळीवर जाऊन लाचारी पत्करू शकते, हेच या म्हणीतून उपरोधाने स्पष्ट केले आहे.

गुळचट बोलणे आणि मनात विष बाळगणे

वरून अत्यंत गोड आणि मधाळ बोलून समोरच्याचा विश्वास संपादन करायचा, परंतु मनात मात्र त्याचे वाईट करण्याचे किंवा कपटाचे बेत आखायचे.
"गुळचट बोलणे आणि मनात विष बाळगणे" हा मराठी भाषेतील माणसाच्या अत्यंत कपटी, ढोंगी आणि धोकादायक प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी म्हणवजा वाक्प्रचार आहे.

याचा मुख्य अर्थ असा की—समोर आल्यावर अतिशय गोड, आपुलकीचे आणि मधाळ बोलणे; परंतु पाठीमागे मात्र त्याच व्यक्तीबद्दल मनात कमालीचा द्वेष, मत्सर किंवा घातपाताचे विचार बाळगणे.

गुळासारखे अतिगोड बोलून समोरच्या व्यक्तीचा विश्वास संपादन करणे. असे लोक समोर एवढी स्तुती करतात की ऐकणाऱ्याला ते आपले खरे हितचिंतक वाटू लागतात.

मनात विष बाळगणे: बाह्य रूप जितके गोड, अंतर्गत हेतू तितकाच विषारी असणे. समोरच्याचे कसे नुकसान होईल, त्याला कसे अडचणीत आणता येईल, याचे कारस्थान मनात सतत सुरू असणे.

नातेसंबंधातील दुटप्पीपणा: काही नातेवाईक किंवा मित्र समोर आल्यावर "तुझं किती छान चाललंय, आम्हाला तुझा अभिमान वाटतो" असं गुळचट बोलतात. पण मनात मात्र अत्यंत द्वेष असतो आणि ते पाठीमागे इतरांकडे तुमची बदनामी करण्याची एकही संधी सोडत नाहीत.

कार्यालयीन राजकारण (Corporate Politics): एखादा सहकारी तुमच्याशी रोज हसून-खेळून बोलतो, चहा पितो; पण वरिष्ठांकडे जाऊन तुमच्या कामाबद्दल चुगल्या करतो आणि तुमची बढती कशी रोखता येईल यासाठी मनात 'विष' बाळगून असतो.

समान अर्थाच्या इतर मराठी/हिंदी म्हणी:

'गोगलगाय आणि पोटात पाय' (वरवर अत्यंत साधे पण आतून धूर्त असणे.)

'मुख मे राम, बगल मे छुरी' (मुखामध्ये देवाचे नाव आणि पाठीमागे सुरी असणे - हा या वाक्प्रचाराचा अगदी तंतोतंत हिंदी पर्याय आहे.)

'बोके संन्यासी' (ढोंगीपणाचे उत्तम उदाहरण.)

'वर पांढरे, आत काळे'

हा वाक्प्रचार आपल्याला सावध राहण्याचा इशारा देतो. माणसाच्या केवळ गोड बोलण्यावर भुलून त्याच्यावर आंधळा विश्वास ठेवू नये; कारण काही वेळा त्या गोडव्याच्या मागे मोठे विष दडलेले असू शकते, हेच यातून स्पष्ट होते.

गप्प बसेल तो शहाणा, बोलेल तो फसेल

अनेकदा कठीण किंवा वादाच्या प्रसंगी शांत राहणेच फायद्याचे ठरते, कारण उगीचच जास्त बोलण्याने माणूस स्वतःच अडचणीत येतो.

"गप्प बसेल तो शहाणा, बोलेल तो फसेल" (किंवा 'बोलेल तो फसेल, गप्प बसेल तो शहाणा') ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक आणि संयमाचे महत्त्व सांगणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—कठीण, वादग्रस्त किंवा संवेदनशील प्रसंगात स्वतःवर ताबा ठेवून शांत राहणारा माणूस सुरक्षित आणि शहाणा ठरतो; तर विचार न करता किंवा अवाजवी बोलणारा माणूस स्वतःच स्वतःच्या शब्दांच्या जाळ्यात अडकतो आणि अडचणीत येतो.

मौन बाळगण्याचे शहाणपण: प्रत्येक ठिकाणी आपले मत मांडणे किंवा प्रतिक्रिया देणे गरजेचे नसते. जिथे वाद सुरू आहे किंवा जिथे शब्दाचा चुकीचा अर्थ काढला जाऊ शकतो, तिथे शांत राहणे हाच सर्वात मोठा शहाणपणा असतो.

वाचाळतेचे नुकसान: जो माणूस प्रसंगाचे गांभीर्य न ओळखता सतत बोलत राहतो किंवा अतिशहाणपणा दाखवतो, त्याच्या बोलण्यातून एखादी अशी चूक होते ज्यामुळे तो स्वतःच संशयाच्या भोवऱ्यात किंवा कायद्याच्या कचाट्यात सापडतो.

जेव्हा एखादा गुन्हा किंवा वाद होतो, तेव्हा पोलीस किंवा अधिकारी चौकशी करतात. अशा वेळी जो शांत राहून आवश्यक तेवढेच बोलतो तो वाचतो; पण जो घाबरून किंवा अतिशहाणपणा करून जास्त बोलू लागतो, तो स्वतःच आपल्या बोलण्यातून गुपिते उघड करतो आणि फसत जातो.

घरात किंवा समाजात दोन व्यक्तींमध्ये मोठा वाद सुरू असताना, तिसऱ्या व्यक्तीने मध्ये पडून निष्कारण बाजू घेणे किंवा बोलणे धोक्याचे

ठरते. तिथे गप्प राहणारा माणूस दोन्ही बाजूंकडून सुरक्षित राहतो, तर बोलणारा माणूस विनाकारण एका बाजूचा शत्रू बनतो.

कंपनीत वरिष्ठांमध्ये वाद सुरू असताना कनिष्ठाने शांत राहणे फायद्याचे असते. तिथे जे मत मांडायला जातात, ते बऱ्याचदा कोणाची तरी नाराजी ओढवून घेतात.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी आणि सुभाषिते:

'एक मौन, शंभर सुख' (शांत राहण्याने अनेक संकटे टळतात.)

'मौनं सर्वार्थ साधनम्' (शांत राहणे हे सर्व कामे साधण्याचे साधन आहे.)

'उचलली जीभ लावली टाळ्याला' (हा या म्हणीच्या उलट, म्हणजे विचार न करता बोलणाऱ्या वृत्तीवर प्रहार करणारा वाक्प्रचार आहे.)

'बोलणाऱ्याचे गहूही विकतात, पण न बोलणाऱ्याचे तांदूळही विकत नाहीत' (ही म्हण याच्या पूर्णपणे *विरुद्ध* अर्थाची आहे, जी व्यवसायात बोलण्याचे महत्त्व सांगते; परंतु वादाच्या प्रसंगात मात्र "गप्प बसेल तो शहाणा" हाच नियम लागू होतो.)

शब्दांना शस्त्रासारखी धार असते. एकदा तोंडातून निघालेला शब्द मागे घेता येत नाही. म्हणूनच, कुठे बोलावे यापेक्षा कुठे शांत राहावे हे ज्याला समजते, तोच खरा शहाणा, हाच मोलाचा संदेश ही म्हण आपल्याला देते.

गंगेत गगन पाहणे

अत्यंत मर्यादित किंवा छोट्या साधनांमध्येच खूप मोठे आणि आभासात्मक स्वप्न पाहणे.

"गंगेत गगन पाहणे" (किंवा 'गंगेमध्ये गगन पाहणे') हा मराठी साहित्यातील आणि भाषेतील अत्यंत उच्च, सौंदर्यपूर्ण आणि दार्शनिक (Philosophical) अर्थ असलेला एक सुंदर वाक्प्रचार आहे.

याचा मुख्य अर्थ असा की— एखाद्या अत्यंत पवित्र, विशाल किंवा महान गोष्टीमध्ये संपूर्ण विश्वाचे किंवा अंतिम सत्याचे दर्शन घडणे; किंवा अत्यंत शुद्ध आणि सात्विक मनामध्ये ईश्वरी रूपाचा किंवा अलौकिक सौंदर्याचा अनुभव येणे. गंगेचे पवित्र पाणी: गंगा नदीला भारतीय संस्कृतीत अत्यंत पवित्र, संथ आणि शुद्ध मानले जाते. गगन (आकाश): आकाश हे अथांग, अनंत आणि विशालतेचे प्रतीक आहे.

जेव्हा गंगेचे पाणी अत्यंत शांत आणि स्वच्छ असते, तेव्हा रात्रीच्या किंवा दिवसाच्या वेळी त्या पाण्यात संपूर्ण विशाल आकाशाचे (गगनाचे) हुबेहूब

प्रतिबिंब उमटते. म्हणजेच, जमिनीवर वाहणाऱ्या एका नदीच्या पात्रात माणसाला अनंत आकाशाची विशालता एकाच वेळी पाहायला मिळते.

मनाची शुद्धता: अध्यात्मात आणि साहित्यात याचे वर्णन माणसाच्या अंतःकरणाशी केले जाते. ज्या माणसाचे मन गंगेसारखे निर्मळ आणि पवित्र आहे, त्याच्या मनात किंवा विचारांमध्ये संपूर्ण विश्वाचे ज्ञान आणि ईश्वरी सात्विकता दिसून येते.

महानतेचा अनुभव: एखाद्या महान व्यक्तीच्या साध्या, सरळ वर्तनातूनही तिच्या विचारांची उत्तुंगता (विशालता) दिसून येणे, याला 'गंगेत गगन पाहणे' म्हणतात.

संतांचे विचार: संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम किंवा समर्थ रामदास यांच्यासारख्या थोर संतांच्या साध्या, प्राकृत ओव्यांमध्ये किंवा अभंगांमध्ये संपूर्ण वेदांचे आणि विश्वाचे तत्त्वज्ञान दडलेले असते. त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास करणे म्हणजे 'गंगेत गगन पाहण्यासारखे' आहे.

एखाद्या श्रेष्ठ चित्रकाराने किंवा कवीने आपल्या छोट्याशा कलाकृतीतून निसर्गाचे किंवा मानवी भावनांचे अथांग रूप प्रकट करणे.

लहान मुलाला आपल्या आईच्या साध्या, प्रेमळ डोळ्यांमध्ये संपूर्ण जगाचे सुख आणि सुरक्षितता दिसते, तोही एक प्रकारे 'गंगेत गगन पाहण्याचाच' अनुभव असतो.

समान अर्थाच्या छटा असणाऱ्या इतर संकल्पना:

'अणुरेणूंया थोकडा, तुका आकाशाएवढा' (संत तुकारामांचा हा अभंग याच अथांगतेचा अनुभव देतो.)

'घटात ब्रह्मांड पाहणे' (छोट्याशा घागरीत किंवा स्वतःच्या शरीरातच संपूर्ण विश्वाचा अनुभव घेणे.)

हा वाक्प्रचार नकारात्मक गोष्टींवर प्रहार करणारा नसून, मानवी जीवनातील, निसर्गातील आणि विचारांमधील पराकोटीच्या सौंदर्याचा आणि विशालतेचा गौरव करणारा आहे. शुद्धतेच्या माध्यमातून अनंततेचा शोध घेणे, हाच याचा खरा गाभा आहे.

गबाळ्याचे शेत आणि पाखरांचे पेव

जर शेतकरी किंवा मालक आळशी आणि निष्काळजी असेल, तर त्याच्या मालमत्तेचे किंवा कामाचे नुकसान करायला इतर लोक (किंवा संकटे) टपलेलेच असतात.

"गबाळ्याचे शेत आणि पाखरांचे पेव" ही मराठी ग्रामीण संस्कृती आणि शेतीजीवनातून आलेली एक अत्यंत चपखल आणि उद्बोधक म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—कामचुकार, आळशी किंवा अस्ताव्यस्त माणसाच्या मालमत्तेची किंवा कामाची नीट काळजी न घेतल्यामुळे, इतर संधीसाधू लोक त्याचा गैरफायदा घेतात आणि त्या गोष्टीचे पूर्ण नुकसान करून टाकतात.

गबाळा शेतकरी: 'गबाळा' म्हणजे जो माणूस अस्ताव्यस्त, आळशी, निष्काळजी आणि कामचुकार आहे. अशा शेतकऱ्याने शेतात पेरणी तर केली, पण तो पिकाची राखण करायला वेळेवर जात नाही, शेताभोवती कुंपण घालत नाही की पाखरांना हाकवण्यासाठी गोफण चालवत नाही.

पाखरांचे पेव: 'पेव फुटणे' म्हणजे अचानक खूप मोठ्या संख्येने एकत्र येणे. जेव्हा पाखरांना कळते की या शेताचा मालक आळशी आहे आणि इथे आपल्याला हटकणारे कोणीच नाही, तेव्हा गावोगावची पाखरे एकत्र येऊन त्या शेतातील संपूर्ण धान्य खाऊन फस्त करतात.
ही म्हण अशा व्यक्ती किंवा संस्थेसाठी वापरली जाते जिथे नियोजनाचा (Management) आणि शिस्तीचा प्रचंड अभाव असतो.

राखण नसलेली संपत्ती: मालक जर डोळे मिटून बसणार असेल, तर चोऱ्या आणि गैरव्यवहार होणारच.
दुर्लक्षामुळे होणारे नुकसान: आपली वस्तू किंवा कामावर स्वतःचे नियंत्रण नसेल, तर इतर लोक त्याचा गैरफायदा घेणारच, हा इशारा ही म्हण देते.

एखाद्या व्यापाऱ्याने मोठे दुकान थाटले, पण तो स्वतः दुकानात लक्ष देत नाही आणि सगळे काम नोकरांवर सोडून देतो. मालकाचा गबाळेपणा पाहून नोकरच दुकानात चोरी किंवा पैशांची अफरातफर करू लागतात. अशा वेळी दुकान बुडताना पाहून लोक म्हणतात, "गबाळ्याचे शेत आणि पाखरांचे पेव!"

एखाद्या संस्थेचा किंवा कार्यालयाचा प्रमुख जर अकार्यक्षम आणि आळशी असेल, तर तिथे कनिष्ठ कर्मचारी कामात प्रचंड हलगर्जीपणा करतात, लाचखोरी वाढते आणि संपूर्ण व्यवस्था कोलमडून पडते.
घरात मौल्यवान वस्तू किंवा पैसे कुठेही उघडे टाकून ठेवण्याची सवय असेल, तर आजूबाजूचे लोक किंवा चोऱ्या करणारे त्याचा गैरफायदा घेतातच.
समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:
'धनी ना धडकट, कुत्री खातात तिखट' (मालकाचे लक्ष नसेल तर नोकर किंवा इतर लोक मौल्यवान गोष्टी उधळतात.)
'आंधळे दळते आणि कुत्रे पीठ खाते' (एकाच्या अज्ञानाचा किंवा अंधत्वाचा दुसरा गैरफायदा घेतो.)
'मालक सुस्त, नोकर मस्त'
आपले घर, शेत, व्यवसाय किंवा कोणतीही जबाबदारी असो—तिचे रक्षण आणि संगोपन स्वतः जागृत राहून करावे लागते. आपण जर 'गबाळेपणा' केला, तर जग आपल्या संपत्तीची 'पाखरांसारखी' लूट करणारच, हा अत्यंत महत्त्वाचा व्यावहारिक धडा ही म्हण आपल्याला शिकवते.

गाढवाने शेत खाल्ले, ना पाप ना पुण्य

एखाद्या लायकी नसलेल्या किंवा कृतघ्न माणसावर केलेली मदत पूर्णपणे वाया जाते; त्यापासून ना आपल्याला समाधान मिळते, ना त्याचे कल्याण होते.

"गाढवाने शेत खाल्ले, ना पाप ना पुण्य" (किंवा काही ठिकाणी 'गाढवाने शेत खाल्ले, ना हर हर ना नारायण') ही मानवी व्यवहारातील निरर्थकता आणि अयोग्य ठिकाणी केलेल्या उपकारांवर बोट ठेवणारी एक अतिशय जुनी आणि व्यावहारिक मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—अशा एखाद्या कृतघ्न, अज्ञानी किंवा नालायक व्यक्तीला मदत करणे किंवा तिच्यासाठी त्याग करणे, ज्यापासून ना आपल्याला कोणतेही पुण्य लाभत, ना तिचे कल्याण होते; म्हणजेच आपले श्रम, वेळ आणि पैसा पूर्णपणे वाया जाणे.

शेताची राखण आणि धार्मिक संकल्पना: भारतीय संस्कृतीत गाईला किंवा भुकेल्या माणसाला अन्न देण्याला 'पुण्य' मानले जाते आणि पिकांचे नुकसान करण्याला किंवा कोणाचे हक्क हिरावण्याला 'पाप' मानले जाते.

गाढवाचे रूपक: समजा, एखाद्या शेतकऱ्याचे पीक गाढवाने खाऊन फस्त केले. आता गाढव हा एक अज्ञानी प्राणी आहे, त्याला पिकाचे किंवा शेतकऱ्याच्या कष्टाचे कोणतेही मूल्य समजत नाही. त्यामुळे त्याला

मारण्यात किंवा त्याचे पोट भरण्यात ना माणसाला काही 'पुण्य' मिळते, ना पिकाचे नुकसान झाल्याचे गाढवाला 'पाप' लागते. शेतकऱ्याचे कष्ट मात्र पूर्णपणे निरर्थक ठरतात.

ही म्हण अशा प्रसंगी वापरली जाते जिथे आपण एखाद्या व्यक्तीवर खूप उपकार करतो, पण त्या व्यक्तीला त्या उपकारांची ना किंमत असते, ना समज.

निरर्थक गुंतवणूक: चुकीच्या माणसावर किंवा चुकीच्या जागी लावलेला वेळ आणि पैसा कधीही फळाला येत नाही.

कृतज्ञतेचा अभाव: आपण समोरच्याचे भले करायला जातो, पण समोरच्याला त्याचे काहीच सोयरसुतक नसते.

एखाद्या व्यसनी किंवा जुगारी माणसाला कर्जबाजारीपणातून बाहेर काढण्यासाठी त्याचा मित्र आपले कष्टाचे पैसे देतो. तो माणूस ते पैसेही जुगारात उडवून टाकतो. अशा वेळी मित्राचे कष्टाचे पैसे पूर्णपणे वाया जातात; तिथे ही म्हण तंतोतंत लागू होते की, "गाढवाने शेत खाल्ले, ना पाप ना पुण्य."

ज्या विद्यार्थ्याला शिकण्यात अजिबात रस नाही आणि जो वर्गात फक्त टवाळकी करतो, त्याच्यावर शिक्षकांनी कितीही जीव ओतून मेहनत घेतली तरी ती वाया जाते.

व्यवसायात अशा भागीदारावर (Partner) जबाबदारी सोपवणे ज्याला कामाची अजिबात समज नाही आणि जो स्वतःच्या चुकीमुळे संपूर्ण व्यवसाय बुडवतो.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'गाढवापुढे वाचली गीता, कालचा गोंधळ बरा होता' (अज्ञानी माणसाला उपदेश करणे व्यर्थ असते.)

'पालथ्या घड्यावर पाणी' (केलेले सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरणे.)

'बधिरापुढे गायन आणि आंधळ्यापुढे आरसा'

दान, मदत किंवा उपकार करतानाही समोरच्याची पात्रता आणि लायकी पाहणे गरजेचे असते. अयोग्य किंवा कृतघ्न व्यक्तीसाठी केलेले प्रयत्न हे गाढवाने शेत खाण्यासारखेच निरर्थक ठरतात, जिथे केवळ स्वतःचे नुकसान पदरी पडते.

गुरुची विद्या गुरुलाच जड

कधीकधी आपण शिकवलेली कला किंवा दिलेला सल्ला स्वतः आपल्यावरच उलटतो आणि आपल्यासाठीच डोकेदुखी ठरतो.

"गुरुची विद्या गुरुलाच जड" (किंवा काही ठिकाणी 'गुरुची विद्या गुरुला फळली') ही मराठी भाषेतील अत्यंत चपखल, उपरोधिक आणि मानवी स्वभावातील डावपेचांवर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—एखाद्या व्यक्तीने ज्या गुरु कडून किंवा शिक्षकाकडून एखादी कला, कौशल्य किंवा डावपेच शिकले, त्याच

कौशल्याचा वापर करून पुढे चालून गुरुलाच अडचणीत आणणे किंवा त्याच्यावरच मात करणे.

विद्येचा उलट फेर: गुरु आपल्या शिष्याला स्वतःजवळील सर्व ज्ञान, विद्या किंवा युक्ता शिकवतो. परंतु, जेव्हा तोच शिष्य महत्त्वाकांक्षी किंवा कृतघ्न बनतो, तेव्हा तो गुरुच्याच छुप्या गोमटी किंवा डावपेचांचा अभ्यास करून, गुरुच्या विरुद्धच ते शस्त्र म्हणून वापरतो. अशा वेळी गुरुनेच शिकवलेली विद्या गुरुवरच उलटते आणि त्याला 'जड' (अडचणीची) ठरते.

एखाद्या मोठ्या व्यापाऱ्याच्या हाताखाली काम शिकणारा नोकर व्यवसायातील सर्व खाचाखोचा, गिऱ्हाईक सांभाळण्याच्या पद्धती आणि नफ्याचे गणित शिकतो. पुढे तो स्वतःचे वेगळे दुकान टाकतो आणि मालकाचेच (गुरुचे) जुने गिऱ्हाईक तोडून मालकालाच तोट्यात आणतो.

कुस्तीमध्ये वस्ताद (गुरु) आपल्या पठ्ठ्याला (शिष्याला) सर्व डावपेच शिकवतो. पण मैदानावर कुस्ती खेळताना शिष्य त्याच डावांचा वापर करून स्वतःच्या वस्तादालाच चितपट करतो.

वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या मार्गदर्शनाखाली काम शिकणारा कनिष्ठ कर्मचारी, पुढे त्याच वरिष्ठाच्या कामातील त्रुटी हुडकून काढतो आणि वरिष्ठाची खुर्ची खाली करून स्वतः त्या पदावर बसतो.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी किंवा वाक्प्रचार:

'गुरूंनी केली घाई आणि चेला गुरुचा गुरु होई' (याचाही एक रोख याच उपरोधाकडे असतो.)

'आपलंच नाणं आणि आपलीच गाठ'

'उंदराला मांजराची साक्ष' (हा संदर्भ वेगळा आहे, पण स्वार्थाशी जोडला जातो.)

'गुरुगोड आणि चेला साखर' (ही म्हण याच्या *पूर्णपणे विरुद्ध म्हणजेच सकारात्मक* अर्थाची आहे, जिथे शिष्य पुढे गेल्यावर गुरुला आनंद होतो. तर "गुरुची विद्या गुरुलाच जड" ही म्हण शिष्याच्या कृतघ्नतेवर किंवा गुरुवर उलटलेल्या संकटावर प्रकाश टाकते.)

ही म्हण व्यवहारातील एक कटू सत्य मांडते. आपण ज्याला शिकवले, मोठे केले, तोच माणूस जेव्हा उद्या आपल्याविरुद्ध उभा राहतो आणि आपल्याच युक्त्या आपल्यावर उलटवतो, तेव्हा माणसाच्या हतबलतेला आणि विवंचनेला व्यक्त करण्यासाठी ही म्हण अचूक वापरली जाते.

गावात नाही ठाव आणि म्हणे मला पाटील नाव

स्वतःला गावात राहायला नीट जागा किंवा ओळख नसणे, परंतु लोकांसमोर मात्र गावाचा मुख्य कारभारी किंवा मोठा माणूस असल्याचा खोटा तोरा दाखवणे.

"गावात नाही ठाव आणि म्हणे मला पाटील नाव" (किंवा काही ठिकाणी 'गावात नाही घर आणि नावात पाटील') ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक आणि माणसाच्या फुशारकीखोर प्रवृत्तीवर अचूक प्रहार करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—स्वतःची साधी राहण्याची सोय किंवा कोणतीही ऐपत नसताना, केवळ मोठे नाव लावून स्वतःची खोटी प्रतिष्ठा मिरवणे; म्हणजेच मूळ योग्यता शून्य असताना अवाजवी बडेजाव दाखवणे.

ठाव नसणे: ग्रामीण संस्कृतीत 'ठाव' म्हणजे हक्काची जागा किंवा आश्रय. ज्या माणसाला गावात स्वतःचे हक्काचे राहते घर नाही किंवा ज्याची साधी ओळखही नाही.

पाटील नाव: 'पाटील' हे पद पारंपारिकदृष्ट्या गावातील मुख्य, प्रतिष्ठित आणि जमीनदार व्यक्तीचे असायचे.

जो माणूस अत्यंत गरीब किंवा निराधार आहे, पण स्वतःला गावाचा 'पाटील' म्हणवून घेतो, त्याच्या या विरोधाभासावर ही म्हण चपखल बसते.

खोट्या श्रीमंतीचा आव आणणे: एखाद्या व्यक्तीच्या खिशात साधे चहाचे पैसे नसतात, पण ती लोकांमध्ये वावरताना करोडोंच्या व्यवहाराच्या आणि मोठ्या नेत्यांशी ओळख असल्याच्या गप्पा मारते.

कर्जबाजारी थाट: घरात खायला अन्न नसणे किंवा प्रचंड कर्ज असणे; परंतु समाजात पत दाखवण्यासाठी महागड्या गाड्या भाड्याने आणून फिरणे आणि बडेजाव दाखवणे.

कामाचा अनुभव नसताना मोठे दावे करणे: एखाद्या क्षेत्रात साधे प्राथमिक ज्ञान किंवा कौशल्य नसताना, स्वतःला त्या क्षेत्रातील फार मोठा तज्ज्ञ किंवा मार्गदर्शक (Expert) म्हणवून घेणे.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'खिशात नाही आणा आणि मला बाजीराव म्हणा' (ही या म्हणीशी अत्यंत तंतोतंत जुळणारी आणि लोकप्रिय म्हण आहे.)

'घरात नाही दाणा आणि म्हणे अवदसे मला जेवायला वाढा'

'अंगावर नाही सुतळी आणि म्हणे मी साळुंखे पाटली'

'हळद नसली तरी पिवळे होणे'

माणसाचे मोठेपण हे त्याच्या नावाने किंवा केवळ तोंडी फुशारक्या मारण्याने ठरत नाही, तर ते त्याच्या कर्तृत्वाने आणि मूळ परिस्थितीने सिद्ध व्हावे लागते. स्वतःचे वास्तव लपवून खोट्या प्रतिष्ठेच्या मागे धावणाऱ्या प्रवृत्तीला उघडे पाडण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

गाढवाला पांघरली शाल, तरी ते गाढवच राहील

एखाद्या मूर्ख किंवा सुसंस्कार नसलेल्या माणसाला कितीही चांगल्या कपड्यांनी किंवा पैशांनी नटवले, तरी त्याचा मूळ स्वभाव आणि मूर्खपणा बदलत नाही.

"गाढवाला पांघरली शाल, तरी ते गाढवच राहील" ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक, सडेतोड आणि माणसाच्या मूळ स्वभावावर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—एखाद्या अज्ञानी, मूर्ख किंवा कुवत नसलेल्या माणसाला कितीही महागडे कपडे घातले, मौल्यवान वस्तू दिल्या किंवा उच्च दर्जाचे स्थान दिले, तरी त्याचा मूळ स्वभाव, मूर्खपणा आणि मूळ लायकी बदलत नाही; बाह्य भपक्याने माणसाची अंतर्गत गुणवत्ता बदलत नाही.

शालीचे रूपक: भारतीय संस्कृतीत 'शाल' हे अत्यंत आदराचे, सन्मानाचे आणि सुजाणपणाचे प्रतीक मानले जाते. थोर व्यक्तींचा, विद्वानांचा गौरव करताना त्यांना शाल पांघरली जाते.

गाढवाचे रूपक: गाढवाला अज्ञानी किंवा समज नसलेला प्राणी मानले जाते. अशा प्राण्यावर जर सन्मानाची शाल पांघरली, तर त्याला त्या शालीचे मूल्य समजत नाही आणि त्याचे गाढवपणही नाहीसे होत नाही.

तो आपले उपजत गुणधर्म (जसे की ओरडणे किंवा लाथा मारणे) सोडणार नाही.

बाह्य बदल विरुद्ध अंतर्गत वास्तव: ही म्हण स्पष्ट करते की केवळ बाहेरून स्वतःला बदलल्याने किंवा चांगल्या गोष्टींचा आव आणल्याने माणसाची मूळ प्रवृत्ती बदलत नाही.

पात्रतेचा अभाव: चुकीच्या किंवा अयोग्य माणसाला मोठ्या पदावर बसवले, तरी तो आपल्या मूर्खपणाचे प्रदर्शन केल्याशिवाय राहत नाही.

बेशिस्त, उनाड आणि सुसंस्कृतपणा नसलेल्या मुलाला महागडे ब्रँडेड कपडे आणि सोन्याच्या साखळ्या घातल्या, तरी तो चारचौघात बोलताना आपली जुनीच उद्धट भाषा आणि वागणूक दाखवतो. अशा वेळी लोक म्हणतात, "गाढवाला पांघरली शाल, तरी ते गाढवच राहील!"

कामाचा कोणताही अनुभव किंवा ज्ञान नसलेल्या माणसाला वशिल्याने एखाद्या मोठ्या कंपनीत उच्च पद दिले, तरी तो आपल्या चुकीच्या निर्णयांमुळे स्वतःचा मूर्खपणा आणि अकार्यक्षमता उघडी पाडतोच.

एखादी व्यक्ती उच्च पदवी घेते, पण तिचे विचार अत्यंत संकुचित, अंधश्रद्धाळू किंवा क्रूर असतात. केवळ पदवीची 'शाल' पांघरल्याने तिचा मूळ वाईट स्वभाव बदलत नाही.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'कुत्र्याचे शेपूट नळीत घातले तरी वाकडे ते वाकडेच' (मूळ स्वभाव कधीही बदलत नाही.)

'कावळ्याला कितीही धुतले तरी तो हंसासारखा पांढरा होत नाही'

'गाढवाच्या पाठीवर गोणी, ती काय साखरेची की मिठाची?'

'कोळसा उगाळावा तितका काळाच'

माणसाची ओळख आणि त्याचा आदर हा त्याच्या बाह्य पेहरावावरून किंवा त्याला मिळालेल्या अवाजवी प्रतिष्ठेवरून ठरत नसून, त्याच्या अंगी असलेल्या सद्गुणांवर, बुद्धीवर आणि वर्तनावर ठरतो. खोट्या भपक्याने मूळ अवगुण झाकता येत नाहीत, हाच संदेश ही म्हण देते.

गावाचा जळो गाव, पण माझे मात्र चालो नाव

संपूर्ण समाजाचे किंवा इतरांचे कितीही नुकसान झाले तरी चालेल, पण त्यात स्वतःचा फायदा आणि स्वतःची कीर्ती (नाव) झाली पाहिजे, अशी अत्यंत स्वार्थी वृत्ती असणे.

"गावाचा जळो गाव, पण माझे मात्र चालो नाव" (किंवा काही ठिकाणी 'गाव जळो पण माझं नाव होवो') ही मानवी स्वभावातील पराकोटीच्या स्वार्थावर, आत्मकेंद्री वृत्तीवर आणि महत्त्वाकांक्षेवर प्रहार करणारी एक अतिशय तीव्र मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—स्वतःची प्रसिद्धी, मोठेपण किंवा फायदा मिळवण्यासाठी संपूर्ण समाजाचे, गावाचे किंवा इतरांचे कितीही मोठे नुकसान झाले, तरीही त्याची काडीचीही परवा न करणे; केवळ स्वतःच्या फायद्याचा आणि नावाचा विचार करणे.

गाव जळणे: हे एका मोठ्या विनाशाचे किंवा संकटाचे प्रतीक आहे. संपूर्ण गाव संकटात सापडले आहे किंवा नष्ट होत आहे.

माझे चालो नाव: अशा भीषण परिस्थितीतही एका स्वार्थी माणसाला गावातील लोकांचे प्राण वाचवण्यात किंवा त्यांचे नुकसान टाळण्यात अजिबात रस नसतो. त्याला काळजी असते ती फक्त एकच—"या सगळ्यात माझे नाव कसे मोठे होईल? माझी प्रसिद्धी कशी होईल?"

देश किंवा राज्य एखाद्या मोठ्या आर्थिक संकटातून किंवा महामारीतून जात असताना, काही पुढारी जनतेला मदत करण्याऐवजी स्वतःची व्होट बँक कशी मजबूत होईल, स्वतःचे फोटो पोस्टर्सवर कसे मोठे येतील आणि विरोधकांना बदनाम करून स्वतःचे 'नाव' कसे चमकेल, याच प्रयत्नात असतात.

एखाद्या नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी (उदा. पूर किंवा भूकंप) जेव्हा संपूर्ण गाव संकटात असते, तेव्हा जीवनावश्यक वस्तूंची साठेबाजी करून, चढ्या भावाने विकून स्वतःचा प्रचंड नफा कमावणारे आणि दुसऱ्याच्या दुःखावर स्वतःची पोळी भाजणारे व्यापारी.

घरामध्ये किंवा संस्थेमध्ये मोठा वाद सुरू असताना, तो वाद मिटवण्याऐवजी "माझाच शब्द कसा खरा ठरतो" हे पाहण्यासाठी संपूर्ण घराची अब्रू चव्हाट्यावर आणणारी आत्मकेंद्री व्यक्ती.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'घर जळेल तेव्हा जळो, पण विस्तव तर विझू द्या' (किंवा 'घर जळो पण विस्तव मिळो'—स्वतःची चूल पेटवण्यासाठी दुसऱ्याचे घर जळताना पाहण्याची प्रवृत्ती.)

'आपला हात जगन्नाथ' (केवळ स्वतःचाच विचार करणे - नकारात्मक संदर्भात.)

'मूर्खाचे घर जळते, शहाणा शेकतो' (दुसऱ्याच्या नुकसानीत स्वतःचा फायदा शोधणे.)

ही म्हण समाजातील 'संधीसाधू' (Opportunistic) आणि 'आत्मकेंद्री' (Egocentric) प्रवृत्तीवर अतिशय कडक शब्दांत बोट ठेवते. "आपण समाजाचे देणे लागतो, समाज टिकला तर आपण टिकू" ही जाणीव विसरून, जे लोक केवळ स्वतःच्या प्रसिद्धीच्या आणि अहंकाराच्या मागे धावतात, त्यांच्या विकृत मानसिकतेचे दर्शन या म्हणीतून घडते.

गाढवाच्या गळ्यात अंबाड्याची माळ

एखाद्या अतिशय मौल्यवान किंवा सुंदर गोष्टीची किंमत न कळणाऱ्या माणसाच्या हाती ती गोष्ट सोपवणे; म्हणजेच अयोग्य व्यक्तीला अयोग्य मान देणे.

"गाढवाच्या गळ्यात अंबाड्याची माळ" (किंवा काही ठिकाणी 'गाढवाच्या गळ्यात गुंजांची माळ') ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक आणि मानवी अज्ञानावर बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—एखाद्या अज्ञानी, रसहीन किंवा अयोग्य व्यक्तीला अत्यंत मौल्यवान, सुंदर किंवा दर्जेदार वस्तू देणे; ज्या वस्तूचे मूल्य समजण्याची किंवा तिची कदर करण्याची त्या व्यक्तीची मुळीच लायकी नसते.

अंबाड्याची माळ: 'अंबाडा' म्हणजे एका विशिष्ट प्रकारच्या वनस्पतीचे सुगंधी आणि सुंदर सुके फल/फूल, किंवा काही संदर्भांत जुन्या काळातील स्त्रियांच्या केसांच्या अंबाड्यावर माळायची मौल्यवान सोन्या-मोत्यांची माळ. ही वस्तू सौंदर्याचे आणि मूल्याचे प्रतीक आहे.

गाढवाचे रूपक: गाढव हा ओझे वाहणारा प्राणी आहे. त्याला सौंदर्याची, सुवासाची किंवा दागिन्यांची कोणतीही जाण नसते. अशा प्राण्याच्या गळ्यात जर ती मौल्यवान माळ घातली, तर त्याला त्याचे काहीच कौतुक

नसते. तो ती माळ कुठेतरी चिखलात किंवा काट्याकुट्यांत घासून तोडून टाकेल.

अयोग्य जागी केलेली गुंतवणूक: जेव्हा एखादी उत्तम कलाकृती, उच्च विचार किंवा महागडी वस्तू अशा माणसाला दिली जाते ज्याला त्यातला काडीचाही रस नाही, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

रसभंग होणे: मौल्यवान गोष्टीची कदर न करता तिची माती करणाऱ्या व्यक्तीच्या प्रवृत्तीवर यातून प्रहार केला जातो.

एखाद्या जगप्रसिद्ध चित्रकाराचे कोट्यवधी रुपयांचे पेंटिंग (चित्र) जर एखाद्या कला नसलेल्या किंवा रद्दी गोळा करणाऱ्या माणसाला दिले, तर तो त्याचा वापर उन्हात सावली धरण्यासाठी किंवा वस्तू झाकण्यासाठी करेल. अशा वेळी म्हणतात, "गाढवाच्या गळ्यात अंबाड्याची माळ!"

लहान मुलाच्या किंवा उनाड व्यक्तीच्या हातात अत्यंत महागडा आणि अत्याधुनिक स्मार्टफोन देणे, ज्याचा वापर तो फक्त गेम खेळण्यात किंवा तोडफोड करण्यात करतो.

एखाद्या सभेत अतिशय विद्वत्तापूर्ण आणि प्रगतीशील विचार मांडणे, जिथला श्रोता वर्ग केवळ टिंगलटवाळी करण्यात मग्न आहे.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'माकडाच्या हाती कोलीत' (अयोग्य माणसाच्या हातात मौल्यवान किंवा शक्तिशाली गोष्ट पडणे.)

'गाढवाला काय माहिती साखरेची चव?'

'बधिरापुढे गायन आणि आंधळ्यापुढे आरसा'

'डुकराच्या गळ्यात मुक्ताफळ' (हा या म्हणीचा अगदी तंतोतंत संस्कृत/मराठी पर्याय आहे.)

वस्तू कितीही श्रेष्ठ असली, तरी तिचा आदर करण्यासाठी समोरच्या व्यक्तीची पात्रता आणि चोखंदळपणा तितकाच श्रेष्ठ असावा लागतो. अयोग्य व्यक्तीला दिलेले वैभव हे नेहमी वायाच जाते, हाच व्यावहारिक धडा ही म्हण आपल्याला देते.

गरज सरे आणि भोपळा फुटे

(गरज सरो आणि वैद्य मरो या म्हणीचा प्रादेशिक प्रकार)

आपले काम तोपर्यंतच समोरच्याशी गोड बोलायचे आणि काम फत्ते झाले की त्याला कवडीचीही किंमत न देता बाजूला करायचे.

"गरज सरे आणि भोपळा फुटे" ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावातील कृतघ्नतेवर अचूक बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—स्वतःची गरज किंवा काम पूर्ण होईपर्यंत एखाद्या व्यक्तीशी गोड बोलणे, तिची मदत घेणे; आणि काम फत्ते होताच तिला वाटाण्याच्या अक्षता लावणे, तिची किंमत शून्य करणे किंवा तिच्याशी असलेले संबंध तोडून टाकणे.

भोपळ्याचे रूपक: ग्रामीण भागात पूर्वी नदी किंवा विहीर पोहताना शिकण्यासाठी सुकलेल्या डांगर-भोपळ्याचा (किंवा तुंब्याचा) वापर 'एअर बॅग' किंवा 'लाईफ जॅकेट' सारखा केला जायचा. हा भोपळा कमरेला बांधल्यामुळे माणूस पाण्यात बुडत नाही.

कृतघ्न प्रवृत्ती: जोपर्यंत माणसाला पोहता येत नाही, तोपर्यंत तो त्या भोपळ्याला जीवापाड जंतो. पण एकदा का तो पैलतीराला (किनाऱ्याला) सुखरूप पोहोचला आणि त्याची पोहण्याची गरज संपली, की तो त्याच भोपळ्याला पायाने तुडवून किंवा दगडावर आपटून फोडून टाकतो. ज्या साधनाने आपले प्राण वाचवले, त्याचे काम संपताच विस्मरण होणे, यावरून ही म्हण आली आहे.

कठीण आर्थिक अडचणीच्या काळात एखादा मित्र तुमच्याकडून मदत घेतो. तोपर्यंत तो रोज तुम्हाला फोन करतो, कौतुक करतो. पण संकट टळताच आणि त्याचे काम होताच, तो साधी ओळख दाखवायलाही तयार होत नाही.

निवडणुकांच्या काळात मतदारांचे पाय धरणे, त्यांना विविध आश्वासने देणे आणि एकदा का खुर्ची मिळाली की त्याच मतदारांना पाच वर्षे उंबरठाही चढू न देणे.

एखाद्या प्रकल्पाचे (Project) काम करून घेण्यासाठी एखाद्या तज्ज्ञ व्यक्तीची मदत घेणे आणि काम पूर्ण झाल्यावर तिला क्रेडिट (श्रेय) किंवा योग्य मोबदला न देता बाजूला करणे.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'गरज सरो आणि वैद्य मरो' (हल्लीच्या काळात ही म्हणही अगदी याच अर्थाने सर्वाधिक वापरली जाते; आजार बरा झाला की डॉक्टरची किंमत विसरणे.)

'काम झाले, निवारी (हात) धुतले'

'आले वंशा, तर म्हणे कोळशा'

'गरज पडेल तसे गाढवालाही मावशी म्हणावे, गरज संपली की विसरावे'

ही म्हण जगातील 'संधीसाधू' (Opportunistic) आणि 'कृतघ्न' (Ungrateful) मानसिकतेचे दर्शन घडवते. संकटसमयी ज्यांनी आपल्याला आधार दिला, त्यांना सुखाचे दिवस आल्यावर विसरून जाणाऱ्या प्रवृत्तीवर ही म्हण अत्यंत कडक शब्दांत प्रहार करते.

गळ्यापर्यंत येणे

सहनशक्तीची अंतिम मर्यादा संपणे; एखादे संकट किंवा अडचण अगदी डोक्यावरून जाण्यासारखी परिस्थिती निर्माण होणे.

"गळ्यापर्यंत येणे" हा मराठी भाषेतील अत्यंत प्रभावी आणि दैनंदिन व्यवहारात वारंवार वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे.

याचा मुख्य अर्थ असा की—एखादी समस्या, संकट, अडचण किंवा परिस्थिती सहनशक्तीच्या पलीकडे जाणे, पराकोटीला पोहोचणे किंवा आता ती सांभाळणे पूर्णपणे अशक्य होणे.

पाण्याचा संदर्भातील रूपक: हा वाक्प्रचार मूळ पूर किंवा पाण्यात बुडण्याच्या परिस्थितीवरून आला आहे. जेव्हा माणूस पाण्यात उतरतो आणि पाणी त्याच्या पायापर्यंत, कक्षेपर्यंत किंवा छातीपर्यंत असते, तोपर्यंत तो परिस्थिती नियंत्रणात ठेवू शकतो. परंतु, जेव्हा पाणी थेट 'गळ्यापर्यंत' येते, तेव्हा माणसाचा जीव धोक्यात येतो, त्याला श्वास घेणे कठीण होते आणि तो बुडण्याच्या अगदी जवळ पोहोचतो.
अतिरेक होणे: हाच संदर्भ मानवी जीवनातील संकटांना जोडताना— जेव्हा एखादी अडचण माणसाला पूर्णपणे कोंडीत पकडते, तेव्हा ती 'गळ्यापर्यंत आली' असे म्हणतात.

एखाद्या व्यक्तीने ऐपतीपेक्षा जास्त कर्ज काढून ठेवले असेल आणि बँकांचे हप्ते किंवा धनकोंचा तगादा असह्य झाला असेल, तर ती व्यक्ती म्हणते, "आता कर्ज गळ्यापर्यंत आले आहे, काय करावे सुचत नाही."

कार्यालयात किंवा परीक्षेत वेळेत काम पूर्ण न केल्यामुळे जेव्हा कामाचा डोंगर साचतो आणि डेडलाईन (Deadline) अगदी जवळ येते, तेव्हा "काम गळ्यापर्यंत आले आहे" असे म्हटले जाते.

एखाद्या व्यक्तीचे वाईट वर्तन, टोमणे किंवा अन्याय बऱ्याच काळापासून सहन केल्यानंतर, जेव्हा संयम पूर्णपणे सुटतो, तेव्हा माणूस म्हणतो, "आता तुझा हा त्रास माझ्या गळ्यापर्यंत आला आहे, यापुढे मी गप्प बसणार नाही."

समान अर्थाचे इतर मराठी वाक्प्रचार:

'पाणी डोक्यावरून जाणे' (परिस्थिती पूर्णपणे हाताबाहेर जाणे - हा 'गळ्यापर्यंत येणे' याच्या पुढचा टप्पा आहे.)

'नाकी नऊ येणे' (अतिशय त्रास होणे किंवा दमणूक होणे.)

'सहनशक्तीचा अंत होणे'

हा वाक्प्रचार माणसाच्या हतबलतेची आणि पराकोटीच्या त्रासाची अंतिम सीमा दर्शवतो. जेव्हा कोणतीही समस्या केवळ चिंतेचा विषय न राहता थेट अस्तित्वाला किंवा मानसिक शांततेला आव्हान देऊ लागते, तेव्हा परिस्थिती 'गळ्यापर्यंत आली' असे म्हटले जाते.

गिळायला टपलेले आणि मरायला घाबरलेले

दुसऱ्याच्या संपत्तीवर किंवा फायद्यावर डल्ला मारायला नेहमी पुढे असणे, पण जेव्हा कष्ट करण्याची किंवा धोक्याला सामोरे जाण्याची वेळ येते तेव्हा पळ काढणे.

"गिळायला टपलेले आणि मरायला घाबरलेले" हा मराठी भाषेतील माणसाच्या अत्यंत भ्याड, स्वार्थी आणि दुटप्पी प्रवृत्तीवर कडाडून प्रहार करणारा वाक्प्रचार आहे.

याचा मुख्य अर्थ असा की—फायदा किंवा आयता मलाई मारण्याची वेळ आली की सर्वात पुढे असणे; परंतु त्यासाठी कष्ट करण्याची, संकट झेलण्याची किंवा जबाबदारी घेण्याची वेळ आली की शेपूट घालून पळून जाणे.

या वाक्प्रचारामागील सविस्तर भावार्थ आणि त्याचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

गिळायला टपलेले: 'गिळणे' म्हणजे हडप करणे किंवा खाणे. जेव्हा कुठे फुकटचे जेवण, संपत्ती, मान-सन्मान किंवा नफा मिळत असतो, तेव्हा हे लोक तो लाटण्यासाठी एखाद्या शिकारी प्राण्यासारखे डोळे लावून टपलेले असतात.

मरायला घाबरलेले: 'मरणे' हे इथे संकट, कष्ट किंवा त्यागाचे प्रतीक आहे. जेव्हा त्या फायद्यासाठी स्वतःला झिजवावे लागते, संकटाचा सामना करावा लागतो किंवा रणमैदानावर उतरावे लागते, तेव्हा मात्र हे लोक भीतीने थरथर कापतात आणि सर्वात आधी पळ काढतात.

कुटुंबात किंवा शेतीमध्ये जेव्हा संपत्तीच्या वाटणीची वेळ येते, तेव्हा काही लोक आपला हक्क मागण्यासाठी सर्वात पुढे येतात (गिळायला टपलेले). परंतु, जेव्हा घरावर कर्ज फेडण्याची किंवा म्हाताऱ्या आई-वडिलांच्या आजारपणाचा खर्च उचलण्याची वेळ येते, तेव्हा ते तोंड लपवून पळून जातात (मरायला घाबरलेले).

एखाद्या प्रकल्पाचे (Project) यश किंवा क्रेडिट घेण्याची वेळ आली की काही कामचुकार कर्मचारी वरिष्ठांसमोर पुढे-पुढे करतात. मात्र, जेव्हा कामाचा ताण वाढतो किंवा प्रोजेक्ट अपयशी ठरल्याची जबाबदारी घेण्याची वेळ येते, तेव्हा ते सहकाऱ्यांवर खापर फोडून मोकळे होतात.

भाषणात मोठी-मोठी विधाने करून जनतेची सहानुभूती आणि मते मिळवणारे नेते, ऐन संकटकाळात (जसे की पूर किंवा महामारी) मात्र एसी गाड्यांमधून बाहेर पडायलाही घाबरतात.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'खायला महाGroup, कामाला ताकGroup' (ग्रामीण भागातील अत्यंत लोकप्रिय आणि उपरोधिक म्हण.)

'फळ खायला आघाडी, आणि कष्ट करायला पिछाडी'

'हात हलवत जेवायला जाणे, आणि काम म्हटले की पाय काढणे'

'गरज सरो आणि वैद्य मरो' (याचाही एक पैलू स्वार्थाशी जोडलेला आहे.)

हा वाक्प्रचार समाजातील 'संधीसाधू' (Opportunistic) आणि 'भ्याड' (Cowardly) मानसिकतेचा बुरखा टराटरा फाडतो. ज्या माणसाला कर्तव्याची आणि कष्टाची भीती वाटते, पण फलाची प्रचंड हाव

असते, अशा माणसाची लायकी दाखवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

गाढवाची धाव कुंपणापर्यंत

प्रत्येक माणसाची बुद्धी किंवा क्षमता ही मर्यादित असते; तो आपल्या क्षमतेपलीकडे फार काही करू शकत नाही, हे दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

"गाढवाची धाव कुंपणापर्यंत" ही मराठी भाषेतील माणसाच्या मर्यादित बुद्धीवर, क्षमतेवर आणि कल्पनाशक्तीवर अचूक बोट ठेवणारी एक अत्यंत लोकप्रिय आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—कमी बुद्धी किंवा मर्यादित क्षमता असलेल्या व्यक्तीची झेप ही ठराविक मर्यादेपलीकडे जाऊ शकत नाही; ती व्यक्ती कितीही प्रयत्न केली, तरी शेवटी तिच्या ठराविक मर्यादेतच येऊन थांबते.

मर्यादित क्षेत्र: गाढव हा प्राणी खूप वेगाने किंवा दूरवर धावू शकत नाही. त्याला जर मोकळे सोडले, तरी ते फार तर फार शेताच्या कुंपणापर्यंत धावेल आणि तिथेच थांबून चरू लागेल. कुंपण ओलांडून पलीकडे जाण्याची किंवा दूरचा प्रवास करण्याची ना त्याची क्षमता असते, ना त्याची तशी बुद्धी असते.

कमी झेप: याउलट घोडा किंवा वाघ यांचे क्षेत्र अथांग असते. गाढवाची धाव मात्र त्या कुंपणाने मर्यादित केलेली असते.

काही लोक अत्यंत संकुचित मनाचे असतात. त्यांना समाजात किंवा देशात काय मोठे बदल घडत आहेत याच्याशी काही देणेघेणे नसते. त्यांच्या गप्पा आणि विचार फक्त त्यांच्या गल्लीपुरते किंवा स्वतःच्या छोट्या स्वार्थापुरतेच मर्यादित असतात. अशा वेळी त्यांच्या विचारांची तुलना या म्हणीशी केली जाते.

एखाद्या कर्मचाऱ्याची किंवा विद्यार्थ्याची आकलनशक्ती खूप कमी असते. शिक्षकांनी किंवा वरिष्ठांनी त्याला कितीही मोठे आणि कल्पक काम दिले, तरी तो फिरून फिरून आपल्या जुन्या, ठराविक चौकटीतच काम करतो. तो चौकटीबाहेरचा (Out of the box) विचार करूच शकत नाही.

गल्लीबोळात दादागिरी करणाऱ्या गुंडांची ताकद फक्त त्यांच्या परिसरापुरतीच मर्यादित असते. त्या परिसराबाहेर गेले की त्यांची बोलती बंद होते. अशा वेळी लोक म्हणतात, "यांची धाव फक्त या कुंपणापर्यंतच आहे."

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'मंडूकनिवासा' किंवा 'विहिरीतील बेडूक' (कुंपमंडूक प्रवृत्ती): विहिरीतील बेडकाला वाटते की हे जग फक्त या विहिरीपुरतेच मर्यादित आहे.

'ज्या गावाची बोरी, त्याच गावाची बाभळी' (ठराविक परिघातच फिरत राहणे.)

'शेपूट हलवून फार तर फार माश्या मारता येतात' ---

ही म्हण मानवी क्षमतेच्या मर्यादांचे भान करून देते. ज्या माणसाकडे दूरदृष्टी (Vision) नसते आणि ज्याची क्षमता मर्यादित असते, तो जीवनात कधीही मोठी झेप घेऊ शकत नाही, हाच व्यावहारिक नियम या म्हणीतून उपरोधाने स्पष्ट केला आहे.

गुळाचा पाड आणि साखरेची चव एक नाही

दोन वेगवेगळ्या दर्जाच्या गोष्टींमध्ये नेहमी फरक हा राहतोच; त्यांची उगीचच बरोबरी होऊ शकत नाही.

"गुळाचा पाड आणि साखरेची चव एक नाही" (किंवा काही भागांत 'गुळाची गोडी आणि साखरेची चव एक नाही') हा मराठी भाषेतील मानवी स्वभाव, वस्तूंचे मूळ गुणधर्म आणि त्यांच्या दर्ज्यातील फरक स्पष्ट करणारा एक अतिशय मार्मिक वाक्प्रचार आहे.

याचा मुख्य अर्थ असा की—वरवर पाहता दोन गोष्टी किंवा व्यक्ती एकसारख्या (गोड किंवा चांगल्या) वाटत असल्या, तरी त्यांच्या मूळ गुणवत्तेत, संस्कारात, दर्ज्यात आणि अंगभूत गुणांमध्ये खूप मोठा फरक

असतो. प्रत्येकाचे स्वतःचे स्वतंत्र स्थान आणि महत्त्व असते; त्यांची एकमेकांशी बरोबरी होऊ शकत नाही.

या वाक्प्रचारामागील सविस्तर भावार्थ आणि विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

गुळाचा पाड (गोडी): गूळ हा ऊसाच्या रसापासून बनवला जाणारा पारंपरिक, सेंद्रिय आणि नैसर्गिक गोडवा असलेला पदार्थ आहे. गुळाची गोडी ही अस्सल, सुवासिक आणि आरोग्यासाठी पोषक मानली जाते.

साखरेची चव: साखर ही त्याच ऊसाच्या रसावर रासायनिक प्रक्रिया (Processing) करून बनवलेली पांढरीशुभ्र आणि अतिशय तीव्र गोड चव असणारी असते.

फरक: गूळ आणि साखर दोन्हींचे मूळ जरी ऊस असले आणि दोन्ही गोडच असले, तरी गुळाचा गोडवा वेगळा आहे आणि साखरेची चव वेगळी आहे. साखर फक्त जिभेला गोड लागते, तर गुळाला स्वतःचा एक विशिष्ट सुवास आणि दाटपणा असतो. त्यामुळे एकाच्या जागी दुसऱ्याचा वापर करून तशीच अनुभूती घेता येत नाही.

हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने माणसांच्या स्वभावाची, बुद्धिमत्तेची किंवा कलागुणांची तुलना करताना वापरला जातो:

काही माणसे वरवर खूप पॉलिश (साखरेसारखी स्वच्छ) दिसतात, पण त्यांच्यात आंतरिक समृद्धी नसते. याउलट, काही माणसे दिसायला

साधी, गावंढळ (गुळासारखी) असतात, पण त्यांचे विचार आणि संस्कार खूप उच्च असतात.

दोन वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील तज्ज्ञ व्यक्ती किंवा दोन वेगवेगळ्या वस्तू दिसायला सारख्या असल्या, तरी प्रत्येकाची कार्यपद्धती आणि लायकी वेगळी असते.

दोन कवी किंवा लेखक एकाच विषयावर लिहितात. एक जण भाषेचा प्रचंड भपका आणि कठीण शब्द वापरून लिहितो (साखरेची चव); तर दुसरा अगदी सोप्या, ग्रामीण आणि मनाला भिडणाऱ्या शब्दांत लिहितो (गुळाचा पाड). या दोन शैलींची तुलना करताना रसिक म्हणतात की, "दोन्हीमध्ये गोडवा आहे, पण गुळाचा पाड आणि साखरेची चव एक नाही."

एकाद्या श्रीमंत घरातील मुलाला सर्व सोयीसुविधा आणि उच्च शिक्षण मिळालेले असते, पण त्याच्या वागण्यात अहंकार असतो. याउलट, सामान्य घरातील मुलगा अत्यंत नम्र आणि सुजाण असतो. अशा वेळी दोघांच्या संस्कारांमधील फरक दाखवण्यासाठी हा वाक्प्रचार चपखल ठरतो.

समान अर्थाच्या छटा असणाऱ्या इतर म्हणी:

'सोनं ते सोनं, अन् तांबं ते तांबं' (दोन वस्तूंच्या दर्ज्यातील अथांग फरक.)

'कावळा कुठे आणि हंस कुठे?' (पात्रतेमधील फरक.)

'नाव सोनूबाई आणि हातात कथलाचा वाळा'

हा वाक्प्रचार आपल्याला शिकवतो की जगातील प्रत्येक गोष्टीचे किंवा व्यक्तीचे मूल्य तिच्या मूळ गुणधर्मावर ठरते. वरवरच्या साधर्म्यावरून (समानतेवरून) दोन गोष्टी कधीही एक पातळीवर आणता येत नाहीत; प्रत्येकाचा गोडवा आणि दर्जा हा आपापल्या जागी अद्वितीय असतो.

गरीब गाय आणि पायात खेटर

एखादा माणूस अत्यंत साधा, गरीब आणि सोशिक असला की लोक त्याचा गैरफायदा घेतात आणि त्याला नेहमी तुच्छ लेखतात.

"गरीब गाय आणि पायात खेटर" (काही भागांत 'गरीब गाय अन मनात खेटर') ही माणसाच्या कपटी, दुटप्पी आणि ढोंगी वृत्तीवर अत्यंत जळजळीत प्रहार करणारी मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—वरवर पाहता एखादी व्यक्ती अत्यंत साधी, निष्पाप, गरीब आणि निरुपद्रवी असल्याचा आव आणते; परंतु प्रत्यक्षात मात्र ती व्यक्ती अत्यंत धूर्त, क्रूर आणि पाठीमागून वार करणारी (घातकी) असते.

म्हणीचा मूळ अर्थ (रूपक):

गरीब गाय: भारतीय संस्कृतीत गाईला अत्यंत शांत, सोशिक आणि पवित्र प्राणी मानले जाते. 'गरीब गाय' हे निरागसतेचे आणि साधेपणाचे सर्वोच्च प्रतीक आहे.

पायात खेटर: 'खेटर' म्हणजे जुनी, फाटलेली किंवा जाड चामड्याची पादत्राणे (चप्पल/जोडा). ग्रामीण भाषेत खेटर मारणे हे अपमान, हिंसा किंवा मारहाण करण्याचे प्रतीक आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती समोर येताना गाईसारखा अत्यंत सोशिक चेहरा करून येते, पण तिच्या पायात (किंवा पाठीमागे) तुम्हाला मारण्यासाठी 'खेटर' दडलेले असते, तेव्हा तिच्या या भयंकर विरोधाभासावर ही म्हण अचूक बसते.

काही लोक तुमच्यासमोर एवढे साधे बनून राहतात की तुम्हाला त्यांच्याबद्दल प्रचंड सहानुभूती वाटते. ते स्वतःला नेहमी संकटात असलेले किंवा गरीब दाखवतात. परंतु, योग्य संधी मिळताच ते तुमच्या मालमत्तेवर किंवा हक्कावर गदा आणतात आणि स्वतःचा स्वार्थ साधतात.

एखादा सहकारी कार्यालयात अत्यंत मवाळ, शांत आणि कुणाच्याही अध्यात-मध्यात नसलेला दाखवतो (गरीब गाय). पण पाठीमागे तोच व्यक्ती वरिष्ठांकडे तुमच्या चुकांच्या चुगल्या करून तुमचे करिअर खराब करण्याचे कारस्थान करत असतो (पायात खेटर).

समाजात काही लोक अत्यंत सभ्य, धार्मिक आणि परोपकारी असल्याचा बुरखा पांघरून वावरतात, जेणेकरून कुणालाही त्यांच्यावर संशय येऊ नये; परंतु आतून ते मोठ्या आर्थिक फसवणुकीत किंवा गुन्ह्यांत सामील असतात.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'गोगलगाय आणि पोटात पाय' (वरवर संथ आणि साधी, पण आतून कमालीची धूर्त.)

'बोके संन्यासी' (मांजर कधीही संन्यासी होऊ शकत नाही, ते उंदराच्या शिकारीसाठीच टपलेले असते.)

'गुळचट बोलणे आणि मनात विष बाळगणे'

'मुख मे राम, बगल मे छुरी' थोडक्यात सांगायचे तर: ही म्हण आपल्याला माणसांची पारख करताना अत्यंत सावध राहण्याचा इशारा देते. माणसाचा बाह्य साधेपणा किंवा त्याचा रडवेला चेहरा पाहून त्याच्यावर आंधळा विश्वास ठेवू नये; कारण काही वेळा त्या 'गायीसारख्या' दिसणाऱ्या रूपामागे 'खेटर' मारण्याची प्रवृत्ती दडलेली असू शकते, हेच यातून स्पष्ट होते.

गावात नाही विहीर आणि म्हणे मला पाण्याला धीर

स्वतःकडे कोणतीही सोय किंवा साधन नसताना, उगीचच मोठ्या गोष्टी गप्पा मारणे किंवा स्वतःकडे खूप संयम असल्याचा खोटा आव आणणे.

"गावात नाही विहीर आणि म्हणे मला पाण्याला धीर" ही मराठी ग्रामीण जीवनातून आलेली आणि मानवी स्वभावातील अवाजवी तोऱ्यावार, खोट्या अपेक्षेवर आणि विसंगतीवर बोट ठेवणारी एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की—जिथे मूळ वस्तू, साधन किंवा सोयच उपलब्ध नाही, तिथे त्या गोष्टीचा उपभोग घेण्याची किंवा त्याबाबत संयम (धीर) दाखवण्याची मोठी-मोठी विधाने करणे; म्हणजेच पायाच नसताना कळसाच्या गप्पा मारणे.

गावात नाही विहीर: जुन्या काळात गावातील पाण्याचे मुख्य साधन विहीर असायचे. जर गावात एकही विहीर नसेल, तर तिथे पाण्याचा थेंबही मिळण्याची शक्यता नसते. म्हणजेच मूळ साधनच अस्तित्वात नाही.

पाण्याला धीर: "मला पाण्यासाठी अजिबात घाई नाही, मी कितीही वेळ थांबायला तयार आहे (धीर धरतो)," असे म्हणणे.

आता जिथे पाणी मिळण्याची कोणतीही शक्यताच नाही, तिथे 'घाई काय आणि धीर काय?' दोन्ही गोष्टी निरर्थक ठरतात. अशा ठिकाणी

धीर धरण्याचा आव आणणे हा निव्वळ मूर्खपणा किंवा रिकामी फुशारकी आहे.

एखाद्या माणसाकडे सध्या कोणतीही नोकरी किंवा उत्पन्नाचे साधन नाही (गावात नाही विहीर), पण तो मित्रांमध्ये बसून मोठ्या गप्पा मारतो की, "माझ्याकडे जेव्हा करोडो रुपये येतील, तेव्हा मी अजिबात उधळपट्टी करणार नाही, मी पैशाच्या बाबतीत खूप संयमी आहे (पाण्याला धीर)."

स्वतःकडे साधी सायकल किंवा वाहन चालवण्याचे लायसन्सही नसलेल्या व्यक्तीने, "मला जर तुम्ही मर्सिडीज कार दिली, तर मी ती खूप सावकाश आणि काळजीपूर्वक चालवेन," असा शहाणपणा शिकवणे.

एखाद्या संस्थेत किंवा कंपनीत निर्णय घेण्याचा कोणताही अधिकार नसलेल्या कर्मचाऱ्याने, "माझ्या मंजुरीसाठी कितीही फाईल्स आल्या, तरी मी त्या कधीही अडवून ठेवणार नाही," असा मोठेपणा दाखवणे.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

'खिशात नाही आणा आणि मला बाजीराव म्हणा' (परिस्थिती नसताना मोठेपण मिरवणे.)

'गावात नाही ठाव आणि म्हणे मला पाटील नाव' (आश्रय नसताना पदाचा बडेजाव दाखवणे.)

'लग्नाला नाही सुतळी आणि म्हणे मी साळुंखे पाटली'

'उचलली जीभ लावली टाळ्याला' (विचार न करता काहीही बोलणे.)

ही म्हण माणसाच्या वास्तवाचे भान करून देते. कोणतीही गोष्ट प्रत्यक्षात उपलब्ध नसताना, त्या गोष्टीबाबत आपले मत मांडणे किंवा संयमाचा खोटा आव आणणे हे किती हास्यास्पद ठरते, हेच या म्हणीतून उपरोधाने स्पष्ट केले आहे.

गाढवावर बसवून मिरवणे

एखाद्याने अत्यंत निंदनीय किंवा चुकीचे कृत्य केल्यावर समाजात त्याची मोठी नाचक्की करणे किंवा त्याला कडक शिक्षा करून अपमानित करणे.

"गाढवावर बसवून मिरवणे" (किंवा 'गाढवावर उलटे बसवून मिरवणे') हा मराठी भाषेतील अत्यंत जुना आणि प्रचलित वाक्प्रचार आहे.

याचा मुख्य अर्थ असा की—एखाद्या गुन्हेगार, कृतघ्न किंवा अतिशय नीच कृत्य करणाऱ्या व्यक्तीची समाजात जाहीर नाचक्की करणे, तिचा कडक शब्दांत अपमान करणे किंवा तिची इज्जत चव्हाट्यावर आणून तिची भयंकर फजिती करणे.

ऐतिहासिक आणि सामाजिक संदर्भ (रूपक):

पारंपरिक शिक्षा: जुन्या काळात किंवा राजे-रजवाड्यांच्या अमलात, जेव्हा एखादी व्यक्ती सामाजिक नीतिमत्ता तोडायची, चोरी, फसवणूक किंवा देशद्रोह करायची, तेव्हा तिला कायद्याच्या शिक्षेसोबत 'सामाजिक शिक्षा' दिली जायची.

अपमानाची पराकाष्ठा: अशा गुन्हेगाराचे तोंड काळे करून, त्याच्या गळ्यात चपलांची माळ घालून त्याला गाढवावर (बऱ्याचदा उलटे, म्हणजे गाढवाच्या शेपटीकडे तोंड करून) बसवले जायचे आणि संपूर्ण गावातून त्याची धिंड काढली जायची. गाढव हा उपेक्षेचा प्राणी मानला गेल्यामुळे, त्यावर बसवून मिरवणे हे प्रतिष्ठेचा पूर्णपणे अंत करण्याचे प्रतीक मानले जायचे.

आजच्या आधुनिक काळात ही शारीरिक शिक्षा अस्तित्वात नसली, तरी हा वाक्प्रचार लाक्षणिक अर्थाने (Metaphorically) मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो:

खोटी प्रतिष्ठा धुळीस मिळवणे: एखाद्या गर्विष्ठ किंवा ढोंगी माणसाचे काळेबेरे लोकांसमोर आणून त्याचा अहंकार मोडून काढणे.

सार्वजनिक फजिती करणे: चारचौघात एखाद्याच्या चुकीच्या कृत्याचा बुरखा फाडणे.

समाजात स्वतःला अत्यंत प्रामाणिक आणि समाजसेवक म्हणवून घेणारा एखादा मोठा अधिकारी जेव्हा लाच घेताना रंगेहात पकडला जातो, तेव्हा प्रसारमाध्यमे आणि जनता त्याच्या जुन्या कृत्यांची पोलखोल करून त्याला 'गाढवावर बसवून मिरवण्यासारखी' त्याची अवस्था करतात.

एखाद्या मित्राने किंवा भागीदाराने पाठीत सुरा खुपसून फसवणूक केली, आणि पुढे जाऊन त्याचा हा कट संपूर्ण मित्रमंडळीत उघडा पडला, तर सगळे मिळून त्याला ग्रुपमधून बाहेर काढतात आणि त्याची जाहीर नाचक्की करतात.

एरवी जनतेला तुच्छ लेखणाऱ्या आणि पैशाच्या माजात फिरणाऱ्या पुढाऱ्याला जेव्हा निवडणुकीत सामान्य जनता मोठ्या मताधिक्याने पाडते, तेव्हा तो पराभव म्हणजे त्याची एक प्रकारे 'गाढवावरची मिरवणूकच' ठरते.

समान अर्थाचे इतर मराठी वाक्प्रचार किंवा म्हणी:

'धिंड काढणे' (जाहीर अपमान करणे.)

'चव्हाट्यावर आणणे' (गुपित किंवा वाईट कृत्य सर्वांसमोर उघडे करणे.)

'इज्जतीचे वाभाडे काढणे'

'तोंड काळे करणे'

हा वाक्प्रचार कोणत्याही कौतुकासाठी वापरला जात नाही. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे गैरकृत्य पराकोटीला पोहोचते आणि समाज किंवा नियती तिची लायकी दाखवून तिचा जाहीर अपमान करते, तेव्हा त्या परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी हा सडेतोड वाक्प्रचार वापरला जातो.

गावचा जोगी गावालाच देव

(काही भागात 'गावचा जोगी गावाला भीक मागू देत नाही' असेही म्हणतात)

स्वतःच्या गावातील किंवा जवळचा कितीही मोठा विद्वान अथवा गुणी माणूस असला, तरी स्थानिक लोक त्याला किंमत देत नाहीत; माणसाचे मोठेपण ओळखायला परकेच लोक लागतात.

"गावचा जोगी गावालाच देव" (किंवा काही भागांत "गावचा जोगी गावाला देव मानत नाही") ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक आणि व्यावहारिक सत्य सांगणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

जवळच्या व्यक्तीच्या मूल्याची उणीव: आपल्याच गावातील किंवा अगदी जवळ राहणारी एखादी व्यक्ती कितीही हुशार, विद्वान, गुणी किंवा आध्यात्मिकदृष्ट्या प्रगल्भ असली, तरी गावातील (किंवा जवळचे) लोक तिला फारसे महत्त्व देत नाहीत. तिची किंमत सहसा जवळच्या लोकांना कळत नाही.

परक्याला मोठेपण: जेव्हा तीच व्यक्ती बाहेर जाते आणि इतर गावांतील किंवा क्षेत्रांतील लोक तिचे कौतुक करतात, तिचा आदर करतात, तेव्हा तिला 'देवत्व' किंवा मोठेपण मिळते.

मानवी स्वभावात एक सहज प्रवृत्ती असते की, जी गोष्ट आपल्याकडे सहज उपलब्ध असते किंवा जी व्यक्ती आपल्या रोजच्या पाहण्यात असते, तिचे आपल्याला कौतुक वाटत नाही. आपण तिच्यातील त्रुटी किंवा साधेपणा आधी पाहतो.

एखादा अत्यंत कुशल वैद्य (डॉक्टर) किंवा मार्गदर्शक आपल्याच गावात असेल, तर आपण 'हा तर आपल्याच गावचा सा साधा माणूस' म्हणून त्याच्याकडे दुर्लक्ष करतो आणि उपचारासाठी किंवा सल्ल्यासाठी दुसऱ्या लांबच्या गावातील व्यक्तीकडे जातो.

"घरची कोंबडी डाळ बरोबर" किंवा हिंदीतील "घर की मुर्गी दाल बराबर" आणि "जोगी जती गोरखा, ये सब एक समान; बाहर का जोगी सिद्ध है, भीतर का जोगी मान" या म्हणीसुद्धा अगदी याच अर्थाने वापरल्या जातात. आपल्या जवळच्या माणसाचे कर्तृत्व ओळखायला आणि त्याचा आदर करायला आपण शिकले पाहिजे, हाच या म्हणीमागचा खरा संदेश आहे.

गाढवाला वेसण आणि माणसाला धाक हवाच

ज्याप्रमाणे वेसण घातल्याशिवाय जनावर आटोक्यात येत नाही, त्याचप्रमाणे योग्य वयामध्ये माणसावर कसला तरी धाक किंवा शिस्त असल्याशिवाय तो सरळ मार्गाने वागत नाही.

"गाढवाला वेसण आणि माणसाला धाक हवाच" ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावावर अचूक बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ, त्यामागील मानसशास्त्र आणि महत्त्व खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल:

नियंत्रणाची गरज: वेसण (किंवा नासण) म्हणजे जनावराच्या नाकातून ओवलेली दोरी, ज्याच्या साहाय्याने त्याला नियंत्रणात ठेवले जाते. गाढव किंवा इतर प्राण्यांवर जर वेसणीचे नियंत्रण नसेल, तर ते सैरभैर धावतात, कुणाच्याही शेतात शिरतात किंवा हट्टीपणा करतात.

शिस्तीची आवश्यकता: अगदी त्याचप्रमाणे, माणसाच्या मनात जर कायद्याचा, नियमांचा, वडीलधाऱ्यांचा किंवा परिणामांचा 'धाक' (भीती किंवा आदरयुक्त दरारा) नसेल, तर माणूसही स्वैराचारी बनू शकतो. तो स्वतःच्या मर्जीने वागून समाजाला किंवा स्वतःला त्रासदायक ठरेल असे वर्तन करू लागतो.

स्वैराचाराला आळा: माणसाकडे बुद्धी असली तरी कधीकधी स्वार्थ, क्रोध किंवा अहंकारामुळे तो चुकीच्या मार्गावर जाऊ शकतो. अशा वेळी कायद्याचा किंवा समाजात असणाऱ्या नैतिक मूल्यांचा धाक त्याला चुकीचे पाऊल उचलण्यापासून रोखतो.

प्रगतीसाठी शिस्त: जसे वेसणीमुळे प्राण्याला योग्य दिशेने चालवता येते, तसेच धाकामुळे माणसाच्या आयुष्याला एक विशिष्ट शिस्त आणि दिशा मिळते. मग तो अभ्यासाचा धाक असो, कर्तव्याचा असो की कायद्याचा.

जर विद्यार्थ्यांना शिक्षकांचा किंवा परीक्षेचा अजिबात धाक नसेल, तर अभ्यासात शिस्त राहत नाही.

जर देशात पोलिसांचा किंवा न्यायव्यवस्थेचा धाक नसेल, तर गुन्हेगारी प्रचंड वाढेल आणि अराजकता निर्माण होईल.

'भीती नसणे' हे काही वेळा स्वातंत्र्याचे लक्षण वाटू शकते, पण 'धाक नसणे' हे अनेकदा स्वैराचाराला जन्म देते. माणसाला योग्य मार्गावर ठेवण्यासाठी आणि समाजात सुव्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी एका

मर्यादेपर्यंत धाक आणि नियंत्रणाची आवश्यकता असतेच, हाच संदेश ही म्हण देते.

गिळायला वाघासारखा आणि कामाला उंदरासारखा

जेवताना किंवा स्वतःचा फायदा करून घेताना अवाढव्य भूक दाखवणे (सगळ्यात पुढे असणे), पण जेव्हा कष्टाचे काम करायची वेळ येते तेव्हा मात्र लहान मुलासारखे घाबरून पळ काढणे.

"गिळायला वाघासारखा आणि कामाला उंदरासारखा" ही मराठीतील मानवी प्रवृत्तीवर अतिशय चपखल आणि विनोदी पद्धतीची टीका करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

गिळायला वाघासारखा: वाघ जसा शिकारीवर तुटून पडतो आणि मोठ्या प्रमाणात फस्त करतो, तसाच काही माणसे खाण्यापिण्याच्या बाबतीत खूप पुढे असतात. भरपूर खाणे, आळस करणे आणि चैनीच्या गोष्टींमध्ये वाघासारखा रुबाब किंवा उत्साह दाखवणे, असा याचा अर्थ होतो.

कामाला उंदरासारखा: उंदीर जसा छुप्या पद्धतीने काम करतो किंवा एखादी गोष्ट अगदी लहान आणि हळूवारपणे कुरतडत बसतो, ज्याचा फारसा परिणाम दिसत नाही; तसेच जेव्हा प्रत्यक्ष कष्टाचे किंवा जबाबदारीचे काम करण्याची वेळ येते, तेव्हा ही माणसे अत्यंत सुस्त,

संथ किंवा अंग चोरून काम करतात. ते कामातून काढता पाय घेतात किंवा अगदीच नगण्य योगदान देतात.

ही म्हण अशा व्यक्तींसाठी वापरली जाते ज्यांची भूक, अपेक्षा किंवा हक्क खूप मोठे असतात, पण त्या बदल्यात कर्तव्य, कष्ट किंवा मेहनत करण्याची तयारी मात्र अगदी शून्य असते.

समाजात किंवा कुटुंबात अनेकदा अशी काही माणसे पाहायला मिळतात, जी जेवणाच्या पंगतीला किंवा सुखाच्या प्रसंगी सर्वात पुढे असतात (वाघासारखी), पण जेव्हा प्रत्यक्ष शेतात, घरात किंवा कार्यालयात कष्टाचे काम करायची वेळ येते, तेव्हा ती कुठेतरी लपून बसतात किंवा अगदीच कुचकामी ठरतात (उंदरासारखी).

समानार्थी किंवा जवळच्या म्हणी:

"खायला काळ आणि भुईला भार."

"कामाची न धामची, आणि चहा द्या आमची."

ही म्हण माणसाच्या दांभिकपणावर आणि आळसावर बोट ठेवते. हक्क गाजवताना किंवा उपभोग घेताना वाघासारखा आव आणण्यापेक्षा, प्रत्यक्ष कष्टाच्या कामातही तेवढीच ताकद आणि उत्साह दाखवला पाहिजे, हाच सुप्त विचार या म्हणीत दडलेला आहे.

गुळूगुळू बोलणे आणि उळूउळू पाहाणे

एखाद्याशी अतिशय गोड बोलून आणि वरवर अत्यंत निष्पाप असल्याचा आव आणून, आतून मात्र त्याचा डाव किंवा गुपित शोधण्याचा प्रयत्न करणे.

"गुळूगुळू बोलणे आणि उळूउळू पाहाणे" (काही भागांत 'गुळमुळू बोलणे आणि उळूउळू पाहणे') हा मराठीतील एक अतिशय जुना आणि वैशिष्ट्यपूर्ण वाक्प्रचारवजा म्हण आहे. माणसाच्या संशयास्पद, लपवाछपवीच्या किंवा लाजाळू वर्तनावर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

या म्हणीचा अचूक अर्थ आणि मानवी स्वभाव खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल:

गुळूगुळू (किंवा गुळमुळू) बोलणे: मनात काहीतरी लपवून, स्पष्ट न बोलता गोलगोल बोलणे. समोरच्याला नेमके काय म्हणायचे आहे ते कळू न देणे, किंवा एखादी गोष्ट लपवण्यासाठी अतिशय गोड, मधाळ आणि तोंडपुजेपणाचे बोलणे.

उळूउळू पाहाणे: चोरट्या नजरेने पाहाणे, नजर चोरणे, किंवा मनात भीती/खोट असल्याने डोळ्याला डोळा न भिडवता इकडेतिकडे पाहाणे. एखादा गुन्हा किंवा चूक केल्यानंतर माणूस जसा अवघडल्यासारखा पाहतो, तशी ही नजर असते.

ही म्हण प्रामुख्याने दोन प्रकारच्या मानवी प्रवृत्ती किंवा प्रसंगांमध्ये वापरली जाते:

कपट किंवा लपवाछपवी (धूर्तपणा): जेव्हा एखादी व्यक्ती मनात कपट किंवा स्वार्थ ठेवून आपल्याशी अतिशय गोड बोलण्याचा प्रयत्न करते, पण तिची नजर सरळ नसते (चोरटी असते), तेव्हा तिच्या लबाड स्वभावाचे वर्णन करण्यासाठी हे म्हटले जाते.

लाजाळू किंवा अवघडलेपण: काही वेळा अतिशय लाजाळू, संकोची किंवा मनात भीती असलेली व्यक्ती समोरच्याशी स्पष्टपणे बोलू शकत नाही. ती अडखळत बोलते आणि नजर खाली धरते, अशाही वर्तनाला ग्रामीण भाषेत 'उळूउळू पाहणे' म्हणतात.

एखाद्या व्यापाऱ्याने किंवा दलालाने ग्राहकाला फसवण्यासाठी मालाची खोटी स्तुती करत 'गुळूगुळू' बोलायला सुरुवात केली आणि त्याचे बिंग फुटू नये म्हणून तो आजूबाजूला 'उळूउळू' पाहू लागला, तर लोक म्हणतात—"त्याच्या गुळूगुळू बोलण्यावर जाऊ नका, आणि उळूउळू पाहण्यावरूनच समजा की मनात काहीतरी काळं बेरं आहे!"

निष्पाप आणि प्रामाणिक माणूस नेहमी उघडपणे बोलतो आणि नजरेला नजर भिडवून पाहतो. पण ज्याच्या मनात काहीतरी गोम असते, तोच हा मार्ग निवडतो. माणसाच्या चेहऱ्यावरील भाव आणि बोलण्याची पद्धत यावरून त्याचे अंतकरण ओळखता येते, हेच ही म्हण अधोरेखित करते.

गळ्यात पडली घोरपड, आता सोडवून घेताना होणारी तगमग

स्वतःच्याच काही चुकीच्या निर्णयामुळे किंवा हट्टामुळे एखादे नकोसे संकट गळ्यात पाडून घेणे, आणि नंतर त्यातून सुटका करून घेताना नाकी नऊ येणे.

"गळ्यात पडली घोरपड, आता सोडवून घेताना होणारी तगमग" (किंवा मूळ म्हण: 'गळ्यात पडली घोरपड, ती सोडेना आणि सोडवेना') ही मराठीतील अत्यंत बिकट आणि कोंडीत टाकणाऱ्या प्रसंगाचे वर्णन करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

घोरपडीची पकड ही तिच्या अफाट ताकदीसाठी ओळखली जाते. एकदा का तिने कुठे पकड घेतली, की ती सहजासहजी सुटत नाही. याच नैसर्गिक सत्याचा वापर करून माणसाच्या आयुष्यातील अडचणींवर ही म्हण तयार झाली आहे.

गळ्यात पडली घोरपड: स्वतःहून किंवा परिस्थितीवश एखाद्या अत्यंत अवघड, जाचक किंवा नकोशा वाटणाऱ्या जबाबदारीत, संकटात किंवा माणसाच्या जाळ्यात अडकणे.

सोडवून घेताना होणारी तगमग: त्या संकटातून किंवा जबाबदारीतून बाहेर पडणे अत्यंत कठीण असणे. ते संकट दूर करायला गेले तर जास्त त्रास होतो, आणि तसेच ठेवले तरी जीव गुदमरतो. अशा वेळी माणसाची जी अवस्था होते, त्यालाच 'तगमग' किंवा 'छळपट' म्हणतात.

ही म्हण अशा प्रसंगात वापरली जाते जिथे माणूस "इकडे आड आणि तिकडे विहीर" अशा परिस्थितीत अडकतो.

अनिच्छेने सोसावे लागणे: काही जबाबदाऱ्या किंवा संबंध असे असतात जे आपल्याला नको असतात, पण ते तोडणे सामाजिक, आर्थिक किंवा कौटुंबिकदृष्ट्या शक्य नसते.

सुटकेचा मार्ग कठीण असणे: घोरपड गळ्याला विळखा घालून बसली की ती जितकी ओढू, तितकी ती नखे आणि पकड घट्ट करते. अगदी तसेच, काही समस्यांमधून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न केला की गुंता आणखी वाढत जातो.

एखाद्या भागीदारासोबत (Partner) व्यापार सुरू केला, पण नंतर कळाले की तो माणूस लबाड आहे. आता व्यवसाय बंद केला तर मोठे आर्थिक नुकसान होणार आणि चालू ठेवला तर रोज मानसिक त्रास होणार. अशा वेळी व्यावसायिकाची अवस्था 'गळ्यात पडलेल्या घोरपडीसारखी' होते.

चुकीच्या माणसाला दिलेले कर्ज किंवा जामीनदार (Guarantor) म्हणून घेतलेली जबाबदारी जेव्हा अंगलट येते, तेव्हा ती सोडवताना होणारी तगमग याच म्हणीत अचूक बसते.

कोणतीही जबाबदारी स्वीकारताना किंवा कोणताही निर्णय घेताना आधी विचार केला नाही, तर नंतर उद्भवणाऱ्या संकटातून सुटका करून घेताना जीवाची जी घालमेल होते, त्याचे जिवंत वर्णन ही म्हण करते.

गरिबाचे नशीब फुटक्या माठासारखे

हलाखीच्या परिस्थितीत जगणाऱ्या माणसाने कितीही साठवण्याचा किंवा प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला, तरी कोणत्या ना कोणत्या संकटाने त्याचे नुकसान होतेच.

"गरिबाचे नशीब फुटक्या माठासारखे" ही गरिबीच्या दुष्टचक्रावर आणि मानवी हतबलतेवर बोट ठेवणारी मराठीतील एक अतिशय कारुण्यपूर्ण आणि वास्तववादी म्हण आहे.

उन्हाळ्यात थंड पाण्यासाठी मातीचा माठ अत्यंत महत्त्वाचा असतो, पण तो जर फुटलेला किंवा पाझरणारा असेल, तर त्यात कितीही पाणी भरले तरी ते टिकत नाही. याच रूपकाचा वापर करून गरिबाच्या आयुष्यातील संघर्षाचे वर्णन या म्हणीत केले आहे.

फुटक्या माठाचे रूपक: फुटक्या माठात आपण जितके पाणी ओतू, तितके ते छिद्रांमधून वाहून जाते; तो माठ कधीच पूर्ण भरत नाही.

अथक संघर्षाची व्यर्थता: अगदी त्याचप्रमाणे, गरीब माणूस आपल्या आयुष्यात प्रचंड कष्ट करतो, घाम गाळतो आणि थोडेफार पैसे किंवा प्रगती साठवण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु, त्याचे नशीब (परिस्थिती) फुटक्या माठासारखे असते. काही ना काही आकस्मिक संकट येते आणि त्याने कमावलेली पुंजी किंवा आनंद वाहून जातो. त्याचे आयुष्य पुन्हा 'जैसे थे' म्हणजेच गरिबीतच राहते.

ही म्हण केवळ नशिबावर बोट ठेवत नाही, तर गरिबाच्या आयुष्यातील असुरक्षितता (Vulnerability) मांडते:

गरीब माणसाच्या मागे सतत अडचणींचा फेरा असतो. आज पगार झाला किंवा शेतातून थोडे पैसे हाती आले, तर उद्या घरात कुणीतरी आजारी पडते, परतीचा पाऊस पिकाचे नुकसान करतो किंवा इतर काही घरगुती संकट उभे राहते. साठवलेला पैसा रोगाच्या किंवा संकटाच्या रूपाने निघून जातो.

श्रीमंत किंवा मध्यमवर्गीय माणूस संकटातून लवकर सावरू शकतो कारण त्याच्याकडे आर्थिक पाठींबा असतो. पण गरिबाकडे अशी कोणतीही सुरक्षा कवच नसल्यामुळे, प्रत्येक लहान संकटही त्याला पुन्हा मूळ पदावर आणून सोडते.

समानार्थी म्हणी:

"गरिबाचे नशीब सदाच उपाशी."

"दरिद्रीला सोंड लागली तरी पाणी आटते."

"गरीब हसला आणि नशीब रुसले."

ही म्हण गरिबाच्या प्रामाणिक कष्टांची चेष्टा करत नाही, तर परिस्थितीच्या दुष्टचक्रापुढे तो कसा हतबल होतो, हे दर्शवते. कितीही सांधण्याचा प्रयत्न केला तरी फुटक्या माठातून पाणी जसे गळत राहते, तसेच गरिबाच्या आयुष्यातून सुखाचे क्षण निसटत राहतात, हेच या म्हणीमागचे दाहक वास्तव आहे.

गाईचे दूध आणि कडुनिंबाची सावली कधी बाधत नाही

काही गोष्टी निसर्गात इतक्या पवित्र आणि चांगल्या असतात की त्यांचा मानवी जीवनाला नेहमी फायदाच होतो, त्यापासून कधीही कोणाचे वाईट होत नाही.

"गाईचे दूध आणि कडुनिंबाची सावली कधी बाधत नाही" (किंवा काही भागांत "गाईचे दूध आणि कडुनिंबाची सावली गुणकारीच ठरते") ही मराठी संस्कृतीतील, निसर्गाच्या आणि आरोग्याच्या पारंपरिक ज्ञानावर आधारित असलेली अत्यंत सुंदर आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ, त्यामागील वैज्ञानिक आणि व्यावहारिक दृष्टिकोन खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल:

कधी बाधत नाही म्हणजेच काय?: 'बाधणे' म्हणजे शरीराला किंवा मनाला त्रास होणे, अपाय होणे किंवा साईड इफेक्ट (Side Effect) होणे. ही म्हण सांगते की, जगातल्या अनेक गोष्टी अतिप्रमाणात घेतल्यास किंवा चुकीच्या वेळी वापरल्यास शरीराला बाधतात, परंतु गाईचे दूध आणि कडुनिंबाची सावली या दोन गोष्टी मानवी शरीराला कधीही इजा पोहचवत नाहीत; त्या नेहमी हितकारकच ठरतात.

भारतीय संस्कृतीत आणि आयुर्वेदात गाईच्या दुधाला 'अमृत' मानले गेले आहे. ते पचायला हलके, सात्त्विक आणि सर्व वयोगटातील लोकांसाठी (अगदी नवजात बालकापासून ते वृद्धांपर्यंत) अत्यंत पोषक असते.

इतर काही जड अन्नपदार्थ शरीरात पित्त, कफ किंवा अपचन निर्माण करू शकतात, पण गाईचे शुद्ध दूध शरीराला केवळ शक्ती आणि ऊर्जा देते, ते कधीही कुणाला 'बाधत' नाही.

कडुनिंब हा औषधी गुणांचा खाण मानला जातो. उन्हाळ्याच्या दिवसांत इतर झाडांची सावली फक्त ऊन रोखते, पण कडुनिंबाच्या झाडाखालील हवा ही शुद्ध, जंतूनाशक (Antiseptic) आणि थंड असते.

कडुनिंबाच्या सावलीत बसल्याने किंवा विश्रांती घेतल्याने शरीराला मरगळ येत नाही, उलट आरोग्याला फायदाच होतो. तिची थंड हवा किंवा सावली शरीराला कधीही आजारी पाडत नाही.

या म्हणीचा वापर केवळ आरोग्यापुरता मर्यादित नाही, तर तो माणसाच्या स्वभावाशीही जोडला जातो:
जी माणसे गाईसारखी निरपराध आणि कडुनिंबासारखी कडू (पण हितोपदेश करणारी) असतात, त्यांची संगत कधीही माणसाचे नुकसान करत नाही.

एखाद्या हितचिंतकाचे बोलणे जरी कडुनिंबासारखे कडू वाटले, तरी त्याचे परिणाम गाईच्या दुधासारखे आणि कडुनिंबाच्या सावलीसारखे नेहमी सुखद आणि कल्याणकारीच असतात.

निसर्गाने मानवाला दिलेल्या या अशा देणग्या आहेत, ज्या केवळ आणि केवळ कल्याणच करतात. शुद्ध, सात्त्विक आणि नैसर्गिक गोष्टींचा स्वीकार माणसाला नेहमी निरोगी आणि सुरक्षित ठेवतो, हाच मोलाचा संदेश या म्हणीतून मिळतो.

गाढवाच्या पाठीवर सोन्याची विट

एखाद्या अयोग्य किंवा मूर्ख माणसाला अवाजवी संपत्ती, अधिकार अथवा मोठी पदे मिळणे; ज्याची किंमत किंवा सांभाळ करण्याची पात्रता त्याच्यात नसते.

"गाढवाच्या पाठीवर सोन्याची विट" (किंवा काही भागांत "गाढवाला सोन्याच्या विटेचे काय मूल्य?") ही मराठीतील मानवी पात्रता, अज्ञान आणि चुकीच्या निवडीवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल म्हण आहे. या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि त्यामागील व्यावहारिक सत्य खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल:

मूल्याची जाणीव नसणे: गाढवाच्या पाठीवर मातीचे ओझे लादले काय किंवा सोन्याची मौल्यवान विट ठेवली काय, त्याला त्या दोन्हीतील फरकाची आणि मूल्याची अजिबात जाणीव नसते. त्याच्यासाठी ते केवळ एक 'ओझे' असते.

अपात्रता: एखाद्या व्यक्तीला तिच्या पात्रतेपेक्षा खूप मोठी, मौल्यवान किंवा उच्च दर्जाची गोष्ट मिळाली, तरी केवळ अज्ञानामुळे किंवा अपात्रतेमुळे तिला त्या गोष्टीचे महत्त्व समजत नाही. ती व्यक्ती त्या गोष्टीचा योग्य वापर करू शकत नाही, तेव्हा हे रूपक वापरले जाते.

ही म्हण प्रामुख्याने दोन प्रकारच्या मानवी प्रवृत्तींवर प्रकाश टाकते:

एखाद्या अज्ञानी किंवा मूर्ख माणसाला कितीही मोलाचा सल्ला दिला, किंवा त्याच्यासमोर उच्च दर्जाचे ज्ञान मांडले, तरी त्याला त्याचे महत्त्व कळत नाही. त्याच्यासाठी ते ज्ञान निरर्थक ठरते.

जर एखाद्या कर्तृत्वशून्य किंवा अकार्यक्षम व्यक्तीला एखादे मोठे पद, संपत्ती किंवा जबाबदारी मिळाली, तर ती व्यक्ती त्याचा योग्य मान राखू शकत नाही. उलट, ती त्या पदाचा किंवा संपत्तीचा अपव्यय करते.

समानार्थी किंवा जवळच्या म्हणी:

"गाढवाला काय गुळाची चव?"

"वानराच्या हाती कोलीत."

"मुक्ताफळे ही काय स्वातीची, मूर्खापुढती मांडू नयेत."

वस्तू कितीही मौल्यवान असली, तरी ती पेलण्याची आणि तिचे मूल्य ओळखण्याची क्षमता समोरच्या व्यक्तीमध्ये असावी लागते. योग्य व्यक्तीला योग्य गोष्ट मिळणे किती गरजेचे आहे, हेच ही म्हण अतिशय प्रभावीपणे अधोरेखित करते.

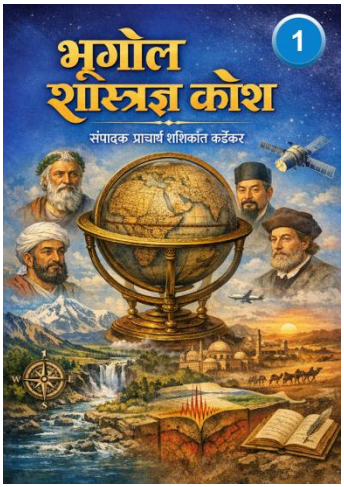
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
1
संपादक प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

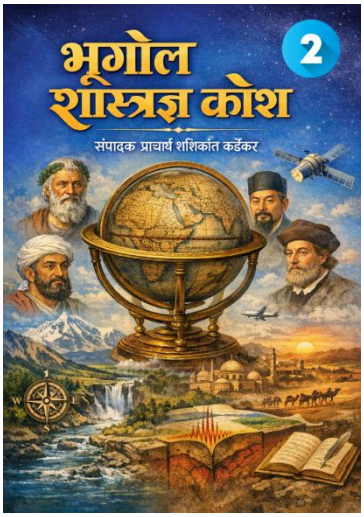
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
2
संपादक प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

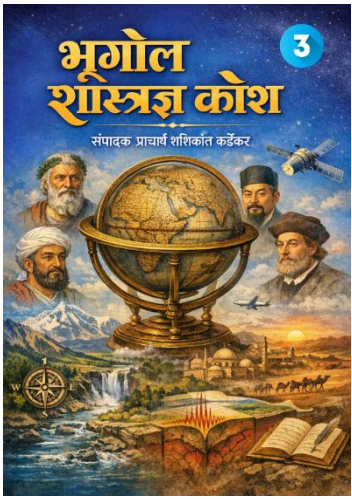
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
3
संपादक प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

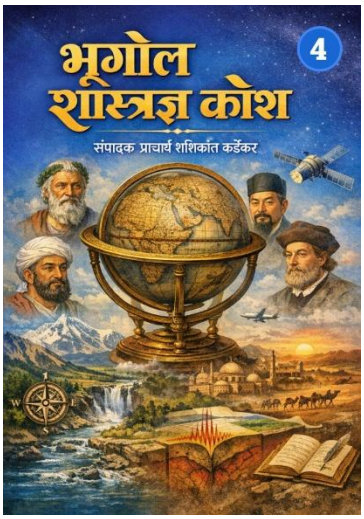
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
4
संपादक प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

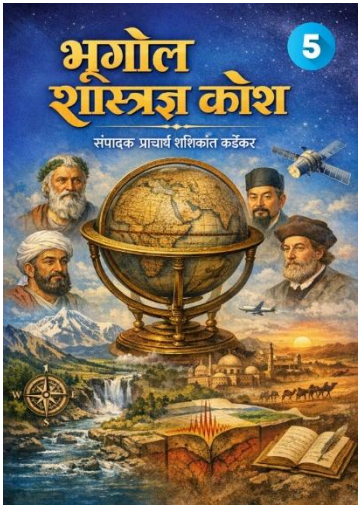
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
5
संपादक प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

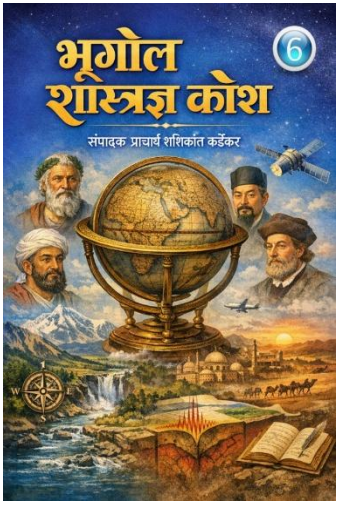
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
6
संपादक प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ग्रंथसंपदा

www.esahity.com येथे विनामूल्य मिळतील

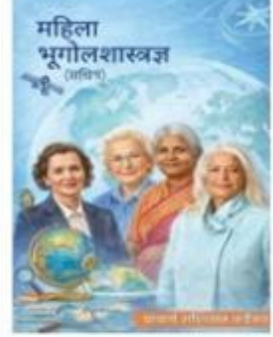

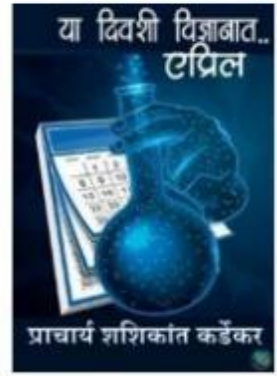

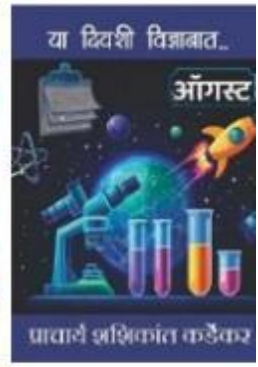

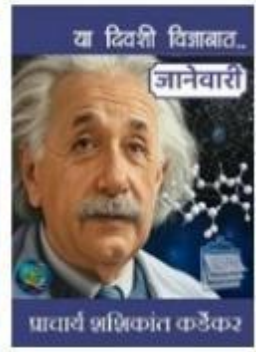

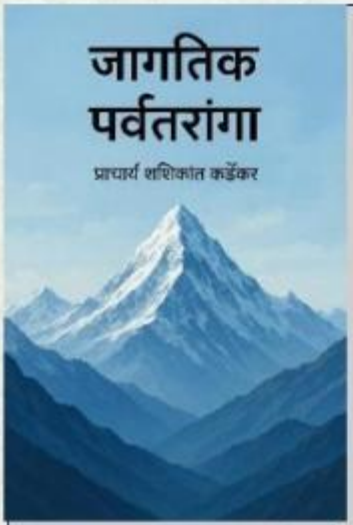

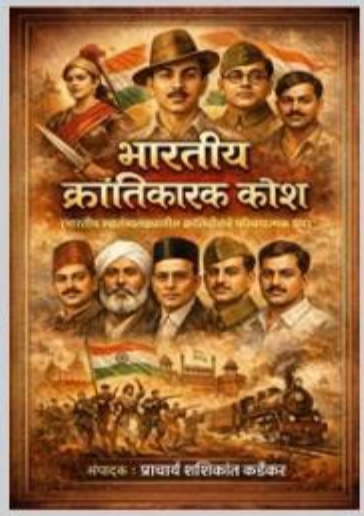

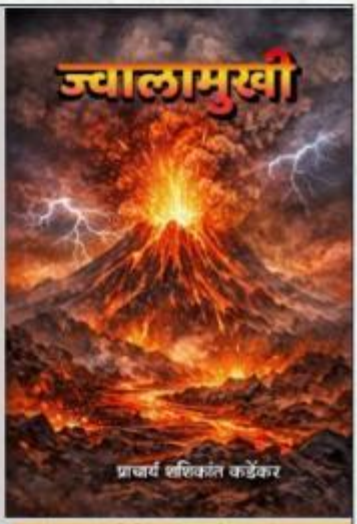

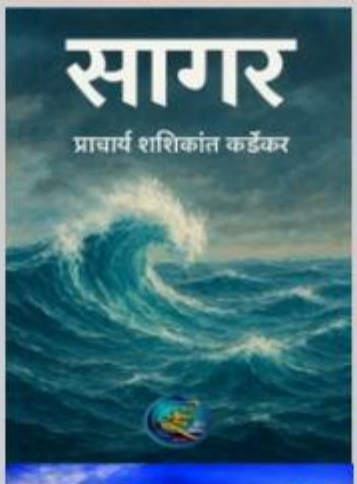

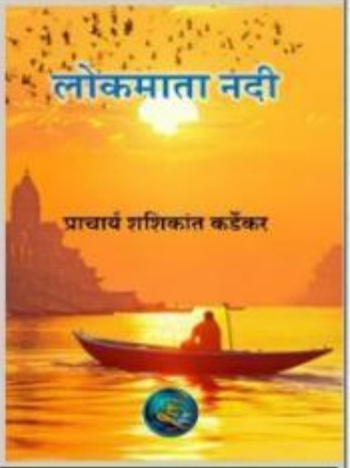

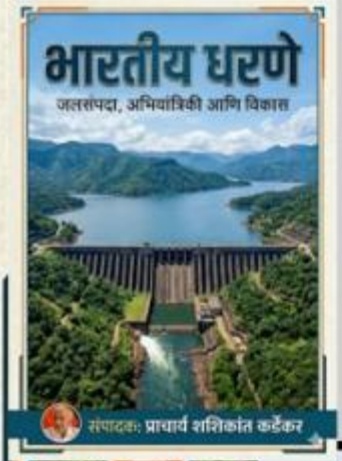

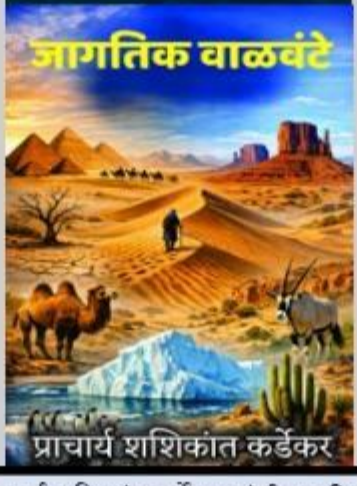

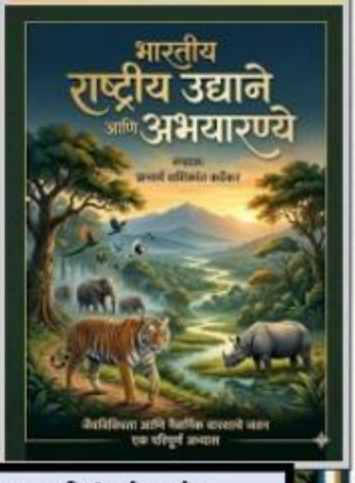

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची प्रकाशित 21 माहितीपूर्ण पुस्तके
www.esahity.comया लिंकवर विनामूल्य उपलब्ध आहेत.